

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**На правах рукопису
УДК 94 (477) «1939/1945»: 304.44**

Грідіна Ірина Миколаївна

**ДУХОВНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939-1945 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Науковий консультант –

**Рєєнт Олександр Петрович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
заступник інституту історії України
НАН України, завідувач відділу
історії України XIX-початку XX ст.
інституту історії України НАН України**

Донецьк – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	13
1.1. Історіографія дослідження	13
1.2. Характеристика джерел.....	32
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	63
РОЗДІЛ II. ЦИВІЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НОСІЙ ДУХОВНОСТІ.....	85
2.1. Демографічна, соціальна та етноконфесійна характеристики населення України	85
2.2. Задоволення матеріальних та духовних потреб населення радянської України	114
2.3. Менталітет українського народу	134
РОЗДІЛ III. ОРГАНІЗАЦІЯ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗОВНІШНІЙ ВИМІР.....	146
3.1. Радянський ідеолого-герменевтичний світ для України.....	146
3.1.1. Ідеологізація духовного життя радянського суспільства: засади, засоби та механізми	147
3.1.2. Маніпуляція свідомістю населення України в роки війни.....	182
3.2. Нацистська модель духовного життя для України	226
3.2.1. Нацистська ідеологія для України	227
3.2.2. Місце духовного життя українського народу в «новому порядку»	239

**РОЗДІЛ ІV. ВНУТРІШНІЙ ВИМІР ДУХОВНОГО
ЖИТТЯ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ..... 271**

- 4.1. Мова та мовний дискурс як складові духовного життя українського народу в роки Другої світової війни 271
- 4.2. Відображення духовного життя у народному фольклорі 292
- 4.3. Гумор та сміх як стратегії виживання в екстремальних умовах війни 305

**РОЗДІЛ V. РЕЛІГІЯ ЯК СКЛАДОВА ДУХОВНОГО
ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ 319**

- 5.1. Релігійна політика радянської та нацистської влад в Україні протягом Другої світової війни 320
- 5.2. Віруючі України за умов Другої світової війни..... 356

ВИСНОВКИ 389

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА 403

ДОДАТКИ..... 495

ВСТУП

Актуальність проблеми. Щоб рухатися уперед, необхідно володіти не тільки більш менш виразним образом майбутнього, але не менш важливо – яким уявленням про наше минуле. Важливо усвідомити, в чому заключається наша спадщина, від якої ми або прагнемо відмовитися, або підвести її на п'єдестал. Подібне розуміння неможливо без адекватного уявлення про основні особливості й характерні риси радянського соціокультурного феномену, особливо його духовної складової, яка не перестане впливати на наше сьогодення.

Будь-яке суспільство має два рівні існування – життя матеріальне і життя нематеріальне, що охоплює психологію взаємодії між людьми, мотивацію їх вчинків, цінностей і правил, усвідомлення оточуючої дійсності та умов життя. Саме властивість людини усвідомлювати саму себе та інших, тобто її нематеріальна – духовна сутність, відрізняє її від тварини. А серед усіх параметрів, покликаних відобразити якісні характеристики суспільства, особливе місце належить духовності.

Духовне життя людини багатогранне. Воно включає в себе як раціональні, так і емоційно-афективні сторони, гносеологічно-когнитивні та ціннісно-мотиваційні моменти, усвідомлені й смутно відчутні грані, орієнтовані на зовнішній та внутрішній світ установки, а також багато інших аспектів, рівнів, станів життя особистості. З того часу як у центр історичного дослідження було вміщено людину, немає необхідності доводити, що її менталітет, умонастрої і психологічні орієнтації є самостійним чинником політичного або економічного розвитку, вони впливають на особливості соціальної поведінки і певною мірою визначають механізм прийняття рішень, у тому числі й у владних структурах. Але дослідження духовного життя суспільства є однією з тих проблем соціальної історії, предмет якої до сьогодні не виокремився остаточно і визначено. З гносеологічної точки зору такий підхід значно збіднює історичну науку, адже серед усіх параметрів,

покликаних відобразити якісну характеристику суспільства, особливе місце належить духовності.

Отже, у центрі нашого дослідження стоїть не просто людина, яка створює історію, виступає активним гравцем або пасивними статистом, а її духовне життя у всій його складності, різноманітності та багатоплановості. Крізь призму світосприйняття людей того часу, їх самоідентифікацію, уявлень про друзів та ворогів, своє минуле і майбутнє, описання і аналіз епохи наділяються живими, яскравими контекстуальними особливостями.

Головною ж особливістю виникнення, існування, функціонування радянського суспільства було те, що усе його життя без виключення, усі його етапи, складові тлумачились, оцінювались в контексті соціалістично-комуністичних сутностей і визначень, інтерпретувались у дусі становлення та розвитку комуністичної формації. У радянському суспільстві, яке за своєю сутністю довгий час залишалось традиційним і патріархальним, людина від моменту народження до смерті була включена у могутнє поле соціальних приписів, норм та ідеалів, дотримання яких було найважливішою умовою її соціального буття. Необхідність рецепції даних ідеалів і переважно пасивна позиція індивіда стосовно них зумовлювали величезну значимість форм духовної діяльності. Парадокс, але для суспільства, ідеологією якого був вульгарний матеріалізм, символічний світ духу був реальнішим, ніж світ повсякденного буття: радянська людина фактично жила у вимишленому світі – не такому, яким він був насправді, а такому яким його малювала пануюча ідеологія. Отже, дослідницький інтерес фокусується на тому, як трансформувалось світосприйняття людей – селян, робочих, інтелігенції – під впливом ідеології, адаптації до нового життєвого укладу, наскільки стереотипи і цінності, як традиційні так і нові, вкорінювались у звичках та навиках усвідомлення власного життя; як політика і ідеологія оформляла і обволікала повсякденне життя, одночасно піддаючись редакції і маніпуляціям. При цьому на перший план виводяться не тільки свідчення жахливості тоталітарної епохи, скільки її чисельні протиріччя, лакуни,

механізми, за допомогою яких люди досягали внутрішньої свободи, підбудували під себе чисельні правила і регуляції, домагались певного рівня соціальної інтеграції і пристосування різноманітних бюрократичних і ідеологічних механізмів до повсякденних потреб.

Особливий інтерес представляє духовне життя суспільства у переломні моменти історії, прикладом чого може служити Друга світова війна та її складова – Велика Вітчизняна. Війна несе не тільки руйнівні тенденції, але, водночас, виступає механізмом накопичення нового досвіду, вироблення нових моделей поведінки, трансформації духовних орієнтирів, які продовжують надавати стійкого впливу на людину та суспільство у мирні часи. Так, фактично останнім оплотом колективістської месіанської свідомості радянських людей була причетність до загальної перемоги над німецьким фашизмом. До сьогодні історична пам'ять про останню світову війну є одним із суперечливих явищ у політиці, моралі, громадському житті нашої країни, а звідси – і у політиці. Саме тому, на наш погляд, спроба реконструкції світосприйняття радянської людини за часів Другої світової війни повинна розглядатися як суцільно дослідницьке, а не ідеологічне завдання з переоцінки історичних подій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в рамках держбюджетної теми історичного факультету Донецького національного університету «Актуальні проблеми історії України: регіональні аспекти» (державний реєстраційний номер № 0105U004466).

Об'єктом дослідження виступає цивільне населення України під час Другої світової війни, як носій духовності. Оскільки дослідження має конкретно-історичний характер, то нас цікавить певне коло питань, тісно пов'язаних як з колективною (масовою), так і з індивідуальною (особистою) характеристиками безпосередніх учасників історичних подій, з урахуванням усього комплексу геополітичних, економічних, соціально-політичних, ідеологічних і національних чинників впливу.

Предметом вивчення є духовна складова повсякденного життя населення України, під якою нами розуміється та сфера буття, в якій об'єктивна, надіндивідуальна реальність трансформувалась у реальність індивідуальну, суб'єктивну, притаманну кожній людині.

Духовне життя у нашому дослідженні вивчається у двох взаємопов'язаних вимірах: внутрішньому та зовнішньому. Перший трактується у внутрішньому спогляданні людини і розгортається в його іманентному ідеальному просторі та часі (картина світу). Другий – представляє собою ідеолого-герменевтичний світ, який в нашому дослідженні представляє собою соціалістично-комуністичну/нацистську інтерпретацію побутово-онтологічної реальності.

Хронологічні рамки аналізу охоплюють період Другої світової війни 1939-1945 рр.: від подій, пов'язаних з приєднанням Західної України до УРСР, і до переможного завершення Великої Вітчизняної війни. Разом з тим, у межах необхідності, у монографії розглядаються окремі явища і процеси, які відбувались у до– та післявоєнний періоди. Їх дослідження має принципове значення в розумінні еволюції картини світу радянської людини під впливом панівних ідеологій.

Географічні межі осягають весь територіальний простір сучасної України, за винятком Криму та Закарпатської області, оскільки ці регіони були включені до складу УРСР після 1945 р.

Мета дослідження полягає у визначенні чинників еволюції та з'ясуванні сутності духовного життя цивільного населення України під час кризових суспільних явищ (а саме – під час Другої світової війни), ґрунтуючись на аналізі досвіду учасників подій.

При цьому, не заперечуючи конкретно-історичного характеру дослідження, основна увага зосереджена не на встановленні самих самодостатніх історичних фактів, що відбувались у той час, але, більшою мірою, на реконструкції їх відображення в свідомості людини. А, зважаючи на суто суб'єктивний характер предмету вивчення, ми не можемо

претендувати на категоричність та однозначність висновків – вони будуть мати ту чи іншу ступінь припущення.

Отже, дослідження носить, насамперед, постановчий характер, що полягає в окресленні основних контурів зазначеної проблеми, вирішенні найважливіших питань, які постають перед дослідниками-істориками. Унаслідок цього робота є комплексною: поряд з конкретно-історичним, проблема духовного життя цивільного населення в умовах війни носить історико-теоретичний та міждисциплінарний характер, який вимагає теоретико-методологічного рівня її осмислення.

Виходячи із загальною мети, до комплексу **завдань** дослідження входить розробка наступних питань:

- проаналізувати ступінь вивченості проблеми;
- визначити теоретичні підходи до конкретно-історичного дослідження такого явища як духовне життя людини;
- окреслити коло джерел вивчення духовного життя цивільного населення України в роки Другої світової війни та визначити методи та прийоми розкриття їх пізнавальних можливостей;
- охарактеризувати цивільне населення України як носія духовності за демографічною, соціальною, національною, релігійною, гендерною ознаками;
- виявити онтолого-побутові та ідеолого-герменевтичні чинники духовного життя населення України в радянській державі;
- оцінити стан духовної безпеки в країні напередодні та на початку Другої світової війни;
- простежити зміни радянського ідеолого-герменевтичного світу протягом війни;
- охарактеризувати зусилля окупаційної влади щодо формування духовного життя населення України;
- оцінити зовнішні впливи радянської та нацистської ідеологій на духовно-ціннісні орієнтації українського народу;

– реконструювати внутрішній вимір духовного життя цивільного населення через фольклор та сміхову культуру;

– визначити роль релігійної свідомості населення України в роки Другої світової війни;

– виявити духовні стратегії виживання людей під час екстремальних умов війни.

Таким чином, головні напрями дослідження включають комплекс завдань і питань, які дозволяють всебічно розглянути багатопланову тему на основі міждисциплінарного підходу та отримати вірогідні судження.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена самою постановкою проблеми, адже духовне життя населення України в роки Другої світової війни вперше у вітчизняній історіографії стало предметом спеціального конкретно-історичного дослідження.

Критичний аналіз літератури з досліджуваної проблеми та введення до обігу різноманітних типів та видів нових джерел дозволило автору сформулювати наступні положення, які становлять наукову новизну:

- запропоновано власний підхід щодо дослідження духовного життя населення України за умов Другої світової війни, яке здійснюється у двох взаємопов'язаних вимірах: внутрішньому (картина світу) та зовнішньому (ідеолого-герменевтичний світ, який в нашому дослідженні представляє собою соціалістично-комуністичну/нацистську інтерпретацію побутово-онтологічної реальності);

- аналітично, у різних вимірах проаналізовано демографічні, соціальні та етноконфесійні характеристики населення України напередодні Другої світової війни, що дало можливість виявити об'єктивні та суб'єктивні чинники формування моделей світу різних категорій населення;

- простежено взаємозв'язок та взаємовплив між рівнями задоволення матеріальних та духовних потреб населення; їх вплив на настрої, ідеї, думки, почуття, що панували в республіці з приводу матеріальних, соціальних, політичних, ідеологічних проблем;

- визначено критерії та ступінь духовної безпеки в країні напередодні та на початку Другої світової війни, місце в ній духовної складової життя населення України;

- проаналізовано «радянська» та «нацистська» моделі зовнішнього виміру організації духовного життя населення України; виявлено теоретичні засади, механізми та інструменти маніпуляції свідомістю людини;

- виявлено особливості творення владними структурами зовнішнього ідеолого-герменевтичного світу саме для українського соціуму, з врахуванням/неврахуванням особливостей економічного, геополітичного, етноконфесійного його розвитку;

- на підставі залучення міждисциплінарних підходів дослідження (соціолінгвістики, соціології, культурної антропології) та залучення широкого кола джерел усної історії реконструйовано внутрішній вимір духовного життя населення України під час Другої світової війни в контексті його дискурсних проявів, фольклору, сміхової культури;

- виявлено роль фольклору та сміхової культури у створенні захисних механізмів проти маніпуляції свідомістю населення з боку радянської та нацистської влад;

- визначено роль релігійної свідомості населення України за умов Другої світової війни як надсоціальної та наддержавної складової духовного життя;

- виявлені духовні стратегії виживання людей під час екстремальних умов війни, чинники патріотизації почуттів населення;

- доведено, що населення України не представляло собою «сірої маси», мовчазного об'єкту маніпуляцій з боку владних структур: це був процес взаємовпливу. Від співпадіння чи розходження інтересів влади і суспільства залежала духовна, а отже – й національна безпека держави.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії здійснено спеціальне конкретно-історичне дослідження духовного життя населення України за умов Другої світової війни, матеріали якого можуть бути використані при написанні підручників з

історії України в контексті повсякденності, дискурсивних практик, її відображення в усній історії; розробці спеціальних курсів щодо засад, засобів та механізму впливу на свідомість людини, духовних стратегій виживання людини в екстремальних умовах тощо. Визначення пріоритетної ролі людини у її взаєминах з владними структурами дозволяє побачити на основі емпіричних даних та узагальнень роботи співмірність аналогій, що можуть бути враховані при формуванні політики у духовній сфері, забезпеченні духовної безпеки держави.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки наукового дослідження були викладені автором та обговорювались на засіданні кафедри історії України Донецького національного університету, в авторських лекційних курсах «Основи наукових досліджень», «Міжнародні відносини та зовнішня політика», «Теорія переговорів та конфліктологія» та ін. для студентів Донецького національного університету.

Одержані в ході підготовки дисертаційного дослідження результати доповідались на 13 міжнародних, національних та регіональних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 625-річчю Куліковської битви і 60-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр., 15-16 листопада 2005 р. (Донецьк); «Україна Соборна», травень, 2005 р. (м.Іванов-Франківськ); Міжнародній науковій конференції «Велика перемога: погляд із сьогодення», присвяченої 60-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні, квітень 2005 р. (Донецьк); Міжнародній науковій конференції, присвяченій Великій Вітчизняній війні, 18-19 квітня 2003 р. (Москва); Міжнародній науково-практичній конференції «Державотворчі процеси і соціально-економічні моделі розвитку України на сучасному етапі» 31 травня – 2 червня 2007 р. (Бердянськ); Регіональній науковій конференції, присвяченій 70-річчю історичного факультету ДонНУ, квітень, 2007 (м.Донецьк); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Молодь і держава» 24-26 жовтня 2008 р. (м.Святогірськ); IV міжнародній науково-практичній конференції «Динаміка наукових досліджень», 2008 р. (м. Софія);

Наукова конференція професорсько-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2007-2008 рр., 6 квітня-14 травня 2009 р. (м.Донецьк); Міжнародній науково-практичній конференції «Друга світова війна: уроки і значення для України», 3-4 вересня 2009 р., (м.Харків); Міжнародна наукова конференція «Україна у Великій Вітчизняній війні: осмислення минулого – погляд у майбутнє», 30 жовтня 2009 р. (Донецьк); Третя Міжнародна науково-практична конференція «Уроки истории. Вторая мировая и история России и мира XX-XXI вв.», 23-25 листопада 2009 р., (м. Санкт-Петербург); Міжнародній науковій конференції «Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества», 28-29 квітня 2010 р., (м. Ростов-на-Дону - Таганрог).

Монографія «Православні віруючі України в роки Другої світової війни» отримала подяку Фонду Митрополита Московського і Коломенського Макарія (Булгакова) за участь у конкурсі робіт на здобуття Макаріївської премії.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано дві монографії: «Духовне життя населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.)» (24, 41 др. арк.) та «Православні віруючі України в роки Другої світової війни» (14 друк. арк.) та 31 наукова(з них 20 – у фахових виданнях, що входять до переліків, затверджених ВАК України). Загальний обсяг публікацій становить - 50,41 друк. арк.

Структура та зміст дисертації обумовлені змістом і сутністю проблеми, специфікою мети та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів (15 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (864 назви), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 516 сторінок друкованого тексту, з них основного тексту – 402 сторінки.

РОЗДІЛ І

ІСТОРІОГРАФІЯ, ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ, ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Актуальність тієї чи іншої теми врешті решт визначається тим, чи обіцяє її вивчення приростити знання про минуле, здобути уроки в інтересах теперішнього і майбутнього розвитку суспільства. Адже життєздатність останнього багато в чому визначається вмінням вчитися.

Повне і всебічне вивчення духовного життя в Україні під час Другої світової війни можливо лише за умов усвідомлення та врахування наукового доробку світової та вітчизняної історичної науки в цьому напрямку.

Вище ми вже зазначали, що духовне життя українського суспільства у вітчизняній науці до сьогодні не виокремилося як предмет узагальнюючих досліджень. Тому, з'ясування ступеню вивченості досліджуваної проблеми доцільно проводити у двох площинах. По-перше, це вивчення та аналіз історіографії, що виникла в результаті накопичення знань про розвиток українського суспільства у конкретно-історичний період Другої світової війни, який потребує застосування хронологічно-проблемного принципу дослідження. По-друге, це виокремлення та вивчення наукового доробку, який безпосередньо стосується окремих аспектів духовного життя населення. Тут доречним видається застосування проблемного принципу дослідження.

Війна як об'єкт історичної науки, охоплюючий цілий комплекс воєнно-політичних, дипломатичних, економічних, соціальних, культурно-освітніх, національних, релігійних, морально-психологічних проблем завжди приваблювала увагу не тільки вчених, але й публіцистів, письменників, кінематографістів, художників.

До початку 90-років минулого століття у Радянському Союзі було видано більше 20-тис. досліджень з історії Другої світової і Великої

Вітчизняної війн. Саме тоді було закладено потужну фактологічну базу, яка дозволила вийти на рівень фундаментальних узагальнюючих досліджень [640].

Не заперечуючи величезний доробок радянської історіографії Другої світової і Великої Вітчизняної війн, сучасна історична наука визнає, що за радянських часів сформувалася жорстка схема-конструкція у дослідженні їх історії, відхилення від якої не допускалося. Історіографія цієї події аж до розпаду СРСР постійно знаходилась під контролем держави і багато у чому перетворилась на галузь партійної пропаганди [530, с.3]. Як зазначив вітчизняний дослідник О.Є.Лисенко, у радянські часи було вироблено пріоритетні напрями вивчення й висвітлення подій воєнної доби і заздалегідь розставлено «наголоси, знаки оклику й застережні знаки. Одні тематичні ніші, як-то, бойові дії регулярних збройних сил, партизанів і підпільників, зусилля радянського тилу, масовий героїзм і трудова звитяга, злочини окупантів тощо, піднімалися на щит, а на інші, – зокрема втрати Червоної армії, помилки й невдачі радянської військово-політичної верхівки, недоліки в організації радянського Руху Опору, ставлення тоталітарного сталінського режиму до власного народу, репресивно-каральну систему, проблему колаборації, міжнаціональні стосунки у той період – було накладено табу» [632, с.4].

Розкріпачення суспільної свідомості під час війни, надії на демократизацію суспільства після неї вимагали від радянської влади створення нового міфу – глорифікованого і героїзованого, а тому часто-густо відверто сфальсикованого, міфу про «Велику Вітчизняну війну радянського народу», який мав працювати на згуртування радянських людей довкола Комуністичної партії, їх мобілізацію на нові трудові звершення. Міф мав підкріпити віру в керівництво країни, яка була підірвана передвоєнними репресіями, голодомором, колективізацією, а на початку 40-х років – невдачами у Зимовій війні проти Фінляндії та на радянсько-німецькому фронті. Перед агітпропом стояло завдання стерти з пам'яті негативний вплив

передвоєнних зовнішньополітичних кроків, методів радянзації Західної України, шоку від поразок Червоної армії і т.ін. [632, с.5]. Письменник В.П.Астаф'єв та інші ветерани на прагнення у післявоєнні роки відлакувати події 1941-1945 рр. висловлювались доволі однозначно: «Ми були на іншій війні» [Цит. за: 461, с.3].

Отже, одразу після 1945 р. для об'єктивного вивчення учорашнього минулого не було відповідних політичних, економічних і культурних умов. Пізній сталінізм не представляв будь-якого публічного простору для того, щоб ставити питання про хід минулої війни. Першим і єдиним «істориком» війни був сам Сталін [364], який і «привів народ до перемоги». Ще в ході війни треба було знайти пояснення причинам воєнних поразок. Тому відпрацьовувалась загальновідома сталінська концепція грубого і підступного порушення радянсько-німецького пакту про ненапад, численної переваги німецької армії над радянською у бойовій техніці та живій силі та інші добре відомі причини. Але, водночас треба було давати пояснення і перемогам «всупереч таким серйозним перевагам німецької армії». В ході війни Сталін неодноразово висловлювався про джерела перемоги Радянського Союзу над своїми супротивниками, які в узагальненому вигляді представлялись як перевага суспільного устрою, економічної основи, життєздатність багатонаціональної держави, дружба народів, що визначали, зокрема, духовну єдність і потенціал радянського суспільства.

У подальшому склалася своєрідна традиція переписування та деформування історіографії Великої Вітчизняної війни з-за особистої зацікавленості керівників країни в оцінках її основних подій і діячів. Журнал «Тайм» з цього приводу писав: «СРСР – це єдина країна в світі, де минуле не передбачуване» [Цит. за: 654, с.11].

Після смерті Сталіна за 18 місяців до ХХ з'їзду КПРС у журналі «Вопросы истории» стали з'являтися вимоги покласти край прикрашенню сталінського періоду історії. Так, у доповіді М.С.Хрущова стверджувалося, що війну виграв не Сталін, а «весь радянський народ». Разом з тим доповідь

М.С.Хрущова так само залишалася закритою і після того, як була усно зачитана на чисельних партійних зборах. Вона так само перетворилась на міф «про таємну доповідь», в той час як червнева постанова ЦК КПРС 1956 р. неодноразово публікувалась в СРСР і за кордоном. І все ж таки виступ М.С.Хрущова призвів до більш легкого доступу дослідників до архівів, до видання нових наукових журналів («Вопросы истории КПСС», «История СССР», «Новая и новейшая история», «Военно-исторический журнал»), створення робочої групи при академічному видавництві «Наука» під керівництвом академіка Олександра Самсонова (яка усього опублікувала 90 книг, серед яких – 50 воєнних мемуарів) і, в решті решт, до завершення шеститомної праці «История Великой Отечественной войны», яка виходила у світ з 1960 по 1965 р. Ця колективна праця, створена в Інституті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, і в якій хоч і без подробиць повторювались критичні формулювання М.С.Хрущова, довгий час вважалась як одне з «найбільш серйозних описань війни» [611, с.284-285].

Черговим етапом у зміні курсу стосовно вивчення історії Великої Вітчизняної війни стала книга О.Некрича [665]. У різких тонах радянський історик описував наслідки розв'язаних Сталіним репресій проти «кращих командирів» Червоної армії, помилкову оцінку Сталіним міжнародного становища до початку 1941 р. та ін. Дискусія навколо цієї книги, що розгорнулася у 1966 р. і репресії, які здійснювались після цього проти автора вимусили його емігрувати у 1976 р. Це стало прелюдією перемоги «сталіністського бачення» історії Великої Вітчизняної війни і ознаменувало початок кінця ледве початого процесу «пророботки минулого» [811, с.159]. У 1965 р. було прийнято рішення про необхідність створення нової, 12-томної праці з історії Другої світової війни [541]. Цей твір, який виходив у світ з 1973 по 1982 рік, за справедливим висловом німецького дослідника І.Хеслера «став символом багатослівної, але пустопорожньої пишнobarвності, ставши з середини 1960-х рр. і майже до 1985 р., концептуальним орієнтиром для усіх інших досліджень з історії Другої світової війни» [811, с.160]. Саме тоді, 20

років по тому після закінчення війни 9 травня було зроблено вихідним днем і стало супроводжуватись святкуваннями, які затьмарювали своїм блиском навіть роковини Жовтневої революції. Поряд з міфом про заснування Радянського Союзу другим стовпом легітимності став міф про «священну війну» [811, с.160]. Офіційні пам'ятні заходи з того часу доповнювались зведенням монументальних пам'ятників і культивуванням в школах і громадських закладах культу героїв, закликаних прищеплювати моральні цінності. В такий спосіб охопленням офіційними пам'ятними заходами декількох поколінь відбувалась їх соціальна інтеграція. Але саме тоді, виникли свідoctва переживших війну поколінь, які представляли її як найкращу фазу у радянській історії, коли люди усвідомлювали, за що вони борються та вмирають.

Немає сенсу докладно зупинятися на концептуальних засадах та тематиці досліджень цього періоду радянської історіографії Другої світової та Великої Вітчизняної війни, адже ця проблема знайшла своє гідне місце у публікаціях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Узагальненою характеристикою створеного у цей час масиву досліджень можна вважати висновок вітчизняного історика М.В.Коваля: «То ж і виходило, що у глянцево-лакованій офіційній версії історії найбільшої з усіх війн людства не знаходилося гідного місця для належного показу ні безмірної народної трагедії, ні вирішальної ролі народу у врятуванні Батьківщини» [573, с.66].

При цьому, незважаючи на те йшла мова про військові операції, або стан культури, радянські історики вивчали війну переважно на макрорівні. «Масштабні бойові дії, переміщення продуктивних сил і трудових ресурсів, відбудовна епопея, партизанський рух, окупаційний режим, збитки, заподіяні війною, – все це розглядалося на базі мета-наративів за допомогою глобальних концепцій», – констатує О.Лисенко [632, с.9]. На периферії дослідницького інтересу залишалися «малі життєві світи», доля певних категорій населення й окремої людини (виняток становлять біографічні наративи вождів, полководців та окремих героїв). Макроісторичні

дослідження були закономірними в радянській історіографії, адже базувались на суто формаційному підході, де історичний процес – це прогресивна зміна суспільно-економічних формацій, а війна – суспільне явище, продовження політики насильницькими засобами. Тематика досліджень змінювалась в межах політичної кон'юнктури як всередині СРСР, так і його міжнародного становища («відлига», «холодна війна»). Не дивно, що історіографія Другої світової та Великої Вітчизняної війн перетворилась майже на окрему галузь історичної науки. Адже сама пам'ять про останню світову війну стала лакмусовим папірцем як наукової, так і буденної свідомості радянського і пострадянського суспільства. Так, за думкою І.Хеслера, переоцінка її історії після 1987 р., русифікація її образу після 1991 р. призвели до того, що за виключенням Великої Вітчизняної війни, жодне інше центральне явище радянської історії більше вже не викликало позитивних асоціацій і не удостоювалось збереження у пам'яті суспільства [811, с.164].

В контексті зазначених ідеологем в радянській історіографії досліджувались і проблеми духовного життя радянського суспільства в роки Великої Вітчизняної війни. При цьому сам цей термін мав скоріш виключне застосування, та й то в контексті або ідеології, або культури. У шостому томі «Истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945» (М., 1965) у розділі четвертому «Торжество советской социалистической идеологии» було вміщено підрозділ «Духовный облик советского народа – народа победителя» [540].

В межах пануючої концепції «КПРС – натхненник і організатор Перемоги Радянського народу у Великій Вітчизняній війни» з'явилась величезна кількість різноманітних досліджень, які висвітлювали керівну діяльність партії в конкретних галузях суспільної діяльності, в тому числі, ідеологічній, політико-масовій, культурній роботі [535, 589, 592-593]. Як правило, духовне життя висвітлювалось в межах традиційної схеми розвитку культури узагалі [755, 645, 612 та ін.] та її складових: місце та роль радянської інтелігенції [734, 652], видавнича діяльність [595, 697], музика,

література та мистецтво [543, 685, 590, 771, 688, 799 та ін.], наука та освіта [624, 625, 605 та ін.].

Висвітлення радянською історичною наукою даних питань спиралось на положення про морально-політичну єдність радянського суспільства, дружбу народів СРСР, керівну роль комуністичної партії, масовий героїзм народу. Його відданість соціалістичним цінностям, тісно ув'язувалась з виховними та пропагандистськими завданнями. Особливо відзначалась і ніколи не піддавалась сумніву високий моральний дух, духовна єдність радянського народу [750, 527, 528]. Більше того, ця вкрай категорична концепція вчинила значний вплив і на пострадянську, і на зарубіжну історіографію, принаймні, викликала в останній запеклі дискусії.

Демонстрація патріотичних настроїв населення СРСР, в тому числі й окупованих регіонах, підкріплювалась поодинокими згадками, як виключення з правил, про окремих зрадників з числа ворогів народу або буржуазних націоналістів. При цьому обов'язково підкреслювалось, що «подібні відщепенці не визначали духовний, морально-політичний облік радянського народу. Його визначали мільйони воїнів, робочих і колгоспників, службовців, які в полум'ї війни довели свою беззавітну відданість Комуністичній партії і соціалістичній державі» [546].

В такий спосіб картина духовного життя радянського суспільства зображалась спрощено та однобічно.

Після розпаду СРСР в пострадянських країнах виникло природне бажання створити власний – національний історичний наратив.. Крім того, як цілком справедливо зазначив В.Гриневич, Україна мало відрізнялася від більшості країн Центральної і Східної Європи, в яких після падіння комуністичних режимів почались кардинальні переоцінки історичного минулого [478]. І в цьому плані мабуть жодна історична подія не викликала таких наукових, політичних, ідеологічних та моральних різночитань, як Друга світова та Велика Вітчизняна війни: «Тема Великої Вітчизняної війни з часів проголошення у серпні 1991 р. незалежності української держави до

сьогоднішнього дня перебуває у центрі запеклих громадських дискусій і політичної боротьби, достатньо чітко відображаючи невирішеність проблеми не тільки виробітки нової «української ідеї», але й визначення стратегічних орієнтацій в системі координат Захід-Схід» [478].

Сьогодні як вітчизняні, так і західні дослідники визнають наявність серйозного конфлікту між націоналістичним і радянським (змінившим його пострадянським) баченням останньої війни. При чому, якщо українські дослідники схильні до абсолютного їх протиставлення, то західні відзначають низку типологічних схожостей і фігур замовчування і вважають за потрібне вказати на ймовірне підсвідоме запозичення, яке проявляється у схожій стилістиці і простій переміні місць героїв і злодіїв у старій чорно-білій дихотомії [698]. Західноєвропейський дослідник А.Каппелер застерігав, що переписана у чорно-білому ключі українська історія (в тому числі й історія війни) може «мати небажане продовження: поняття «клас» заступить «нація», а опис подвигів комуністів замінять подвиги націоналістів» [Цит. за: 586, с.127].

Можна наводити багато як об'єктивних, так і суб'єктивних причин, що створили таку ситуацію у вітчизняній історіографії. Але, на нашу думку, однією з головних, є запозичена з радянських часів концепція, що історія – це політика, перекинута у минуле. «Відсутність узгодженої державної ідеології, яка сьогодні, замість того, щоб надати досліднику можливості створити умови для незаангажованого наукового пошуку, чинить подвійний напівофіційний тиск з боку як пострадянської так і української ненаціоналістичної ідеологій», – цілком слушно зауважив український історик В.Нахманович [661, с.227].

Ми не бачимо сенсу вдаватися тут до дискусії, яка точиться протягом багатьох років, тим більш, що вона знаходить своє гідне висвітлення на сторінках як наукових академічних, так й інших видань. Як зауважив відомий російський історик В.П.Козлов, «невідворотно настане час, коли Велика Вітчизняна війна стане предметом такого ж вільного від догм і демагогії

вивчення, як, наприклад, сьогодні, – історія Вітчизняної війни 1812 р. Адже необхідність певної часової дистанції для досягнення історичної істини давно є визнаною умовою історичного пізнання» [582, с.3].

Для нас важливим є те, що подібна «ідеологія» висвітлення війни, як і раніше, залишала поза увагою головний суб'єкт історичного процесу – людину. Соціальна сфера війни попри значну кількість праць, в яких розглядаються ті чи інші проблеми цього спектру, в цілому залишається неопрацьованою [632, с.10]. Але, саме антропоцентрична історія останньої війни, вивчення досвіду усіх, хто пережив ці драматичні події є тим самим засобом подолання етнізації і конфронтації двох її наративів.

Водночас, буде несправедливим стверджувати, що за роки незалежності у вітчизняній історіографії Другої світової і Великої Вітчизняної війни не відбувалось нового історіософського осмислення концептуальних засад її дослідження. Конкретні завдання і шляхи створення історії війни на нових теоретико-методологічних засадах виклав ще у 90-ті роки відомий її дослідник М.В.Коваль [574, 573, 571, 572 та ін.]. Змістовно вони стали своєрідною програмою – парадигмою вивчення і висвітлення української історії 1941-1945 рр. Вчений аргументовано вважав, що історіософське осмислення Другої світової і Великої Вітчизняної війн як феномена, рубіжної події в історії світу і України впродовж другої половини ХХ ст. слід визначити як першочергове завдання дослідників. Нагальними в процесі його реалізації українською історичною наукою повинні стати «внесення концептуальних коректив», постійна і поглиблена розробка теоретичних питань історії війни, що повинно допомогти усуненню історіографічних збочень. Але, разом з тим М.В.Коваль зазначав, що «сучасні теоретичні узагальнення й до сьогодні не встигають за зливою інформативно-емпіричних даних» [764, с.27-28].

За останні роки бібліографія праць, що демонструють гуманістичні підходи в дослідженні історії війни, поповнилась цілою низкою таких праць [457, 656, 465, 822]. Найбільш помітним внеском у розробку складної та

багатогранної теми «Український народ у війні 1939-1945 рр.» є доробок авторського колективу багатотомного серіалу «Книга Пам'яті України», в якому вперше у вітчизняній історіографії війни поіменно названо мільйони наших співвітчизників, що віддали своє життя за батьківщину, та фундаментальний завершальний том цього проекту «Безсмертя. Книга Пам'яті України» [412].

Підсумком багаторічної роботи провідних вчених України стало видання «Політичної історії України», четвертий том якої охоплює період Другої світової війни [692]. Авторами В.Кучером, В.Гриневичем, В.Ковалем переосмислено питання про роль та місце України у протистоянні двох диктаторів, висвітлено внесок українців у розгром нацизму.

У центрі уваги цих видань стоїть людина – цивільна і військова, будь-якого віку і статі, національності, партійності. Здобувши статус самодостатніх об'єктів дослідження, окремі соціальні групи населення постали як специфічні мікросвіти з власним соціально-економічним, морально-психологічним, ментальним, етнічним, конфесійним, культурно-освітнім наповненням. В цьому контексті опановуються сучасні методологічні підходи, зокрема активно використовуються сюжети усної історії [429, 769].

Саме тому в контексті нашого дослідження нас цікавлять, в першу чергу розробки, виконані в руслі соціальної історії.

Природно, що такий підхід використовувався у дослідженні найбільш дискусійних, суперечливих тем. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної армії у початковий період Великої Вітчизняної війни, проблеми ставлення населення України до заходів радянського уряду, які проводились на початку війни, до партизанської боротьби проти загарбників, до заходів окупаційної влади висвітлюється у роботах Ю.О.Ніколайця [860, 668, 669].

Нового звучання набула проблема окупації у вітчизняній історіографії. Засади, плани і конкретні заходи нацистів у сфері культури, їх ставлення до

інтелігенції досліджено у статтях М.В.Коваля [579, 577, 575, 576], Г.Верби [444], Л.Бідоча [419] та ін. Як один з аспектів культурного життя активно досліджується освітянська політика нацистської влади [820, 496]. Вивчається стан окремих верств населення, що дає можливість простежити зміни у соціальній та свідомісній стратифікації українського суспільства за умов окупації [752, 658, 825, 823, 737].

Доля пересічної людини під час окупації, її повсякденне життя, ставлення до «нового порядку» різних політичних сил досліджуються на прикладі одного міста. Подібні мікроісторичні розвідки дозволяють заповнити недостатньо вивчені сторінки функціонування міського соціуму в умовах ворожого тилу [751, 427, 856, 522, 655].

Активно розробляється проблематика, у фокусі якої знаходиться ідеологія, що не випадково. Стосовно періоду Другої світової війни це має особливе значення, оскільки, по-перше, ідеологія відіграла надзвичайно велику роль у мобілізації окремих верств і політично заангажованих груп населення; по-друге, ідеологічне «обрамлення» й оформлення історії війни є тим чинником, який перешкоджає наближенню до адекватного розуміння її доби [632, с.14]. Вплив на українське населення радянських, нацистських і самостійницьких ідеологічних структур на різних етапах війни досліджується в роботах В.Шайкана [821, 824], К.Кеворкяна [566] та ін. В контексті формування німецького інформаційного простору в окупованих регіонах висвітлює ідеологічний вплив нацистської пропаганди О.М.Салата [735, 736].

В контексті створення в окупованих регіонах України певного інформаційного простору можна розглядати і дослідження, присвячені функціонуванню окупаційної преси [864, 775, 732, 857].

В категорії сучасних вітчизняних досліджень, які безпосередньо стосуються духовного життя населення України в роки Другої світової війни, зокрема, його свідомісної складової, окремо стоять праці В.А. Гриневича [483, 484, 479, 480, 481 та ін.]. Вченим досліджуються суспільно-політичні

настрої та моральний стан населення, розглядаються механізми впливу політичних інститутів і процесів на формування суспільно-політичних настроїв, з'ясовуються особливості сталінської національної політики та пропаганди воєнної доби у контексті політичних оцінок населення, участь партійно-радянської і творчої еліт у формуванні ідеологічної моделі українського радянського патріотизму. Автор доводить, що теза «про морально-політичну єдність радянського народу в роки Великої вітчизняної війни» не відповідала реальності, суспільство України зустріло війну розколотим, а спектр існуючих на той час суспільно-політичних настроїв був достатньо широким. У результаті вивчення та аналізу великої кількості джерел відомчих архівів В.А.Гриневиц у своїх роботах вводить до обігу величезний масив нового фактографічного матеріалу. Водночас, побудування більшості узагальнень на підставі даних НКВС, який відстежував і фіксував в першу чергу нелояльні до радянської влади настрої, роблять деякі з них достатньо упередженими. Не розглядається автором в монографії [484], безпосередньо присвяченій настроям та моральному стану населення, період окупації, що, на нашу думку, «розриває» процес еволюції змін настроїв та ставлення населення до окупаційної та радянської влад.

Важливою складовою духовного життя є життя релігійне, яке стало предметом активного вивчення сучасними вітчизняними дослідниками, зокрема за умов Другої світової війни [565, 765, 748, 453-455, 469, 630-631, 634-636].

Віддаючи належне копіткій праці вітчизняних дослідників в актуалізації антропоцентричного підходу у вивченні історії Другої світової війни, слід все ж таки зазначити, що більшість з них виконується на примітивному конкретно-історичному, фактологічному рівні [632, с.7].

Стосовно безпосередньо духовного життя населення України, то поки що відбувається становлення теоретико-методологічних засад його дослідження, так зване «осягнення духовності» [787-790, 501-502, 854]. При цьому, наприклад, С.І.Дровозюк пропонує здійснювати конкретно-

історичний аналіз духовного життя через поняття «суспільна свідомість», визнаючи що останнє не тотожне категорії «духовне життя», а лише досить близьке до нього [501]. Автор, оглядаючи доробок істориків за останнє десятиліття цілком справедливо зазначив, що досягнення російської історичної науки у дослідженні тих чи інших аспектів духовного життя народу є значно вагомішими, ніж української [501].

Отже, вважаємо за доцільне проаналізувати окремо історіографічний доробок російських дослідників у вивченні питань духовного життя населення в роки Другої світової війни.

У Росії за останні роки визначились декілька напрямів у дослідженні Другої світової і Великої Вітчизняної війн. З одного боку «розгортається робота» над позитивним образом радянського минулого [756, с. 7], в якому війна і перемога грає визначальну роль [448, 492, 508, 508], а з другого – досліджується так звана «інша війна», де центральне місце займають саме трагічні її події, намагання з'ясувати, чому вони мали місце і таке інше [503, 441, 458, 597, 659, 730 та ін.].

Але, як і в Україні, за останні роки провідним і перспективним напрямом в розробці історії Другої світової і Великої Вітчизняної війн в російській історіографії стало звернення дослідників до людини та її поведінки в екстремальних умовах воєнного часу. Значно зросла кількість робіт, присвячених «людському виміру» війни, виконаних в контексті таких сучасних дослідницьких напрямів, як соціальна історія, мікроісторія та, особливо, воєнно-історична антропологія [842, 741, 602, 548 та ін.]. Значну увагу російські історики у 1990-ті роки приділяли вивченню менталітету радянського суспільства [758], зокрема і в роки війни [529]. В той же час, розробка даної проблеми дослідниками воєнної теми супроводжувалось часом вільним тлумаченням змісту понять «менталітет» і «ментальність», використання для їх характеристики сукупності усіх уявлень та почуттів радянської людини, масової свідомості радянського соціуму [603].

Переоцінкам піддаються масова свідомість радянського суспільства, безпосередньо духовне життя країни під час війни та після [532-533, 583-584, 591]. Вказуючи на переважання у суспільній свідомості громадян державного патріотизму, джерела якого пов'язуються вже не з комуністичною ідеологією, а з традиціями країни, визнається налаштування значної частини населення проти радянської влади, особливо в західних регіонах країни. Водночас, даючи визначення поняттю «духовність», Н.І.Кондакова ототожнює його з поняттям «духовна культура», що й визначило змістовне висвітлення проблеми за схемою радянських концепцій: критеріями духовності радянського суспільства називаються «гуманізм, патріотизм, міжнаціональна єдність, прирощення розуму та доброти» [591, с.6, 7]. Як результат «підйому і єднання народного духу» розглядається роль художньої культури у перемозі над ворогом, яка, за думкою російської дослідниці Л.О.Пінегіної, саме в цей період пережила «потужний вибух» [691].

Суперечливу картину духовного обличчя фронтового покоління розкривають роботи О.С.Сенявської, які отримали за останні роки широкого визнання. Дослідниця визначає чинники, які на кожному етапі війни формували духовний образ різноманітних представників фронтового покоління в залежності від соціального становища, статі, віку, роду військ; механізми формування героїчних символів війни [740, 745, 746]. Але, об'єктом дослідження історика виступає людина, що воює, для чого О.С.Сенявська вводить до обігу спеціальний термін «комбатант» (від французького «воїн», «боєць»), щоб охарактеризувати особливий психологічний тип такої особистості.

Достатньо популярними сюжетами в контексті формування певної картини світу радянських людей стало дослідження еволюції образу «ворога» та «союзника» на різних етапах війни, відчуття очікування війни та складення уявлень про неї, сприйняття народом окремих зовнішньополітичних актів радянського уряду [743, 466-468, 585, 663-664].

В межах дослідження історії церкви і релігійної політики в СРСР в 1941-1945 рр. [819, 436, 828-831] російськими вченими порушуються питання розвитку «народної» («побутової») релігійності, як складової духовного життя населення. При цьому основна маса досліджень присвячена Російській православної церкві і вкрай рідко стосується долі інших конфесій у воєнні роки, що пояснюється фактично ігноруванням їх радянською владою.

У цілому, сучасні дослідження російської історіографії різних аспектів духовного життя радянського суспільства в роки війни ґрунтуються на симбіозі різноманітних наукових і світоглядних принципів, але більшість з них відрізняє не позитивістське прагнення до об'єктивності, що виражається у «поверненні до документу і факту». Поняття «духовне життя» також часто асоціюється з культурним, релігійним життям, ототожнюється або з суспільною свідомістю, або з менталітетом. Велика кількість авторів намагаються використовувати розробки зарубіжної соціальної науки у висвітленні даних проблем.

Слід визнати, що саме представники західної школи, поєднуючи у своїх розробках міждисциплінарні підходи та методи, створили традицію концептуальних, наскрізних досліджень, не зв'язаних прагненням нагромадити купу фактографічного матеріалу під кожний висновок та узагальнення.

У західній історіографії проблематика духовного життя радянського суспільства знайшла своє відображення у дослідженні сутності функціонування самої сталінської системи, реконструюванні портрету соціального типу *homo soveticus*, для якого сталінізм був природним середовищем проживання.

Ми не будемо докладно зупинятися на аналізі усіх досліджень сталінської епохи (В Росії у 2007 р. з ініціативи Видавництва «Российская политическая энциклопедия» Фонду першого Президента РФ Б.Єльцина, за підтримки Державного архіву РФ, Міжнародного історико-просвітницького, правозахисного товариства «Меморіал», Інституту наукової інформації

суспільних наук РАН працює проект «История сталинизма. В 100 томах», в межах якого вже видано більше 80 книг [759, 544]), вони настільки численні, що створили потужний масив історіографічних розробок [567, 762, 643 та багато ін.].

Висунута у 50-ті роки теорія тоталітаризму на довгі роки визначала напрями досліджень. Родоначальниця цієї теорії Х.Арендт своєю класичною працею, яка вийшла в Америці у 1951 р. [836], відкрила поле для діяльності в аналітичному дослідженні загальних структур тоталітарної влади [844, 848]. «Батьки» традиційної советології займались переважно політичними питаннями: правляча партія, її офіційна ідеологія, спосіб прийняття рішень, організація всенародної підтримки, управління країною [839].

Але, створена під час «холодної війни» концепція, згодом стала піддаватися критиці за категоричні та однобічні характеристики радянського суспільства як «імперії зла та насильства».

Так звані «ревізіоністи нового покоління» прагнули віднайти джерела тоталітарної системи, а для того почали писати «історію знизу» [567, с.14]. Перегляд советологічних кліше призвів не тільки до більш глибокого аналізу сталінізму, але й до більш неупередженого у порівнянні з традиційною советологією (страшний режим/страждаючі маси) та тверезого від лівих симпатій погляду попередніх ревізіоністів. Замість традиційного протиставлення «режиму» і пригнічених мас постревізіоністи пропонують побачити їх спільні дії, адже вони вбачають джерело терору не в режимі, а в самих масах, політична культура яких така, що вони невідворотно відтворюють саме такий режим, який лише інституційно оформлює масову агресію і колективну зневажливість до індивідуального і приватного життя.

Можна погоджуватись з такою постановкою питання, можна ні, але на наш погляд, саме постревізіоністи ближче з усіх у розумінні сталінської епохи крізь призму сприйняття її людьми підійшли до реконструювання духовної атмосфери радянського суспільства [845, 843]. Вчені намагаються проникнути за ширму пропаганди, відповісти на запитання, як по-

справжньому жили і думали люди різних соціальних прошарків [424, 802-803], чому раділи [727], якими засобами намагались покращити своє життя [840].

Багатоаспектність духовного життя суспільства вимагає вивчення кожного його фрагменту, а також тих чинників які на нього впливають. Отже, в межах міждисциплінарного підходу нами було залучено не тільки історичні, але й політологічні, соціологічні, філософські, філологічні, лінгвістичні дослідження, які так чи інакше висвітлюють різні фрагменти духовного життя людини.

У дослідженні соціальної структури населення України нами було застосовано декілька підходів, в яких за основу трактування соціальної стратифікації, беруть до уваги не тільки економічний капітал, вимірюваний у категоріях власності і доходу, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація) [472]. Представляють інтерес дослідження, в яких піднімаються питання існування таких категорій населення, які не були заявлені у традиційній класовій структурі радянського суспільства [445, 456].

Матеріальне забезпечення населення, його умови життя, без чого не можна говорити про духовні потреби, досліджуються в роботах О.Осокіної [680-682]. Авторка не згодна з тезою про абсолютне покращення життя у 30-ті роки, навпаки стверджує, що «в мирні часи радянські люди пережили те, що населення багатьох воюючих держав не відчуло навіть під час Другої світової війни» [681, с.249]. Забезпечення радянського населення житлом мало значення не тільки у задоволенні його матеріальних потреб, але й створювало певний світогляд, виступало своєрідним символом, а комунальне життя – уособлювало колективістський тип радянського суспільства, про що йдеться мова в дослідженнях І.Орлова та С.Коткіна [677, 601].

Створення зовнішнього ідеолого-герменевтичного світу радянської людини розкривається в праці М.Геллера, присвяченій формуванню «нової» радянської людини [463]. Впливам на свідомість людини, зокрема і

радянської, присвячені роботи С.Г.Кара-Мурзи [562], Г.Почепцова [703-704], В.Крисько [606], Л.Леонтьєвої [628, 858] та ін.

Особливу роль у впливі на свідомість радянської людини як з боку радянської, так і нацистської влад, було відведено візуальним образам. Візуалістика - сьогодні є досить актуальним і перспективним напрямом гуманітарних наук [684]. Візуальні образи війни знайшли своє висвітлення у розробках, присвячених плакатній пропаганді [558], образотворчому мистецтву [861], карикатурному жанру [800, 650]. Американський дослідник Стівен М.Норрис у монографії «Война образов: русские народные картинки, культура военного времени и национальная идентичность, 1812-1945» протезив вплив народних популярних картинок (лубка) у «забезпеченні символами та темами національного співтовариства, що формується» [850, р.7].

Велику роль у житті радянського суспільства відігравало кіномистецтво, яке під час війни відігравало виключно мобілізаційні функції. Ця проблема знайшла своє висвітлення у дослідженнях як вітчизняних [497, 648, 649, 450, 521, 514, 555] так і російських дослідників [425, 446, 402, 776, 778].

Особливу ж увагу нами приділено функціонуванню духовного життя радянської людини у його внутрішньому вимірі. Проблеми мови та мовного дискурсу, як відображення духу епохи, зокрема радянської, сьогодні є досить перспективним напрямом дослідження, але здійснюються вони переважно філософами, соціологами, філологами, за рідким виключенням - істориками [489, 675, 738, 833, 523, 404-405, 728]. Відображення еволюції радянського патріотизму у мовному дискурсі вивчено В.Гриневичем та Н.Соболевою на прикладах створення радянських державних гімнів [477, 754]. Вплив мови на масову свідомість на регіональному рівні здійснюються російськими [859, 810, 428] та зарубіжними [720] дослідниками.

Побутування у фольклорі кожного народу жанрів, що відбивають його уявлення про історичне минуле завжди привертало дослідників. Особливо це стосується розробок, де об'єктом вивчення виступає людина. Разом з тим в

сучасній вітчизняній історіографії ми маємо лише поодинокі розвідки у вивченні відображення радянської дійсності українського народу в народній творчості. У статті В.Борисенко на фольклорних матеріалах висвітлюються питання голодомору 1932-1933 рр. [426]. В монографіях О.А.Удода [789, с.95-102; 787, с.234-247] окремі розділи присвячені відображенню історичної свідомості в усній народній творчості українського народу 1920-1930-х років. Г.Г.Грінченко проаналізовано характерні зразки фольклору примусових робітників нацистської Німеччини, що були опубліковані в СРСР з середини 1940-х до середини 1980-х років [487].

Одним із засобів виживання під час війни були гумор та сміхова культура. На сьогоднішній день їх дослідження в історичному контексті фактично не ведеться (можна навести лічені приклади конкретно-історичного висвітлення цієї теми) [768: Розділ 5.1. Освоєння жіночого образу у сміховій культурі; 767].

Усі інші розробки з даної проблеми належать або філософам, або політологам, або філологам, або соціологам [396, 414, 435, 495, 772].

Отже, історіографічний аналіз дослідження такої проблеми, як духовне життя, дає підстави робити висновки, що це явище не стало предметом спеціального історичного дослідження, що великою мірою пояснюється невизначеністю самого цього терміну, його смислового обсягу та аналітичного тезаурусу.

В такий спосіб перед нами стоїть завдання не створення чергового нарративу, який описував би усі без виключення прояви духовного життя українського населення в роки Другої світової війни, як-то освіта, культура, релігія та т.п., а дослідження практики інтеріоризації¹ людини за умов

¹ Інтеріоризація (від. франц. *enteriorisation*, від лат. *interior* – внутрішній) – перехід ззовні всередину. У психологію поняття інтеріоризації увійшло після робіт представників французької соціологічної школи (Е.Дюркгейм), де воно пов'язувалось з поняттям соціалізації, означаючи запозичення основних категорій індивідуальної свідомості зі сфери суспільних уявлень. Принципове для психології значення отримало в культурно-історичній теорії радянського психолога Л.С.Виготського: перенос (трансформація)

існування в ідеолого-герменевтичному просторі тоталітарної системи. При цьому, на відміну від історіософських підходів у дослідженні подібних проблем, ми не претендуємо на створення універсальної схеми, яка ззовні накладається на розмаїття історичного матеріалу. У нашому дослідженні, перш за все, йдеться мова про процедури трактування, які продукуються безпосередньо в процесі самого дослідження з урахуванням специфіки джерел та прийомів їх аналізу, про що піде мова у наступних параграфах.

1.2. Характеристика джерел

Реконструювати духовне життя достатньо важко, адже існує багато прогалин в джерельній базі. Наявні документи з цього приводу нечисленні й не завжди відображають усю різноманітність почуттів, думок і настроїв.

Специфіка духовної сфери як об'єкту вивчення з її підвищеною складністю, суперечливістю, поєднанням об'єктивних і суб'єктивних елементів потребує адекватних і достатньо тонких інструментів дослідження. Саме в цій області виникає проблема інтерпретації явищ минулого так, щоб вони, з одного боку, були зрозумілі сьогодні, а з іншого – не були перекручені сучасними поглядами і стереотипами дослідників [742, с.342].

Адекватною теоретичною базою дослідження духовного життя людини є історична антропологія – вивчення мотивів і стратегій поведінки реальних «акторів» в «драмі» історії – конкретних людей, які й є носієм, суб'єктом духовності. Очевидно, що такий підхід дещо відрізняє методіку використання історичних джерел від класичних, загальноприйнятих. М.Блок наполягав на «боротьбі з джерелом» – особливому вмінні задавати питання при аналізі історичних свідочств, про які в них повідомляється. Історичне джерело в принципі невичерпне – його пізнавальні можливості залежать від здатності історика «випитувати» їх по-новому, з тих боків, з яких вони ще не вивчались, від вміння «підслухувати» те, що не лежить на поверхні. В цьому

зовнішнього ідеального простору – простору культурного значення – у внутрішній ідеальний простір.

зв'язку необхідне розрізняти «навмисні» и «ненавмисні» свідчення і віддавати перевагу останнім [Див.: 421]. В такий спосіб описання і аналіз епохи наділяються живими, яскравими контекстуальними особливостями крізь призму світосприйняття людей того часу, їх самоідентифікації, уявлення про друзів та ворогів, їх щоденних практик, що втілювали діяльність ключових соціальних інститутів.

Ще однією особливістю джерельної бази дослідження духовного життя є те, що маніпулювання масовою свідомістю в тоталітарній державі, піднесене до рівня державної політики, призвело до майже повного усунення проявів реальної громадської думки з письмових документів [616, с.6]. Тому є надзвичайно важливим використовувати увесь комплекс як традиційних, так і специфічних джерел.

Отже, метою даного підрозділу є окреслення кола джерел дослідження духовного життя цивільного населення України в роки Другої світової війни, визначення методів та прийомів розкриття їх пізнавальних можливостей.

Реконструкція духовного життя населення України часів Другої світової війни потребує залучення усією різноманітності як традиційних так і специфічних джерел, які доцільно класифікувати за типами і видами. Тип об'єднує джерела, що однаковим способом кодують і зберігають інформацію. Відповідно до цього їх можна розподілити на письмові, усні (народний фольклор, усна історія) та зображальні (плакати, малюнки, карикатури, фото– та кіно документи). Кожний з цих типів джерел розподіляється на види.

Найбільш численні джерела – письмові – нами класифіковано за загальноприйнятим принципом походження: законодавчі та нормативні акти; документи виконавчих органів влади; матеріали політичних партій та громадських організацій; статистичні матеріали; матеріали періодичної преси; документи особового походження; літературні пам'ятки.

Комплекс правових актів в тоталітарній державі був одним з ключових «приводних ременів», регулюючих відносини між владою і суспільством.

Аналіз законодавчих та нормативних актів як радянської так і окупаційної влад дає можливість реконструювати «зовнішню» організацію духовного життя населення України. При цьому слід зважати на таку особливість радянської політичної системи, як зрощення радянського державного і партійного апаратів, особливо після розширення контрольно-господарчих повноважень парторганів за Статутом ВКП(б) 1939 р. ВКП(б) (пізніше КПРС), займаючись виробленням державної політики, намагалась закріплити її завдяки нормативних актів. Домінував погляд на право як на інструмент поточної політики. В силу цієї особливості складання й еволюціонування системи радянського законодавства знаходилося в залежності від завдань партійного будівництва. Отже, можна говорити про неможливість розмежування партійних і державних функцій в даній області. Тому Постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, резолюції з'їздів та партконференцій мали директивний характер і дають підстави характеризувати їх в межах групи законодавчих та нормативних джерел.

Особливістю цього виду джерел є те, що вони відображають історичну дійсність не у фактах, а в юридичних нормах, що дає можливість робити висновки про політичний та економічний стан суспільства, розвиток соціальних процесів, культури, моралі тощо. Стосовно нашого дослідження в різноманітних за походженням та змістом правових документах відбилися умови та чинники життя людини, які впливали на її свідомість, настрої, почуття та мрії, певним чином скеровували їх у необхідному для влади напрямку. Так, «сталінська» Конституція 1936 р. вперше декларувала рівні права (ст. 123), свободу совісті (ст. 124), свободу слова, друку, зборів і мітингів, свободу вуличних процесій і демонстрацій (ст. 125) та інші [173], але в дійсності жодні з них не виконувались, що формувало відповідну правову свідомість. Архівні документи містять багато прикладів, коли окремі категорії населення намагались скористатися конституційними правами (священнослужителі намагались висувати свої кандидатури на виборах, віруючі апелювали до наданих їм прав у свободі віросповідання (совісті).

Так, у фонді «Комісії з питань культів» (Державний архів Російської Федерації – далі ДАРФ, Ф.5263) є багато листів віруючих, в яких фіксуються факти порушення законодавства: «...Декрет про свободу совісті (пункт 2 и 3) говорить, що забороняється видавати будь-які місцеві постанови, які б обмежували свободу совісті, і що усіяке правопозбавлення, пов'язане з будь-яким віросповіданням відміняється. Але на місцях, особливо в УРСР, занадто захоплені адміністраторі зводять нанівець декрет про свободу совісті, ведучи відкриту боротьбу з Церквою у трьох напрямках: 1) проти службовців культу 2) проти місць відправлення релігійних обрядів і 3) проти пересічних членів релігійних громад» [Витримка з листа віруючих однієї з Полтавських громад. – 1, арк. 89].

Недотримання в реальному житті конституційних прав викликало напругу в суспільстві, яка виливалась навіть у зіткнення з місцевими органами влади, які описані в архівних документах [109].

Особливістю радянської законотворчості було також те, що більшість законодавчих документів радянської епохи, які регулювали основні питання життя людини, ніколи повністю не обнародувались. Численні укази Президії Верховної Ради СРСР і відповідні їм акти союзних республік, постанови Раднаркому і ЦК партії, циркуляри, директиви, накази наркоматів (міністерств) мали грифи «Не для друку», «Не публікувати», «Таємно» і т. ін. Законодавство мало немов дві сторони: одну, в якій відкрито і гласно – «для народу» – визначалась правова норма. І другу, таємну, яка була головною, адже саме в ній державним органам наказувалось, як слід розуміти закон і практично проводити його в життя. Так, після створення Ради у справах Російської православної церкви (РПЦ), а потім Ради у справах релігійних культів саме на їх уповноважених на місцях було покладено функції тлумачення населенню їх прав щодо свободи (несвободи) віросповідання, відправлення релігійних треб та ін. В архівних документах є численні приклади звернень до уповноважених з проханням з'ясувати «межі» декларованої законом свободи совісті: «Прошу Ваших інформацій про

свободу релігійної совісті», – звертався до уповноваженого Херсонської області протоієрей К.Омельянівський [5, арк.20зв].

Численні нормативні акти, використані у дослідженні, можуть напряду не стосуватися сфери духовного життя, але створюють його певний фон, атмосферу настроїв і почуттів, які відбиваються вже в інших джерелах, як реакція на ту чи іншу постанову. Прикладом можуть служити постанови, спрямовані на укріплення трудової дисципліни, що нагнітали атмосферу психозу (постанова РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС «Про заходи щодо упорядкування трудової дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування і боротьбу із зловживаннями в цій справі» від 28 грудня 1938 р. [253], Указ Президії ЦВК СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, на семиденний робочий тиждень та про заборону самовільного відходу робітників і службовців з підприємств та установ» від 26 червня 1940 р. [212, ст.385]. Як порушення прав людини розцінювався «Наказ про оплату за навчання від 1 вересня 1940 р.» [213, 438]. Залучення інших видів джерел дає можливість зіставляти та доповнювати офіційну інформацію державних постанов. Так, в одній з газет, яка виходила під час окупації, було вміщено карикатуру під назвою «Спокійно і радісно» іде радянський громадянин на роботу (після наказу від 26 червня 1940 р.)» на якій було зображено вкрай заклопотану, напіводягнену людину, яка бігом мчить на роботу [308].

Величезна кількість резолюцій з'їздів ВКП(б) і КП(б)У України, рішень пленумів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, законів Верховних Рад СРСР і УРСР, указів їх Президій, постанов РНК і Рад Міністрів СРСР та УРСР стосувались «подальшого підвищення... культурного рівня трудящих» [177, с.54]. Такі нормативні акти ставили завдання охоплення загальною середньою освітою міст і сіл усіх національних республік, збільшення мережі кінотеатрів, клубів і бібліотек, спрямовували науково-просвітницьку пропаганду, регулювали і контролювали діяльність творчої інтелігенції тощо. Їх аналіз дає підстави стверджувати, що жодна подія – від включення до народногосподарських

планів підвищення культурного рівня трудящих до святкування народження того чи іншого діяча культури, від створення спілок творчої інтелігенції до випуску/заборони у прокат того чи іншого кінофільму – не могла обійтися без уваги вищих щаблів влади. Але, зважаючи на те, що в дослідженні не ототожнюються поняття культурного і духовного життя, подібні джерела цікавлять нас в контексті уніфікації і підпорядкованості радянської культури ідеологічним настановам, штучного відокремлення культурних процесів в СРСР від світових, складних взаємовідносин влади та інтелігенції тощо.

Відбилися у нормативних документах і суто конкретні події. Так, підготовка суспільної свідомості до очікуваної війни знайшла своє відображення у проекті директиви ЦК ВКП(б) від 28 травня 1941 р. «О задачах пропаганды на ближайшее время» та у матеріалах обговорення цього проекту [56].

Під час війни численні постанови та накази як радянської так і нацистської влад ставили населення в ту чи іншу ситуацію, створюючи/провокуючи відповідний психологічний стан (наприклад, соціальної травми), впливали на свідомість, формували ті чи інші настрої, викликали відповідні почуття тощо. Прикладом можуть служити Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 27 червня 1941 р. «Про порядок вивозу і розміщення людських контингентів», Указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1941 р. [194, с.29], «Про відповідальність за розповсюдження у воєнний час неправдивих чуток, які збуджують тривогу серед населення» [252] та ін. Постанова Державного комітету оборони (ДКО) від 28 вересня 1942 р. про створення при Центральному штабі партизанського руху Політичного управління (відділу) [211, с.144] та рішення ЦК ВКП(б) від 2 жовтня 1942 р. про створення в Україні нелегального ЦК КП(б)У [196, с.80] представляють для нас інтерес з точки зору розгортання цими структурами агітаційно-пропагандистської роботи серед населення окупованої території СРСР, керівництва нею, організації друкованої і усної пропаганди, контрпропаганди тощо.

Найважливіші вказівки стосовно соціально-економічного, політичного та культурного устрою в окупованих східних територіях виходили від партійної верхівки та особисто А.Гітлера, які по мірі необхідності доводились до відома населення місцевою окупаційною владою. Для нас, перш за все, представляють інтерес такі, в яких так чи інакше відбивалась доля місцевого населення: безпосередньо Генеральний план «Ост», де найбільш повно і відверто виражені принципи політики стосовно слов'янських народів [214, с.108]; записка Гімmlера від 25 травня 1940 р. про «Деякі міркування щодо поводження з місцевим населенням східних областей», розіслана у керівні інстанції нацистського адміністративного апарату [157, с.58]; Лист Бормана Розенбергу стосовно політики на окупованих територіях від 23 липня 1942 р. [158, с.39-40]; директива, назва якої говорить сама за себе – «Політика управління людьми на Україні» [139, арк. 72]; протокольний запис інструктивної наради у ставці Гітлера 16 липня 1941 р., присвяченої виробленню державної політики Німеччини на окупованих радянських землях (зокрема, розглядалося релігійне питання [161]; промова рейхсляйтера А.Розенберга щодо проблем Сходу, з якою він виступив у вузькому колі лідерів Рейху безпосередньо перед нападом Німеччини на Радянський Союз 20 червня 1941 р. [232] та ін. З точки зору впливу на свідомість населення як окупованих східних областей, так і особового складу німецької армії, безперечний інтерес представляють документи, що відображають пропагандистсько-психологічне забезпечення плану «Барбаросса» [158, с.246-258].

Законодавчі та нормативні документи як радянської, так і нацистської влад широко представлені в різноманітних як за походженням так і за змістом публікаціях. Перш за все слід назвати зведення законів Української РСР, до якого увійшли закони прийняті з 1919 по 1987 рр., збірку нормативних партійних документів «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та Пленумів ЦК». За радянські часи вийшло чимало тематичних збірок, присвячених, наприклад,

розвитку Західної України у складі УРСР [218, 180, 225]. Подібні публікації представляють період Другої світової війни тенденційно та однобоко, викриваючи загарбницькі плани нацистів щодо СРСР та України зокрема, злочини окупаційного режиму, співпрацю окремих представників українського народу з окупаційною владою [162, 199, 189, 170 та ін]. В межах кампанії відкриття архівів журнал «Известия КПСС» у 1990 р. відкрив рубрику, присвячену історії Великої Вітчизняної війни і вмістив на своїх сторінках велику кількість документів з грифом «Таємно», присвячених зокрема стану воєнної пропаганди серед населення, порядку евакуації та знищення майна та багато інших.

У 1990-ті роки Інститутом воєнної історії Міністерства оборони РФ була розроблена програма публікації документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. з серії «Русский архив». Для нас представляють інтерес, в першу чергу, Накази народного комісару оборони СРСР, документи, що відображають діяльність головних політичних органів Збройних сил СРСР у війні, які вміщені в окремі томи [209-211]. Безперечний інтерес представляють окремі публікації з серії «Документы советской истории», які, окрім законодавчих актів, містять документи та матеріали виконавчих органів влади, партійні постанови та ін. Серед них слід виокремити спільну працю російських та українських авторів «Политическое руководство Украины. 1938-1989» [196], документи якої присвячені проблемам діяльності і особливостям свідомості комуністичного керівництва республіки. У збірці «Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны...» на основі нових архівних документів розкривається структури і механізми функціонування радянського пропагандистського апарату в роки війни [217].

У серії «Россия XX век. Документы», яка була започаткована у 1997 р., вийшли тематичні збірки, що документально висвітлюють закулісну сторону радянської культурної політики [168, 155]. В збірці документів «Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б), ВЧК – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917-1953» зібрані та

систематизовані найбільш визначні постанови державних і вищих партійних органів з питань літератури та мистецтва за період з початку громадянської війни до смерті Сталіна.

Безперечний інтерес представляють публікації документів нацистських органів влади представниками української діаспори [228-229, 186 та ін.].

Окрім опублікованих матеріалів безперечний інтерес представляють документи, що містяться в центральних архівах України та Російської Федерації. Так, наприклад, у Ф.1 Центрального державного архіву громадських об'єднань України зберігаються проекти постанов ЦК КП(б)У з питань видання газет, журналів і роботи видавництв в умовах війни (оп. 23, спр.67). У Російському державному архіві соціально-політичної історії у Ф. 17 (оп.25) проекти постанов ЦК ВКП(б) про розгортання воєнно-пропагандистської роботи, про агітаційно-пропагандистську роботу в республіках та областях та ін.

Узагалі-то, ми не переслідували мету перелічити та проаналізувати усі законодавчі та нормативні акти, що так чи інакше можна залучити до вивчення духовного життя населення України в роки Другої світової війни, це – завдання джерелознавчого дослідження. Нам важливо акцентувати увагу на тому, що інформаційні можливості документів законодавчих органів влади проявляються у двох контекстах. Перший, який умовно можна окреслити як «наявний» – це законодавчо закріплені умови функціонування та розвитку духовної сфери суспільства – так званий історичний фон. Прочитання другого, «ненавмисного» контексту (він може бути відтворений тільки у використанні цих документів у комплексі з іншими), дає можливість з'ясувати, якою мірою звичайна людина знала, враховувала при прийнятті рішень, як сприймала і наскільки часто стикалася з правовим регулюванням у своєму повсякденному житті (на виробництві, в побуті); чим саме заповнявся «правовий вакуум»: національними, релігійними, громадськими представниками, традиціями, комуністичною чи іншою мораллю, партійною дисципліною, ідеологічними кампаніями, ментальними нормами,

індивідуальною психологією, соціально-становою приналежністю або походженням.

Впровадженням на практиці стратегічної політики радянської та окупаційної влади займалися відповідні структури, діяльність яких відбилась у різноманітних документах та матеріалах. Так, документи Народного комісаріату просвіти СРСР та УРСР, які у 20-30-х роках контролювали фактично усю культурно-гуманітарну сферу: освіту, бібліотечну справу, книговидання, музеї, театри і кіно, клуби, творчі об'єднання та інше, – дають можливість простежити щоденну практику втілення радянської системи цінностей, формування «нової» людини. Так, у Ф.166 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України) містяться документи Наркомпросу та Народного комісаріату освіти УРСР стосовно питань антирелігійної пропаганди (оп. 11). Частину документів виконавчих органів влади опубліковано у тематичних збірках [187, 160 та ін.].

Віросповідна політика держави здійснювалась спеціально для цього створеними при РНК СРСР виконавчими органами, які мали своїх представників в союзних та автономних республіках, краях та областях. Починаючи з середини 40-х років це були: Рада у справах Російської православної церкви (1943 р.) та Рада у справах релігійних культів (1944 р.). Їх діяльність створила величезний комплекс документів, об'єднаних в єдиний фонд, що зберігається у ДАРФ (Ф.6991, оп.1-7). У фонді зібрані документи і матеріали найрізноманітнішого характеру, що найбільш повно і різностороннє відображають релігійне життя в Радянському Союзі, діяльність конфесій і духовенства, міжрелігійні відносини, а також – практичну діяльність держави та його органів управління (центральної, релігійних, місцевих), державних і партійних діячів стосовно релігії, церкви і віруючих.

Комплекс документів уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР по Українській РСР зберігається у Ф.4648 ЦДАВО України

(оп. 2). Він представлений витримками з протоколів засідань Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР, циркулярно-інструктивними листами Ради релігійних культів і уповноважених по УРСР Уповноваженим на місцях, листування з Радою у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР з питань зняття з реєстрації релігійних громад і закриття молитовних домів; інформаціями та довідками Уповноваженого Ради по УРСР, представлених до вищих урядових і партійних органів республіки про релігійну обстановку, про процеси та явища, які відбувались в релігійних організаціях та ін. Найбільш цікавими в цьому плані є заяви і скарги віруючих про відкриття церков і молитовних будинків, відомості про службовців культу тощо. До опису 1 того ж фонду включені аналогічні документи, що утворились в результаті діяльності апарату Уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР по УРСР. Аналогічна інформація відбилась у документах, створених представниками Рад в краях та областях (Державні архіви Донецької (ф. Р-4022), Луганської (ф.Р-2626, 2673), Харківської (ф. Р-529, оп.4, спр.68; Р-1502, оп.3, спр.69 та ін.) областей).

Аналіз документів Ради у справах релігійних культів та ради у справах РПЦ дозволяє робити висновки щодо змін в політиці радянської влади стосовно православної церкви та православних віруючих, які відбулись в роки війни і, навпаки, свідчать про незмінне підозріле ставлення до віруючих інших конфесій.

Але, як вже було відзначено вище, для нас важливо дослідити не тільки які умови розвитку матеріальної і духовної сфери суспільства створювались владою, а як саме ця об'єктивна реальність відображалась у свідомості населення. Тому величезний інтерес для дослідження духовного життя представляють умонастрої громадян. Якщо зважати на особливі умови війни, то саме тоді настрої, морально-психологічний стан населення, особливо на окупованих територіях, як для радянської, так і для окупаційної влад, мали величезне значення, адже від ступеня лояльності до влади залежав результат

війни. У монографії відомої дослідниці повсякденного життя сталінської Росії Ш.Фіцпатрік «Повседневный сталинизм» є розділ під назвою: «Розмови і ті, хто їх слухав» [802, с.197-227]. «Радянська влада побоювалась дозволяти громадянам безконтрольно висловлювати на людях свою думку по важливих державних питаннях, – пише авторка. – У той же час, їй надзвичайно хотілось знати, що думає народ» [802, с.197].

Отже, влада достатньо регулярно відстежувала такого роду інформацію. Її збором займались, як правило, партійні органи (апарат ЦК ВКП(б)), спеціальні підрозділи органів внутрішніх справ і державної безпеки (НКВС), Головне політичне управління Червоної армії, Центральний та республіканські штаби партизанського руху, місцеві органи окупаційної влади рейхскомісаріату «Україна», військові підрозділи зони військової адміністрації. За своєю функціональною призначеністю ці структури цілком доречно віднести до виконавчих органів, а створений ними комплекс документів відповідно до «джерел виконавчих органів влади».

Комплекс таких джерел досить значний і представляє собою зведення та довідки про настрої різноманітних категорій населення, звіти інформаторів про розмови, плітки, перелік питань, які задавались лекторам та агітаторам під час їх зустрічей з населенням та ін.

Цінність подібного роду джерел для реконструкції почуттів, думок, настроїв людей не викликає сумніву, але одразу постає питання про ступінь їх репрезентативності. Ш.Фіцпатрік цілком справедливо зауважує, що «зазвичай зведення НКВС існували для того, щоб повідомити про погані новини... Якщо НКВС повідомляв про те, як проходить обговорення Конституції в тому чи іншому місці, на першому плані фігурували крамольні та єретичні висловлювання» [802, с.197]. Документи свідчать, що інформація органів безпеки фіксувала перш за все наявність крамоли в суспільстві, відхилення від загальноприйнятої думки.

І навпаки, дані, які містяться у звітах обкомів, не завжди адекватно відображають картину життя в регіонах. Для інформації, яка подавалась

наверх місцевими партійними органами, характерне прикрашення дійсності, оптимістичний тон тощо. На місцевому рівні документи готували висуванці, які походили з народу. Їм було простіше скористатися вже готовими шаблонами, статтями з місцевих газет, ніж серйозно обмірковувати стан справ на місцях і самостійно шукати відповіді. До того ж невідповідність їх доповідей (відповідей) генеральній лінії могло серйозно ускладнити їм життя. В цьому крилася одна з головних причин швидкої стандартизації, нівелювання стиля таємних донесень, його формального зближення з офіційною пропагандою [475].

Отже, інформація, яку ми отримуємо з подібного роду джерел не може повною мірою відбивати об'єктивний стан речей, адже вплив суб'єктивних чинників досить вагомий. Але використання різноманітних за походженням джерел, наприклад, порівняння повідомлень радянських та окупаційних органів дають нам більш менш достовірний зріз духовної атмосфери тих часів.

Джерела цієї групи доволі чисельні й містяться як в публікаціях тематичних збірок, так і у відповідних фондах центральних та обласних архівів. Так, українськими вченими опубліковані унікальні, донедавна суворо засекречені документи, оригінали або копії яких зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, і які відкривають нові грані глибокої обізнаності спецслужб в реагуванні населення України на ті чи інші події соціально-економічного життя в умовах наближення світової війни та фашистської агресії [203]. Настрої, переживання, побоювання та очікування мешканців м. Києва у перші місяці війни, в період нацистської окупації і на завершальному етапі війни розкривають документи радянських спецслужб, опубліковані у збірнику «Київ у дні нацистської навали» [172]. У фонді 1 ЦДАГО України містяться інформаційні звіти та доповідні записки секретарів підпільних обкомів КП(б)У та керівників підпільних міських організацій про їх стан та діяльність, про німецько-фашистський режим на окупованій території, настрої населення, реагування людей на ті чи інші

події, в тому числі й агітаційно-пропагандистську діяльність радянської влади (оп. 22, спр. 10). Подібна інформація міститься у розвідувальних даних Українського штабу партизанського руху, повідомлень окремих партизанських з'єднань [117, 118, 119, 120, 121, 123].

Спецповідомлення НКВС містять дані про діяльність «українських націоналістів» (ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 523), до лав яких авторами звітів зараховувались окрім дійсно членів ОУН, будь-які пересічні громадяни – симпатизи української культури, церкви, мови. В тому ж фонді містяться оперативні розвідувальні звіти про соціально-економічне, політичне, релігійне та культурне становище на окупованій території (оп.23). Особливий інтерес представляють повідомлення Головного політичного управління Червоної армії, адже будучи призначені виключно для внутрішнього користування, вони відрізняються чітким та об'єктивним фіксуванням ситуації, яку політробітники спостерігали при проходженні через населенні пункти України, фіксували реагування населення на відступ Червоної армії, а потім – і на звільнення від окупантів [51, 74, 78 та ін.].

Фонди як Центрального так і республіканського штабів партизанського руху (РДАСП. – Ф.69; ЦДАГО України. – Ф.62) містять окрім звітів, довідок про роботу штабів та його органів, оперативні, розвідувальні, агентурні зведення та довідки по окупованих областях, які включають відомості про соціально-економічне, політичне, культурне становище, а саме: нацистську пропаганду та агітацію серед місцевого населення, функціонування шкіл, культурно-просвітницьких закладів, окупаційної преси, діяльність «буржуазних націоналістів» та духівництва. Найцікавішими для нас є звіти розвідників про спілкування з місцевим населенням, в яких живою мовою передаються настрої та почуття різних людей.

Пильно відстежувала настрої населення й нацистська окупаційна влада. Так, у фонді КМФ-8 ЦДАВО України (оп. 2) містяться додатки до журналів бойових дій німецьких армійських груп та їх тилових охоронних підрозділів на окупованих східних територіях, в яких з німецькою точністю та

скрупульозністю фіксувались будь-які зміни в настроях місцевого населення, безпристрасно оцінювалась ефективність впливу на нього нацистської та радянської пропаганди.

Аналогічну інформацію можна знайти у трофейних німецьких або румунських документах, які в результаті захоплення розвідгрупами радянських партизанських загонів або регулярних частин радянської армії потрапляли до вищих радянських партійних органів і зберігаються, відповідно у Ф.17 РДАСПІ та Ф.1 ЦДАГО України.

Для вивчення духовного життя безперечно цінність представляють настрої не тільки пересічних громадян, але й «інженерів людських душ», творців духовної культури. Створивши виключне положення для переважної більшості творчої інтелігенції в радянському суспільстві, влада вважала, що вона вправі розраховувати на підтримку своїх претензій. З цієї точки зору цікавими є джерела, які розповідають про регулярні зустрічі керівників країни з письменниками, поетами, кіноробітниками, критиками, про офіційні оцінки творчості окремих з них [226, 168, 169, 155]. В роки війни настрої творчої інтелігенції були предметом прискіпливої уваги, адже на неї покладалась відповідальна функція духовної мобілізації народу на боротьбу з ворогом. Так, в ЦДАГО України зберігаються повідомлення інформаторів про розмови, оціночні судження, переживання представників української творчої інтелігенції, які знаходились в евакуації (Ф.1, оп. 23, спр. 94; 685). Аналогічні документи опубліковано у вже згадуваних нами збірках документах, окремих публікаціях [195]. Ці документи суперечать розповсюдженому ще за радянських часів уявленню, що війна сприяла єднанню творчої інтелігенції, патріотичному підйому в її лавах. Вивчення настроїв в письменницькому середовищі свідчить про строкату та суперечливу картину, яка змінювалась в залежності від обстановки на фронті. Було і невір'я в перемогу в період важких поразок Червоної армії, і конфлікт «класових» письменників з «патріотичними», ріст «націоналістичних» і прозахідних настроїв, критична переоцінка попередніх

25 років радянського суспільства, надії на те, що після війни усе повернеться до кращого.

Отже, спеціальні інформаційні зведення відділів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, доповідні записки інспекторів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, донесення органів внутрішніх справ, розвідувальні дані партизанських загонів представляють найціннішу інформацію для вивчення духовного життя населення. При цьому, окрім суто фактичного матеріалу, сама мова, стиль, «дух» цих документів дає можливість побачити картину світу їх авторів – представників системи.

Для маніпуляції свідомістю населення як радянська так і окупаційна влада мала розгалужену структуру апарату пропаганди та агітації, діяльність якого відбилась у чисельних документах, представлених вказівками, розпорядженнями, інформаційними звітами, зразками пропагандистських матеріалів. Такі відділи ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, як культпросвітроботи, організаційно-інструкторський та управління пропаганди та агітації, втілювали відповідну політику радянської влади та партії і створили величезний шар документації, яку також доречно віднести до групи джерел виконавчих органів влади. Безпосередньо це стосується розпоряджень щодо проведення тієї чи іншої пропагандисткою кампанії, довідки відділів пропаганди та агітації щодо їх роботи з населенням, в окупованих або звільнених від ворога регіонах, з проектами текстів листівок, статей у газетах, тематичних планів для передач по радіо тощо. Переважна більшість таких документів зосереджена у відповідних фондах центральних архівів (РДАСП. – Ф.17. – Оп.125; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.22, 23).

Наступна група джерел представлена матеріалами політичних партій та громадських організацій (окрім документів ВКП(б) та КП(б)У, які нами віднесено до джерел законодавчих та виконавчих органів влади).

Серед використаних джерел цієї групи слід назвати документи, створені в результаті діяльності Організації Українських націоналістів (ОУН). Її представники в багатьох місцях ініціювали створення місцевих органів

самоврядування та громадських інституцій, їх органів друку тощо. Члени ОУН простежували настрої населення, його ставлення до нацистських окупантів, радянських партизанів. Заслугує на увагу пропагандистська діяльність організації, яка створювала певну громадську думку.

Прагнення діячів ОУН віднайти опертя у поширенні своїх ідей у підтримуваній ними національній церкві створило певний масив джерел щодо внутрішньо-церковного життя українського населення за умов нацистської окупації. Різноманітну діяльність ОУН розкривають архівні документи фонду 3833 ЦДАВО України, окремі справи фонду.17, опис 125 РДАСПІ (спр. 339). Цінні для нашого дослідження документи щодо впливу на духовне життя населення самостійницького руху в Україні вміщені у 32-томному «Літописі Української Повстанської армії», наймасштабнішому археографічному проекту зарубіжної україністики [185].

Формування та еволюція релігійної свідомості населення України під час Другої світової війни висвітлюється у численних джерелах – документальних свідченнях діяльності церковних інституцій. Своєрідною документальною історією українських церков – автокефальної, автономної, греко-католицької – є збірка документів і матеріалів закордонного українського центру «Мартирологія українських церков» [186]. Видання містить протоколи і рішення церковних соборів, зустрічей, листування та відозви ієрархів різних конфесій. Попри певної конфесійної спрямованості добірки документів, це не знижує вагомості фактологічного матеріалу щодо церковно-релігійного життя в окремих регіонах України. Ці матеріали дають можливість співставити факти, отримані з джерел радянського походження.

Зважаючи на роль, яку радянська влада під час Другої світової війни відводила РПЦ, документи цієї православної конфесії репрезентують не стільки життя її віруючих, скільки її діяльність у формуванні їх свідомості у відповідному напрямку. Це наочно доводять матеріали видавничої діяльності Московської Патріархії [198, 207, 258-265]. Так, окрему частину книги «Правда о религии в России» становлять дані про злочини нацистів, наведені

з листів та повідомлень з місць. Ці факти знайшли своє підтвердження в багатьох інших документах і не викликають сумніву. Але в книзі немає жодного слова про людські та матеріальні втрати церкви під час антирелігійної політики радянського уряду, не згадується також і про відкриття храмів та поновлення церковного життя на окупованих німцями територіях. Матеріали збірника «Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война» [207], що вийшов у 1943 р., цікаві для нас насамперед рішеннями Соборів, в яких засуджувалася діяльність українського архієпископа Полікарпа (Сікорського), зверненнями архієреїв РПЦ до пастви окупованих регіонів.

Поряд з джерелами, які відображають явища духовної сфери, характеризують масову свідомість, тобто область суб'єктивного, ментального, не можна обійтись і без інших, які висвітлюють об'єктивну (фактичну) сторону об'єкта вивчення. Вони виступають у якості історичного фону. Мова йде про статистику. Отже, наступну групу джерел представляють статистичні матеріали, які дають можливість додати аналіз історичних процесів та явищ кількісною характеристикою. Зрозуміло, що духовне життя не можна просто взяти та обчислити. Однак, без статистики не можна обійтись, характеризуючи основних носіїв духовності – населення – за відповідними критеріями: кількісним, етнічним, конфесійним, професійним, гендерним; його розміщення у міській та сільській місцевостях, його рухи – вільні чи примусові. Не можна обійтись без статистичних даних, характеризуючи політику влади щодо забезпечення духовних потреб народу: наявність відповідних навчальних закладів, бібліотек, клубів, театрів і кінотеатрів, книговидавництво, преса і т.ін.

У нашому дослідженні були використані, як оприлюднені матеріали всесоюзного перепису населення 1937 та 1939 р. [233, 234], так і допоміжні до них архівні матеріали (ЦДАГО України, ф.1, оп.20), які, наприклад, дають можливість зрозуміти, чому до опитувальника перепису 1939 р. не увійшло

питання про релігійну приналежність громадян, присутнє в переліку питань перепису 1937 р.

У щорічних, ювілейних та тематичних статистичних збірках, які публікувались за радянські часи вміщені кількісні дані по різних галузях народного господарства, освіти, культури [235-243].

Неофіційна статистика (яка ніколи не публікувалась) представлена численними звітами уповноважених у справах РПЦ на місцях, республіканського та загальносоюзного апарату Уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР по УРСР. Ці матеріали містяться у вже згадуваних фондах центральних архівів України та Російської Федерації.

Окремі статистичні матеріали можна знайти, наприклад, у праці Л.Форостовського, який будучи бургомістром Києва, провів перепис населення міста [805]; у звітних документах місцевої окупаційної влади (ЦДАВО України, ф.3206, КМФ-8).

І хоч неофіційні статистичні дані ми не можемо апріорі вважати об'єктивною інформацією, вони, особливо, якщо застосовувати їх у комплексі з іншими джерелами, дають більш реальну картину, ніж офіційна радянська статистика, покликана у будь-який спосіб доводити переваги соціалістичного образу життя.

Важливими джерелами для дослідження виступають матеріали періодики. Періодична преса завдяки своїм соціальним функціям відіграла важливу роль у житті радянського суспільства як засіб масової інформації, агітації та пропаганди. Під час війни і радянська, і окупаційна періодика була вагомим чинником духовного життя українського населення на окупованих територіях. Усвідомлення цього факту віднайшло своє гідне відображення у радянській, сучасній вітчизняній, російській історіографії [639, 433, 853, 864, 775, 732, 857, 588].

Особливістю періодичної преси як джерела є те, що саме її існування було проявом громадського життя, а отже і відображенням певної громадської думки. Окрім того, вміщені на її сторінках матеріали несуть

подвійний шар інформації: безпосередньо про події та про ставлення до цих подій, їхню інтерпретацію авторами та видавцями.

У нашому дослідженні нами використано різноманітні за походженням, часом та місцем видання, проблемно-тематичним наповненням, цільовим і читацьким призначенням періодичні видання. Так, матеріали загальнорадянської та української республіканської преси («Правда», «Известия», «Радянська Україна» та ін.) свідчать про дозовану та уніфіковану інформативну функцію цих видань, використання їх як інструмент виключно радянського ідеологічного впливу. На прикладі тих чи інших пропагандистських кампаній, які повної мірою знайшли своє відображення на сторінках офіційної преси, можна простежити еволюцію змін ідеологічних настанов під час Другої світової війни.

Спеціалізовані видання, такі як орган друку Спілки воявничих безбожників (далі – СВБ) СРСР – журнал «Безбожник» (Москва) та СВБ України – тижневики «Безбожник» (Київ), дають можливість не тільки оцінити стан антирелігійної пропаганди, але й ознайомитись з цікавими фактами релігійного життя в Україні. Подання та інтерпретація фактів на сторінках подібних видань також є «ненавмисним» джерелом для дослідника.

Сам факт виходу тих чи інших періодичних видань дає підстави для певних висновків. Так, у 1943 р. було поновлено видавництво Журналу Московської Патріархії – офіційного (і єдиного свого роду) органу друку РПЦ, у якому подавались повідомлення про визначні події у житті православної церкви, рішення та постанови Соборів, відозви архієреїв, матеріали, присвячені патріотичній діяльності РПЦ та віруючих. Ретельно підібраний матеріал, фотографії свідчать про жорстку цензуру з боку Ради у справах РПЦ, що з одного боку вимагає критичного підходу до фактичного матеріалу, а з іншого само по собі є безперечним фактом використання радянської владою будь-яких засобів для маніпулювання масовою свідомістю усіх категорій населення – у даному випадку – віруючого.

Велике значення для нашого дослідження представляє собою окупаційна преса України [251, 253-257, 269, 275-278, 305-308], яка містить доволі значну інформацію щодо висвітлення умов діяльності закладів культури та освіти, стану релігійного життя на окупованій території. Змістовний аналіз вміщених на сторінках газет матеріалів відображає намагання як окупаційної влади, так і безпосередньо самих авторів справляти певний духовний вплив на свідомість місцевого населення (популяризація української національної історії, культури, церкви; демонстрація лояльності щодо нового режиму, антирадянська та антисемітська пропаганда та інше). Важливе значення для нас має така інформація, вміщена на сторінках окупаційної преси, як оголошення про відкриття культурно-просвітницьких закладів, анонси художніх фільмів, театральних постанов, концертів; рекламна інформація (наприклад, про надання послуг населенню), повідомлення про укладення шлюбів, – усе це може стати в нагоді при реконструкції повсякденного життя населення в умовах окупації.

Вплив преси на суспільну свідомість довірливих і недостатньо освічених людей був величезним. Так, про значимість окупаційної преси стосовно формування свідомості населення окупованої України свідчить пильна увага радянської влади до неї, що знайшло своє відображення в чисельних розвідувальних повідомленнях та звітах.

Але значення преси як джерела не слід ані перебільшувати, ані недооцінювати. Якщо виходити з ролі та місця преси в радянському суспільстві, то краще за все її зміст відповідає завданням вивчення ідеології. З ростом ролі правлячої партії в житті радянського суспільства преса все більше становилась засобом маніпулювання суспільною свідомістю. Виходячи з радянської теорії про те, що газета повинна бути не тільки колективним агітатором, але й організатором, велике значення надавалось дієвості преси як засобу управління. При цьому багато фактів поточного життя замовчувалось, існували «мертві зони», але все ж таки, якщо матеріал потрапляв на шпальти газет, він піддавався багатократній перевірці і

потребував прийняття відповідних заходів. Публікація неперевірених даних, помилки та викривлення тягли за собою важкі наслідки для редакційних колективів. Тому достовірність фактів, що стали надбанням гласності, була відносно високою, за виключенням подій, які носили політичне та ідеологічне забарвлення. Отже, преса, яка активно брала участь в управлінні суспільством, формуванні суспільної думки використовувала методи замовчування, приглушення і викривлення суспільно значущій інформації в тому випадку, якщо правда могла завадити задачам управління. А оскільки добре інформоване суспільство надає владним структурам мало простору для формування вигідної їм суспільної думки, радянська періодична преса перетворилась на «криве дзеркало» суспільного життя [547, с.243].

В окрему групу джерел засобів масової інформації (за функціями) доцільно виокремити листівки періоду Великої Вітчизняної війни, які видавались партійними організаціями та партизанськими загонами, відповідними органами окупаційної влади. Виконуючи в першу чергу агітаційно-пропагандистську функцію, вони були чинником впливу на свідомість різних категорій населення, свідченням чого є їх змістовний аналіз. Застосування контент-аналізу тексту листівок дають можливість виявити особливості мовного дискурсу «авторів» даної продукції. Нами використано великий масив як опублікованих [154, 184], так і вміщених у відповідних архівних фондах центральних та обласних архівів [22-28, 35, 66-67, 72, 80, 86, 130] листівок радянської та окупаційної влад.

Події Другої світової війни, створивши своєрідний історичний шар духовної атмосфери тогочасного суспільства, надзвичайно сильно відбилися в індивідуальній і масовій свідомості усього населення країни. Для дослідження духовної сфери велике значення мають джерела, що фіксують ті чи інші події, явища і факти в уявленнях та оцінках конкретних осіб – джерела особового походження. Важко переоцінити їх інформативні можливості у відтворенні «живого образу людини» в його неповторній індивідуальності, реконструюванні атмосфери епохи, відображенні

свідомісного і ментального фону подій, без яких неможливо і само їх розуміння. Саме ці джерела дозволяють зазирнути у внутрішній світ їх авторів, зробити вивчення подій минулого живим, емоційним. Особливістю джерел особового походження саме цього історичного періоду є те, що екстремальні умови війни, знаходження людини між життям та смертю, створили одночасно атмосферу психологічної відвертості, багатогранності, суперечливості, складності як індивідуальної, так і масової свідомості. К.Симонов підкреслював величезну важливість збереження живої пам'яті про війну: «Для того, щоб виробити будь-який погляд на війну, її треба знати. Для того, щоб сказати про неї правду, треба знати погляди різних людей, які брали участь в її подіях... Ми опинимося тим ближче до правди, чим більше будемо розмовляти з людьми, які брали участь у війні, докопуючись до їх індивідуальної правди, точки зору на війну, тобто до власної розповіді людини про те, що вона бачила, відчувала, переживала, як вона дивилася на речі, як вона вважала тоді, – це особливо важливо постаратися відновити – як вона вважала *тоді!*...» [360, с.301-302].

У джерелах особового походження специфіка викладення подій проявляється у суб'єктивному сприйнятті особистістю окремих моментів історії. Вони постають перед дослідником так, як відображались у свідомості сучасників. Вивчення джерел особового походження дозволяє уявити історичні події в абсолютно новій, іноді неочікуваній інтерпретації, давати більш багатокольорове уявлення про життя, відтворювати форми соціального спілкування, уявлення, думки, почуття, людський зміст соціальної культури за допомогою мови, фразеології, термінології.

Властива еґо-документам¹ суб'єктивність у нашому випадку є скоріш не недоліком, а перевагою. Викладений в них матеріал є не безсторонньою фіксацією фактів, а їх осмисленням, олюдненням, наповненням духовним

¹ Еґо-документ (лат. *ego* – я, лат. *document* – свідчення, доказ). Термін, який зараз активно застосовується у позначенні джерел особового походження – біографій, мемуарів, щоденників, листів та ін

змістом, а головне – на сторінках щоденників і мемуарів зафіксовані думки, оцінки, переживання людей – суб'єктів духовного життя.

Окрему групу джерел особового походження, складають мемуари, спомини, щоденники. Вивчаючи мемуари та спомини, необхідно постійно мати на увазі, що вони відображають особистість людини та історичну свідомість суспільства в момент їх написання, а не під час подій, що описуються. Тому, наприклад, споминам, опублікованим у радянський період, притаманні ідеологічна заданість та витриманість, недомовки і недомовленості, так звані «фігури умовчання». Щоденники від мемуарів відрізняє момент їх створення, регулярна синхронна фіксація подій. При цьому до ведення щоденників тяжіли, як правило освічені люди, схильні до рефлексії, самоаналізу, що є особливо цінним у вивченні духовного життя людини: не претендуючи на об'єктивне висвітлення минулого, вони виступають як ступінь усвідомлення автором власного «Я» в системі міжособових та суспільних відносин. Щоденники, створені у надзвичайних ситуаціях – в роки війни – відрізняє певна відвертість, хоча в сталінські часи щоденники вести було небезпечно, паперу не довіряли. Тим не менш, щоденники більш розкуті, в них менше простежується ідеологічна заданість. Їх ретельне вивчення дає можливість виявити, як ідеологічні настанови відбивались у буденній свідомості. Ще одна цінність щоденників для нашого дослідження заключається в тому, що написані вони мовою, синхронною подіям. Мова часу – така річ, яка ненавмисно є присутньою в щоденнику і є обов'язковою для реконструкції епохи у широкому сенсі слова і яка надає фактам, що наводяться, таку необхідну дискурсивну органічність.

Але, опублікованих спогадів і щоденників українського походження залишилося не так багато. Причиною тому, вважаємо, були найтрагічніші, суперечливі події в Україні під час Другої світової війни: масові депортації на її початку із Західної України, стратегічні та тактичні помилки оборонних боїв, національний рух опору сталінізму, колаборація, а звідси недовіра та тотальна підозра до населення, яке опинилось на окупованій території. Тому

значну цінність для нашого дослідження мають опубліковані щоденники українських письменників Олександра Довженка [327-329], Олеся Гончара [324], Аркадія Любченка [342] та ін. Український дослідник В.Гриневич цілком слушно зауважує, що ці автори репрезентують абсолютно різні моделі політичної свідомості [484, с.51]. Щоденник О.Довженка написаний з позиції «безпартійного партійця», як він сам себе називав. А.Любченко радо зустрів встановлення нацистської влади, сподіваючись на нові можливості для української інтелігенції (2 листопада 1941 р. з приводу захоплення німцями Харкова А.Любченко записав у своєму щоденнику: «Україна воскресає»). Спомини О.Гончара свідчать про переконання радянського українського патріота.

Спогади представників радянської інтелігенції, особливо творчої, навіть якщо вони не стосуються безпосередньо подій на території України, цінні тим, що відтворюють дух тієї епохи, рефлексії «інженерів людських душ» стосовно тих чи інших подій, настрої своїх колег та ін. Прикладом, можуть служити мемуари Іллі Еренбурга, в яких він доволі відверто розмірковує над настроями радянського суспільства під час війни, мотивами поведінки своїх колег та оточення, причинами поразок та перемог [373-376].

Великий інтерес представляють опубліковані вже у пострадянський період спогади звичайних людей, яким не потрібно було дотримуватись ідеологічних забобонів, для них не було правильних чи неправильних тем. Коли люди згадують своє власне життя та особисто пережиті проблеми, для них це і є сама правдива історія. Їх спогади цікаві, насамперед тим, що насичені великою кількістю буденних фактів, незначними на перший погляд дрібницями, які з достеменною точністю відтворюють час [318, 322, 326, 341, 345, 348, 349 та ін]. Поряд з опублікованими джерелами особистого походження великий інтерес становлять спомини учасників та очевидців, які зберігаються в архівних фондах. У 1944 р. При Академії наук УРСР була створена Комісія з історії Великої Вітчизняної війни. Її співробітники, виїжджаючи до різних міст та регіонів України, у вигляді стенограм бесід

зібрали значну кількість спогадів про події війни. Вони зберігаються у фонді 166 (оп. 2 і 3) ЦДАГО України. Для нас особливий інтерес становлять спогади про громадське та культурне життя за часів окупації, евакуації та реевакуації об'єктів промисловості і науки, поновлення радянської влади в окупованих регіонах. Подібні документи зберігаються у фондах місцевих архівів (ДАДО, ДАЛО).

Чимало спогадів та свідчень містяться у фондах Центрального штабу партизанського руху (РДАСП. – Ф.69); Українського штабу партизанського руху (ЦДАГО України. – Ф.62); «Колекції спогадів про Жовтневу революцію, громадянську війну, соціалістичне будівництво та Велику Вітчизняну війну» (ЦДАГО України. – Ф. 59).

Значний інтерес становлять еґо-документи представників української політичної еміґрації, які опинились поза межами СРСР після Другої світової війни. Попри тенденційність у відбірці спомин [332,], природну упередженість до сталінського режиму [352, 357, 358, 805] не можна відтворити духовне життя без врахування різних думок, настроїв, переконань, світоглядних, ідеологічних та політичних орієнтацій [315, 366].

Особливу категорію споминів складають свідчення дітей. Не тільки «дітей війни», які через призму років згадують про своє дитинство у вирі війни, але відчуття, враження маленької людини у буквальному сенсі цього слова. Несформованість екзистенційно-психологічної сфери дитини, відсутність життєвого досвіду роблять ці свідчення особливо цінними, адже на них не встигає вплинути раціональна свідомість дорослого. При цьому спогади дітей можна аналізувати у двох рівнях: як безпосередніх спостерігачів і як рефлексію на ставлення до конкретних подій та явищ дорослих, які їх оточують. Дитина щиро передає своє відчуття, несвідомо транслює настрої, моральний стан дорослих. Отже, свідчення дітей є цінним джерелом для реконструкції картини не тільки тих чи інших подій, але й рефлексії на них суспільства. В обласних архівах та у ЦДАГО України у відповідних фондах зберігаються твори учнів на тему «Що я пережив під час

окупації» [30-31, 36-38, 149] проникнуті духом того часу, почуттями і переживаннями маленьких авторів та їх родин. Вони репрезентують образ війни від її трагічного початку до переможного завершення.

Особливе місце серед еґо-документів у вивченні духовного життя населення України становлять погляди «інших» – свідків подій, які не були включені до радянської ідеолоґо-герменевтичної реальності [317, 319, 369]. Вельми цікавим в цьому плані є уявлення про радянських людей їх безпосередніх ворогів – німецьких, генералів, офіцерів, солдатів [347]. Антаґоністичний та ворожий характер такого знайомства певною мірою робить гідними уваги такі документальні свідчення, які за кров'ю боїв, нелюдськими акціями геноциду та вандалізму висвітлювали нормальні, повсякденні дрібниці, характерні риси буття людей, їх натуру, звичаї, особливості характеру, моральних принципів.

Як вже вказувалось вище, для дослідження духовної сфери мають значення не тільки джерела, фіксуєчі ті чи інші події, явища та їх оцінки конкретними особами, але й джерела, що містять в себе узагальнену, зокрема художню оцінку, і тим самим вони набувають особливу цінність внаслідок незалежного від творця джерела широкого соціального побутування. В цьому випадку, думки і оцінки, які в них містяться набувають характер знака, символу, певного зрізу духовної реальності. Мова йде про джерела, які в узагальнюючій формі відображають універсалії і стереотипи масової свідомості – фольклорні твори – унікальні джерела реконструювання світогляду. Дослідник радянського фольклору Ю.Б.Борєв вважав народну творчість соціальною реальністю, перетвореною у факти духу, які хоч і відмінні від історичних фактів, але зберігають їх сутність [313, с.7]. Фольклор є багатожанровим, включаючи в себе усні словесні твори – байки, билини, пісні, говірки, прислів'я, частівки, анекдоти. За часів радянської влади в умовах протистояння певних соціальних і національних груп політичній системі фольклор набув характеру так званого низового дисиденства, інакомислення. Влада, добре розуміючи вплив фольклору на

свідомість народу, намагалась використовувати його форми, створюючи псевдофольклор. Псевдофольклор також представляє джерелознавчу цінність, адже він відображає саме ті події і факти, які, на думку радянської влади, створювали найбільший резонанс у свідомості пересічних людей. Народний фольклор створив великий шар в духовній культурі багатьох народів СРСР, що знайшло своє відображення у численних публікаціях [334, 339, 355, 370, 417, 568, 578]. Тематичні добірки політичних анекдотів, прислів'їв, частівок у великій кількості вміщувались на сторінках радянської та окупаційної преси, відіграючи пропагандистсько-агітаційну функцію. Окремі приклади фольклорних творів розпорошені по архівних документах, які фіксували настрої населення окупованих територій і вже згадані нами вище.

Особливо цінними є для нас публікації анекдотів поза межами радянської цензури (сучасні та дисидентські антології) [310-313, 372 та ін.]. Кожний анекдот точно визначав специфіку свого часу, його сутність. Будучи невід'ємною частиною повсякденного життя, анекдот оперативно реагував на всі її прояви, висвітлюючи те, що залишалось за межами офіційних засобів масової інформації. Особливо ці властивості анекдоту проявилось у політичному анекдоті. Він залишався єдиним джерелом, що правдиво відображав умонастрої народу, його реакцію на ту чи іншу кампанію і т. ін. В умовах закритого суспільства правдивими залишались лише анонімні висловлювання (а авторство анекдотів на 99,9% анонімне). Не викликає сумніву висновок про можливість анекдоту як історичного джерела.

Публіцистика та художня література, як жодне інше джерело, може показати образ мислення людей, їх уявлення про соціальні орієнтири та ідеали, особисте щастя, моральні та матеріальні цінності. Художня література допомагає зрозуміти спонукальні мотиви тих чи інших індивідуальних і соціальних дій. Саме з літератури виникає образ людини певної епохи, героя свого часу. Література не встановлює істинний історичний факт, але створює образ самої епохи або людини епохи –

типового чи унікального, героя, чи антигероя [556, с.340, 341]. Війна, яка створила окрему велику смугу в житті радянського суспільства, надовго закарбувалась в історичній пам'яті й до сьогодні є предметом бурхливих пристрастей, відображених в літературі й мистецтві. Але основні образи воєнного часу склалися вже під час війни (Василь Тьоркін, молодогвардійці). Крім того, радянське мистецтво і література були закликані виконувати виховну й агітаційно-пропагандистську роль в дусі патріотизму, героїзму, самопожертви. Отже, тиск шаблонності з одного боку, і намагання її подолати з іншого (Твардовський, Корнійчук) створювали суперечливі, неоднозначні твори, які й передавали усю складність духовного життя як «інженерів людських душ», так і їх читацької (глядацької) аудиторії.

У сучасних дослідженнях новітньої історії України тільки-но розпочинають застосовуватися зображальні, аудіовізуальні та інші джерела інформації, не менш важливі для історичного дослідження, ніж традиційні письмові документи. Вилучення та використання інформації зображальних джерел дає змогу історика не лише доповнити та проілюструвати певні історичні факти, але й поглянути на них у буквальному розумінні цього слова: «Краще один раз побачити, аніж сто разів почути». Зображальні джерела це такий тип джерел, що фіксує інформацію у формі зображень. У нашому випадку це плакати, ілюстрації та малюнки, вміщені на сторінках радянської та окупаційної періодичної преси, у виданнях спомин, кінофотодокументи, художні фільми.

Найпопулярнішим засобом донесення до суб'єкта необхідної інформації під час війни був плакат, що і визначає його інформаційну цінність у якості історичного джерела. Тематика радянського політичного плакату часів війни наочно відображає її етапи, як героїчні так і трагічні, ілюструє зміни в ціннісних орієнтаціях радянського ідеологічного впливу на населення воюючої країни. Плакатна пропаганда широко використовувалась й окупаційною владою. Сюжети низки нацистських плакатів наочно демонструють цілі окупаційної влади протиставити українців більшовикам,

використовуючи візуальний симбіоз антиросійських, антибільшовицьких та антисемітських образів ворога [437, с.16]. Як видання, плакат недовговічний, що пояснюється його цільовим та читацьким призначенням (розрахований на миттєвий вплив), а також підкореною цьому призначенню зовнішньою формою – грубий, ламкий папір, німецькі фарби і т.ін. Тому збереглися плакати переважно у репродукціях та альбомах [381-382, 384-385, 387-388, 524], на чисельних сайтах мережі Інтернет [383, 386, 390-391]. Поряд з тим нами було використано й оригінальні плакати, переважно окупаційної влади, що зберігаються у фондах центральних архівів України і Російської Федерації [389, 85-86, 130].

Ще одним з видів зображальних джерел, близьких за своїм змістом до плакатної графіки, є ілюстрації, малюнки у періодичних виданнях радянської та окупаційної влади, що виходили під час війни, наприклад у гумористичних журналах «Крокодил», «Перець» [272-274, 279-303]. Їх візуальний ряд ілюструє фактично кожну подію тих часів, а точніше інтерпретації цих подій воюючими сторонами.

Одним з оригінальних видів зображальних джерел є малюнки відомого українського художника Г.В.Малакова, зроблені під час війни у Києві, коли йому було 13 років, та вміщені у виданнях спомин його брата Д.В.Малакова [343-344]. Ці малюнки є повноцінним щоденником повсякденного життя населення воюючого міста, відображеного у свідомості «маленького громадянина». Образи німців, їх зухвалої поведінки у якості хазяїв, побутові сценки обміну і торгівлі на стихійних базарах, вивіски приватних лавочок, магазинчиків, малюнки примітивних засобів освітлення приміщень, які застосовували жителі знеструмленого Києва, яскраво передають атмосферу як матеріального так і духовного буття конкретних людей.

Специфічною формою зображальних джерел є фіксація навколишньої дійсності за допомогою кінофотовідеодокументів, які зберігають цінну історичну інформацію про події політичного, економічного та культурного життя народу. Кінофотодокументи, як історичне джерело, розкривають

історичні події і факти у вигляді статичних або динамічних зорових образів, що передають такі деталі і нюанси, які не можуть бути зафіксованими в іншому виді джерел [551, с.276]. Завдяки кінофотодокументам можна отримати наочне, образне уявлення про реальні події минулого життя. Але для нашого дослідження кінофотохроніка надає можливість не стільки відтворити візуальні образи (важко закарбувати на фотографії або у кадрах кінохроніки мрії, бажання, побоювання, вподобання – складові духовного життя людей), скільки побачити, що або хто становив увагу для фото– і кінокореспондентів, як вона подавалась глядачеві тощо. Адже, об'єднуючою ознакою кінофотодокументів радянської дійсності була їх величезна роль в агітації і пропаганді. Крім політичних ідей, велась пропаганда наукових досягнень, популяризація знань в робочих клубах, селах, армії і т.ін. Використання фотодокументів в пропагандистських цілях втілювалось у широкому їх використанню в періодичній пресі як радянської так і нацистської влади. Нами також використано у якості джерел фотохроніка, опублікована вже після війни [382, 384, 388, 390 та ін.].

У такий же спосіб ми можемо розглядати і такий вид зображального джерела як художній (ігровий) фільм. При цьому, як вид мистецтва, кіно є само по собі складовою духовної культури. Художній фільм в радянській дійсності 30-х років, а тим більш в роки війни, був не просто складовою пропагандистської кампанії, але тим самим герменевтичним, придуманим образом життя, що видавався за реальний. Так, наприклад, фільми 30-х років відбивають увесь контраст атмосфери того часу: з одного боку «жити стало краще, веселіше» («Волга-Волга»), а з іншого – «ворог не спить» («Если завтра война»). Радянське кіно після 22 червня – стовідсоткова ілюстрація мобілізації народу на розгром агресора, з використанням сили навіювання екранного герою. Фільмографія радянського кіно 30-40-х років є екранним втіленням і зовнішньої, і внутрішньої сторін духовного життя радянської людини, відображенням еволюції радянської політики на шляху мобілізації

духовного потенціалу народу під час війни, втіленням надій на краще радянської інтелігенції.

Отже, зображальні джерела є цінними у дослідженні духовного життя в роки Другої світової війни: зорові образи є універсальними і доступними засобами збереження і передачі пам'яті про минуле, адже візуальні об'єкти можна розглядати у якості соціальної і культурної практики суспільства, що конструює та інтерпретує дійсність.

Підводячи підсумки під аналізом джерельної бази дослідження, слід зауважити, що джерела для вивчення духовного життя людини мають подвійний характер: з одного боку, – об'єктивно фіксують соціальну практику – дії і вчинки, в яких проявляються інтереси, цінності, погляди і переконання; а з іншого – відображають суб'єктивну сторону їх буття.

Наявний корпус історичних джерел за умов комплексного підходу в їх використанні, перехресного аналізу дають можливість неупереджено відтворити картину духовного життя українського суспільства в роки Другої світової війни.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

У параграфі 1.1. показано, що різноманітні аспекти історії соціокультурного, духовного і громадсько-політичного життя народів Радянського Союзу, як воюючої країни, піднімаються у численних роботах вітчизняної та зарубіжної історіографії. Антропологізація історії, у тому числі й Другої світової війни, пояснюється прагненням віддати належне основному чиннику будь-якої війни – людині: «Основний суб'єкт війни – людина, ... яка складає головний предмет соціальної історії війн – одного з найперспективніших напрямів сучасної історіографії, яка вивчає суспільство у стані війни або на межі війни та миру» [746, с.7-8]. Натомість, духовне життя суспільства, як надзвичайно складне і багатопланове явище, і до сьогодні залишається, м'яко кажучи, нетрадиційним об'єктом історичних досліджень (У сучасній вітчизняній історичній науці духовні аспекти життя

нашого народу представлені ліченими розвідками) [501, 502, 854, 787-790]. З гносеологічної точки зору такий підхід значно збіднює історичну науку, адже серед усіх параметрів, покликаних відобразити якісну характеристику суспільства, особливе місце належить її духовній сфері.

Так званий «бум» соціальної історії у вітчизняній та зарубіжній історіографії доводить, що умонастрої і психологічні орієнтації людей є самостійним чинником політичного або економічного розвитку, вони впливають на особливості соціальної поведінки і певною мірою визначають механізм прийняття рішень, у тому числі й у владних структурах. У той же час існує певні стереотипи вивчення духовного життя суспільства: його ототожнюють з культурною або релігійною сферою, різноманітними проявами суспільної свідомості. Поняттям «духовна культура» та «духовність» нерідко надається вищий, ледве не сакральний сенс, який немовби повинен бути зрозумілим кожному одразу без пояснень. Звернення до літератури радянського періоду дозволяє побачити, що і тоді цим поняттям не «пощастило» – їх вельми поверхово тлумачили як аналітичні категорії, хоча достатньо часто використовували у науковому та пропагандистському вжитку. Такий підхід пояснюється, по-перше, традицією матеріалістичної парадигми, коли матеріальний світ оцінювався як повноважна реальність, а духовний – як лише її вірне або невірне відображення. По-друге, такі поняття як «духовність», «духовний» використовувались у 60-70-і роки ХХ ст. близько до термінів «ідейність», «ідейний», тобто визначали якості свідомості, пов'язані з переконаннями людей у правоті комуністичних ідеалів [403, 561, 708].

У сучасних західних роботах про суспільство майже взагалі не застосовують поняття «духовне життя», а термін «духовність» зазвичай використовується у світовій літературі релігійно-філософського змісту [392, с.3-17]. На це великою мірою вплинули події революції і громадянської війни, а також перемога радянської «богоборчеської» влади, що примусило багатьох російських філософів та соціальних аналітиків (С.Л.Франка,

М.О.Лосского, М.О.Бердяєва та ін.), які емігрували з Радянської Росії, визнати, що духовне в людині може бути пошкодженим і збитковим, робились висновки, що радянське суспільство було бездуховним, зіпсованим офіційною пропагандою та безвір'ям. Російський філософ М.Бердяєв писав: «У стихії більшовицької революції та в її творіннях ще більше, ніж у руйнуваннях, я дуже скоро відчув небезпеку, якій піддається духовна культура. Революція не щадила творців духовної культури, ставилась з підозрою та вороже до духовних цінностей... Світогляд, під символікою якого відбувалась революція, не тільки не визнавав існування духу і духовної активності, але й розглядав дух як перешкоду для здійснення комуністичного строю, як контрреволюцію» [415, с.236-237].

Визнаючи усю правоту оцінок про згубність політики більшовиків щодо релігії, церкви, віруючих, духовного світу та цінностей, що формувалися століттями, все ж таки ми не можемо геть відкидати досвід духовного життя радянської людини. Принаймні, більшість дорослих громадян колишнього СРСР, чий духовний світ сформувався на кращих зразках художньої культури, науки, філософії радянського періоду, можуть досягнути радянську дійсність у всій повноті та суперечливості, що дозволяє углядіти в її динаміці не лише дефекти, але й конструктивні якості, які здебільшого й з'явилися не завдяки, а всупереч офіційної політики. Тим більш, що радянська філософія займалася переважно проблемою комуністичної ідеології, культури розвинутого соціалізму тощо і не вивчала проблеми реальних духовних процесів, що відбувались у суспільстві. Мабуть саме тому, сучасні автори, вивчаючи радянське суспільство, де особливе місце мала ідеологія, а людина розглядалася переважно як об'єкт її впливу, предметом дослідження обирають суспільну свідомість, суспільно-політичні або морально-політичні настрої [484, 669, 724]. Натомість духовне життя багатоякісне і багатоаспектне, його не можна просто «надбудувати» над матеріальним виробництвом, відмінити, заборонивши релігію, або штучно створити пропагандою і агітацією.

Отже, одним з перших методологічних завдань визначення теоретико-методологічних засад дослідження духовного життя українського народу за умов Другої світової війни постає з'ясування саме дефініції предмету дослідження, адже до сьогодні не існує чіткого визначення такої категорії як «духовне життя»: його смисловий обсяг, аналітичний тезаурус не визначені, а поняття різняться за своїм змістом.

Перш за все, йдеться мова про співвідношення таких категорій як «духовне життя» і «суспільна свідомість». Як цілком справедливо зауважив російський філософ В.С.Барулін, протягом тривалого часу суспільна свідомість і духовне життя суспільства або не розрізнялись взагалі, або відрізнялись дуже мало. Принаймні, між цими характеристиками малося на увазі скоріш термінологічна, ніж концептуальна різниця. Між тим досвід доводить, що ці поняття хоч і стосуються той же самої духовної реальності, але відображають різні її грані [407; Див. також: 557, с.91-102].

Дійсно, нетотожність їх сутностей достатньо визначена – поняття «духовне життя суспільства» не можна замінити поняттям «свідоме життя», «духовність» особистості та її «свідомість» – явно різні якості. Водночас, розглядаючи диференціацію радянського та будь-якого іншого соціуму на матеріальний і духовний світи, слід мати на увазі, що ця різниця не має «жорсткого» характеру, не передбачає розчленування суспільства на дві половинки, кожній з яких притаманні тільки свої компоненти. Така диференціація – це диференціація своєрідних ракурсів, кутів зору, з позиції яких розкривається цілісність суспільного організму. Отже, визначаючи предметом вивчення духовну сферу суспільства, слід чітко усвідомлювати, що духовність – це не тільки ідеальний образ суспільства, регулятор його діяльності, а духовне життя це і є життя суспільства, суспільне життя з радістю і горем, любов'ю і ненавистю, страхом і відвагою, інстинктом самозбереження і самопожертвою, свідомим і несвідомим людини. «Що таке є родина, держава, нація, закон, господарство, політична або соціальна реформа, революція та інше, словом, що є таке соціальне буття і як

здійснюється соціальне явище – цього взагалі неможливо углядіти у видимому світі фізичного буття, це можна узнати лише через внутрішню духовну співучасть і співпереживання невидимої суспільної дійсності. У цьому заключається непереборна межа, покладена одвічному соціальному матеріалізму, усілякій спробі біологічного або фізичного тлумачення суспільного життя. Суспільне життя за самою своєю сутністю духовне, а не матеріальне», – доводив С.Л.Франк [806, с.126]. Так, люди, які пережили війну, ділили усе своє життя на «до війни» і «після». За художнім висловом В.С.Баруліна, духовне життя можна уподібнити не фотографії, на якій в одному ракурсі, з одного боку описується ця сторона, а голографічному відображенню, яке охоплює об'ємно, з різних боків це складне і багатоаспектне явище [407].

Таким чином, духовне життя суспільства це поняття більш ширше за обсягом, ніж суспільна свідомість, ідеологія, суспільна психологія. Воно є найбільш широким визначенням усіх *надматеріальних форм активності* людини. Якщо визначати найбільш характерні особливості духовної сфери життя людини (*саме це, тільки у конкретно-історичному вимірі, і буде представляти для нас дослідницький інтерес*), то слід зазначити наступне. По-перше, духовне життя включає в себе як раціональні, так і емоційно-афектні сторони, гносеологічно-когнитивні і ціннісно-мотиваційні моменти, усвідомлювані та смутно відчутні грані, настанови, орієнтовані на зовнішній та внутрішній світ людини тощо. По-друге, духовність людини виступає як ідеальність, яка характеризується тим, що зміст будь-яких явищ світу інтеріоризується (присвоюється) людиною у символічному вигляді. Тому велику роль у становленні і розвитку ідеальності відіграє мова, категорійно-понятійний устрій людської свідомості. По-третє, духовність як суб'єктивний світ людини існує як внутрішнє, інтимне життя. Вона дана у внутрішньому спогляданні людини, розгортається у його іманентному ідеальному просторі та часі. Духовність людини цілком і повністю суб'єктивна, вона представляє собою власне «Я» людини, виступає як буття,

особливість цього «Я», тому вона цілком суб'єктивно-індивідуальна. По-четверте, як ми вже відзначали вище, важливою складовою духовного життя є суспільна свідомість – відображення об'єктивного світу у вигляді уявлень, думок, ідей, теорій та інших духовних феноменів. Умовно структуру суспільної свідомості можна представити у вигляді буденно-практичного і науково-теоретичного рівнів, які відповідно проявляються як соціальна психологія та ідеологія.

Виходячи з усього вищесказаного, ми вважаємо за доцільне оперувати такими поняттями як внутрішній та зовнішній вимір духовного життя людини, які знаходяться у постійній взаємодії та взаємовпливі.

Багатоаспектність духовного життя суспільства вимагає виявлення кожного його фрагменту, які й можуть стати головними сюжетами конкретно-історичного дослідження, а саме: буденної (повсякденної) свідомості, як функції безпосередньої практичної діяльності й відображення світу на рівні явищ; суспільної психології як результату безпосередніх і опосередкованих впливів суспільного життя; менталітету, як основи цілісного способу буття людини; ідеології, як теоретично систематизованої свідомості, яка відображає інтереси певного класу, соціальної групи, спільноти тощо.

При цьому слід враховувати, що головною особливістю виникнення, існування, функціонування радянського суспільства було те, що усе його життя без виключення, усі його етапи, складові тлумачились, оцінювались в контексті соціалістично-комуністичних сутностей і визначень, інтерпретувались у дусі становлення та розвитку комуністичної формації. В.С.Барулін визначає цей феномен як *ідеолого-герменевтична реальність* суспільства [406, с.39-45].

У радянському суспільстві, яке за своєю сутністю довгий час було традиційним і патріархальним, людина від моменту народження до смерті була включена у могутнє поле соціальних приписів, норм та ідеалів, дотримання яких було найважливішою умовою її соціального буття.

Необхідність рецепції даних ідеалів і пасивна позиція індивіда стосовно них зумовлювали величезну значимість форм духовної діяльності. У певному розумінні для радянської людини символічний світ духу був реальнішим, ніж світ повсякденного буття. Іншими словами, радянська людина фактично жила у вимишленому світі – не такому, який він був насправді, а такому яким його малювала пануюча ідеологія. Тут, наприклад, криється розгадка того, чому селянам, які пережили кошмар колективізації, художні фільми «Свинарка и пастух», «Трактористы», «Богатая невеста» не видавались знущанням над власним буденним життям, власне убожество не вважалось реальністю. Реальністю було як раз екранне втілення заможного життя [406, с.51].

Тому, вивчаючи духовне життя, слід зважати на те, що нам потрібно не стільки встановити самі самодостатні історичні факти, що відбувалися в той час, але, більшою мірою, зрозуміти як вони відображались у свідомості людини: переживались, оцінювались, сприймалися. Іншими словами, в нашому дослідженні ми намагаємось представити різноманітні сторони життя радянського суспільства у конкретно-історичний період – соціально-економічну, політичну, етнічну, релігійну – переломлені крізь призму їх духовного осмислення сучасниками.

Зазначаючи предмет вивчення нашої роботи, ми не випадково акцентували увагу на духовній складовій саме *повсякденних* практик людини, адже найбільше число духовних проблем обумовлено переважно аспектами повсякденності, і тому дослідження взаємозв'язку цих двох змістовних координат буття вважаємо найбільш доречним.

Досліджуючи механізми виробництва та обміну, Ф.Бродель запропонував вбачати в економіці будь-якого суспільства два рівні «структур»: життя матеріального і життя нематеріального, яке охоплює людську психологію і щоденні практики. Саме другий рівень і був названий ним «структурами повсякденності». До них він відніс те, що очолює людину і опосередковує її життя щодня – географічні та економічні умови

життя, трудову діяльність, потреби (у помешканні, у їжі, одягу, лікуванні хворих), можливості їх задоволення (через техніку та технології). Для цього всебічного вивчення необхідний аналіз взаємодії між людьми, їх вчинків, цінностей і правил, форм соціальних і політичних організації соціуму [Див.: 430].

Дійсно, цілком очевидно, що, чим би не займалася людина (з огляду на переконання, світоглядні пріоритети, професійну зайнятість, громадське покликання, науковий чи творчий інтерес, хобі тощо), вона починається в буденності і до неї повертається. У просторі звичного, досвідного світу виникають і розквітають усі інші світи. Кожна людина (пересічний громадянин чи політичний діяч) відбувається у щоденній практиці, в ній вона виявляє свою сутність, в ній вона соціалізується з усіма своїми знаннями, досвідом, намірами, талантами. У повсякденному житті в такий спосіб відбувається апробація і адаптація політичних ідей і програм, планів і проектів, задумів і мрій. Саме у тривіальній буденності життя вітають думки і почуття, визрівають замисли, ситуації, мотивації поведінки тощо. Історика повсякденності цікавить, як це відбувається, він аналізує емоційні реакції, переживання окремих людей у зв'язку з тим, що їх оточує у побуті. Разом з тим, у центрі уваги історика повсякденності є не просто побут, але життєві проблеми та їх осмислення тими, хто жив до нас. Фокус аналізу повсякденності лежить у вивченні соціального з точки зору індивіду, тобто не просто побут – але повсякденна свідомість і поведінка. Людина у дослідженні повсякденності повинна відтворюватися діючою на життєвій сцені у заданих обставинах (природних, часових, політичних), показана такою, що визначає ситуацію, конструює та грає – разом з іншими – соціальні ролі. Без з'ясування мотивацій дій усіх акторів «театру життя» минулого ми не зможемо їх зрозуміти. Отже, досліджуючи повсякденність, ми не намагаємось перетворити історико-соціальний аналіз на безладне нагромадження локальних побутових картинок. Навпаки, він спрямований

на виявлення об'єктивних культурно-психологічних характеристик зовнішніх сторін людського життя.

Повсякденне життя нас цікавить, з одного боку, як середовище формування буденної свідомості, її норм і виявів, а з іншого – як підґрунтя міфологічного й релігійного світогляду. Постійна взаємодія і взаємовплив вказаних форм свідомості створює спільні світоглядні настанови і стереотипи мислення, спільні засади духовного життя певного історичного періоду, так званий «дух часу», «дух епохи». Окрім того, повсякденність – колиска ментальностей, тож у повсякденних практиках можна відстежити типи й види суспільної поведінки за різних культурно-історичних умов та обставина.

У повсякденності вирізняють два рівні смислів: онтологічний і аксіологічний. У повсякденності людина стикається з явищами, процесами, подіями, справами, котрі відбуваються щодня і повторюються з дня на день («щодня одне й те саме»). Це онтологічна сторона повсякденності. Інша – суб'єктивна, психологічна і аксіологічна її сторона фіксує емоційну реакцію на це повторення і його оцінку. Для історика повсякденності важливі обидва: перший необхідний для цілісного уявлення умов протікання щоденного існування людини, другий – для з'ясування її почування. Вивчення повсякденності дає можливість зрозуміти культурну ментальність, що зберігається на тривалих історичних проміжках, розібратися у тому, як теорії перетворюються на практику, яка етика повсякденної поведінки не зводиться до високоморальних тирад, а складається з незначних, але вирішальних індивідуальних актів, рішень і виборів. Слід осмислити не тільки правила, закони і заборони даного суспільства, але й способи уникання, обдурювання, ухилення і відступу, на яких тримається повсякденне життя [424, с.11-12].

Повсякденність олюднена і опредмечена: домівки, поля, машини, речі, зроблені людьми і для людей. Буденна свідомість орієнтована на поточний момент і найближче майбутнє. Тим не менш, щоденне існування, як і існування взагалі, вимагає хоч елементарного, але ж осмислення, аналізу,

прогнозування. При цьому ракурс бачення повсякденного світу, цінності, виокремленні, як змістовні комплекси, що визначають поведінку людей, рівень мовної культури, за допомогою якої вибудовується модель чуттєво-переживаємого світу, проявляються як просте світосприйняття і чуттєве світосприйняття, яке реалізується у формах суспільної психології та емпіричної практики.

У такий спосіб, буденний світ утворює свого роду «горизонталь» буття, де можна рухатися в основному «ушир». Як будь-яка інша горизонталь, вона слугує основою, опорою для більш досконалих «вертикальних» конструкцій, самої «несучої» з яких є «вертикаль» духовності.

Філософською категорією, що відображає «горизонталь» повсякденності, слугує «буденна картина світу», яка формується на базі чуттєво-практичної емпірії. Як і інші «картини світу» (релігійна або наукова), буденна картина світу має свій змістовний центр і свій комплекс цінностей, що утримують світоглядні судження людей на цьому рівні у якості єдиного цілого. Іншими словами, «горизонталь» буття має нібито «цементівне» начало, що передує зведенню «вертикалі» духовності [Див.: 798, с.3-5].

Але обравши за предмет вивчення повсякденне життя населення України (у нашому випадку, його духовну складову), ми не прагнемо відтворити усю сукупність життя усіх членів суспільства щодня. Це абсолютно ірреальне (та й, вважаємо, непотрібне) завдання. Історична наука в принципі не може відтворити реальність життя в усій його повноті, причому не тільки всіх і кожного, але й навіть однієї людини. Причому, якщо життя окремих конкретних людей (великих діячів: політиків, полководців, вчених, діячів мистецтва та культури) може в принципі бути цікавою усім (або багатьом), то персональне життя маленької людини Акакія Акакієвича сама по собі – майже нікому. Разом з тим воно представляє інтерес для дослідження у своїх типових проявах: як ілюстрація життя тисяч або мільйонів таких же «маленьких людей» у конкретній державі за конкретно-історичної ситуації. У

такому випадку мова йде вже про масові, а отже типові прояви повсякденності [Див.: 747, 25-34].

Визначивши за об'єкт вивчення людину (цивільне населення України), яка створює історію, виступає активним гравцем або пасивним статистом, але вже самим своїм існуванням, своїми матеріальними та духовними потребами є чинником суспільного процесу, теоретичної базою дослідження доцільно обрати історичну антропологію – вивчення мотивів і стратегій поведінки реальних «акторів» в драмі «історії». Саме такий акцент мала на увазі вітчизняна дослідниця Н.М.Яковенко, характеризує історико-антропологічний підхід: «Оптика... антропологічного погляду, відкриваючи нескінченну інформаційну еластичність джерел, водночас досить чітко обмежує коло своїх повноважень: не війна, а гама свідчень про війну; не інститути й форми влади, а уявлення про владу та своє їй (владі) підпорядкування; не Церква, а сприйняття віри та прояви побожності; не вчинки, а клубок мотивацій і намірів довкола вчинків» [835, с.8-9].

Антропологічний підхід до вивчення історичних подій та явищ певною мірою опирається на теоретичний доробок школи «Анналів». Становлення історичної антропології і споріднених їй напрямів з'явилося виразом потужної історіографічної тенденції – потреби «повернути» людину до історії, відмовившись від вивчення безособистісних структур, прислухатися до голосів минулих поколінь, зрозуміти їх способи мислення і поведінки [604].

Фундаментальні зміни в розумінні ролі й місця людини в історичному процесі призвели до необхідності формування нової методології історії. Виконання цього завдання взяла на себе група французьких істориків на чолі з Марком Блоком і Люсьєном Февром, які об'єдналися навколо створеного ними в 1929 р. журналу «Анналі». Вони сформулювали принципово новий підхід до вивчення історії Л.Февр вважав, що історія – це «наука про людину, про минуле людства, а не про речі або явища... Існує тільки одна історія – історія Людини, і це історія у найширшому сенсі слова» [795, с.18]. М.Блок,

грунтуючись на людиноцентричній філософії, підкреслював, що історія – «це наука про людей у часі» [421, с.19].

Подовжуючи «лінію Броделя» французькі історики другого покоління школи «Анналів» скрупульозно вивчали взаємозв'язки між образом життя людини та їх ментальностями, побутової з соціальною психологією.

Продовжувачі традиції перших двох поколінь школи «Анналів» (наприклад, російський вчений А.Я.Гуревич) поставили до центру своїх досліджень загальну реконструкцію «картини світу» певної епохи, соціуму, групи, вивчаючи у повсякденності перш за все його ментальну складову (як загальні уявлення, так і загальні переживання, побоювання, тривоги та одержимості).

Німецькі історики Х.Медик, А.Людтке закликали писати «нову соціальну історію», переорієнтувати наукові праці на вивчення «мікроісторій» окремих пересічних людей або їх груп, носіїв повсякденних інтересів, а через них – проблем культури, як способу розуміння повсякденного життя і поведінки в ній: «Від вивчення державної політики і аналізу глобальних суспільних структур і процесів звернемось до малих життєвих світів» [Див.: 709, с.3-19].

Але, вивчаючи духовну складову повсякденного життя населення за часів Другої світової війни, слід зазначити, що повсякденність війни є зовсім іншою за повсякденність мирних часів. Людина пристосовується до будь-якої ситуації, у тому числі і до екстремальних умов війни, вони так чи інакше, але також стають буденністю. Але це вже зовсім інше повсякденне буття. У період соціальних потрясінь, таких, наприклад, як війна, революція, перевороти, взаємозв'язок і взаємообумовленість духовного і матеріального світу, духовних і матеріальних цінностей піддається кардинальним зрушенням, субординаційним переоцінкам.

Отже, наступну методологічну особливість нашого дослідження представляє саме період, що вивчається – Друга світова війна. На думку О.П.Реєнта «традиційно у дослідницькому фокусі перебуватимуть періоди,

насичені історичними катаклізмами, кризами, революціями, військовими конфліктами, реформаціями. Перехідні етапи історії завжди приховують у собі невичерпні пізнавальні можливості, а також дають підґрунтя для теоретичних узагальнень і концептуальних побудов» [719, с.21].

Під час війни суспільство розглядається як певна цілісність, як воюючий соціальний організм. Війна багато що змінює у суспільстві. В екстремальних умовах війни відносини, що склалися в суспільстві, тип стосунків людини і суспільства проходять суворі випробування. І в результаті можуть або набути нового імпульсу до свого закріплення, прискореного розвитку, або, навпаки, не витримати випробувань, піти з життя суспільства.

Війна докорінним чином змінює звичний образ життя людей. Величезні матеріальні і людські жертви, параліч основних систем життєзабезпечення породжують невидані масові психози і дезорганізацію суспільства, так званий «соціальний колапс». Польський соціолог П.Штомпка називає такий стан суспільства соціальною травмою з наступними характеристиками: часовою – несподіваність і швидкість; змістовною і просторовою – радикальне, глибоке, всебічне, таке, що зачіпає основи; у нього є витoki – сприймається як екзогенне, таке, що прийшло ззовні, на який ми самі не впливали, а якщо і впливали, то несвідомо; сприймається у певному розумову контексті – як дещо неочікуване, не передбачуване, шокуючи, відштовхуюче [832, с.8].

Так, під час Великої Вітчизняної війни десятки мільйонів людей були направлені до армії, переведені на виробництво воєнної продукції, десятки мільйонів цивільного населення опинились у зоні збройної боротьби, на окупованій території, переміщувались із західних областей на Схід, ряд національностей та представників окремих соціальних верств були депортовані та ін. Участь у війні, як активна, так і пасивна, здійснювала величезний вплив на свідомість, піддаючи його серйозним якісним змінам. У воєнні часи у декілька разів збільшувалося навантаження на психіку людини як у зв'язку з впливом безпосередньо етіопатогенічного чиннику

(переживання, пов'язані із загрозою життя), так і у зв'язку із ситуацією інформаційної невизначеності, загрозою існування близьких людей, ломки функціонування психофізіологічної організації та основних життєвих стереотипів, стомлення та багато ін. При цьому, в багатьох випадках життя людини становиться залежним не стільки від звичних умов, які ведуть до благополуччя у мирні часи (матеріальне становище, освіта, особливості праці та побуту), а від вміння виживати в екстремальних умовах.

Розгорнута методологія дослідження впливу війни на суспільство представлена у працях відомого російського соціолога П.Сорокіна. Так, він виокремлює вісім основних напрямів впливу війни на суспільство, а саме: численність і якість населення; економіка (господарство країни), держава, влада, політика; морально-правові відносини; духовне (особливо релігійне) життя; освіта, наука [760, с.356].

П.Сорокін, дійшов також висновку, що усі великі війни і революції виступають знаряддям негативної селекції, які здійснюють відбір «шкереберть», тобто вбивають кращі елементи населення, залишаючи жити і плодитися «гірші»: відсоток загибелі у війні осіб видатних, обдарованих, розумово кваліфікованих, з глибоким усвідомленням обов'язку набагато вище, ніж відсоток загибелі «пересічної сірої маси», що різко знижує творчий потенціал суспільства [760, с.359]. Російський філософ І.Льїн називав війни «господарсько-політичним і соціально-культурним самогубством або, принаймні, «самокаліцтвом» один одного воюючими сторонами, «культурно-руйнівним засобом розв'язання спорів між ними» [536].

Однак, багато дослідників вказують на позитивну роль війн минулого. Відзначалось, що вони були чинником прискорення суспільного розвитку, породження відносин та інститутів більш високого рівня, стимулювання здібностей людини. Вважається, що війна може служити чинником згуртування, консолідації, асиміляції, укрупнення, національного уособлення суспільства тощо [749, с.86]. Така точка зору не раз висловлювалась радянськими істориками щодо подій Великої Вітчизняної війни, які, правда,

переставляли причинно-наслідкові зв'язки і вважали, що саме цим якостям радянський народ домігся перемоги. Сучасні дослідники пропонують поглянути на феномен війни «ззовні», побачити війну, яка несе не тільки руйнівні тенденції, але й виступає двигуном накопичення нового досвіду, виробленню нових моделей поведінки, трансформації культурних орієнтирів і, таким чином, здійснює сталий вплив на людину і суспільство у мирні часи [815, с.5].

Нам здається, що можна погодитись з обома наведеними поглядами на війну, усвідомивши, що здійснюються вони під різними кутами зору. Саме у другому варіанті на авансцену дослідницького інтересу виходять не технології знищення, або дії політиків і полководців, а роль і самопочуття у війни «звичайної» людини, що зайвого разу обґрунтовує підхід до проблеми війни з позицій історії повсякденності: як складалася практика і технологія виживання в екстремальних умовах війни; яким чином культурні (ідеологічні, ціннісні) настанови суспільства впливають на суб'єктивне сприйняття і тлумачення війни її учасниками та сучасниками; як змінювалась шкала духовних цінностей і пріоритетів; як трансформувались попередні стереотипи свідомості і поведінки тощо.

Особливість духовного життя радянської людини потребує для її дослідження, як вже було сказано вище, адекватних методологічних засад та інструментарію. Обравши теоретичною базою вивчення історичну антропологію, мало «розставити людей по місцях у рамках якоїсь системи з точки зору їх роду занять, соціального стану і рівня прибутків, – застерігав відомий британський історик Дж. Тош. – Слід намагатися проникнути до світу їх уявлень та поглядів, побачити в них істот, що мають свої думки та почуття» [782, с.296]. Це непросте завдання. Л.Февр неодноразово застерігав проти спроб істориків проецирувати у минуле самих себе, зі своїми думками, почуттями і забобонами; такий «психологічний анахронізм» він вважав найбільш непробачною помилкою [795, с.35, 104]. Виявити якісну відмінність образу думок і почуттів людей у минулому від властивих

нашому часу, віднайти детермінанти цього світосприйняття і є завданням антропологічного дослідження. І тут, за думкою багатьох сучасних істориків найбільш продуктивним видається *герменевтичний* підхід [718, с.9; 742, с.342].

Герменевтика – мистецтво правильно розуміти мову іншої людини, зокрема письмовий текст. Її завдання полягає в тому, щоб з'ясувати справжній зміст слів. «У історика завжди був і залишається абсолютно надійний об'єкт вивчення – текст джерела. Саме він – вищий, і по великому рахунку, єдиний критерій усіх історичних конструкцій. Скромне свідоцтво джерела завжди вагомніше думки навіть самого авторитетного історика, – пояснював історик І.Данілевський. – ... довіра до джерела, однак ні в якому разі не може бути зведена до буквального слідування тексту джерела. Те, що в ньому написано, і те, про що пише його автор – іноді абсолютно різні речі. Автор джерела по-своєму сприймав і інтерпретував події, які описував. При цьому він використовував свою систему образів, свою систему цінностей, свою логіку, які істотно відрізняються від образів, цінностей і логіки сучасної людини» [491, с.30]. Отже, саме герменевтичний підхід спрямований не стільки на накопичення фактичних знань, скільки на розуміння людей минулого, логіки їх вчинків. В об'єкті дослідження – ми повинні бачити своїх співавторів, особливо в авторах тих текстів, які слугують для нас джерелом. Тому ми повинні не просто переказувати те, що повідомляється, а застосовувати свій метод – вчитуватися в текст, розмірковувати про обставини ідей та оцінок, закарбованих у ньому, проникати у внутрішні смисли повідомленого, враховувати недомовленості і випадкові одкровення. Досліджуючи суб'єктивну сферу духовного життя і не маючи можливості особисто «задати питання минулому», працюючи переважно з традиційними письмовими пам'ятками, ми повинні віддавати належне перш за все суб'єктивним джерелам – так званим его-документам – мемуарам, щоденникам, листам, споминам тощо. Саме вони дозволяють зрозуміти людину та його вчинки у конкретній ситуації.

Антропологічний підхід передбачає також особливу чуттєвість до мови і понять досліджуваної епохи, до її символів і ритуалів. Ці поняття і уявлення людей минулого можуть позначатися різними термінами («ментальність», «культура», «свідомість» і т.ін.), але у будь-якому випадку зберігається установка на діалог з минулим, на виявлення його «іншості», якісної своєрідності, відмінностей від часу, в якому живе дослідник [604].

«Особливим і важливим випадком об'єктивації є сигніфікація, тобто створення людиною знаків. Знак може відрізнитися від інших об'єктивацій своєю інтенцією бути показниками суб'єктивних значень», – зазначали П.Бергер і Т.Лукман [413, с.6]. Отже, мова – найважливіша знакова система у людському суспільстві. Об'єктивація повсякденного життя підтримується головним чином за допомогою мови. Розуміння її необхідно для розуміння реальності повсякденного життя. Вивчення мови сталінського періоду за допомогою *контент-аналізу* офіційних текстів, его-документів, фольклору дозволяє зрозуміти, що ми маємо справу зі світом інших, особливих понять, а отже і світом іншої дійсності.

Методологічною особливістю нашого дослідження є також те, що при вивченні явищ духовного і душевного порядку ми співвідносимо та порівнюємо ти чи інші цінності (різних соціальних, етнічних, релігійних груп, цінності мешканців радянської та Західної України тощо), що дає підстави для застосування *аксіологічного* підходу. Але при цьому ми намагаємось запобігати самі давати оцінки вчинкам, думкам, рішенням тих, чи інших осіб, вважаючи екстраполяцію сучасних ціннісних орієнтацій, складених в тому числі на підставі досліджуваного історичного досвіду, некоректними.

Ще один з основоположних підходів у нашому дослідженні – це системність. Суспільство – багатовимірне, тим більш, якщо його розглядати в динаміці, у часовому вимірі. Суспільство існує у просторі та у часі, причому і час, і простір соціально структуровані. Якщо брати тільки один «вертикальний» зріз, то тут присутні принаймні три рівні: макро, мета та

мікро-рівні. У дійсності їх набагато більше, тому що категоріальне мислення, як правило, вкрай спрощує розглядувані об'єкти історичного аналізу. Якщо брати «горизонтальні», змістовні рівні, то їх – величезна кількість: соціокультурні явища, економіка, соціальні відносини, політика і т. ін., – все це взаємопов'язане і переплетено. Висмикувати будь-яку тему і розглядати її як самостійний предмет історичного дослідження можна лише умовно: потрібно завжди мати на увазі, що це лише частина великого цілого, хоч і рівною мірою автономна, але визначена системними зв'язками, до яких ця частина як елемент цілого включена.

Зрозуміло, що образ повсякденного життя та його структура багато в чому визначаються унікальною індивідуальністю кожної людини, але соціальні, матеріальні параметри життя об'єктивно задають певну «матрицю» повсякденності: селянин прив'язаний до річних щоденних циклів природи, тоді як робочий станка – до режиму фабрики; мешканець великого міського центру має широкий вибір у проведенні свого вільного часу. А мешканець села в цьому плані обмежений і т.ін. Отже, в кожному історичному епоху в кожній країні для кожної людини існують межі індивідуалізації повсякденного життя. Різниця структури повсякденності всередині кожної з соціальних категорій визначається індивідуальною реалізацією можливостей, існуючих у достатньо жорстких рамках «свободи вибору» для кожної з соціальних груп. Тому при вивченні повсякденності необхідно поєднання методів макро– і мікро– рівнів дослідження. Наприклад соціальна стратифікація дає загальну типологію соціальних категорій і загальний «макро-орієнтир» у пізнанні типів повсякденного життя конкретного суспільства у конкретну епоху [Див.: 747, с.29-30].

Окресливши методологічну сутність, зазначеної проблеми, вважаємо за необхідно визначити відповідні їй методологічні принципи.

Перший з них – це усвідомленні *різниць*; тобто визнання того, що наш час і попередні розділяє певна «прірва». Суть цього принципу – в урахуванні різниці між минулим та теперішнім; і, насамперед, між людьми того часу і

нами. Вона стосується як матеріальних та політичних умов життя, так і духовної складової: у попередніх поколіннях були інші цінності, пріоритети, побоювання та сподівання. Так, наприклад, менталітет людей Радянського союзу 30-40-х років, які відчували на собі перипетії двох епох, різко відрізняється від менталітету покоління періоду «застою», не говорячи вже про сучасну модерну людину. Вже саме виявлення цієї різниці здатне істотно змінити наші теперішні уявлення про минуле.

Але наша мета не просто віднайти цю різницю, але й пояснити її, що неможливо без врахування історичної ситуації. Отже, другим принципом є заглиблення в *контекст*. Принцип історичного контексту вимагає глибокого розуміння конкретно-історичної обстановки, як такої, що відображається у свідомості людини. Так, під впливом певних конкретних обставин формувалося ставлення різних категорій населення до влади, «своїх» та «чужих», формувалися образи «друзів» та «ворогів». Усталений зараз негативізм у висвітленні будь-яких проявів радянської системи часто заважає давати адекватну характеристику її сучасникам, врахувати всі закономірності та особливості того часу. Не можна тільки заради певних ідеологем відкинути той факт, що разом з величезними труднощами, для великої кількості пересічних радянських громадян суспільно-політичний устрій, що існував на початку війни, був легітимним: юридично – був закріплений у Конституції, психологічно – надавав впевненості у міцності держави, яка одержала перемогу над своїми ворогами; переконаності у праведності її цілей. Лише відсторонившись від сучасності й заглибившись у певний історичний проміжок часу ми можемо без упереджень з'ясувати, як вписувалась пересічна людина в систему радянських цінностей.

Але історія – не просто колекція моментальних знімків минулого. Жодна подія чи явище, осібно відображені, не можуть становити результат пізнання. У зв'язку з цим, третім визначальним принципом доцільно вважати розуміння історії як *процесу*, тобто еволюційного розвитку з його взаємозв'язками та взаємовпливами між різноманітними подіями та у різних

часових проміжках, що може надати окремому явищу суттєво іншого змісту, ніж його вивчення в ізоляції. Згідно з цим ми сподіваємося, що історичний зріз духовного життя населення України за умов Другої світової війни допоможе зрозуміти і прояснити витoki сьгоднішніх соціокультурних процесів у державі. Отже, крім інтересу до безпосередньо подій, в межах нашої уваги знаходиться загальне питання – як минуле вплинуло на сучасність. Іншими словами, прірва, яка нас відокремлює від них виникає за рахунок процесів росту, занепаду, змін, і тому завдання – їх розкрити. При цьому, зрозуміти процес не означає погодитися з ним або вірити, що завдяки йому сучасність стала кращою. Але його виявлення допомагає пояснити наше сьгодення.

Теоретичні підходи та принципи пізнання як основоположні засади у площині реальності починають діяти за допомогою *методів*.

Порівняльно-історичний метод допомагає досліджувати проблему шляхом зіставлення історичних об'єктів у часі та просторі, пошуку подібних і відмінних рис між ними. Він також дає нам можливість порівняти події, явища і факти на основі аналогії з метою реконструкції рис минулого. Це, у свою чергу, дозволяє з'ясувати найважливіші моменти еволюції об'єктів та краще зрозуміти суть явища у його багатоманітності. Стосовно нашого дослідження зазначений метод допомагає з'ясувати відмінності між матеріальними/нематеріальними умовами життя представників різних груп населення України, які формували різні уявлення щодо оточуючого середовища, влади, суспільства. Відповідно ми можемо порівняти і співставити у різних просторових та часових контекстах формування зовнішнього ідеолого-герменевтичного світу населення України. Нарешті, зазначений метод може стати в нагоді при вивченні різних груп джерел. Наприклад, нормативні документи та джерела особового походження по-різному висвітлюють одні і ті ж події, а застосування методу порівняння інформації допоможе наблизитися до об'єктивних висновків.

Проблемно-хронологічний метод було покладено в основу структури дослідження. Використання проблемно-хронологічного методу дозволило викласти у хронологічному порядку зміст кожного з параграфів, що дало можливість показати динаміку розвитку вибраних сюжетів.

Викладаючи матеріал у проблемно-хронологічному плані, не можна обійтися без *аналітичного та логічного методів*. Завдяки їх використанню матеріал подається у чіткій послідовності та логічній завершеності.

Статистичний метод і метод кількісного аналізу дозволяє опрацювати велику кількість статистичних даних, що використовуються у дослідженні і завдяки цьому глибше вивчити предмет дослідження. І хоч таке явище як духовне життя не піддається простим підрахункам, але кількісні показники рівня життя людини, рівень її задоволення матеріальної та духовної «їжею» за законом філософії перетворюються на якісні характеристики.

Звернення до *історико-генетичного методу* пізнання допомагає послідовному розкриттю властивостей, функцій, змін досліджуваної реальності у процесі її історичного руху, що дозволяє найбільшою мірою наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта. Вибраний метод, зокрема, дозволяє розкрити причинно-наслідкові зв'язки і закономірності зміни політики радянської влади протягом Другої світової війни, а під її впливом – і свідомості громадян.

Синхронний метод, застосований у нашому дослідженні, дозволяє вивчати явища, які одночасно відбувались у різних регіонах України, шляхом зіставлення та порівняння; допомагає встановлювати тенденції їх спільного/окремого розвитку.

Метод історичного моделювання, суть якого полягає у реконструкції подій минулого, допомагає на основі аналізу історичних джерел відтворити картину повсякденного життя населення України у найрізноманітніших його аспектах (побутові умови, рівень забезпечення матеріальних і духовних потреб, виховання та навчання, відпочинок і дозвілля).

Метод комплексного підходу полягає у поєднанні різних засобів історичного дослідження, використанні міждисциплінарних зв'язків, специфічності при добірці та аналізі джерел, що має запобігти однобокості у висвітленні проблеми.

Насамкінець зазначимо, що з метою уникнення упереджених оцінок процесів і явищ, що відбувались у духовній сфері життя населення України під час Другої світової війни, дослідження здійснювалося на засадах політичної та ідеологічної багатоманітності, етнонаціональної та конфесійної толерантності.

РОЗДІЛ II

ЦИВІЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЯК НОСІЙ ДУХОВНОСТІ

2.1. Демографічна, соціальна та етноконфесійна характеристики населення України

Об'єктом нашого вивчення є населення України, як носій духовності, чинник духовної атмосфери, суб'єкт та об'єкт відповідної політики влади. Вище ми говорили, що духовне життя є змінною категорією у часі та просторі, а також воно багато в чому залежить та обумовлюється такими якісними та кількісними характеристиками, як місце проживання, етноконфесійна та соціальна приналежність, гендерний та віковий склад. Не претендуючи на охоплення усього фактографічного матеріалу та докладний кількісний аналіз, у цьому параграфі ставиться за мету надати характеристику населення України напередодні та на початку Другої світової війни, коли воно знаходилось у більш менш «статичному стані», за вказаними вище критеріями. Під час екстремальних умов війни надзвичайна мобільність населення значно ускладнює це завдання, хоча ми постійно будемо повертатися до цих характеристик нижче, щоб простежити ці зміни та встановити їх вплив на духовне життя.

Дослідження демографічних, етнічних та конфесійних характеристик населення за радянські часи, особливо у досліджуваній період, відносилось до закритих, а сьогодні – до найсуперечливіших тем. Це пов'язано з глибокими соціальними потрясіннями, які потягнули за собою величезні людські жертви, примусове переселення, позбавлення прав серед фактично усіх соціальних та етноконфесійних прошарків населення СРСР, особливо України. Радянські демографія та статистика при тоталітарному режимі перетворились на інструменти маніпулювання свідомістю населення, обґрунтовуючи концепції його ідеології [Докладніше про це див.: 422]. Роберт Конквест у цьому контексті вірно відзначив радянський підхід до дійсності: «Після катастрофічних економічних наслідків колективізацій ...

було обрано особливий курс. Якщо реальність суперечила Ідеї, то остання брала гору простим запереченням першої» [841, с.96].

Як відомо, у 1935 р. Й.Сталін для створення видимості процвітання населення СРСР проголосив заздалегідь невірні відомості про щорічний приріст населення у три мільйони осіб. Узагалі у 1930-ті роки теза про нібито швидкий ріст населення Радянського Союзу більшовицькою пропагандою використовувалася досить часто. Вільне маніпулювання статистичними даними у цей період поставила питання про межі, за якими статистика населення узагалі перестала відбивати реальність [Див.: 781, с.108-125].

Відповідно до попередніх розрахунків Держплану населення СРСР повинно було досягти до 1937 р. приблизно 180,7 млн. осіб. Пізніше, у 1936 р., у канун перепису начальник Центрального управління Народногосподарського обліку (ЦУНГО) при держплані СРСР І.А.Краваль опублікував декілька скорегований прогноз чисельності населення на початок 1937 р. – 170-172 млн. осіб [517, с.4]. Ці прогнози не виправдались і не могли виправдатись, оскільки населення зазнало великих втрат у зв'язку з голодом початку 30-х років, масовими сталінськими репресіями, насильницьким розкуркуленням. Зафіксована переписом населення 1937 р. цифра усього у 162 млн. була нижче проголошеної Й.Сталіним на кінець 1933 р. і суперечила затвердженій на той час офіційній концепції розширеного відтворювання населення при соціалізмі, який забезпечував його безперервний і значний природний приріст. Підсумкові дані перепису ніякої мірою не могли задовольнити уряд і по інших параметрах: показникам рівня писемності і освіти, релігійності та ін. Але при тоталітарному режимі, за влучним висловом Х.Арендт, вожді мають лише один клопіт, якій переважає всі утилітарні міркування: домогтися, щоб їхні пророкування справилися [398, с.148]. Піддавши репресіям організаторів перепису (начальник ЦУНГО І.А.Краваль і начальник Бюро перепису 1937 р. О.А.Квіткін були розстріляні, багато хто заарештований або звільнений з роботи), уряд проголосив результати перепису дефектними і проголосив про

новий третій Всесоюзний перепис населення, який було призначено на 17 січня 1939 р. Однією з найголовніших завдань нового перепису було вийти на скореговану розрахункову цифру в межах від 170 до 175 млн. осіб, що було досить непросто. У 1939 р. провели новий перепис, який, за думкою дослідників, у результаті прямої фальсифікації дозволив вийти на цифру у 170 млн. Її Й.Сталін і проголосив на XVIII з'їзді партії ще до того, як результати перепису могли бути цілком оброблені [517, с.5; 781, с.125].

Перед нами не стоїть завдання з'ясувати тонкощі усіх «махінацій» статистики населення сталінського періоду, тим більш що вони доволі широко представлені у численних дослідженнях [422, 182, 716 та багато ін.]. Але, наведені вище сюжети з історії проведення переписів 1937 та 1939 рр. є наочним прикладом цілеспрямованого створення владою міфологічного ідеолого-герменевтичного світу радянських людей, яких повинно було бути стільки, скільки потрібно владі.

Незважаючи на усі зусилля влади приховати справжній стан речей з демографічною статистикою, населення не могло не розуміти, що вона, м'яко кажучи, не зовсім відповідає реальному стану. Особливо таке викривлення мало збентежувати мешканців України. Не встигнувши оговтатися від наслідків Першої світової і громадянської війн, голоду 1921-22 рр., форсованих темпів індустріалізації, українське суспільство було укинута у трагедію масового розселянювання, насильницького розкуркулення і переселення селянських родин, голоду 1932-1933 рр., широкомасштабних репресій, депортацій. Усі ці події важко позначились, в першу чергу, на демографічних процесах, підсиливши смертність населення, у тому числі молодого віку, скоротивши тривалість життя, особливо чоловічого, знизивши народжуваність. Демографічна криза початку 20-х років, дещо послабнувши до середини цього десятиріччя, знов загострилася з наступом 30-х років. Людські втрати, пов'язані з усіма вказаними вище катаклізмами обумовили появу у статтевовіковій структурі населення так званих «демографічних ям», тобто порушення чисельності низки вікових груп, а також призвели на довгі

роки до дисбалансу статей. Особливо великими були втрати сільського населення (а в Україні воно переважало). За офіційними підрахунками кінця 1990 р. в Україні голодна смерть унесла 3 млн. осіб. Р.Конквест наводить цифру жертв голодомору у 5 млн. осіб [594, с.337]. Відомо, що сьогодні проблема як чисельності жертв Голодомору, так і їх підрахунків, у вітчизняній та російській історіографії отримала політичне забарвлення, викликавши гучні дискусії та створивши величезну кількість досліджень [509, 614-615 та ін.]. Не вважаючи за доцільне втручатися у ці дискусії, зазначимо, що ці надзвичайно великі цифри для нас, в першу чергу, є показником моральних страждань українського народу, пам'ять про які живе у кожній родині.

Якщо ж оперувати цифрами, то демографічна ситуація в Україні у досліджуваній період буде виглядати наступним чином. За попередніми підрахунками «опального» перепису 1937 р. загальна кількість цивільного населення УРСР (мається на увазі без кадрів РКЧА та НКВС) на 6 січня 1937 р. становила 28, 2 млн. осіб. [110, арк. 14-20; 606, с.89]. Згідно ж перепису 1939 р. в Україні нараховувалось вже трошки більше 30 млн. 946 тис. осіб [234, с.68]. У 1940 р. кількість населення України (після приєднання Західної України) склало 41 млн. 340 тис. осіб [240, с.8]. Маючи на увазі усі перекручення радянської статистики, ми все ж таки будемо оперувати двома останніми її «офіційними» даними, адже саме виходячи з них, влада створювала матеріальні та ідеолого-герменевтичні умови життя населенню України.

Згідно перепису населення 1939 р. усе населення України за місцем проживання розподілялось наступним чином: міське населення 11190,4 тис. осіб (36,2%), сільське населення – 19755,8 тис. (63,8%). У 1940 р. розподіл міського та сільського населення на користь останнього дещо змінився, адже у включених до УРСР регіонах Західної України мешкали переважно селяни. Станом на 1 січня 1940 р. кількість міського населення України налічувала 14 млн. осіб (34%), сільського – 27,3 млн. (66%). Відповідно і розміщення

сільського і міського населення було вкрай нерівномірним: найчисельнішими за кількістю населення були промислові Донецька, Харківська, Дніпропетровська області, де й мешкала переважна частина городян.

За статевою ознакою переважали жінки: вони склали 52% до усього населення республіки [240, с.13].

За віковим складом у 1939 р. частка осіб до 14 років складала 33%, а від 15 до 59 (тобто працездатного населення) – 61,2%, понад 60-ти років – 5,8%.

Етнічний склад населення України за даними перепису 1939 р. представляв собою наступну ситуацію:

Таблиця 1. Національний склад України у 1939 р. (тис. осіб і %) [234, с.68]

№ з/п	Найбільш чисельні національності	Усе населення		В тому числі	
		Число осіб (з родинами)	% до підсумку	Міське населення	Сільське населення
1	2	3	4	5	6
1.	Українці	23.667.509	76.5	6.738.235	16.929.274
2.	Росіяни	4.175.299	13.5	2.677.306	1.497.993
3.	Євреї	1.532.776	4.9	1.310.336	222.440
4.	Німці	392.458	1.3	70.214	322.244
5.	Поляки	357.710	1.2	105.311	252.399
6.	Молдавани	230.698	0.7	30.408	200.290
7.	Білоруси	158.174	0.5	89.823	68.351
8.	Греки	107.047	0.3	46.201	60.305
9.	Болгари	83.838	0.3	16.533	67.305
10.	Татари	55.456	0.2	33.828	21.628
11.	Інші	185.253	0.6	72.175	113.078
	Разом:	30.946.218	100.0	11.190.370	19.755.848

Отже, більшість населення склали українці, які мешкали переважно у сілі. Натомість серед городян переважали росіяни та євреї. Найбільша кількість росіян мешкала у Сталінській, Харківській, Запорізькій, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Одеській областях [234, с.68-69].

Переважну кількість населення України склали родини у кількості трьох осіб [234, с.90-91]. Здавалось би, переважаючий патріархальний уклад життя в Україні передбачав існування великих родин з багатьма дітьми. Але на інститут української сім'ї вплинули глибинні демографічні кризи, пов'язані з громадянською війною та воєнним комунізмом з його репресіями та господарчою руїною; колективізацією, що супроводжувалася руйнуванням укладу життя, депортаціями сімей та жахливим голодом. Окрім значного збільшення смертності, вони виявляли себе у значному зниженні народжуваності. Громадянська війна викликала зниження народжуваності здебільшого класичного типу – в результаті тимчасового або необоротного розриву шлюбів – і лише невеликою мірою в результаті навмисної відмови від народжувальних або їх відкладання серед пошлюблених жінок. Колективізація та голодомор значною мірою супроводжувалися свідомою відмовою від народжувальних. Цей процес розпочався у місті і згодом поширився на село. На тлі загальної секуляризації культури й втрати впливу з боку релігійних авторитетів і церкви раніше етнічно неприйнятний аборт швидко ввійшов у побут, ставав повсякденним і невдовзі зробився частиною культури. Генерації, репродуктивний вік яких припав на 30-ті роки, вже не відчували моральних сумнівів. Заборона абортів у 1936 р. майже нічого не змінила. Так, за даними Центрального Управління народногосподарського обліку узагалі по СРСР (без західних областей УРСР та БРСР) кількість абортів збільшувалась щорічно. Якщо у 1937 р. було зареєстровано 567,9 тис. абортів, у 1938 р. – 681,3, то 1939 р. – 722,9 тис. абортів, що складало до 1937 р. 127,3%, а в УРСР ріст абортів за 1939 р. порівняно з 1937 р. склав 132,8% [216, с.250]. У тому ж документі відзначалось і зниження кількості укладених шлюбів: у першому півроку 1940 р. порівняно з першим півріччям 1939 – кількість шлюбів у місті знизилась на 13,3%, на селі – на 26,7%, разом – на 20,7%. Відповідно знижувалась і кількість народжувальних. Недарма мабуть існує давнє народне повір'я, що перед війною діти не народжуються.

Велике значення для нашого дослідження мають такі характеристики населення, як його освіченість та релігійність.

У звітній доповіді XIV з'їзду КП(б)У перший секретар ЦК КП(б)У Н.С.Хрущов 13 червня 1938 р. зазначав: «... ми маємо великі успіхи в галузі... охоплення населення нашими усілякими культурними закладами. Україна на 1 січня 1938 р. має 97,7% письменних. Це величезний успіх, товариші, є результатом перемоги нашої партії...» [196, с.41].

Але, як показували переписи населення, у країні «суцільної грамотності» (цей термін затвердився у масовій пресі) наприкінці 30-х років була численна кількість неписьменних, тобто осіб, які не вміли читати по складах і написати своє прізвище. Такі були представлені навіть серед молодих чоловіків. Наприклад, серед 20-24-річних чоловіків було 7,5% неписьменних, серед 25-29-річних молодих людей – 9%, серед 30-35-річних 14%. Це відображалось навіть на управлінському апараті – багато кого з нього були неписьменні, переважно у сільській місцевості, у торгівлі і навіть у деяких випадках – серед керівників дрібних підприємств [518, с.189]. І це за офіційними даними. Але, як вже було сказано вище, рівень писемності населення у переписах також не задовольняв владу і вона вдавалась до різноманітних «хитрощів». Так, вельми цікаву трансформацію перетерпіла постановка питання про писемність у переписних листах 1926 та 1937 рр. У 1926 р. питання про писемність включало підпитання: на яких мовах респондент читає і пише, або тільки читає, або взагалі неписьменний. За інструкцією писемність визначалась як вміння читати хоча б по складам і вміння написати своє прізвище. Особи, які вміли підписуватися своїм прізвищем, не вміючи читати, записувались як узагалі неписьменні.

У переписному ж листі зразку 1937 р. залишилось лише: «чи письменний?», а за Інструкцією передбачалась лаконічна відповідь: «так» чи «ні». Відома дослідниця цієї проблеми В.Б.Жиромська вважає, що досить важко визначити ступінь втрати інформації, але те, що спрощення

формулювання про писемність населення не виключала завищення її рівня, не викликає сумніву [519, с.16].

За переписом 1939 р. в УРСР загальний відсоток писемності населення складав 88,2% (93,9% серед чоловіків і 82,9% серед жінок) [240, с.14]. Кількість населення, яка мала вищу і середню (повну і неповну) освіту складала 3897 тис. осіб (в тому числі закінчену вищу 272 тис. осіб) [240, с.15]. Отже, в УРСР у 1939 р. на 1000 осіб старше 10 років приходилось 120 освічених (кожний восьмий). Для порівняння за 60 років радянської влади (у 1979 р.) цей показник підвищився більше ніж у п'ять разів [240, с.15]. Рівень освіченості різко коливався між містом та селом. Якщо у місті на 1 тис. осіб приходилось 221 освічена людина, то на селі таких було усього 67 [240, с.16].

Рівень освіченості сам по собі є певним показником духовного життя населення. Але, важливим є саме ставлення до освіти, передусім селян. Ш.Фіцпатрік цілком слушно зауважує, що освіта стала приносити особливу практичну користь сільським батькам та їх дітям. Раніше тільки меншість орієнтованих на місто селян вбачало в освіті спосіб покращити своє життя. У 30-ті роки, внаслідок знецінення через колективізацію сільського образу життя і обмеження пересування селян через паспортну систему, бажання опинитися у місті, так званий «квиток» для від'їзду з колгоспу могла дати саме освіта [803, с.258]. Якщо ж співвіднести ці розмірковування з рівнем освіченості в українському селі, то можна припустити, що рівень «свідомої» мобільності та модернізації українського селянина залишався на доволі низькому рівні. Так, деякі батьки вважали, що якщо вони залишать у школі дитину після четвертого класу, та вона потім «піде та забуде про нас», а маючи лише чотири класи освіти, «буде працювати у колгоспі та заробляти собі на хліб і нас годувати» [803, с.258].

Релігійність – як соціальна якість індивіда або групи є складним соціокультурним і духовним феноменом, який пронизує як індивідуальне, так і суспільне життя людини. Це така категорія, що окреслює усю палітру характеристик засвоєння індивідом та групою релігійних ідей, цінностей та

норм, які у свою чергу детермінують поведінку віруючих. Під ступенем релігійності розуміється певний рівень релігійних властивостей індивідів та груп. Терміном «розповсюдження релігійності» позначається певний показник екстенсивності розкиду релігійних властивостей серед населення взагалі та всередині різноманітних соціальних груп. Потреба у точній та об'єктивній інформації про процеси релігійності/атеїзму надзвичайно важлива для державних та суспільних інститутів, адже релігія є суттєвою складовою духовного життя суспільства, своєрідним чином формує уявлення про зміст життя людини в цьому суспільстві, певною мірою формує духовні начала в його діяльності і поведінці. Тому вважаємо за доцільне більш докладніше зупинитися на проблемах встановлення стану релігійності населення України у досліджуваний період.

Радянська влада, проголосивши релігію приватною справою громадян, скасувала офіційний облік стану релігійності. Однак це не означало її нейтральності стосовно релігійної сфери життя суспільства. У роки глибоких соціально-економічних і політичних перетворень релігійні організації розглядались більшовицьким режимом як легальний притулок для політичних ворогів соціалістичного будівництва, тому влада постійно цікавилась рівнем впливу релігії на різноманітні соціальні групи населення, стежила за класовим складом релігійних громад, змістом проповідей та ін. Задовольнити цей інтерес були призначені опитування, які проводилися у трудових колективах та населених пунктах ще на початку 1920-х років. Широко практикував опитування населення Союз войовничих безбожників, створений у 1925 р. З 1924 р. в Агітпропі ЦК РКП(б) почав вестися документальний та статистичний аналіз стану релігійності по регіонах країни на підставі даних, які поступали від місцевих партійних органів [Див. докладніше: 486]. У 1920-х і особливо у 1930 рр. робились спроби вивчення «закономірностей» росту атеїзму в СРСР шляхом організації соціологічних досліджень. Так, у 1930 р. інститут з вивчення народів СРСР здійснив експедицію у Нижньоволжський край з метою вивчення релігійних настроїв і

побуту населення. У 1929-1930 рр. Було проведено доволі масштабне дослідження релігійності білоруського населення співробітниками Білоруської академії наук. Дослідження охопило 20 міст і 225 сел республіки і показало «грандіозні» успіхи атеїстичного виховання [827, с.33; 753, с.193].

Після проголошення у 1932 р. «безбожної п'ятирічки» та безпрецедентних заходів гоніння на церкву як суспільний інститут, радянська влада плекала відсвяткувати перемогу атеїзму у першій соціалістичній країні. Підтвердженням цьому повинні були стати результати перепису населення 1937 р. Прогнозувалось широке розповсюдження атеїзму, а відсоток віруючих передбачався невеликим.

Питання про релігію виник у переписному листі 1937 р. на самому останньому етапі, у проєкті № 3. Воно суттєво порушувало як правові норми, так і наукові принципи статистики. Тому дослідники цілком обґрунтовано вважають, що це питання було включено до переписного листа з особистої ініціативи Й.Сталіна [520, с.21].

В інструкції по заповненню переписного листа, затвердженого РНК СРСР від 28 квітня 1936 р. вказувалось, що відповідь по п'ятому питанню заповнюється особами тільки 16-ти і старше років. «Мова в цьому питанні йде не про віросповідання, до якого опитуваний або його батьки зараховувались офіційно у минулі роки. Якщо опитуваний вважає себе невіруючим, записувати «невіруючий». Якщо опитуваний вважає себе віруючим, записувати «віруючий», а для віруючих, які дотримуються будь-якого окремого віровчення, записувати назву релігії (наприклад: православний, лютеранин, баптист, молоканин, магометанин, іудей та ін.)», – пояснювалось в інструкції [520, с.14].

Отже, відповідаючи на питання про релігію, кожний громадянин повинен був визначити до неї своє ставлення, а віруючий – вказати, яку віру він сповідує. В умовах боротьби з релігією важко було очікувати щирих відповідей на це питання. При тому, що загалом населення зустріло перепис

доброзичливо, питання про релігію лякало людей, на нього відмовлялись відповідати.

За свідченнями очевидців, перепис 1937 р. став справжнім випробуванням для мільйонів віруючих: при позитивній відповіді вони ризикували, у кращому випадку позбутися роботи, у гіршому – стати жертвами більш суворих переслідувань. Н.К.Крупська в «Известиях» (березень 1937 р.) у статті про антирелігійну пропаганду відзначала: «... недавній перепис показав, що маси, і особливо жінки, були збентежені параграфом опитувального листа, що стосувався релігії. Багато з них, хто давно не дотримується обрядів, не вирішилися написати «невіруюча» і, врешті решт, написали «віруюча» [Цит. за: 717, с.502]. На нашу думку, Н.К.Крупська злукавила: за умов шаленої антирелігійної боротьби, попри збентеженню питаннями щодо ставлення до релігії, люди наважувались зараховувати себе до числа віруючих, незважаючи на релігійну практику, можливості якої були зведені радянською владою до мінімуму.

У звітних записках Управління народногосподарського обліку УРСР до ЦК КП(б)У про попередні результати перепису населення України зазначалось багато «релігійних та забобонних» перешкод, які зустріли так звані «переписчики». Так, влади сільрад та районних виконкомів відмовлялися проводити перепис з-за святкування населенням Нового року (Боково-Антрацитовий район Донецької області, у трьох сільрадах Компаніївського району та Спартаківському районі Одеської області). У с. Марфуши Вінницької області священник проводив агітацію за те, щоб усі «називалися віруючими» [114, арк.2]. Особливо ж «великими недоліками та помилками» під час перепису вважалася недостатньо масово-пояснювальна робота серед населення. Так, у «питаннях про релігію рахівники зіткнулись з цілою низкою фактів роботи класового ворога, не тільки в селах, але й навіть у містах». Наприклад, у м. Харкові у гуртожитку цеглового заводу усі його мешканці – 150 осіб – опинились віруючими. Аналогічна картина – у гуртожитку «Серп и молот», де мешкали біля 7000 осіб. Подібні факти мали

місце у Донецькій області, зокрема у Ворошиловградському та Харцизькому районах, де мешкали переважно будівники. Велике занепокоєння у організаторів перепису викликали випадки, коли самі переписчики опинилися «у деяких випадках недостатньо перевіреними», в результаті чого мали місце випадки, коли вони виступали агітаторами за запис населення віруючими. У Спартаківському районі Одеської області у числі переписчиків було виявлено 15 католиків і лютеран, які самі себе вважали віруючими. У Дніпропетровській області вчителька проводила серед населення агітацію записуватися віруючими [114, арк.4-5]. Отже, навіть «свідомі» радянські громадяни, з числа яких набирались переписчики, виявилися небайдужими до своїх та чужих релігійних почуттів.

Отже, перепис населення 1937 р. показав, що більше 50% відсотків громадян СРСР заявили про свою релігійність [520, с.21]. Ця цифра була підтверджена і головою Всесоюзної спілки воєвничих безбожників О.Ярославським, який в одному зі своїх виступів вказував, що у містах приблизно 30% віруючих, а у селах – біля 70% [79, арк.63].

У наступні роки, після інкорпорації Західних областей України, також здійснювались спроби зробити статистичний аналіз релігійного руху в республіці. В архіві зберігся відповідний циркуляр без дати, але зміст, місцезнаходження, а також те, що ця пропозиція так і залишилась на папері вказують на його передвоєнне походження [111, арк.8]. У документі констатовалось, що за «приблизними підрахунками у сфері впливу релігійних громад на Україні втягнуто 12 млн. громадян». Тобто це не просто віруючі, а члени громад – активісти. «Цифра достатньо значна, – зазначалось в циркулярі, щоб звернути на неї увагу і зробити усі необхідні висновки» [111, арк.5]. З метою з'ясування рівня релігійності населення усім антирелігійним комісіям при окружних комітетах КП(б)У пропонувалось поряд з роботою на релігійному фронті, зробити вибіркоче обстеження, з метою з'ясування соціального складу осіб, які входять до релігійних громад, їх впливу на широкі верстви трудящих. До цієї акції мало бути залучено біля

200 тис. осіб з усієї України, по п'ять сіл на кожний округ. Добір сіл, які підлягали обстеженню, було зроблено з таким розрахунком, щоб «охопити місцевості, де релігійний рух найбільш характерний, де існують різноманітні умови, що так чи інакше впливають на становище релігійних громад» [111, арк.5]. Наводилась і зразкова форма плану обстеження, в якій враховувались стать, вік, національність, культурний рівень, рід занять. Зазначалось, що «при достатньо серйозному ставленні до цього «обстеження» можна отримати «надзвичайно цінні відомості, у результаті яких буде можливість мати більш-менш вірогідну картину стосовно релігійного руху та зробити відповідні висновки для практичної роботи» [111, арк.5]. На жаль, сліди цього циркуляру губляться, і нам не вдалось встановити, чи було проведено таке обстеження, чи, скоріш за все, йому завадив початок війни.

З інкорпорацією Західної України у 1939 р., а також Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів і Північної Буковини у 1940 р. характеристики населення УРСР перетерпіли певних змін. Воно збільшилось на 8,1 млн. і становило 41 млн. 657 тис. осіб. На території Західної України та північної Буковини були створені Волинська, Дрогобицька, Львівська, Тернопільська, Рівненська, Станіславська, Чернівецька та Ізмаїльська області [545, с.478; 638, с.558].

Стосовно демографічних характеристик населення інкорпорованих до УРСР територій чітких даних бракує. Ми будемо користуватися матеріалами, які базуються на даних польської, німецької, радянської статистики.

Готуючись до захвату Польщі й подальшому наступу на СРСР, німецький уряд приділяв велику увагу питанню про національний склад населення територій, які планував загарбати. У зв'язку з цим німецька статистична служба добросовісно виконала розробку матеріалів польського перепису населення 1931 р., яка проводилась і для визначення розмежування в результаті розподілу Польщі між Німеччиною і СРСР в 1939 р. В цій розробці, виданій для службового користування, головна увага акцентувалася на мові і віросповіданні населення багатонаціональної тоді польської

держави [690, с.49]. Етностатистична розробка німцями даних польського перепису 1931 р. була виконана і на ту частину території Польської держави, які відійшла до СРСР. «Область радянсько-російських інтересів», як її називали у статистичному документі німці, нараховувала 201,3 тис. кв. км з населенням 11965,4 тис. осіб, серед них було виокремлено: 4023 тис. римо-католиків (33,6%), 3028,2 (23,5%) – греко-католиків, 3508,3 (29,3%) – православних, 98,9 (0,8%) – лютеран, 1210,7 (10,1%) – іудеїв, 95,5 (0,8%) – інших. За мовою: польська – 4794,5 (40,1%), українська – 4939,3 (41,3%), білоруська – 986,6 (8,2%), німецька – 83,9 (0,7%), литовська – 78,5 (0,6%), чеська – 31,8 (0,3%), єврейська – 1035,4 (8,6%). Дані статистичного характеру відповідають кордонам Договору про дружбу між СРСР і Німеччиною від 28 вересня 1939 р. У подальшому державний кордон корегувався у договірному порядку між Німеччиною і СРСР, однак на українській ділянці вона не змінювалась. Тому матеріали німецької розробки польського перепису 1931 р., за думкою українського дослідника А.Л.Перковського, можуть певною мірою служити орієнтиром при оцінках змін національного складу західноукраїнських земель в ході Другої світової війни [690, с.50].

Якщо порівняти ці дані з дослідженнями польської історіографії, то вони майже співпадають. Згідно статистичних даних 1939 р. на землях Західної України (польські Львівське, Станіславське, Тернопільське і Волинське воєводства, з яких радянська влада створила нові адміністративні одиниці – області (Тернопільську, Станіславську, Львівську, Дрогобицьку, Волинську і Рівненську) проживало:

– Львівське воєводство – 2,1 млн. осіб, серед яких 45% задекларувало, що розмовляють польською мовою, 44,8% – українською, 9% – це євреї і 1,2% – інші національності;

– Станіславське воєводство – 1,6 млн. осіб, серед них – 22,4% користалися в спілкуванні польською мовою, 68,9% – українською, 7,4% – це євреї і 1,3% – інші національності;

– Тернопільське воєводство – 1,7 млн. осіб, серед них 49,3% розмовляли польською мовою, 45,5% – українською, 4,9% – це євреї і 5% – інші;

– Волинське воєводство – 2,3 млн. осіб, серед них 17,1 % розмовляли по-польськи, 67,9% – по-українськи, 9,9% – це євреї, і 5% – інші [852, с.6-8].

Як бачимо, у визначенні національної структури населення Західної України дослідники, в першу чергу, приділяють увагу мові та конфесійній приналежності. З цього приводу заслуговує на увагу концепція польського історика В.Менджецького, який запропонував свій підхід до проблеми вивчення національної структури мешканців міжвоєнної Польщі. Він висунув ідею про неможливість чітко розмежувати мешканців західних та східних воєводств за національною ознакою, оскільки багатовікове співжиття на цих теренах представників різних етносів призвело до їхнього культурного зближення і, як наслідок, – утворення чисельних громад без чіткої національної ідентичності. Опіраючись на подані переписом 1931 р. етнічні ознаки – рідна мова і віросповідання – він зарахував до окремих національних груп осіб, у яких задекларована рідна мова співпадала із властивим для даного етносу віросповіданням: українська (руська) мова, греко-католицька або православна конфесія – українець; польська мова, римо-католицька конфесія – поляк і т.ін. [Див.: 505]. Незважаючи на певну умовність такого підходу, нам він видається цілком доречним у з'ясуванні саме тих етноконфесійних характеристик, які впливали на менталітет, свідомість, а отже і на духовне життя населення регіону.

Після приєднання Бессарабії і північної Буковини Кремль доручив розмежувати новоприєднані території керівникам УРСР і Молдавської автономії у складі УРСР. М.С.Хрущов запропонував ділити територію за етнографічною ознакою. В Молдавській АРСР, за переписом 1939 р., налічувалось 304 тис. українців (50,7% усього населення), 171 тис. молдаван (28,6 %), 61 тис. росіян (10,2% населення). В Аккерманському повіті налічувалось 368 тис. осіб, з них: 19,6% молдаван, 39 – українців та росіян,

43% – болгар, німців, гагаузів та євреїв. В Ізмаїльському повіті проживало 256 тис. осіб, з них: 32% молдаван, 34,7 – українців та росіян, 33,3% – болгар, гагаузів та представників інших національностей. Звідси компартійно-радянське керівництво УРСР на чолі з впливовим у Москві М.Хрущовим зробило висновок про те, що до УРСР мають бути приєднані північний і два південні повіти Бессарабії у повному складі, а також сім районів Молдавської АРСР з переважно українським населенням. 2 серпня 1940 р. Верховна Рада СРСР прийняла закон про створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. Північна частина Буковини, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії увійшли до складу УРСР. Указом президії Верховної Ради СРСР від 7 серпня 1940 р. у складі УРСР були утворені нові області: Чернівецька, до якої окрім Буковинських земель, увійшла основна частина Хотинського повіту Бессарабії, і Аккерманська у складі двох повітів Бессарабії (Придунайський край). У грудні 1940 р. центр Аккерманської області було перенесено з Аккермана в Ізмаїл. Відповідно область була перейменована на Ізмаїльську [638, с.557-558].

Отже, на землях, інкорпорованих напередодні Великої Вітчизняної війни за етнічною ознакою переважало українське населення, що мешкало переважно у сільській місцевості.

Незначний розвиток промисловості у західноукраїнських землях зумовив нечисленність промислового пролетаріату. За даними перепису 1931 р. в Західній Україні з 730 тис. найманих робітників у промисловості було зайнято 191 тис., на транспорті та на підприємствах зв'язку – 37 тис., а у сільському господарстві – 332 тис. чол. У промисловості і на транспорті Буковини у 1930 р. працювало 15 тис. найманих робітників, в сільському господарстві – 32 тис. У промисловості, лісівництві, рибальстві і на транспорті Закарпаття працювало 35 тис., в сільському господарстві – 34 тис.[560, с.292]. Офіційні дані польської статистики також підтверджують, що Західна Україна була аграрною: близько 80% її населення складали

селяни (у поляків близько 50%), і лише 8% припадало на промислових робітників (при 20% у поляків) [770, с.375].

Цікавий з точки зору професійної зайнятості та віросповідної приналежності аналіз населення Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств за результатами перепису 1931 р. зробив польський вчений А.Алянд, що, до речі, свідчить про вагомість конфесійного чиннику в усіх сферах життя мешканців регіону. Згідно з його підрахунками, три чверті мешканців Галичини жили за рахунок праці в сфері сільського господарства, що було наслідком слабкої індустріалізації та урбанізації краю. Проте у міжконфесійному розподілі праці спостерігались істотні розбіжності. У сільськогосподарському секторі було задіяно близько 63% греко-католиків, біля 34% римо-католиків і лише 1,3% іудеїв. У несільськогосподарських галузях греко-католики становили значний відсоток серед домашньої прислуги, промислових робітників і ремісників, інтелігенції. Римо-католики з несільськогосподарських галузей майже на дві третини опанували державну службу та вільні професії (здебільшого за рахунок державної служби), близько половини – домашню прислугу і дещо менше промисловість і ремесло. На відміну від двох найпоширеніших у галицькому краї християнських конфесій, іудеї майже на 80% опанували торгівлю і комунікації (без пошти і залізниці), значний відсоток їх утримувався з промисловості та ремесла, а також вільних професій [Див.: 505].

Низький рівень індустріалізації та урбанізації краю, показники професійної зайнятості населення вплинули на рівень охоплення населення освітою, який за згодою фактично усіх дослідників був досить низьким [617, с.296]. За даними польської статистики, лише у Львівському воєводстві 1931 р. не вмiли писати і читати 29% жінок та 20 % чоловіків. На Поліссі близько 70% дорослого населення було неписьменним [181, с.4].

Якщо говорити про релігійність, про що вже було зазначено вище, то радянський уряд опинився перед фактом включення у державне життя країни областей з недоторканим релігійним укладом місцевого населення. Релігія,

зокрема православна та греко-католицька віра, на цих територіях відіграла роль берегині національної ідентичності за умов польсько-католицького оточення. Сам голова СВБ О.Ярославський у своїй доповіді на всесоюзній нараді працівників антирелігійних музеїв у Москві 28 березня 1941 р. визнавав, що «є у нас такі області, де ще дуже сильні релігійні забобони та релігійні організації», маючи на увазі «нові радянські області та республіки» [249, с.2-3].

Втілення радянської моделі на приєднаних землях Західної України супроводжувалось активним нівелюванням усіх особливостей укладу життя, що значно позначилось на змінах статусу соціальних, національних, конфесійних прошарків населення. Так, наприклад, розглядаючи російський елемент як головного носія радянзації західноукраїнського суспільства, свого роду фермент русифікації та асиміляції, влада його помітно збільшувала, одночасно зменшуючи частку інших етнічних груп. Зокрема, за 1939-1940 рр. майже остаточно зникли усі німецькі колонії на Волині та Галичині [715, с.132]. Ведучи вже апробовану боротьбу проти «класово ворожих елементів», одними з найпоширеніших заходів радянської влади були масові депортації населення за національними та соціальними ознаками. Лише у лютому 1940 р. було депортовано понад 17000 польських осадників, що налічували 90 тис. осіб [420, с.134]. Репресій зазнавали польські поміщики, заможні селяни, особи, пов'язані із старим державним апаратом, священники римо-католицької церкви. За 1940-1941 рр. у віддалені райони СРСР було депортовано із Західної України понад 180 тис. осіб. Серед них були колишні функціонери різних політичних партій та громадських організацій, підприємці, польські осадники, священники, заможні селяни [Див.: 863]. Узагалі ж з грудня до листопада 1940 р. із Західної України та Західної Білорусії було депортовано майже 1,2 млн. осіб [420, с.136].

Отже, на початку Другої світової та напередодні Великої Вітчизняної війни в Україні майже вдвічі переважало сільське, етнічне українське

населення, що дає нам підстави говорити про панівний патріархальний уклад його буття з відповідними ментальними характеристиками, про які мова піде нижче. Переважання жінок також мало велике значення, адже саме вони та люди похилого віку були носіями релігійної свідомості, особливо в екстремальних умовах. За традиційною українською ментальністю жінка, будучи берегинею домівки мала великий вплив на родину, особливо дітей. В умовах війни та окупації, коли чоловіки працездатного віку були мобілізовані, більшою мірою жінки перебрали на себе обов'язки голів родин, відповідальність за виживання своїх близьких.

Однак, при цьому чітко простежуються регіональні відмінності у характеристиці населення України. У східних урбанізованих областях республіки був значний відсоток неукраїнського населення. Саме у містах значною була вікова категорія, яка народилась вже після 1917 р., в середовищі якої відбувалось розмивання патріархальних традицій. Рівень письменності населення ставив проблеми із задоволенням матеріальних та духовних потреб.

Одним з проблемних питань є також питання дослідження соціальної структури населення як СРСР, так і радянської України. Вище ми похідно торкалися цього питання. Але, вважаємо за доцільне розглянути не тільки (і не стільки) класову структуру радянського суспільства, а ту її інтерпретацію, яка подавалась і насаджувалась владою. Вважаючи УРСР невід'ємною складовою радянської системи¹, ми вважаємо за доцільне розглянути загальну стратифікацію суспільства за часів сталінської диктатури та екстраполювати її на український соціум, визначаючи певні особливості.

Проблемою соціальної структури суспільства в СРСР радянські вчені стали займатися у першому десятиріччі після 1917 р. Але само суспільство тоді знаходилося на переломі й не набувало рис, характерних для реального

¹ Свого часу американський дослідник Дж.Армстронг назвав Україну «мікрокосмом СРСР», пояснюючи це тим, що Україна була надто важливою частиною СРСР, щоб Москва могла дозволити з'явитися автократичному «проконсулу», який міг би колись використати цю ключову республіку як базу опору диктатору [Див.: 837].

соціалізму. Потім виникли інші проблеми, а у 1936 р. була проголошена теорія Й.Сталіна, про яку мова піде нижче. Як відзначала з цього приводу відома радянська дослідниця В.М.Селунська, «наприкінці 30-х років намітився певний спад у науковій розробці історії основних класів і соціальних груп радянського суспільства, внутрішньокласової структури і суспільної психології» [739, с.6].

Як відомо, соціальною основою радянського суспільства вважались класи. Цей тип стратифікації суспільства є головним об'єктом марксизму. К.Маркс вважав класову структуру суспільства основою розвитку і змін, а виникнення класів пояснював економічними чинниками – суспільним поділом праці, формуванням відносин приватної власності. В.Ленін застосовував багатофакторний аналіз класоутворюючих ознак: місце в системі суспільного виробництва, відношення до власності на засоби виробництва, роль у суспільній організації праці, розміри доходів тощо.

У радянському суспільстві не існувало інших форм власності, крім державної чи одержавленої, іншої ідеології, крім комуністичної. Усе це, разом з іншими чинниками, ешелонувало вертикаль ієрархічних відносин, за яких володіння владою передбачало право розпоряджатися власністю і брати участь у її розподілі. Отже, за думкою сучасних вітчизняних дослідників, у такому суспільстві відсутні класи через відсутність економічних основ їх існування [Див., наприклад: 472].

Але, тут мова йде про сучасні трактування соціальної стратифікації, в якій при визначенні класів беруть до уваги не тільки економічний капітал, вимірюваний у категоріях власності і доходу, а й культурний (освіта, особливі знання, вміння, стилі життя), соціальний (соціальні зв'язки), символічний (авторитет, престиж, репутація). Проте, у радянській суспільствознавчій літературі з середини 30-х років поняття суспільного устрою використовувалось у сенсі, близькому до поняття соціально-класової структури, оскільки мова йшла про поділ суспільства на класи і про відносини між ними [Див.: 733].

Після 1917 р. в процесах соціального диференціювання за основу бралася спроба адміністративними заходами розподіляти людей на класи і шари. Фактично зводився нанівець майновий критерій диференціації, оскільки приватна власність на засоби виробництва була скасована. Фактор прибутку також перестав відігравати помітну роль, адже замість різноманітних форм індивідуальних джерел доходу вводилася фіксована заробітна платня різним категоріям працівників на державних підприємствах.

Отже, розглядаючи соціальну структуру радянського суспільства, необхідно виокремити два підходи: побутово-онтологічний, за яким соціальні групи аналізуються як певна соціальна реалія, котрій властиві специфічні характеристики, та ідеолого-герменевтичний, який аналізує суспільство з позицій соціалістичної доктрини, як її підтвердження.

В ідеології та практики радянського буття обґрунтовувався та втілювався принцип нерівнозначності класів. Класово-економічні відмінності соціально-політично легітимувалися, внаслідок того, що орієнтація на трудящих стала основою суспільно-політичної стратегії. Звідси природноекономічні відмінності життя розвивалися політично до ступеня суспільно-політичної, ідеолого-герменевтичної диференціації нерівноправ'я і поляризації. Саме в такій ситуації і з'явилися, за влучним висловом В.С.Баруліна, хазяїни суспільства і держави та її парії, так би мовити, законні діти суспільства і пасинки держави. В такий спосіб, суспільство, держава опиняється для однієї групи людей рідним домом, для іншої – у кращому випадку казенним притулком, у гіршому – тюрмою [406, с.143].

У радянському суспільстві аксіомою було те, що саме робочий клас є провідним. Саме цим визначалась і головна точка відліку для виділення оцінки цінностей суспільства – класові інтереси і цінності вважались пріоритетними. Безумовно, ті зміни, які перетерпів робочий клас з часів Російської імперії, були позитивні. Його кількість в Україні з 1913 по 1940 р. збільшилась більше ніж у 2,5 рази. Змінилось його світосприйняття, освітній і культурний рівень, добробут. Переважна більшість трудящих бачила, як їх

працею і за їх участі здійснюється подолання відсталості, створюється могутня економіка, гарантуючи воєнну силу держави і її здатність протистояти зовнішньому ворогу, як виникають нові соціальні відносини, що не знають експлуатації і безробіття, як навчання перестає бути привілеєм меншості та ін. [470, с.223].

Разом з тим, робочий клас перетворився не на власника засобів виробництва, а на своєрідний політичний феномен, таку собі месію. «Марксизм, – писав М.Бердяєв, – є також вчення про позбавлення, про месіанське призначення пролетаріату, про майбутнє досконале суспільство, в якому людина вже не буде залежати від економіки, про могутність і перемогу людини над ірраціональними силами природи і суспільства... І активним об'єктом, який звільнить людину від рабства і створить краще життя, є пролетаріат. Йому приписуються месіанські властивості, на нього переносяться якості обраного народу Божого, він новий Ізраїль. Це є секуляризація давньоєврейської месіанської свідомості. І тут матеріалізм Маркса обертається крайнім ідеалізмом» [416, с.81]. І вже не «живий» робочий клас визначав феномен класу-лідера, а, навпаки, ідеолого-герменевтичний феномен, який жив своїми власними законами, підкоряючи собі, підганяючи під себе реальне життя реальних робочих.

Місце селянства та інтелігенції у радянських реаліях визначалось ознакою вторинності. Процес, який увійшов під назвою колективізації, насправді став процесом розселянювання, підривом економічних основ, руйнуванням багатьох традицій сільського життя. Але, в ідеолого-герменевтичному світі колективізація інтерпретувалася як становлення нового соціалістичного селянства, вірного союзника робочого класу. Одночасно, ставлення до селянства як спільноти, «обтяженої» спадкоємним гріхом власності, що зближало його з буржуазією, визначально виключало рівність селянина з класом-лідером, давало підстави за певних умов ставитися до нього як до потенційного класу-ворогу. Чого тільки варто принизливе адміністративне «закріпачення» сільського населення: згідно

постановам Раднаркому СРСР № 57/1917 від 27 грудня 1932 р. і № 861 від 28 квітня 1933 р. у сільських місцевостях паспорти видавались тільки у радгоспах і на територіях, проголошених «режимними». Решта громадян великої країни, що мешкали на селі, паспортів не отримували [696, №8. – С.6].

Інтелігенція взагалі в умовах культу класу не «дотягувала» до нього, а визначалась як прошарок. Так, наприклад, коли треба було зареєструвати Всеросійську спілку письменників, то не опинилось такої галузі праці, до якої можна було б віднести працю письменника. Спілка письменників була зареєстрована за категорією типографських робочих [415, с.236]. Узагалі було не зрозумілим, чи є інтелігенція трудовим прошарком, адже коли лунали формулювання «трудова інтелігенція», передбачалось, що існує і якась нетрудова, а отже і не радянська. У цьому визначенні також крився подвійний сенс: інтелігенція знаходилась у своєрідному «прикордонному» стані і мала потенційну можливість «випасти» з трудових прошарків, що робило її найуразливішою перед різними гоніннями та репресіями категорією населення.

Головним же «козирем» радянського ідеолого-герменевтичного світу повинна була стати теорія про суспільство без «експлуататорів» та «експлуатуємих». У 1936 р. у доповіді про нову Конституцію СРСР Й.Сталін заявив, що експлуататорські класи ліквідовані, але залишились «у корні змінені робочий клас, клас селянства та інтелігенції». «Це, – пояснив Сталін, – абсолютно нові, невидані ще в історії соціальні групи. Радянський робочий клас – не колишній пролетаріат; він перестав бути класом, який експлуатують, позбавленим засобів виробництва і продавати свою робочу силу, а разом з усім народом володіє засобами виробництва і звільнений від експлуатації. Селянство з експлуатуємого класу дрібних розпоршених виробників, які базували своє існування на приватній власності, одноосібній праці і примітивній техніці, перетворилось на звільнений від експлуатації клас, який базує свою працю на кооперативно-колгоспній власності, на

колективній праці і передовій техніці. Радянська інтелігенція – трудова, переважаюча більшість її складають вихідці з робочого класу та селянства, вона служить трудовому народу і має усі можливості для застосування своїх знань» [221].

Було сказано, що «відстань між цими соціальними групами скорочується», що «падають і стираються економічні і політичні протиріччя між ними». Важливо, що інтелігенція не була названа ані «класом», ані «прошарком», ані «шаром».

У доповіді на XVIII з'їзді партії у 1939 р. формулу «2+1», яка стала фактично офіційним тлумаченням класової структури суспільства, було дещо доповнено. Радянське суспільство було визнано вільним від «непримиримих суперечок» і класових зіткнень» і тому представляє собою «картину дружнього співробітництва робочих, селян та інтелігенції». Разом з «дружнім співробітництвом», відносини між трьома основними складовими нової соціально-класової структури були охарактеризовані як «морально-політична єдність радянського суспільства» [223].

Але на практиці цей процес супроводжувався переходом усіх класів і основних соціальних груп на ідеологічні позиції робочого класу. Л.Фейхтвангер, відвідавши СРСР у 1937 р., захоплено відзначав єдність думок «більшості радянських людей» по трьох основних питаннях: «...спільність поглядів на основні принципи комунізму, загальна любов до Радянського Союзу і всеохоплююча впевненість в тому, що Радянський Союз перетвориться у найближче майбутнє на найщасливішу і наймогутнішу країну у світі» [369].

Усі інші категорії населення, які суперечили доктринальному баченню розвитку суспільства, просто ігнорувалися. Так, у радянському суспільстві реально склалася диктатура партійно-державної та господарчої номенклатури, існували маргінальні шари, наприклад, духівництво, численні в'язні ГУЛАГу та ін. Але, усе, що не вписувалось в ідеолого-герменевтичну картину світу, пояснювалось як пережиток минулого, або підступи ворогів,

або взагалі не помічалось [406, с.50]. («У Радянському Союзі сексу немає», – ця фраза, висловлена вже наприкінці існування СРСР стала хрестоматійною і підводила підсумки між співвідношенням реального і міфічного світу радянської дійсності).

Але, сама по собі можливість розписати усе населення за певними категоріями нічого не показує. Не показує вона і правоти сталінської тези про структуру радянського суспільства. Істотне значення для визначення структури суспільства має не формальне розподілення по графам, а правильне виявлення груп, які сформувалися у процесі суспільного виробництва і зайняли в ньому кожне своє особливе місце [456, с.24].

У міжвоєнні роки неофіційним, але визначним критерієм розподілення радянського суспільства, в тому числі й України, було ставлення до влади та держави. Про це яскраво свідчать репресії і політичні процеси проти «ворогів народу», проявів «буржуазного націоналізму», проти творчої української інтелігенції, «хвильовизму», «волобуївщини», «скрипниківщини», «шумськизму». Та ж сама приналежність до «пролетаріату» не давала індульгенцію на лояльність. Населення пережило численні «чистки», голодомори 1921-1922 рр., 1932-1933 рр., колективізацію, розкуркулення, переселення, радянізацію західноукраїнських земель. Соціалізація більшості радянських громадян відбувалася у період їх життєвої кризи та ще й у нестабільні періоди розвитку суспільства, коли ціннісні орієнтації особистості, її соціальна поведінка також змінювались під тиском обставин [822, с.55].

Показовим прикладом розподілення суспільства на лояльне та нелояльне була вже згадувана нами паспортна система. Постанова Раднаркому СРСР № 43 від 14 січня 1933 р. затвердила «Інструкцію про видачу паспортів», яка мала два розділи – загальний і таємний. Першочергово передбачалось проведення паспортизації з пропискою у Москві, Ленінграді (включаючи 100-кілометрову смугу навколо них), Харкові (включаючи 50-кілометрову смугу навколо міста) за січень-червень 1933 р. Далі протягом того ж року

передбачалось закінчити роботу на решті території країни, яка підпадала під паспортизацію. Території трьох вищеназваних міст зі 100-50-кілометровими смугами навколо них проголошувались режимними. Пізніше постановою Раднаркому СРСР № 861 від 28 квітня 1933 р. «Про видачу громадянам Союзу РСР паспортів на території СРСР» до режимних були віднесені міста: Київ, Одеса, Мінськ, Ростов-на-Дону, Сталінград, Сталінськ, Баку, Горький, Сормово, Магнітогорськ, Челябінськ, Грозний, Севастополь, Сталіно, Пермь, Дніпропетровськ, Свердловськ, Владивосток Хабаровськ, Нікольсько-Уссурійськ, Спасск, Благовещенськ, Анжело-Судженськ, Прокоп'євськ, Ленінськ, а також населені пункти у межах 100-кілометрової західноєвропейської прикордонної смуги СРСР. У цих режимних місцевостях заборонялось видавати паспорти і проживати усім особам, в яких радянська влада вбачала пряму, або непряму загрозу своєму існуванню. Ці люди під контролем міліції належали видворенню в інші місцевості країни у строк не більше 10 днів, де їм надавалось «право безперешкодного проживання» і видавались паспорти. Таємний розділ інструкції про видачу паспортів 1933 р. встановлював обмеження на видачу паспортів і прописку у режимних місцевостях для наступних груп населення: «не зайнятих суспільно-корисною працею» на виробництві, у закладах, школах (за виключенням інвалідів і пенсіонерів); «кулаків» і «розкулачених», які утекли (!) із сіл, і хоча б вони «працювали на підприємствах або знаходились на службі у радянських установах»; «перебіжчиків з-за кордону», тобто ті, хто самовільно перейшов кордон СРСР; прибулих з інших міст і сіл країни після 1 січня 1931 р. «без запрошення на роботу заводом або підприємством, якщо вони не мають зараз певних занять, або хоч і працюють у закладах і на підприємствах, але є явними літунами або ті, хто був звільнений за дезорганізацію виробництва», тобто знов таки ті, хто втік з села до початку розгортання «суцільної колективізації», «лишенців», тобто позбавлених радянським законодавством виборчих прав – тих же куркулів, людей, які «використовують найману працю», приватних торговців,

священнослужителів; колишніх ув'язнених і засланих, в тому числі судимих навіть за незначні злочини (у постанові від 14 січня 1933 р. наводився «не належний оголошенню» спеціальний перелік цих осіб); членів родин усіх вище перелічених груп [696, с.4-5].

Отже, соціалістична революція надзвичайно чітко провела моральну межу, яка розподіляла «нових» і «старих» людей, «ворогів» та «друзів», визначала загальний «вектор» морального розвитку людини при соціалізмі. При цьому враховувались і класові критерії оцінки людей, виокремлюючи при цьому категорії, які знаходились поза класовою структурою, а отже – і поза законами (в тому числі й моральними) нового суспільства. Індивідуалісти, міщани, куркулі, священники були абсолютним злом, і нікому не приходило думки вникати до їх внутрішнього душевного світу, у «дрібні» пристрасті їх душі, а тим більш виправдовувати і пояснювати їх образ життя. Індивідуалістом бути було непристойно – і індивідуаліст мімікриував, ховався, часто соромився сам собі і ненавидів за це і себе і владу. Отже, тоталітарна реальність здійснювала величезний деформаційний вплив на суспільство, на конкретних людей, примушуючи їх щиро або під примусом сприймати нові духовні цінності. Драматизм ситуації того часу ліпше за все передають строки О.Твардовського:

«... Ясна задача, дело свято, –
 С тем – к высшей цели – прямым.
 Предай в пути родного брата
 И друга лучшего тайком.
 И душу чувствами людскими
 Не отягчай, себя щадя.
 И лжесвидетельствуй во имя,
 И зверствуй именем вождя...» [367].

Про викривлену трансформацію радянського суспільства і конкретної людини І.Еренбург писав так: «Одні – загинули молодими, хто у 1937-му, хто на фронті. Інші передчасно стали сутулитися, примовкли – надто багато

було неочікуваних поворотів, до надто багато чому приходилось звикнути, пристосуватися... У цього покоління було мало часу для роздумів. Його ранок був романтичним і жорстким – колективізація, розкуркулення, ліса будівель... від людей, які народились напередодні першої світової війни, потребувалось стільки мужності, що його б вистачило на декілька поколінь, мужності не тільки в роботі або в бою, але в мовчанні, у здивуванні, в тривозі» [374, с.355-356].

Носії старих форм свідомості намагались пристосуватися до нової соціонормативної системи, отримати свого роду ідеологічну санкцію на індивідуалістичні вчинки та устремління. «Паралельно великому світу, в якому живуть великі люди і великі речі, – писали І.Льф і Є.Петров у романі «Золотой теленок» (1931 р.), – існує маленький світ з маленькими людьми і маленькими речами. У великому світі винайдено дизель-мотор, написані «Мертвые души», побудовано Дніпровську гідроелектричну станцію здійснено переліт навколо світу. У маленькому світі винайдено кричущий пузир «уйди-уйди», написана пісенька «Кирпичики» і створені штани фасону «полпред». У великому світі людьми рухає устремління облагодіяти людство. Маленький світ далекий від таких високих матерій. У його мешканців устремління одне – як-небудь прожити, не відчуваючи почуття голоду...» [337, с.411-412].

Ще однією особливістю соціальної структури тоталітарного радянського суспільства було те, що воно намагалось охопити якомога більше кількості людей офіційними громадськими організаціями, оскільки, ініційовані партією та силовими структурами, вони давали можливість контролювати кожного громадянина держави. Громадські організації (молодіжні, жіночі, спортивні, профспілки та ін.) будувались – як і партія – на підставі бюрократичного централізму. Членство в них було фактично обов'язковим.

Відомий західний політолог Т.Рігбі вдало охарактеризував суспільство радянського типу як «суспільство однієї організації» (mono-organizational society) [Цит. за: 710, с.226].

Й.Сталін у доповіді ще на XII з'їзді РКП(б) (1923 р.) чітко обмалював, як повинно виглядати «суспільство однієї організації»: «Необхідно, щоб партія оточувалась широкою мережею безпартійних масових апаратів, які є щупальцями в руках партії, за допомогою яких вона передає свою волю робочому класу, а робочий клас з розпорошеної маси перетворюється на армію партії» [222].

Особливо важливе значення надавалось молодіжним організаціям. Як відомо, в СРСР з самого раннього віку діти потрапляли під контроль спочатку до октябрятської (діти 7-10 років), потім піонерської (10-14 років) і насамкінець вже молодь – до комсомольської організацій (14-28 років). Влада вважала виключно важливим завдання виховання молоді у потрібному режимі душі, адже молодь не заражена «забобонами» старшого покоління, на її свідомість легше впливати і легше перетворювати її на слухняне знаряддя в руках партійного керівництва. Й.Сталін у 1933 р. заявляв: «Молодь повинна змінити нас, старих. Вона повинна донести наш прапор до переможного кінця. Серед селян є багато старих, обтяжених старим вантажем, обтяжених звичками і споминами про старе життя. Зрозуміло, що їм не завжди вдається наздоганяти партію, Радянську владу. Не те наша молодь. Вона вільна від старого вантажу і вона легше засвоює ленінські заповіді» [224].

Тоталітарна держава, яка прагнула до контролю над усім духовним життям країни, примусово об'єднувала в офіційні спілки інтелектуалів (письменників, кінематографістів, художників, вчених та ін.). Кожна людина, зайнята в області інтелектуальної праці, зобов'язана була входити до відповідної спілки. Творча діяльність поза спілки, як правило не допускалась. За допомогою таких спілок партія тримала інтелігенцію під контролем. Нелояльні стосовно режиму члени творчих спілок виключались з них; для письменників це означало позбавлення можливості публікуватися, а отже, і позбавлення засобів до існування.

За допомогою охоплення інтелектуалів офіційними спілками тоталітарний режим витісняв і знищував справжню, незалежно та самостійно

мислячу інтелігенцію, яка дотримувалась власних моральних та естетичних цінностей, і замінювала її лояльними до режиму напівінтелігентами – конформістами. «Інтелектуальна, духовна і художньо-артистична ініціатива... протипоказана тоталітаризму... – писала Х.Арендт. – Послідовне гоніння усілякої високої форми розумової діяльності новими вождями має впливає з чогось більшого, ніж їх природне обурення усім, що вони можуть зрозуміти. Тотальне панування не допускає вільної ініціативи в будь-якій сфері життя, не терпить будь-якої не повністю передбачуваної діяльності. Тоталітаризм при владі незмінно замінює усі визначні таланти, незалежно від їх симпатій, тими бовдурами і дурнями, у яких сама відсутність розумових і творчих здатностей слугує кращою гарантією їх вірності» [398, с.449-450].

Таким чином, українське суспільство, як складове радянського, будучи надзвичайно неоднорідним за соціальною структурою, у радянській тоталітарній дійсності перекроювалось під пануючу ідеолого-герменевтичну класову теорію „2+1”. Усі шари, прошарки, угруповання, що не підпадали під цю формулу належали у кращому випадку нівелюванню, у гіршому – ставали маргінальними елементами з наслідками, що з цього випливали.

2.2. Задоволення матеріальних та духовних потреб населення радянської України

«Вони були бідні, але думки в них були багаті» [336]

У підрозділі 1.3. ми вже розглядали формальний розподіл людського життя на світ побутово-онтологічний та ідеолого-герменевтичний. При цьому ми наголошували на важкості, а фактично неможливості їх практичного розподілу. Дійсно, побутово-онтологічний світ – це життя суспільства, у даному випадку радянського, у його емпіричній реальності. Хто б не стояв при владі – російський цар, або диктатор Сталін – багатомільйонні маси людей повинні були бути забезпечені матеріальним базисом свого існування. А життєдіяльність кожної людини, які б ідеали вона не сповідувала, в які б політико-ідеологічні, культурні контексти не була

включеною, пов'язана із забезпеченням умов життя для себе та своїх близьких, турботі про блага дітей і т.ін. Одночасно, і ми вже також про це говорили, у радянській реалії усі об'єктивні явища нібито не існували «просто так», у «чистому вигляді», у своїй онтологічній даності, а були нерозривно зрощені з їх соціалістично-комуністичною інтерпретацією, яку ми назвали ідеолого-герменевтичною реальністю. Тому проблеми задоволення матеріальних і духовних потреб, на нашу думку, не можна розглядати окремо, вони тісно взаємопов'язані та взаємообумовлені («жити стало краще» тому і «веселіше»).

Будь-який соціальний проект намагається задовольнити і матеріальними, і духовними потребами усі категорії та прошарки суспільства. Без забезпечення суспільству належного рівня «хліба і видовищ» не може йти мова про його нормальне існування. Але головні дефекти будь-якого соціального проекту, а особливо – соціалістичного/комуністичного, заключаються в тому, що він не в змозі задовольнити і матеріальними, і духовними потребами усі категорії та прошарки суспільства. Тому, «автори», а точніше «втілювачі» проекту, обирають самі які потреби вважати фундаментальними і якою мірою забезпечувати ними тих чи інших людей.

Як цілком слушно зауважив С.Г.Кара-Мурза, радянський проект виріс перш за все з світосприйняття патріархального, селянського суспільства [563, с.205]. Звідси виходили уявлення, що необхідно людині, що бажано, а що – зайве. В ході революції, розрухи, колективізації та індустріалізації проект став жорстким і звуженим. Носії «непотрібних» потреб були перебиті, уїхали за кордон або перевиховувались самою реальністю. В такий спосіб виникла об'єктивна ситуація «єдності у потребах».

Потреби, які задовольняють рівень життя людини визначаються далеко не тільки (і навіть не стільки) матеріальними речами. Але вже самі матеріальні речі – домівка, їжа, взуття, одяг – перетворюються на абстрактні «знаки» – показники добробуту, рівня життя, а звідси – впевненості у своєму та своїх рідних майбутньому, лояльності до соціально-економічної політики

влади. При цьому рівень життя – поняття не тільки складне, але й динамічне. Його реальний зміст залежить не тільки від того, що є сьогодні, але й від того, що було учора і буде завтра. Важливо, «як ведуть» себе прибутки, ціни на товари та послуги. Чи можна бути впевненими у майбутньому або слід готуватися до «чорних днів»? Куди веде крива добробуту? Усе це є взаємозалежними складовими не тільки матеріального, але й великою мірою духовного добробуту людини, а отже – і духовної безпеки держави в цілому.

Так, початок Другої світової війни та проголошена у вересні 1939 р. часткова мобілізація викликали нездоровий купівельний ажіотаж. 17 вересня В.М.Молотов ще читав на радіо про те, що «країна забезпечена усім необхідним і може обійтися без карткової системи у постачанні», а люди кинулися до магазинів. Сіль, сірники, крупи та інші «стратегічні» продукти були зметені з полиць [681, с.207].

Як відомо, УРСР, як і увесь Радянський Союз, за виробництвом продовольчих та непродовольчих товарів у розрахунку на душу населення значно відставала від розвинутих капіталістичних країн. Україна напередодні Другої світової війни «фізично» ледве оговталась від травм, завданих колективізацією, голодом («моральні» травми залишились у пам'яті й досі). І хоч у 1935 р. було скасовано карткову систему, що існувала протягом п'яти років, але у містах за продуктами вишукувались черги. Товарний дефіцит не було подолано: норми продажу товарів зберігались у відкритій торгівлі і у другій половині 1930-х р. Так, у 1936-1939 р. у відкритій торгівлі хліб продавався по два кілограми на одну людину, а з жовтня 1940 – один кілограм; м'ясо, ковбасні вироби – відповідно два та півкіло; тваринна олія відповідно 0,5 та 0,2 кг; цукор – два та 0,5 кг. З 1936 р. нормовано продавались картопля, овочі, мило, гас [682, с.206-207].

У той час як полиці магазинів залишались напівпустими, грошові прибутки населення зростали швидко. До 1939 р. купівельні фонди населення досягли розмірів, передбачених планом на 1942 р., втім розвиток роздрібною торгівлі відставав від плану. Низька пропозиція товарів та послуг

призводили до того, що касовий план Держбанку не виконувався, виплачені населенню гроші не повертались через торгівлю до держбюджету. Дефіцит бюджету покривався грошовою емісією. Загальна кількість грошей в обігу до кінці 1940 р. зросла порівняно початку 1938 року майже вдвічі, тоді як фізичний обсяг товарообігу знизився і в розрахунку на душу населення впав до рівня кінця другої п'ятирічки [680].

У плановій економіці товарний дефіцит поглиблювався також вибірковістю радянської торгівлі – фактично централізованого розподілення, яке перерозподіляло товарні ресурси на користь великих індустріальних міст. Беззмінним лідером у цьому плані була Москва. У столиці мешкало небагато більше двох відсотків населення країни, але у 1939-1940 рр. вона отримувала близько 40% м'яса та яєць, більше чверті усіх ринкових фондів жирів, сиру, шерстяних тканин, взуття, трикотажу. Ленінград також входив до числа елітних міст. У 1939-1940 роках він отримував п'яту частину ринкових фондів м'яса, жирів, яєць. По цим товарам два міста – Москва і Ленінград – «з'їдали» більше половини усього ринкового фонду країни [680].

Недивно, що товарні десанти у великі міста представляли один з найбільш розповсюджених способів самопостачання населення у плановій економіці. До осені 1939 р. «товарний десант» у великі міста не мав продовольчого характеру. Жителі сіл та невеличких містечок їздили по країні у пошуках мануфактури, взуття, одягу. Наприкінці 1939 р. громадянин Києва Ковальов у листі до Голови ВР СРСР В.М.Молотова писав: «Питання одягу у нас у Києві надзвичайно важке. Ганебні справи кояться. Багатотисячні черги до магазинів збираються за мануфактурою і готовим одягом ще з вечора... Міліція вишиковує черги де-небудь за квартал у провулку і потім «щасливців» по 5-10 осіб один за одним в обхват (щоб хто не проскочив без черги), в оточенні міліціонерів, як арештантів, ведуть до магазину. За цих умов розквітає спекуляція страшна, свавілля міліціонерів і говорять, що не без хабарів. Серце стискає від таких «порядків». Скільки незадоволення і проклять. Чесна робоча людина, якщо вона навіть вкрай нуждается, не може

купити собі білизни, штани та інше найнеобхідніше, якщо тільки у спекулянтів за подвійну ціну...» [216, с.159].

З осені 1939 р. з'явилися і стали зростати черги за продуктами, а радянська влада стала отримувати чисельні листи з місць про перебої з хлібом і черги [Див.: 179, с.3-23]. «Ми маємо до радянської влади великий рахунок, – писали у січні 1941 р. робітники з Бердичева. – Усі люди рівні. Це основа основ. Хіба тільки московські або київські робочі воювали за радянську владу? Інші міста також боролись проти буржуазії. Чому ж тепер вони мають страждати через відсутність хліба?.. Як раніше не пригнічували робочого чи селянина, але хліб він мав. Тепер у молодій радянській країні, яка багата на хліб, щоб люди помирили з голоду? Той, хто працює, отримує 1 кіло хліба. Що ж робити робочому, у якого 3 або 4 дітей. Кожному дорогі його діти, які тепер усі хочуть стати інженерами та льотчиками, і він віддає їм хліб. Як може такий робочий працювати, якщо він голодний? У Бердичеві ні за які гроші не можна купити хліба. Люди стоять у черзі усю ніч, і то багато з них нічого не отримує. Приходиться також стояти в черзі за 1 кіло картоплі, щоб робочий, прийшовши додому, міг хоч що-небудь поїсти. Дійсно, час тепер воєнний. Країна нам усім достатньо дорога. Потрібно себе відмовляти багато у чому. Нехай немає цукру, соленого. Але щоб не було хліба?» [179, с.20].

Напружену ситуацію з хлібопостачанням в Україні відзначала і влада. За повідомленням НКВС УРСР у травні 1940 р. перебої у постачанні населенню хліба мали місце у містах та районних центрах Харківської, Дніпропетровської, Полтавської, Вінницької, Чернігівської, Одеської та Кам'янець-Подільської областей. Хліб реалізовували нормовано за списками через буфети та їдальні, у містах через систему закритих магазинів. У Харківській області норма продажу хлібу в одні руки була встановлена від 450 до 500 грамів, по Полтавській – від 0,4 до двох кілограмів. Фіксувались черги біля магазинів у 3000 осіб, а у м. Ново-Московську (Дніпропетровська обл.) були навіть поодинокі випадки захворювань від недоїдання [216, с.167].

Зрозуміло, що така ситуація вкрай збентежувала населення країни, тим більш що офіційна пропаганда змальовувала зовсім іншу картину. «Тези до з'їзду [мається на увазі XVIII з'їзд ВКП(б) – *І.Г.*] дуже красиві, але, як завжди у нас буває – це тільки красиві слова, – обурювався мешканець Києва Абрамович, працівник Торгпосредконтори. – У нас не можна дістати конверта для листа; щоб отримати півкіло масла, треба о шостій годині ранку становитися у чергу; промтоварів без знайомства або спекуляції дістати не можна, а на мові більшовиків це називається побудували соціалізм. І головне, так сміливо у тезах заявляють, що продовольчих товарів вистачає, а не вистачає тільки промтоварів. У країні немає м'яса, мало жирів, за рибою довгі черги, і це називається вирішенням продовольчої проблеми...» [203, с.954]. «Там несуться овації вождям, оголошуються різноманітні обіцянки, подаються реальні гіпотези, а в дійсності відбувається зворотне..., – сокрушався з приводу доповіді Сталіна XVIII з'їзду ВКП(б) член Академії наук УРСР В.Г.Шапошніков. – Біля магазинів по ночах мерзнуть сотні і тисячі людей, щоб отримати нещасну ганчірку по скажених цінах, ризикуючи часто-густо фізичними каліцтвами ...» [203, с.955].

Описуючи турботи радянської людини щодо забезпечення себе усім необхідним, Ф.Пігідо-Правобережний узагальнював: «...Советське життя – це не значить добра, вигідна квартира, служниця, добре вбрання, тонка з доброго полотна, білизна, особове авто, театр, вечеря з товаришами у ресторані і тому подібні буржуазні вигадки. Ні, життя по-нашому – це мати змогу іноді купити білого хліба до чаю, купити тричі на тиждень м'яса, бодай раз на півріччя купити курча, раз, а щонайбільше – двічі на тиждень, купити для дитини літр молока, у суботу, чи то пак напередодні вихідного дня, знову-таки для дитини купити 100 грамів доброї ковбаси за 2 крб. 70 коп. (не кілограм, а 100 грамів), а дитина ж така любить оту, так звану шинкову, ковбасу, ще рідше – попестити дитину яблучками (три-чотири карбованці за кіло) або «мандаринками» – добрі апельсини це безбожно дорога річ і дозволити собі не можна. Купити дві, а бувало й три пари черевичок дочці

(продукція советських фабрик поганенька і б'ється скоро), а це щонайменше коштує 200 карбованців за пару; а, боронь Боже, пальто дочці – теж, бідно, 700-800 карбованців; а спідничку, а якесь убраннячко, та й не одне – це ж дівча на вирості; а право навчання в школі, а вчителька музики... Я вже навмисно... обминаю і себе, і дружину, а їй же треба в чомусь вийти; обминаю комірне (54 карбованців місячно за одну невеличку кімнату), дрова, оплату комунальних, електрики і при тому гасу – бо ж не менше половини часу електрику не подають: аварії, відсутність вугілля та інші «диверсії» всіляких «шкідників» – і доводиться сидіти при газовому каганці. І це не в якихось там Перетятках, а в місті Києві – столиці України» [352, с.21].

При цьому Ф.Пігідо-Правобережний наголошував, що це не було його особистим життям, це було типовим життям радянської інтелігенції. При цьому його зарплатня складала 1000-1200 крб. (за його ж словами), пересічна ж зарплатня на місяць дорівнювала 350 крб.

Тут саме місце зупинитися на прибутках населення, які склалися з фіксованої зарплатні, і можливість отримати додаткові гроші заключалася в усіляких підробітках, або неофіційного продажу якогось майна.

Офіційно фонд заробітної платні населення України виріс з 13426,9 млн. крб. наприкінці другої п'ятирічки до 22832,5 млн. крб. у 1940 р.; середня заробітна платня одного робітника і службовця зросла з 285 до 398 крб. [686, с.340]. Вищу зарплатню отримували представники таких робочих професій, як металурги, шахтарі (600-700 крб.), а ще вищу гірники-стахановці – від 1000 до 1300 крб. [304]. Відомий стахановець О.Бусигін навіть обурювався: «Заробляю я тепер багато. І правду сказати, сам не знаю, як свій заробіток розподілю. Незвичний я до цього» [581, с.226]. Але, такі приклади були, скоріш, виключенням, про що свідчать численні джерела.

Якщо порівняти офіційний баланс грошових прибутків і витрат несільськогосподарського населення у 1940 р. то складається наступна картина: усі прибутки склали 170,6 млрд. карбованців, а витрати становили 174,2 млрд. крб. [216, с.228-229]. Зрозуміло, що ці загальні цифри не дають

реальної картини, але ж вони є узагальненим абсолютним показником. Реальний, особистий показник прибутків і витрат пересічного радянського громадянина навів Ф.Пігідо-Правобережний. А ось ще один приклад з листа до В.М.Молотова службовця м. Куйбишева Геніна, датованого 1940 р.: «Обстановка, що склалася за останні місяці у містах нашої великої родини примусило мене написати вам відвертого листа... Мій голос – це голос мільйонів. Як не дивно, але за останні роки, особливо за останні місяці 1939 р., матеріальне становище трудящих нашої країни усе більше і більше погіршується... У магазинах нічого купити. Такі продукти як крупа, чай, цукор, риба, консерви, картопля, капуста, томат, сир і навіть господарче мило, абсолютно зникли у продажу і з'являються тепер як музейна рідкість, за якими встановлюються тисячні черги... Що за причини такому становищу? Аж ніяк не можна повірити, щоб у нашій країні не було таких продуктів. Справжньої війни ще нема, а становище до того погіршилось, хоч «караул» кричи. Зарплатня у більшості настільки мізерна, що місячної зарплатні вистачає на 8-10-15 днів...» [216, с.215]. Далі Генін наводить підрахунки прибутків та витрат своєї родини, яка складалася з п'яти осіб, з яких працював він один. Його зарплатня дорівнювалась 450 крб. на місяць, за відрахуванням податків на руки він отримував 385 крб. З них він щомісяця витрачав тільки на підтримання свого життя та родини, прожитковий мінімум цих витрат складав 637 крб. У листі він докладно описав усі свої витрати. У результаті Генін зробив наступний висновок, що на свій заробіток він існувати не може. До 1940 р. розрив у прибутках та витратах він покривав тим, що продавав усе, що тільки можна було продати з речей, одягу, меблів, придбаних у період з 1929-1938 рр., а також додатковим приробітком. Обурювався, що будучи культурною людиною (з вищою освітою) не може задовольнити своїх природних потреб виписати газету, журнал, піти у кіно, театр. Описуючи життя свого сусіда вчителя, який заробляє 500 крб., обурювався, що цей учитель вже два місяці ходить без білизни, надіваючи брюки на голе тіло. Наголошував Генін і на тому, що деякі діти перестали

відвідувати школу через відсутність взуття та одягу [216, с.215-216]. Подібних прикладів з цього листа, або з інших можна наводити ще багато. Не дивно що слова Сталіна «Жить стало краще, жити стало веселіше» народ переіначував по-своєму: «Жити стало весело, їсти стало нечого».

Після інкорпорації Західної України до УРСР матеріальне становище її населення об'єктивно поліпшилось порівняно з часами польського панування. За визначенням дослідників української діаспори, зокрема М.Прокопа, західноукраїнські землі належали до найбільш занедбаних і найбільш експлуатованих чужим польським режимом, який абсолютно не турбувався про економічний розвиток українського населення [707, с.74]. Ситуацію також погіршувало те, що поляки гальмували вплив надміру селянства до міст і спиняли розвиток українського робітництва, інтелігенції. Після 1939 р. селяни отримали у своє розпорядження конфіскований німецький та польський земельний фонд, швидкими темпами скорочувалось безробіття, особливо серед інтелігенції. За визначенням С.Кульчицького, радянська влада намагалась створити для населення приєднаних територій кращі життєві умови, ніж у Центральній Росії. В такий спосіб переслідувалась ще одна мета – залучення у ці області населення зі східних регіонів. Отже, в історичні короткі строки радянська влада домоглась великих змін у подоланні їх відсталості у розвитку промисловості, культури, освіти, охорони здоров'я [613]. Підтвердженням цього є свідчення і самої західноукраїнської громади: «... з матеріального боку жилося не так погано, бо більшовики навезли до Львова, що тільки могли, і взагалі, як казали, Львів стояв на другому місці щодо забезпечення харчами й крамом після Москви...» [181, с.115].

Але, була ще одна, неприваблива сторона зустрічі пересічного мешканця радянської України з новими громадянами Західної. За свідченням Ф.Пігідо-Правобережного, багато, хто прагнув отримати відрядження у нові регіони, де «... за якийсь тиждень-два... за кількесот совєтських карбованців можна було буквально збагатитись, як на наші совєтські масштаби, звичайно...

верталися з відрядження з добрими шкіряними куфрами, з чудовим «буржуазним» вбранням для жінки, для себе, а то й для діточок, з «настоящим» закордонним манто, браслетами, годинниками, з небаченими ще в СРСР модерними радіоприймачами..., навіть із піаніно, що більше – із невеличкими польськими особовими автами» [352, с.17]. Львів'яни згадували, що через тиждень після приєднання у місті почалась «справжня погоня за мануфактурою, за конфекцією, за черевиками. З приїжджих почали щезати дреліхи, цайги і «тенісівки» (полотняні туфлі на гумових підшвах), – анахорети повтягались у європейське вбрання. Жінки, як мухи до меду, почали липнути до мод, до костюмів, гарних черевиків. Незабаром пішла слава по цілому Союзі, що Львів – рай мануфактури. І хлинули бідні люди з Одеси, Києва, Харкова, Москви до Львова на «командировку» [332, с.30]. Звичайно, для закритого радянського суспільства, яке бачило тільки уніфікований «ширпотреб» радянського виробництва, європейський побут Західної України уявлявся дивовижним, гарним, а тому – бажаним.

Ще однією з найважливіших складових матеріального і духовного добробуту людини є наявність власної домівки. Як тут не згадати афористичні слова з роману М.Булгакова «Мастер и Маргарита»: «... обычные люди... в общем напоминают прежних... квартирный вопрос только испортил их...». Житло – надзвичайно місткий символ, який виступає зменшеною моделлю Всесвіту і уособлює освоєний, підкорений, і «одомашнений» простір [677, с.142].

Житлова політика більшовиків, окрім яскраво вираженої проблеми житлового дефіциту, визначалась низкою інших, в тому числі ідеологічних чинників.

Хоч історія комуналки, як і поняття «житлова площа», уходять своїми коріннями у дореволюційне минуле, прогресуючий розпад домівки розпочався після 1917 р., коли поняття житлової площі набуло інший сенс. Якщо раніше поява перегородок в кімнатах і квартирах пояснювалася небажанням вступати у контакт зі сторонніми людьми, то у радянській

дійсності спільне проживання було визнано новою моделлю людських взаємостосунків, пов'язаних з переорієнтацією побуту від родинного до громадського [601, с.103]. І навіть коли з другої половини 1930-х років намітився деякий відхід від ідеї комунального буття у бік зміцнення інституту сім'ї, а звідси і будівництва індивідуального житла, концепція старої площі, як квадратних метрів, так і не витіснилась поняттям кімнати чи квартири. Навпаки, якщо у 1930 р. у Москві середня норма житлової площі складала 5,5 квадратних метрів на людину, то к 1940 р. вона знизилась майже до чотирьох [677, с.59].

На місцях стан з житлом був ще гіршим, особливо в індустріальних регіонах. Так, у Донбасі в середині 1930-х років 40% робочих мали менше двох квадратів житлової площі на людину [681, с.125]. Часто це пояснювалось правом міських житловідділів підселяти нових помешканців в уже зайняті квартири. Можна уявити себе почуття родини, яка вмить опинялась перед фактом комунального проживання.

Якість житла і комунальних послуг також залишалась далекою від нормальних і прямо пропорційно погіршувалась по мірі віддалення від столиці. Навіть у Москві наприкінці 1930-х років більшість населення жило у домах без ванних і милося раз на тиждень у громадських лазнях. «... тяжкіше за все відчувається житлова нужда, – зазначав Л.Фейхтвангер. – Значна частина населення живе скупчено, у крихітних убогих кімнатках, які важко провітрюються взимку. Люди вимушені становитися у чергу до уборної і до водопроводу. Відомі політичні діячі, письменники, вчені з високими окладами живуть примітивніше за деяких дрібних буржуа на Заході» [369]. Що вже казати про робочі поселення промислових регіонів України: біля Дніпропетровську вода в них нормувалася і продавалася в бараках по карбованцю за відро [802, с.64].

Узагалі характерною прикметою житлової ситуації у промислових містах було те, що житло і комунальні послуги надавались не місцевими

радами, а підприємствами. Такі «відомчі містечки» склалися з бараків та гуртожитків і стали невід'ємною частиною життя радянських робочих сімей.

З одного боку, пріоритети комунального образу життя були спровоковані гострим дефіцитом житла. Ріст населення міст став відчуватися з 1923 р., до 1926 р. міське населення майже наздогнало рівень 1913 р., а в 1926-1939 р. у зв'язку з індустріалізацією зросло більше ніж у два рази. Але, з іншого боку, загострення житлової кризи у 1930-ті роки було прямим наслідком зміни настанов господарсько-політичної стратегії у зв'язку з поворотом до форсованої індустріалізації. Якщо у директивах XV з'їзду партії підкреслювалось, що житловому будівництву слід приділяти надзвичайну увагу, то вже з трибуни XVI з'їзду І.В.Сталін недвозначно дав зрозуміти, що житлова проблема є одним з «другорядних питань» [677, с.146].

Саме комунальне житло (бараки, гуртожитки, комунальні квартири) перетворилось на певний соціокультурний феномен, коли, по-перше, вони стали переважаючим типом житла у великих містах (на кожна 100 осель наприкінці 1930-х років приходилось більше 150 сімей) і, по-друге, перестали сприйматися як тимчасове буття. Величезний потік переселенців з села призвів до того, що з урахуванням приватних домів, які у передвоєнний період склали близько третини міського житлового фонду, близько половини міських сімей (а у великих містах ще більше) не мали ізольованих помешкань і вимушені були жити без елементарної побутової ізоляції, ще більше підсилюючи публічність особистого життя.

При цьому дефіцит житла і багаторічні черги на нього примушували миритися з комунальним образом життя. Погані житлові умови почасти компенсувалися його дешевизною: квартплатня визначалась не тільки у відповідності з кількістю квадратних метрів, але й зарплатнею квартироройомника. Відповідно до бюджету індустріальних робочих у 1933-1933 роках на житло уходило усього 4-5% усіх витрат родини [681, с.125]. Виникла навіть певна романтика комунального життя, яка з ностальгією

згадувалась вже навіть після розпаду СРСР. Разом з тим, комунальна квартира породжувала масове співглядіння і доносительство, особливо у 1930-ті роки. Ветерани комуналок згадували, що у «кожній квартирі був свій дурень, так само як і свій п'яниця, свій баламут і свій донощик». Професор Принстонського університету Стівен Коткін назвав комунальну модель «світом, вивернутим шкереберть» [601, с.110].

Вище ми говорили, що в Україні переважало сільське населення. Сільські жителі в основному мали власне житло, однак їхні житлово-побутові умови, незважаючи на кількісні та якісні зрушення у роки передвоєнних п'ятирічок, залишались на низькому рівні. Нові селянські оселі, побудовані у 1930-ті роки складали незначну частку наявного житлового фонду. Житло пересічного селянина було невеликим за площею, глинобитним, із солом'яною покрівлею, земляною або глиняною долівкою, з мінімальним набором саморобних меблів, освітлювалось, як правило, за допомогою каганця. Так, проведені у 1940 р. вибіркові обстеження 506 колгоспних сімей в Одеській області не виявили жодної електрифікованої оселі. Із 620 сімей селян Запорізької області електричне освітлення було у 12, з 540 сімей у селах Київської області – у шести [723, с.59]. Але, сам факт наявності власного житла – домівки-символа суттєво відрізняв свідомість селянина від городянина.

Однак, яким би не було «жалюгідним» матеріальне буття, прагнення задоволення духовних потреб не можна витиснути з людини. Це наочно доводять приклади життя радянських людей в умовах війни, нацистської окупації, коли, здавалось би, єдиним природнім інстинктом було фізичне виживання. Але мова про це піде нижче.

Радянська влада це добре розуміла: пропагуючи матеріалістичну теорію, докладало усі зусилля, щоб перетворити важке буденне життя радянської людини на примару, виправдати труднощі об'єктивними причинами, переконати у їх тимчасовості, пообіцяти прекрасне найближче майбутнє.

Духовні потреби (у пізнанні світу, знаннях, інформації, розвагах, естетичні та ін.) також переважно визначались державою. Самі люди іноді навіть не знали, як чітко сформулювати, чого ж саме вони хочуть. Коли в одному із заможних колгоспів перед селянами постало питання, як використати високі прибутки, люди запропонували: «Треба вигадати щонебудь цікаве, щоб веселіше стало жити» [159, с.427].

Основним і найбільш ефективним засобом реалізації потреби у загальних і спеціальних знаннях було навчання. Молоді люди, які вступали у життя в 30-ті роки, у своїй масі мали гарантований мінімум освіти в обсязі чотирьох класів початкової школи, тобто вміли читати і писати, володіли чотирма арифметичними діями і отримували деякі елементарні наукові знання. Але й такий рівень освіченості часто-густо був недостатнім і з точки зору великого промислового виробництва, і з точки зору самої особистості.

За таких умов брак шкільної освіти компенсувався розвитком системи позашкільної освіти – шкіл дорослих, курсів, гуртків і т.п. Ця система гуртків у 30-ті роки охоплювала мільйони людей. Однак проблема залучення людей до культури і знань у формі систематичної освіти була достатньо гострою. У 1936 р. 46,6% молодих робочих навчались без відриву від виробництва. Але навчатися за такою системою було досить важко: систематично займатися, виконувати домашні завдання та ін. У 1938-1939 навчальному році 60% дорослих, що кинули школу, у якості головної причини назвали «важкість витримати протягом декількох років такий режим навчання, як чотири дні занять на тиждень з 5-6 навчальними годинами на день [581, с.239-240].

Окрім того, з 1 вересня 1940 р. урядом було встановлено плату за навчання у 8-х, 9-х, 10-х класах середніх шкіл і у вищих навчальних закладах. Тариф оплати був доволі високим: для учнів 8-10-х класів шкіл Москви, Ленінграду, а також столичних міст союзних республік – 200 крб. на рік, в усіх інших містах та селах – 150 крб., для студентів вищих навчальних закладів відповідно – 400 і 300 крб., у театральних, художніх, музикальних інститутах – 500 крб. на рік [484, с.126].

Введення оплати за навчання викликало незадоволення у суспільстві, особливо у молоді, розглядалось як порушення норм Конституції. Так, студенти першого курсу вчительського інституту м. Артемівська (Сталінська обл.) написали на будинку гуртожитку об'яву про забастовку студентів інституту. Особливо гостро реагували на введення оплати студенти Донецького індустріального інституту. І це зрозуміло: молодь йшла отримувати професію, яка вкрай була потрібна державі, і за це повинна була платити гроші. Студент гірничо-механічного факультету Сергель заявляв: «Таким Указом треба обурюватись, і, якщо це така політика партії, то вона неправильна». На заняттях з марксизму-ленінізму студенти демонстративно відмовлялись відповідати на запитання викладачів. У II корпусі інституту в холлі на колонні з'явилась листівка, на якій було намальовано молоду дівчину і надпис: «Об'ява. Шукаю чоловіка з грошима. Будь-ласка, знайдись хоч який-небудь, а то пропадає така фігура без стипендії» [12, арк.111-112].

Набагато доступнішими і не вимагавшими від людини зосереджених і цілеспрямованих занять засобом залучення до культури і задоволення потреб у знаннях були пропозиції у сфері дозвілля. Тут велику роль відігравали засоби масової інформації.

У звітній доповіді XIV з'їзду КП(б)У перший секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущова 13 червня 1938 р. зазначав: «... ми маємо великі успіхи в галузі будівництва шкіл, розвитку шкільної мережі, охоплення населення нашими усілякими культурними закладами... ми маємо разом республіканських, обласних, районних, міських і багатотиражних газет 1215. Разовий тираж – 5386650 газет. ... П'ять мільйонів газет на 30 млн. жителів. Таким чином, кожна шоста людина має газету... Українських газет у нас 885, російських – 304, молдавських – 8, єврейських – 7 і низка інших. Періодичних журналів у нас також величезна кількість усього їх 251...» [196, с.41, 44].

У 1940 р. в УРСР налічувалось 22,3 тисячі масових бібліотек з 36,7 млн. в них книг та журналів. З 1938 по 1940 р. річний наклад газет збільшився з 5,4 до 6,9 млн. примірників. Річний наклад журналів та інших періодичних

видань складав 12,3 млн. примірників, книг – 51,4 млн. примірників [241, с.27; Див. також: 657].

Слід відзначити, що радянська людина по особливому ставилась до літератури. Л.Фейхтвангер із дивуванням констатував: «Радянські читачі проявляють до книги більш глибокий інтерес, ніж читачі інших країн... персонажі книг живуть для них реальним життям. Герої прочитаного роману стають в Радянському Союзі такими ж живими істотами, як будь-яка особа, котра бере участь у громадському житті» [369]. Дійсно, вплив літератури був, як правило, персоніфікованим. Читачі оцінювали не стільки твори, скільки їх героїв: «Дуже допомогла і зараз допомагає книга М.Островського «Как закалялась сталь», – розповідав робочий Харківського тракторного заводу В.Радкевич, – Мені приходится багато працювати, і, тільки згадуючи образ Павла Корчагіна, я нахожу у себе сили подолати втому і іноді, не відриваючись цілими добами, сидіти за книгою» [268, с.157].

Швидкими темпами йшов процес кінофікації країни – у 1940 р. на одного мешканця СРСР приходилось у середньому чотири-п'ять відвідувань кіно. У травні 1936 р. «Правда» опублікувала дані про найбільш відвідувані кінофільми. На першому місці був «Чапаев», його дивились 62,4% опитуваних, на другому – «Путевка в жизнь» (52,8%) [581, с.241, 243].

Аналізуючи художній (ігровий) радянський фільм не можна не зупинитися на значенні кінематографа у житті народу, адже це дає ключ до розуміння його місця як у зовнішній, створеній державою, так і внутрішній, особистій духовній складовій буття. Н.М.Зоркая, відомий російський кінознавець, цілком справедливо відзначила, що «на тлі комунального побуту і жалюгідного існування кіноекран давав образ добробуту, щастя, свободи. Екран реалізовував «Велику утопію», навіював народу ілюзію, що саме таке його життя – хай не в його селі, але в іншому, в тому, яке показано у кіно» [531, с.738-739]. Усвідомлено висвітлене і ретельно відрецензоване кінозображення запевняло, що «жити стало краще, жити стало веселіше», що у голодній Україні колгоспники об'їдаються пельменями, як у фільмі

«Крестьяне», що будні такі ж святкові, як у музикальних комедіях «Трактористы», «Волга-Волга», «Светлый путь».

У 1930-ті роки в СРСР існував культ кіномистецтва. Народ обожнював кіно. Обожнював кіно і його вождь – такий собі «верховний глядач». На екрані, навіть більше ніж у художній літературі, відшукувалися приклади для наслідування, улюблені герої, моделі поведінки – від вибору життєвого шляху («Путевка в жизнь») до моди на зачіски та спортивні майки. Типовим явищем того часу була ідентифікація кіноперсонажу і актора, а також віра у кіногероя як у реальну особу. Так, під час перших виборів до Верховної Ради СРСР декілька заводів одночасно обрали кандидатом у депутати Максима – героя кінотрилогії про робочого парубка Нарвської застави. Саме не Бориса Чиркова – виконавця ролі героя, а вимишленого кіногероя Максима. Отже, мова йде про «безвідмовну сугестивну силу екранного образу-іміджу», злиття сталінського кіноекрану з дійсністю, її заміщенню [531, с.739]. Художній фільм в радянській дійсності 30-х років став не просто засобом задоволення духовних потреб, не просто складовою пропагандистської кампанії, але відображенням штучно створеної картини світу радянської людини.

Фільми 30-х років відбивають увесь контраст атмосфери того часу: з одного боку «жити стало краще, веселіше» («Волга-Волга», а з іншого – «ворог не спить» («Если завтра война»). Нижче ми ще зупинимось на значенні кінематографу у мобілізації населення на боротьбу з ворогом, на використанні владою вже втіленого за 30-ті роки сугестивного екранного образу. Люди використовували у повсякденному житті вислови улюблених героїв, наприклад: «Чапаєв ніколи не відступав» або «Чапай думати буде». У Чапаєва грали хлопці, з Чапаєва брали приклад. «Мене на заводі кличуть «Чапаєвим», – розповідав відомий металург І.Г.Коробов, – цим ім'ям я пишаюсь. Адже кожний радянський громадянин буде мати за щастя хоч чимось бути схожим на героя Чапаєва» [359, с.10].

Ще одним проявом задоволення духовних потреб були свята, які стали своєрідною домінуючою формою спілкування радянських людей [727, с.8]. Більшовики використовували будь-який привід щоб продемонструвати усім новий радянський порядок речей: нове літочислення, нових героїв, нові святкові дати. На нові державно-політичні свята не шкодували ані грошей, ані організаторських зусиль. Зазвичай свята супроводжувались масовими народними гуляннями і військовими парадом, відкриттям нових будівель, пам'ятників тощо. Масовість була однією з обов'язкових умов радянських свят. Так. у 1939 р. під час святкування Дня міжнародної солідарності трудящих Першого травня у демонстрації у столиці РСР взяли участь 500 тис. осіб, у Харкові – 600 тис., в Одесі – 400 тис., у Сталіно – 130 тис. [484, с.226].

Але, духовні потреби, як правило, залежать від рівня культури людини. За влучним висловом Ш.Фіцпатрік, у 30-ті роки радянська людина повинна була засвоювати культуру як цілинні землі або іноземні технології. Але при цьому авторка мала на увазі саме буденну культуру, як комплекс звичок поведінки, ставлення до оточуючого світу і знань, які є у «культурних» людей і відсутні у «відсталих» [802, с.99]. На практиці Ш.Фіцпатрік виокремила декілька рівнів культури, які засвоювали радянські люди. Перший – культура особистої гігієни: звичка митися з милом, чистити зуби і не плювати на пол. (Згадаймо з цього приводу найпопулярніший гімн чистоті та гігієні у вигляді «поеми» для дітей К.Чуковського «Мойдодыр» (1923 р.) – *І.Г.*):

Надо, надо умываться

По утрам и вечерам,

А нечистым

Трубочистам –

Стыд и срам!

Стыд и срам!

Сюди ж авторка відносить й елементарну писемність населення.

На другому рівні культури (який вважався обов'язковим для кожного міського жителя) дослідниця поставила в один ряд такі речі, як правила поведінки за столом, у громадських місцях, поводження з жінкою і основи комуністичної ідеології. І, насамкінець, третій рівень, представляв собою культуру етикету: гарні манери, правильна мова, охайний, відповідаючий випадку одяг (наприклад, шляпа вважалась атрибутом людини «інтелігентної», а тому вимагала відповідної поведінки – «А ще й шляпу надів!» – *І.Г.*), певна здатність розбиратися у таких висококультурних речах, як література, музика, балет. Цьому рівню, за думкою, Ш.Фіцпатрік повинні були відповідати представники правлячого класу – нова радянська еліта [802, с.99].

Але, бути в той час «культурною» в цьому розумінні людиною було важко, адже відсутнім була одна з головних складових культури побуту – комфорт. На його відсутність навіть у столиці вказував Л.Фейхтвангер: «... що абсолютно відсутнє – це комфорт. Якщо хто-небудь, жінка, або чоловік, хоче бути гарно та зі смаком одягнутий, він повинен затратити для цього багато труда, і все ж таки своєї мети він ніколи повністю не досягне. Колись у мене зібрались декілька осіб, серед них була одна дуже гарно одягнута актриса. Хвалили її сукню. «Це я позичила в театрі», – зізналась вона» [369].

Відсутність комфорту настільки вражала німців під час війни, що навіть, ті хто сумнівався в расових теоріях Третього рейху щодо слов'янських народів, не могли не констатувати: «Проти цього треба вести війну – кулемети в них є, а клозетів немає» [347, с.123].

В одному львівському готелі після появи в ньому радянських громадян на стінці ватерклозету з'явився такий напис: «На неї садяться, а не стають ногами» [181, с.77].

Може такий погляд на рівень побутової/буденної культури є спрощеним. Так, знання основ комуністичної ідеології вимагались на усіх «рівнях», адже саме для цього і ставилася «месіанська» мета ліквідації неписьменності. Окрім того у масовій свідомості 30-х років було достатньо розповсюдженим

уявлення про культурне життя як синонім життя ситого і заможного. «Моя зарплатня росла с кожним днем, – згадував один зі стахановців. – Але я хочу заробляти ще більше – тисячі дві, три з половиною, тому що наша Радянська влада дає можливість добре працювати, добре заробляти і жити культурно. Чи я не можу у гарному бостоновому костюмі, чи я не можу курити гарні папириси? Можу. Деякі товариші заздрили мені, а що мені?» [Цит. за: 581, с.225] .

Само по собі прагнення до матеріального добробуту, цілком природне і зрозуміле (особливо, коли була ще свіжою пам'ять про голодні роки), нова культура не відкидала. Більше того, це устремління було важливим стимулом втягнення мас у соціалістичне будівництво. Але, соціалістична культура не визнавала матеріальний добробут як універсальну мету людського життя, що саме й представляло сутність «міщанської» інтерпретації «щастя». Цю різницю не могли втокмачити більшість селян-одноосібників, які стали колгоспниками або робочими. Вони щиро вважали, що це і є правильне «культурне» життя.

Отже, у радянській реальності, особливо напередодні та на початку війни, із задоволенням матеріальних потреб населення радянська влада мала великі проблеми, що створювало атмосферу незадоволення, розчарування, невпевненості у майбутньому, підривало довіру та лояльність до влади, що посилювалось намаганнями більшовиків створити «декорацію» матеріального добробуту. Забезпечення духовних потреб було також спрямовано на те, щоб продемонструвати переваги радянського способу життя, зайняти дозвілля громадян усілякими заходами, відволікаючи від нагальних проблем. Можна сказати, що тут влада досягла певних успіхів, але усе ж таки не змогла повністю витіснити, наприклад, такі духовні потреби, як релігійні.

2.3. Менталітет українського народу

Людська ментальність, будучи невід'ємною якістю людини, проявляється завжди і всюди, у будь-яких формах людської життєдіяльності. Проявляється вона, безперечно, і в екстремальних умовах війни. У цьому контексті важливо ставити питання, якою мірою ментальність тієї чи іншої людини, соціальної групи, народу співвідноситься з даним станом і може впливати на суспільно-політичні настрої, духовну атмосферу, а отже бути затребуваними у конкретній історичній (політичній) ситуації.

У запропонованому параграфі ставиться за мету розглянути вплив менталітету українського народу на духовну атмосферу, життя, переживання людей під час подій Другої світової війни. Зрозуміло, що ми не можемо претендувати на повну вичерпність цієї проблеми. По-перше, такі категорії, як духовне життя, менталітет не піддаються кількісним вимірам, отже судження та висновки можуть мати тільки ту чи іншу ступінь припущення. По-друге, слід враховувати, що ментальність – це найвища ступінь узагальненої характеристики певної спільноти, зокрема етнічної. Взявши за об'єкт вивчення українське населення у конкретний проміжок часу, ми маємо на увазі, що воно не було однорідним за етнічним, соціальним складом, часом впливу радянської системи тощо. Тому, можна вести мову лише про своєрідну ментальну «модель» пересічного українця за конкретно-історичних обставин.

Перш ніж приступити безпосередньо до висвітлення запропонованої проблеми слід визначитися із «взаємозв'язком» таких понять як «менталітет» і «духовне життя», адже часто вони ототожнюються, використовуються як синоніми. Не зважаючи на їх сутнісну близькість, знак рівності між ними ставити не можна. Як вже було зазначено вище, духовне життя включає інституційовані форми суспільної свідомості. Ментальність, навпаки, не може бути конституювана у вигляді суспільних інститутів, від цього вона перестає бути ментальністю. Але при цьому, ментальність, зокрема етнічна, представляє собою ідеальну основу духовного життя. «До недавнього часу, –

відзначав А.Я.Гуревич, – історики не звертали уваги на ментальності, вважаючи, нібито духовне життя вичерпується філософськими, релігійними, політичними, естетичними доктринами і що зміст ідей мислителів і теоретиків нібито можна розповсюдити на усе суспільство. Між тим істина заключається в тому, що ці ідеї і вчення залишаються надбанням інтелектуальної еліти, а тією мірою, якою вони втілюються в уми мас, вони невідворотно перероблюються, трансформуються, і часто до невпізнанності». Дослідник співвідносить ментальність і духовне життя як невидиму та видиму частини айсбергу. Попадаючи на певний «ментальний ґрунт» і сприймаючись відповідними умовами конкретного етносу (спільноти, верстви населення), вже існуючі ідеї отримують етнічне (або будь-яке особливе) забарвлення, певним чином адаптуючись під запити даної етнічної (будь-якої іншої) спільноти. З іншого боку, у процесі самого духовного виробництва важливу роль відіграють ментальні стереотипи і установки етнічного середовища його учасників – політиків, ідеологів, митців тощо [Див.: 498].

Якщо ж співвідносити ментальність із суспільною свідомістю, то можна визначити, що ментальність – це та його складова, в якій думка не відокремлена від емоцій, від латентних звичок та прийомів світосприйняття. Користуючись цими загальними розумовими інструментами, люди, як правило, не усвідомлюють, не замислюються над їхньою сутністю, внутрішньою логікою й перебудовами побутування [706, с.9]

Основу менталітету етносу, нації складає ідея – духовний ідеал, який пронизує усю систему виховання, навіть, якщо він не завжди усвідомлюється. Тим не менш, він впливає на усі сфери життя. За думкою російських дослідників Є.А.Ануфрієва і Л.В.Лесної менталітет, «складаючись, формуючись, виробляючись історично і генетично, представляє собою усталену сукупність органічно цілісних соціально-психологічних і духовно-моральних якостей і рис, які важко піддаються

змінам і тому визначають усі сторони життєдіяльності даної спільноти та її індивідів» [397, с.33].

Дослідження особливостей менталітету українського народу має свою давню традицію. Так, у пошуках нової наукової парадигми, зокрема антропоцентричної, українські вчені звертаються до наукової спадщини народницької (романтичної) школи ХІХ ст., репрезентованої Д.Бантиш-Каменським, М.Максимовичем, М.Костомаровим, П.Кулішом, В.Антоновичем, М.Грушевським [706, с.6].

Якщо ж підсумувати розвідки сучасних дослідників, можна виокремити певні «узгодження» щодо визначень основних рис українського менталітету:

- антеїзм, як духовний зв'язок українців із середовищем проживання та тісно пов'язаний з ним господарський індивідуалізм;
- примат емоційності над раціональністю, почуттів над інтелектом, «серця» над «головою» – кордоцентризм;
- певний соціальний фаталізм, віра в автоматичність історичного процесу, утримання від участі у вирішенні серйозних соціально-політичних проблем (моя хата – з краю);
- амбівалентність внутрішнього світу, який поєднує авантюрно-козацький (активний) психологічний тип і тип «потаємного існування» (пасивний);
- егалітаризм, обумовлений традиціями політичної саморегуляції [498, 642, 862, 766 та ін.].

При цьому, повторимось, вищезгадані риси українського менталітету є далеко не вичерпаними і лише гіпотетичними твердженнями про «нормальний», найбільш ймовірний та зрозумілий його стан, теоретичними припущеннями, що впливають з аналізу історії українського народу.

Хоч менталітет і є найбільш усталеною і стабільною частиною духовної культури людини, він, зберігаючи в собі у традиційному вигляді етичні й моральні норми і вимоги, тим не менш, постійно змінюється під різноманітними впливами суспільного життя. І ці впливи помітніше, коли

рішуче та кардинально змінюється життя людини. Тому виразніше за все зміни у менталітеті спостерігаються на карколомних етапах в житті суспільства, коли переробляється століттями усталений уклад життя. Такими у житті українського народу стали насичені події ХХ ст., зокрема Другої світової війни.

У післяжовтневий період у розвитку українського народу відбулись кардинальні зрушення, які відбилися на свідомості, світосприйнятті, зміщенні ціннісних орієнтирів, які деформувались, послаблювались, втрачаючи національні коріння. Значно слабшою стала спадкоємність поколінь, зростали тенденції маргіналізації населення, особливо молоді, її відчуження від національних традицій. В умовах прагнення радянської влади обмежити вплив церкви, в обстановці терору і насильства, приниження ролі родини у вихованні підростаючого покоління, насадженні культу особи формувалася новий своєрідний менталітет «радянської людини», або „*homo soveticus*”, для якої сталінізм був природним середовищем проживання [802, с.7].

Сумнівними здобутками «нової людини» стали авторитарна схильність до культу особи та тісно пов'язаний з ним громадянський інфантилізм; психологічний консерватизм; конформізм або, краще сказати, мімікрійність; формалізм, який проявлявся у здатності механічно ставитись до соціальної адаптації та самореалізації, а також – комплекс «меншовартості» з його дріб'язковою образливістю, безкінечними пошуками справедливості (а по суті – винуватих), які наклалися на вже існуючі ментальні характеристики українського народу.

Під час індустріалізації та колективізації був суттєво порушений зв'язок українців із середовищем проживання (антеїзм), коли масово, як у буквальному, так і переносному сенсі, пересувались соціальні прошарки, коли мільйони людей змінювали род занять і місце проживання.

Тільки за період першої п'ятирічки більше 10 млн. селян переїхали до міста і стали найманими робітниками. Під час колективізації було

експропрійовано і заслано у віддалені райони мільйони «куркулів». Мільйони селян утекли до міста.

Приєднання Західної України з одного боку здійснило давню мрію національних кіл про возз'єднання українських земель в єдину державу. Але брутальні методи радянської заходноукраїнських земель вкрай негативно налаштували місцеве населення проти радянської влади, яка за традиційною схемою стала вважатися окупаційною, а «старший брат» – російський народ став асоціюватися з «жидо-більшовицькою владою».

Отже, в радянській Україні значна частка населення була позбавлена такого поняття як рідна земля – «ненька-Україна» як у географічному просторі, так і у духовному сенсі. Суцільна колективізація значно підірвала господарський менталітет мільйонів українських селян, але не знищила його, а призвела до стану «вибухівки уповільненої дії». А якщо зважати на те, що селяни становили переважаючу частину громадян України, то саме це багато в чому визначило той соціально-політичний і психологічний фон, на якому розгорталось співжиття населення з владою, наприклад, боротьба або співробітництво з нацистським режимом. Так, визначаючи суспільно-психологічні передумови українського колабораціонізму, вітчизняна дослідниця В.О.Шайкан найважливішою з них називає таку ментально-психологічну форму свідомості українського селянства, як тісний зв'язок із землею. І якщо виникає ситуація, коли необхідно визначатися, з ким йти, з чим залишитися, то український селянин обирає завжди землю й того, хто її йому дає [822, с.60]. Генетичний зв'язок українського селянства з землею, бажання нею володіти перемагали навіть за умов війни. Цією прив'язаністю до землі, земельної власності спекулювали різноманітні політичні сили під час революції, громадянської війни, у тому числі й більшовики, які швидко завоювали довіру і авторитет серед селян, а потім їх втратили, коли запровадили суцільну колективізацію. Це мабуть було одним з найбрутальніших впливів на менталітет українського населення. Величезна кількість селян ненавиділа колгоспи більше, ніж будь-який інший прояв

радянської системи. Особливо це стосувалось селян Західної України. Отже, селянство України плекало надію на знищення колективної системи сільського господарства і заради цього готове було співробітничати з нацистами на початку Великої Вітчизняної війни. Так, 90% поліцаїв Луцького округу за своїм соціальним походженням були селяни, а за національністю всі – українці [822, с.60]. Мешканці Києва напередодні окупації міста відверто висловлювали свої настрої: «... візьміть селянина. За що йому воювати? Адже в нього усе забрали...», «...немає у нашого народу такого настрою, щоб дати відсіч поганому німцю. Багато незадоволених є, особливо серед селян. Дали б землю селянам у власність, як раніше, так знав би він тоді, що захищати» [172, с.146].

Але, як відомо, обіцянки окупаційної влади ліквідувати колгоспи і роздати землю у приватну власність так і залишились обіцянками заради умиротворення населення. Відомий советолог Дж. Армстронг вважав аграрну політику одним з найсуттєвіших прорахунків німців щодо формування негативних відносин з українським населенням. «Врешті решт... обіцянки, які постійно порушувались, безперечно призвели до втрати довіри до німців, навіть до готовності повернутися до радянської системи, з її вже відомими пороками, – зазначав вчений. – Селянська говірка – «погана мати краща за багато обіцяючу мачуху» – показова для судження селян про німецьку сільськогосподарську політику» [399, с.134-135].

Прорадянські налаштована частина населення з самого початку війни вбачала в окупантах найлютішого ворога, звіря, який «топче своїми поганими чоботами» рідну землю. Радянська влада також стала активно пропагувати любов до вітчизни, малої батьківщини, рідної оселі. Війна була названа «вітчизняної», лейтмотив соціалістичного інтернаціоналізму суттєво поступився патріотизму. У повідомленнях радінформбюро, листівках, газетах розповідалось про злочини окупантів на рідній землі, про руйнування міст і сіл. У чернетках повідомлень для преси та радіо на полях підкреслювались і визначались для обов'язкового доведення до населення приклади знущення

окупантів над мирним населенням, випадки спалення цілих селищ [58]. Під час визвольних кампаній інформація про вступ радянських військ до найменшого населеного пункту була найважливішою у піднятті морально-політичних настроїв армії та цивільного населення.

«Сталін мобілізував під час найбільшої для себе безпеки (Москва, Сталінград) ті духовні резерви, які він до того засуджував, як реакційні й спрямовані проти більшовицької революції: любов до вітчизни, традиції, дух народності, церков, заохочуючи тим самим наївність, пихатість, гордість і дух опору», – визнавали успіхи пропаганди радянської влади нацисти [80, арк.119]. Отже, незважаючи на різне сприйняття населенням України початку війни, згодом вона дійсно стала для них «вітчизняною»: не зважаючи, чи то за «вітчизну без німців і більшовиків», чи то за «вітчизну соціалістичну». Глибоке почуття любові до батьківщини, до своєї домівки, землі, родини визначили готовність йти на будь-які жертви в ім'я захисту цих цінностей.

Що стосується примату емоційності над раціональністю, як ментальної риси українського народу, то, на нашу думку, найбільш яскраво вона проявляється у його своєрідній релігійності. Україна розташована на пограниччі між Сходом і Заходом, на перехресті історичних шляхів, на межі зіткнення різних релігій – християнства і мусульманства, різних конфесій – православ'я й католицизму. Саме така геополітична межовість, за думкою вітчизняних дослідників А.М.Колодного і Л.О.Филипповича, ставила українську людину в надзвичайно складну ситуацію незахищеності, робила її об'єктом агресії зі Сходу і Заходу, Півночі й Півдня. Психологічно перебуваючи на «межах можливостей існування», подумки українця залишали нижнє, земне існування, як не придатне для особистого щастя і задоволення, й переносили своє буття на рівень його найвищої, екзистенційної форми, при якому вісню життя стає не воно саме, не турботи про нього, а щось вище за нього, якась його «трансценденція», ідеал, що переступає і перевищує його земні межі [587, с.7].

Релігійність певним чином ув'язувалася і з іншими, як власними, так і набутими ментальними характеристиками. Улас Самчук, розмірковуючи про релігійність українців за радянських реалій, писав: «Містично-релігійна сила слов'янських народів була завжди велика. Позбавлені філософсько-математичного дару пізнання, вся їх увага зосередилась на пункті віри. Ленін хотів був зневажити цей нахил клеймом «опіум», не віддаючи собі справи, що і сам він зі своїм «матеріалізмом» ніщо інше, як віра, тобто «опіум»...» [358, с.45].

Постійне перебування України в колоніальній залежності від інших країн, потреба пересічного українця підпорядковуватися у своєму житті вищим соціальним верствам, які, як правило, були представниками інших етносів, а якщо своїми, то такими, що, асимілювавшись у духовність сусідів-загарбників, втрачали будь-які ознаки рідного народу, породжували у нього комплекс меншовартості. Він, з одного боку, поєднувався з таким компонентом української душі, як мазохізм, а з іншого – поступово переростав у «комплекс скривдження», заступництва від якого очікувати на землі було вже ні від кого. Саме тому з давніх часів (і до сьогодні) культ власної національності, власної держави перетворився на «істинну релігію».

Під час Другої світової війни релігійною свідомістю українців намагалися скористатися як радянська влада, так і нацистський окупаційний режим. Окупаційна влада сприяла релігійно-церковному відродженню з метою умиротворення населення, але цинічний прагматизм нацистської релігійної політики відштовхнув від окупантів віруючих України та наповнив релігійні почуття населення патріотичним змістом. Радянська влада швидко зорієнтувалася і перехопила ініціативу до своїх рук, використавши ідейні та організаційні можливості релігії щодо мобілізації суспільства на боротьбу з ворогом та ще посіявши надію на певну демократизацію в країні після перемоги над ворогом. Навіть у Західній Україні нову релігійну політику радянської влади розцінювали, як її «наближення до народу»: «...коли радянська влада допомагає церкві, удосконалює її, створила школи, освіту, то

вона наша цілком і повністю, і з божою допомогою ми будемо працювати для неї» [50, арк.49].

Під час Другої світової та Великої Вітчизняної війни суперечливо проявились тісно пов'язані між собою такі ментальні характеристики українського народу як соціальний фаталізм та утримання від участі у вирішенні серйозних соціально-політичних проблем і амбівалентність внутрішнього світу, який поєднує авантюрно-козацький (активний) психологічний тип і тип «потаємного існування» (пасивний). На формування цих специфічних рис українського менталітету вплинула соціальна історія етносу – довготривале входження українських земель до різного роду державних утворень, у тому числі й до СРСР. Вітчизняний політичний психолог В.М.Бєбік зазначав, що на внутрішньому психологічному рівні українець відчував певний конфлікт. З одного боку – авантюрно-козацький (лицарський) стиль життя, з іншого боку – стиль потаємного існування, що породжується необхідністю ховати свій внутрішній світ від ворогів. Якщо перший – джерело активності, то інший примушував до життєвої філософії «моя хата з краю» [411]. Радянська влада доклала усіх зусиль, щоб перебороти в українців цей козацько-лицарський дух, але як показали події Другої світової війни, що покликали до життя потужний націоналістичний рух, це їй не вдалось. Не вдалось їй і подолати певну відстороненість, пасивність більшості українців у справі активної участі у побудові соціалізму.

Намагалась використати соціальний фаталізм українського населення і нацистська влада: «Українці потребують керівництва. В ході історії вони довели, що просто нездатні до самостійності. Але, якщо ними добре керувати і спрямовувати їх, то вони є слухняною робочою силою», – інструктував керівників СС і поліції в Україні Імперський комісар [77, арк.14].

Дійсно, українське населення зустріло нову владу в особі німців з вичікувальними настроями, намагаючись пристосуватися, отримати для себе

певні вигоди: селяни – землю, націоналісти – власну державу, духівництво – церкву, ображені радянської владою – реабілітацію тощо.

У роки війни кожний п'ятий мешканець України боровся у лавах Червоної Армії. Багато хто пішов до лісу, щоб із зброєю в руках чинити опір чужоземному загарбнику. Але, значній частині місцевого населення здавалось, що усе це їй не стосується («моя хата з краю»), адже німці розправляються саме з тими, хто пригнічував український народ. Так, киянка Л.А.Дугіна, відмовляючись чергувати під час бомбардувань німцями Києва агітувала: «Навіщо чергувати, німець знає, кого потрібно бити. Нас з вами він не чіплятимуть, він буде бити партійців» [172, с.147]. Гіршого за більшовиків цивілізовані німці не допустять – так розмірковувало багато українців, перш за все в Західній Україні. Не вірили спочатку і радянській пропаганді про звірства фашистів: не могли нащадки Гьоте, Шиллера, Баха, Бетховена та й інших великих німецьких гуманістів бути насильниками і вбивцями. «Розмови і повідомлення про звірства німців перебільшені. Мирному населенню немає підстав тікати», – заявляла бухгалтер Київської консерваторії Н.Асаторова. «Німці – культурний народ і боятися їх слід тільки євреям і комуністам, а решті треба спокійно чекати», – запевняла мешканка Києва С.Ф.Зеленська [172, с.158].

Але, окупаційна влада не розгляділа у лояльному ставленні та примарній пасивності українського населення нескорений дух боротьби проти ворога. І коли «новий порядок» проявив своє справжнє вороже обличчя, ця пасивність та інертність змінилась жагучою ненавистю, бажанням будь-якими силами звільнитися з-під іноземного рабства, що засвідчив розмах націоналістичного та радянського рухів опору.

Великою мірою під час Другої світової війни проявився егалітаризм українців. Український етнос завжди тяжів до більш демократичних і республіканських форм правління. Звідси і гасло – «Україна без Сталіна і Гітлера», яке привертало мешканців як Західної, так і Східної України:

«Українці – добрі люди,

Хочуть мир так скласти:

Собі взяти Україну,

Вождям – свині пасти» [339].

Але той же індивідуалізм, своєрідний «соціальний атомізм», який виступає зворотною стороною демократизму, на думку вітчизняних дослідників, був однією з головних причин відсутності протягом тривалого часу власної державності [498]. Політичні амбіції, гіпертрофований індивідуалізм у політиці призвели до того, що боротьба за владу набувала, і на жаль досі має, гострий, конфліктний, іноді – трагічний характер. «Є в душі Українця глибока й сильна воля мати свою державу, так попри ту волю знайдеться, може, рівно сильна і глибока воля, щоб та держава була конечно такою, якою хоче її мати чи партія, чи кліка, чи група, чи навіть одиниця. Бо як же пояснити те фатальне ділення поміж собою, ті спори, роздори, сварні, ту партійність, яка нищить кожен національну справу?! Як пояснити психіку таких численних гарячих патріотів, яких праця має визначний руйнівний характер?!», – писав у грудні 1941 р. митрополит А.Шептицький у пастирському посланні до духівництва, спостерігаючи за розколом націоналістичного руху [230]. Смертельна міжусобна боротьба виснажувала сили націоналістичного руху, робила його вразливим не тільки для зовнішніх ворогів – нацистів та більшовиків, але й дискредитувала його в очах народу. Суспільство очікувало позитивних програм від націоналістичних кол, які намагалися заповнити вакуум в управлінні після уходу комуністів. Але навіть ті, хто геть відкидав комуністичний режим як такий, звикли за радянських часів до чітко сформульованих програм, які пропонували перспективну мету, пояснення ходу подій і містили низку настанов. Незрозумілі, суперечливі гасла націоналістів опинились недостатньою заміною програм радянського режиму.

Таким чином, війна розставила свої ціннісні пріоритети, серед яких на першому місці було фізичне виживання. Але такі ментальні риси українців як пасивність (лояльність до нової влади), конформізм (співробітництво з нею),

індивідуалізм (моя хата з краю), як показав час, не могли цього забезпечити. Отже, єдиним виходом з такої ситуації стало звільнення від окупації, боротьба проти ворога. Треба було рятувати свою батьківщину, навіть, якщо вона не мати, а постила мачуха. За таких умов затребуваними у боротьбі з ворогом стали такі ментальні риси українців, як глибоке почуття любові до батьківщини, до своєї домівки, родини, культури і готовність йти на будь-які жертви заради захисту цих цінностей.

РОЗДІЛ III

ОРГАНІЗАЦІЯ ДУХОВНОГО ЖИТТЯ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ЗОВНІШНІЙ ВИМІР

3.1. Радянський ідеолого-герменевтичний світ для України

Будь-яке суспільство потребує свідомості, яка певним чином санкціонує, обґрунтовує і виправдовує факт його існування, притаманні йому порядки і інститути. Політичні та ідеологічні сили завжди зацікавлені в тому, щоб суспільним явищам, особливо найбільш значущим, надати ідеолого-політичну інтерпретацію. У радянському суспільстві, ані в будь-якому іншому, була така потреба. «За соціальною масштабністю, тобто охопленню усіх явищ суспільного життя, – зазначав В.С.Барулін, – за заданістю, тобто концептуальною визначеністю інтерпретації, за телеологізмом¹, за жорсткістю, тобто за ступенем виключення будь-яких інших варіантів, ця інтерпретація не знала собі рівних» [406, с.40, 41]. Отже, найважливішою особливістю виникнення, існування, функціонування, усе життя радянського суспільства без виключення, усі його складові тлумачились, оцінювались в контексті соціалістично-комуністичних інтерпретацій та імперативів. Іншими словами – відбувалась тотальна ідеологізація духовного життя радянської людини.

Ідеологія, представляючи собою систему ідей, цінностей, норм, ідеалів і змістовних настанов, що виражають соціальні інтереси певної правлячої сили, відіграє одну з найважливіших функцій в державі – легітимізацію влади в очах суспільства. Ще М.Вебер визначав ідеологічне конструювання як механізм «легітимності»: суспільство утримується як єдине ціле не просто

¹ Телеологія (від грецького – *telos*, родовий відмінок *teleos* – результат, завершення, мета і *logos* – вчення), ідеалістичне вчення про мету і доцільність. У нашому випадку телеологізм – підгонка інтерпретацій під єдину модель майбутнього

через практичну необхідність та спільні інтереси; його поєднує ідея, яка виправдовує встановлений соціальний порядок [440, с.511, 534].

У другій половині 30-х років зусилля з створення нової свідомості, а точніше з створення «нової людини», наділеною новою свідомістю, дали перші відчутні і масштабні результати. Як вже зазначалось вище, до самостійного життя вступило перше покоління радянських громадян, які народились невдовзі до 1917 р., або після революції, – людей, соціалізація яких відбувалась в основному в умовах сталінського режиму, які не пам'ятали (або навіть узагалі не знали) ані дореволюційного минулого, ані розвитку революції на її першому етапі, ані реальної історії партії, ані історії вітчизни та її культури. Людей, чия пам'ять була «чистою дошкою», на якій система і вождь могли накреслити «потрібні» фігури. Вчені вважають, що не випадково саме на другу половину 30-х років припав пік довоєнних масових репресій, що викосив в основному представників старших поколінь з небажаною пам'яттю про минуле, а також тих представників нової генерації, свідомість яких не відповідала вимогам епохи [408, с.17].

Отже, метою даного підрозділу є з'ясування зовнішнього виміру духовного життя нової «людини» з «новою свідомістю», яка насаджувалась владою за допомогою засад, засобів і механізмів радянської ідеології. При цьому, як вже наголошувалось вище, ми не намагаємось та й не ставимо за мету охопити усі події та факти в їх хронологічній послідовності, що відбувались в Україні протягом досліджуваного періоду. Нам важливо, перш за все, розглянути включеність українського населення у масштабні та всеохоплюючі процеси ідеологізації духовного життя радянських людей, разом з тим виокремлюючи регіональні особливості.

3.1.1. Ідеологізація духовного життя радянського суспільства: засади, засоби та механізми

Наприкінці 30-х років в СРСР сформувалась така модель державного устрою, при якому стабільність режиму багато в чому досягалась шляхом

спеціальних заходів, включаючи репресії фізичні та ідеологічні. Можна погодитись в цьому плані з думкою відомої дослідниці історії тоталітаризму Х.Арендт, що пропаганда і терор в тоталітарних країнах являють собою два боки однієї медалі [398, с.390].

Однією з основоположних ідеологічних настанов, які прищеплювались народу, було тлумачення побудови соціалізму як створення істинно людського суспільства. Починаючи з 1917 р., усі наступні дії, такі як, громадянська війна, колективізація, індустріалізація і таке інше представлялись як акти, наповнені істинно людським сенсом. Такі умозаклучення підсилено насаджувались офіційною пропагандою і становились складовою масової свідомості. Тлумачення соціалізму-комунізму як втілення людської сутності призводила до своєрідної соціологізації й одночасно девальвації критерію людяності, який фактично зливався з критерієм соціалістичності. Отже, те, що більш соціалістичне, комуністичне, те й більш людяне, а що стоїть далі від соціалізму і комунізму – то знаходиться «далі» і від людяності [406, с.67]. Звідси і гасло захисту саме «соціалістичної батьківщини», а не просто батьківщини. Звідси і протиставлення в роки Великої Вітчизняної війни гуманістичного соціалізму і нелюдського нацизму.

Наступною, і не менш важливою, настановою формування радянської людини було насадження етатистської моделі суспільних відносин [406, с.295]. Складена система відносин суспільства і людини усім устроєм цих відносин, які проявлялися на найрізноманітніших ділянках, рівнях життєдіяльності, була націлена на те, щоб формувати в нього переконання в особливій, виключно благодіючій ролі суспільства і його центрально-керівних органів – комуністичної партії, радянської держави, професійних союзів. Така патерналістська роль держави та її політичних інститутів формувала і відповідні колективістські цінності, в основу яких було покладено пріоритет суспільного над індивідуальним. Оспівування подвигу Павлика Морозова наочний тому приклад. «Людина перетворюється на

дитину, якій Держава замінює батьків, близьких. У всякому разі – повинна замінити, – писав М.Геллер. – Ідеальними прикладами становляться літературні персонажі або міфологізовані ентузіасти нової віри – на зразок Любові Ярової і Павлика Морозова, які жертвують кровними зв'язками заради духовного Батька» [463, с.40]. Цінність родинних зв'язків, поставлена під сумнів, замінювалась класовою солідарністю та колективізмом (роман А.Головка «Бур'ян» (1927 р.), поема В.Вітковського «Павло Морозов» (1935 р.) та ін.).

Водночас сама побудова радянського суспільства на принципах жорсткого централізму, ієрархічної вертикалі влади, її надцентралізації та тоталізації нагадували відносини всередині великої патріархальної родини, так званої «сім'ї народів». Навіть видатний російський радянський письменник Андрій Платонов, якого важко запідозрити в нещирості, у 30-ті роки писав: «Істина в тому, що в СРСР складається сім'я, рідня, один дитячий милий двір, і Сталін – батько, або старший брат усіх, Сталін – батько свіжого ясного людства, іншої природи, іншого серця» [353].

Патерналістська модель суспільних відносин підкріплювалась і формуванням відповідної правосвідомості громадян. Вважаючи радянське тоталітарне суспільство неправовим, переважна більшість дослідників апелює до масових порушень закону, прав людини тощо, що є безперечним фактом. Але, якщо не право, задає питання російський соціолог О.Богданова, то що в умовах радянського суспільства, регулювало правові відносини? Регулюючу функцію у радянському суспільстві виконувала ідеологія, в якій центральною ідеологічною категорією, що визначала відносини між «старшим» і «молодшим», «сильним» і «слабим» була категорія турботи [423, с.77, 78].

Узурпуючи право на авторство правових відносин, держава монополізувала функції експерта у визначенні «правового» і «не правового», а також роль захисника соціальної справедливості. Радянські громадяни не мали можливості брати участь у створенні права і були вимушені

орієнтуватися в правових умовах, створених державою. Відповідно, для рішення будь-яких правових проблем необхідно було звертатися до представників влади. Не випадково єдиною офіційною можливістю відстояти свої інтереси у радянських громадян залишалась подача різного роду звернень, скарг, заяв до органів партійної та державної влади, листи до газет. Це був феномен саме радянського суспільства, створений і використовуваний владою у своїх інтересах: з одного боку підтримувалося уявлення всеосяжної турботи, а з іншого – відстежувались настрої населення.

Турбота держави про радянську людину постійно підкріплювалася створенням певних міфологем: про особливу соціально-творчу роль політичних інститутів, про безкоштовність благ та послуг, про протилежність гуманної радянської держави і антигуманної капіталістичної. У такий спосіб радянській людині прищеплювалось почуття особливої залежності від усієї системи партійно-державного абсолютизму, уселялось відчуття постійної прикутості до нього, вдячності їй, одночасно, небезпечності його втрати та самостійного індивідуального існування. Г.Гачев¹, згадуючи про своє життя за часів радянської епохи, писав: «Ну, а як я звик себе відчувати у повсякденності? Що мені багато положено без зусиль з мого боку: житло, їжа..., робота, освіта собі і дітям, медицина безкоштовна, путівка до дому відпочинку та піонертабір. Так що горезвісна «турбота партії й уряду» – не на словах була, але й реально я відчував себе під опікою Держави могутньої і спокійної. Патерналізм зверху й інфантілізм у мене всередині, в моїй душі. Так, радянська людина має самовідчуття «не мужа, но мальчика»: з дитинства і отрочтва не виходить – навіть у юність, не говорячи про роки мужності і самоопорності повної. Але чи так вже це погано? «Будьте, як діти!» – сказано... Кесарю віддано було займатися відносним й умовним: умовами існування – хай, адже йому охота там возитися, нам же – безумовним. Тобто,

¹ Гачев Георгій Дмитрович – доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту слов'язнавства РАН. Автор книг «Ментальность народов мира», «Национальные образы мира» та ін.

соціалізм як причетність кожного до суспільного пирога і відкушування від нього було у нас, ми в ньому жили, користувались усі всенародною власністю...» [462]. Дійсно, усталеність етакратичної моделі взаємовідносин між громадянами і державою була можливою великою мірою завдяки тому, що держава гарантувала громадянам певний мінімум засобів існування. Російський дослідник В.Радаєв, уточнюючи дану тезу, зазначав, що в умовах соціалістичного суспільного устрою «нижчестоящі можуть розраховувати на захищеність і турботу з боку вищестоящих» [711, с.138]. Отже, радянська людина не тільки сприйняла таку роль держави, але певною мірою вона їй подобалась, тим більш, що в умовах закритого суспільства порівнювати не було з чим. До речі, закритість суспільства від проникання будь-якої неконтрольованої інформації ззовні була також складовою створення ідеолого-герменевтичного світу радянської людини. Отже, можна погодитись з твердженням російської дослідниці І.В.Павлової, що інформаційна блокада була частиною загальної блокади сфери духовного життя народу: «З початку 1930 років можна говорити про повну інформаційну блокаду в СРСР» [687, с.40, 45]. Уся інформація про життя інших країн, їх людей піддавалась ретельному відбору і подавалась лише через офіційні канали – радіо, газети, журнали, політінформації. Як іронічно відзначав Станіслав Єжі Ленц, «вікно у світ можна закрити газетою». А найбільш образно охарактеризував інформаційну ситуацію в країні М.М.Пришвін: «Наша республіка схожа на фотографічну темну кімнату, до якої не пропускають жодного проміню ззовні, а всередині усе освітлено червоним ліхтариком» [Цит. за: 466, с.30, 31].

Нерозривно пов'язаним з етатистською моделлю радянського суспільства був і процес, який М.Геллер назвав інфантилізацією свідомості радянської людини, над чим підсилено працювали механізми виховання та освіти. «Держава залишає за собою найважливішу з батьківських прерогатив – турботу про виховання дітей – радянських громадян, – зазначав дослідник. – Поряд із системою початкової, середньої і вищої освіти поступово

будується система виховання дорослого населення. Не дивлячись на те, що статистично радянське населення стало письменним, агітатори і пропагандисти читають радянським людям на підприємствах і закладах (у перервах на обід) газети, гігантського розмаху набула система лекційної пропаганди... Остаточно складається система, в якій усі мешканці країни перетворюються на дітей, слухняних волі грізного і безпощадного Батька. Одним з офіційних титулів Сталіна становиться: Отец родной» [463, с.44, 45]. Втіленням цього символу став найвідоміший плакат Сталіна з шестирічної дівчинкою на руках (Див.: дод. А). В такий атмосфері творився культ особи Сталіна. Відзначення у 1939 р. ювілею вождя стало знаковим у цьому плані. Як і в усьому Радянському Союзі, день народження Сталіна відзначався в Україні широко і помпезно. Крім перейменування на його честь численних колгоспів, заводів, пароплавів, подарунком вождеві стало, зокрема, видання п'ятимільйонним накладом у республіці (2,7 млн. російською і 2,3 млн. українською мовами) «Короткого курсу історії ВКП(б)». Водночас прохання ЦК КПБ(У) про випуск IV повного зібрання творів В.Леніна українською мовою у зв'язку з нестачею вищерського паперу (на якому лише дозволялося друкувати Леніна) Москва у 1940 р. відклала до 1942 р. [55, арк. 104] Патерналістська роль держави та її настирлива турбота про людину відбилася у народному фольклорі у вигляді анекдоту: «Під час прийому до партії: – Хто ваша мати? – Наша радянська Батьківщина. – Хто ваш батько? – Наш великий вождь товариш Сталін. – Ваше заповітне бажання? – Якогога швидше стати сиротою» [372].

І ще одна найважливіша складова формування картини світу радянської людини, на якій тримались фактично усі її міфологеми – це устремління у майбутнє: «Майбутність для нас, – говорив М.Горький, – це реальність, дійсність. Минуле, і навіть теперішнє від нас не залежить. Майбутність, дійсність, яка створюється» [Цит. за: 371, с.694]. Слова пісні «Наш паровоз вперед лети, / В коммуне – остановка...» (поч. 1920-х рр., слова комсомольців

Київських залізничних майстерень, музика П.Зубакова) яскраво втілили прагнення жити майбутнім.

Використовуючи категорію майбутнього, свідомо чи несвідомо радянська ідеологія будувалася на антиципації¹, за допомогою якої відбувалось передбачення майбутнього за допомогою ідеології, відображення його у масовій свідомості і повсякденності [Див.: 780]. Радянська передвоєнна антиципація була інструментом прогнозування й одночасно його результатом, вмістивши елементи комуністичної утопії як образу ідеального світоустрою. У такому вигляді вона набула статусу політично значимої мети і стала мотивом масової поведінки і змістом суспільних настроїв. «Щоб не помилитися у політиці, треба дивитись уперед, а не назад», – повчав радянське суспільство Сталін [365]. А ідеологія дозволяла йому сконструювати потрібне майбутнє, п'ятирічні плани – конкретизувати його контури, мистецтво – зробити його привабливим [777, с.109].

З устремлінням у майбутнє була тісно пов'язана настанова на повний розрив з минулим, з традицією, з історією. «Весь мир насилья мы разрушим / До основанья, а затем, / Мы наш, мы новый мир построим, / Кто был никем – тот станет всем!..», – слова «Інтернаціоналу» (переклад російською мовою А.Я.Коца у 1902, повний текст було опубліковано у 1937 р.), який був гімном СРСР до 1944 р., яскравий тому приклад.

У такий спосіб усім і кожному давалося зрозуміти, що місце у майбутньому є тільки новій людині, не обтяженою забобонами, пережитками минулого. При цьому комуністична пропаганда лякала людей запізненням на поїзд історії, безнадійною відсталістю від свого часу і марнуванням їхнього життя. Досягалось це підняттям ідеологічної науковості та технікою робити заяви у вигляді пророцтв до висот ефективності й абсурдності змісту, адже, як цілком слушно зауважує Х.Арендт, з погляду демагогії, навряд чи існує кращий спосіб уникнути дискусій, ніж звільнити аргументи від перевірки

¹ Антиципація – від латинського *anticipatio* – передбачення подій або заздалегідь складене про щось уявлення.

сьогоденням і стверджувати, що тільки майбутнє зможе розкрити їх переваги [398, с.39]. Так, пересічні громадяни сприймали речі не такими, якими вони були, а якими вони повинні стати. Тривіальна яма – це будівництво каналу; засмічений пустир, на місці зруйнованої церкви – майбутній парк [802, с.16]. «Мета – вміщена у майбутнє» [463, с.61] перетворилась на реальне життя радянського суспільства: оптимізму, продукованого зверху було більше ніж достатньо.

Саме в цьому контексті комуністична ідеологія мала багато спільного з релігією, претендуючи на те, щоб витіснити релігію з людської душі та зайняти її місце, претендуючи на те, щоб люди вірили у правоту ідеології і вчення про майбутнє райське життя в комуністичному суспільстві, яке вона декларує.

Дослідник М.В.Шкаровський, розвиваючи концепцію російського «християнського соціалізму», писав про соціальні прошарки з глибоко архаїчною свідомістю, які піднялися знизу, тому могли сприймати нову революційну ідеологію лише у квазірелігійній та догматичній формі. Говорячи про мільйони новозвернених «марксистів», він наводить висновки російського історика Н.Б.Лебіної про масову свідомість покоління 20-30-х років, яка носила напівфеодальний характер, залишалась за суттю релігійною, готовою до сприйняття нових догм, тепер вже соціалістичного тлумачення [830, с.26]. Але, на нашу думку, відбувалась не заміна, а до певної міри синкретизм християнського та марксистсько-ленінського вчення. Саме традиційність, архаїчність переважної частини українського населення не сприяли процесу повної зміни її свідомості. Як справедливо писав Д.Волкогонов «електрику селянин прийняв, але вона не замінила йому Бога. Він, Бог, у селянина... був з дитинства в душі, внесений туди громадським вихованням, дивовижною красою і мистецтвом релігійного обряду, величністю літургійної музики» [451, с.201].

Маси багато в чому сприймали ідеї марксизму-ленінізму тому, що принципи цього вчення ззовні нагадували християнські заповіді, зокрема:

принцип рівності (бідних і багатих у радянській державі та перед Богом); справедливості (перед законом і карою Божою); законності (конституційні права і обов'язки громадян – десять заповідей Божих).

Крім того, як справедливо відзначив російський філософ Е.Баталов, суспільна свідомість цілеспрямовано піддавалась нівелюванню через створення історичних міфів [408, с.20]. Одним з найяскравіших проявів «міфотворчого духу» стало видання в 1938 р. «Короткого курсу історії ВКП(б)», який був не чим іншим, ніж зведенням міфів. Сама ця подія вважалась поворотним пунктом в розвитку ідеології суспільства, таким собі «Новим заповітом»: «Вихід у світ «Короткого курсу історії Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків)» є найвеличезною подією в ідейному житті більшовицької партії. З появою «Короткого курсу історії ВКП(б)», партія отримала нову могутню ідейну зброю більшовизму, енциклопедію основних знань в області марксизму-ленінізму... «Короткий курс історії ВКП(б)» кладе початок новому могутньому ідейно-політичному підйому в житті нашої партії і радянського народу...», – зазначалось у Постанові ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)» [201, с.341, 357]. По суті реальні історичні події в цьому підручнику підмінялися «переказами», в яких діяли не живі люди, а «боги», «герої», «злі демони». Ці «перекази» призначалися для багаторазового повторення кожним громадянином. В них потрібно було вірити, як у Біблію, вчити як «Закон Божий». Вони не підлягали ніякому раціональному аналізу і критичному осмисленню. Десятки мільйонів людей повторювали сакральні тексти, як молитву. Ступінь політичної грамотності, а отже – і причетності до великої справи побудови райського майбутнього – комунізму, своєрідної індульгенції – визначався кількістю заучених сторінок. В архівних документах збереглися чисельні звіти місцевих партійних організацій про успіхи у вивченні «Короткого курсу історії ВКП(б)» (як, в принципі, й інших документів класиків марксизму-ленінізму, документів партії та ін.): «...У Краснолучському районі [тут і далі

– Ворошиловградська обл. – *І.Г.*] «Короткий курс історії ВКП(б)» вивчає близько 5650 осіб..., у Серговській організації вивчають близько 2000 членів і кандидатів у члени партії і 4000 комсомольців... У Кагановичському районі – більше 2000 осіб партійних і більше 500 осіб безпартійних, Ворошиловський район – близько 2500 осіб партійних і більше 1000 безпартійних... Кількість тих, хто самостійно вивчає «Короткий курс історії ВКП(б) по області складає значну цифру...» [33, арк.4]. У Сталінській області у 3809 (!) партійних школах і гуртках вивчали праці класиків марксизму-ленінізму, «Короткий курс історії ВКП(б)» 52043 особи, а усього по області «самостійно вивчають основи марксизма-ленінізму більше 200 тис. осіб» [11, арк.4, 75]. Такі повідомлення нагадували «зведення з ланів» під час вбирання урожаю, а їх кількість і докладність, свідчить, що для партійних органів вони були не менш, а то й більш важливими за останні.

Об'єктом цілеспрямованої міфологізації став і марксизм. Твори К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна перетворились на канон, інтерпретація якого стала виключно прерогативою Вождя і, у свою чергу, також перетворилась на догму. Самі засновники марксизму-ленінізму були позбавлені людських рис і виступали у ролі таких собі секуляризованих святих. Показовою в цьому плані є історія побудови Палацу Рад у Москві. На I з'їзді Рад у 1922 р. було вирішено побудувати не тільки світле майбутнє для нащадків, але й матеріальне втілення цього майбутнього вже сьогодні. 10 травня 1933 р. після тривалих та бурних обговорень було затверджено проект мегапалацу. Він повинен був здійматися на місці Храму Спасителя (що само по собі було символічно – заміна одного храму іншим) стати найвищим будинком на Землі і увінчатися колосальною статуєю Леніна (за проектом один тільки палець Ілліча, що вказував у прекрасну далечінь, повинен був простягатися на шість метрів). Оточуючі вулиці вирішено було закатати у бетон, а на їх місці зробити автостоянку. Будівництво почалось зі зносу храму і риття гігантського котловану, який, до речі, став прототипом для відомого однойменного твору Платонова. На будівництві працювали тисячі робочих,

які пропитували ґрунт навколо котловану бітумом, забивали величезні палі на глибину 22 метри і безкінечно відкачували воду, адже копали поруч з Москва-рікою. Для каркасу розробили спеціальну високопробну марку сталі «ДС» і стаханівськими темпами почали підводити фундамент. До 1941 р. будівля піднялася на висоту дев'ятиповерхового будинку. Але війна заморозила будівництво, каркас розібрали на потреби воєнної промисловості. У 1945 р. країні було вже не до затратного проекту. Фундамент довго і безцільно глибочів посеред Москви, доки дощі, які його заливали, не підказали уряду столиці ідею перетворити круглу яму на басейн [Докладніше про це див.: 346, с.272-290].

На противагу офіційній пропаганді народ створював своє бачення нових «святих» у вигляді героїв анекдотів: «Старий більшовик ділиться споминами про Леніна: справа була на другому з'їзді партії. – Заходжу я в туалет, а наш великий вождь стоїть скромно в куточку і справляє малу нужду. А очі в нього такі добрі-добрі! Таким він мені і запам'ятався».

Одночасно складався пантеон нових міфологічних героїв, прообразом яких були живі нормальні люди, але увійшовши до цього пантеону, вони позбавлялись своїх земних рис, ставали об'єктами обожнювання, поклоніння. Так, при врученні О.Довженку в 1935 р. ордена Леніна, І.В.Сталін замовив йому фільм про нового українського героя: «За вами тепер борг – український Чапаєв» [193, с.47]. Так, у 1939 р. з'явився і з успіхом обійшов кінотеатри країни художній фільм «Щорс», формуючи новий образ українських героїв – борців за радянську владу.

Вінчав пантеон героїв сам Вождь. Для абсолютної більшості людей, які ніколи не зіштовхувались з ним особисто, бачачи його лише на трибуні мавзолею (де зберігались «святі моці» попереднього вождя) у дні свят, на численних портретах і в скульптурах, на сторінках журналів і газет, він врешті решт перетворився у надлюдину, живого бога, наділеного абсолютними якостями: всебаченням, всезнанням, всемогутністю.

Складались навіть радянські билини «орденоносцями-сказителями», членами спілки письменників: «Как у нас в Москве да во каменной,

А в том ли Кремле да во крепком,

Во тех ли теремах високих,

Там живет наше красное солнышко –

Йосиф да свет Виссарионович... » [409, с.186].

Українською версією такої билини стала «Пісня про Сталіна» М.Рильського (1936 р.), яка завдяки відповідному стилю та національно-фольклорному забарвленню музики Л.Ревуцького була співзвучною народній творчості.

Формуванню масової міфосвідомості сприяло і перетворення політичних і соціальних заходів (мітингів, зборів, маніфестацій та ін.) у своєрідні громадянські літургії: притаманні їм церемоніал і аранжування покликані були продемонструвати велич живого бога і героїв, які його оточують [408, с.21].

Але розглядаючи Україну як частину СРСР, а українське суспільство як складову радянського суспільства, не можна абстрагуватися від тих особливих геополітичних, соціальних, національних та інших умов, в якому воно розвивалось за часів радянської влади. Цілком слушно вітчизняні дослідники вважають радянську Україну «слабкою ланкою» у «сузір'ї радянських народів» [692, с.138]. Дійсно, українське суспільство, як складове радянського, на початку Другої світової і Великої Вітчизняної війн становило певну небезпеку в духовному аспекті для радянської держави. Виходячи з того, що духовно-моральна безпека як специфічна складова безпеки національної включена у всі її види, то в конкретно-історичних проявах вона представляє собою такий стан суспільства і влади, який забезпечує їх нормальне взаємозв'язане існування і функціонування, а також творчий культурно-цивілізаційний розвиток:

– сукупність актуальних духовно-моральних оцінок, стосунків і настанов, що характеризують духовно-моральну атмосферу суспільства

(рівень згуртованості, релігійності, оптимізму; ставлення до злободенних соціально-економічних і політичних проблем, які зачіпають життєво-важливі інтереси людей);

– розповсюдженість в суспільстві певних реально функціонуючих морально-етичних уявлень, принципів і норм (патріотизму, колективізму, громадської свідомості, егоїзму, індивідуалізму тощо);

– стан національної самосвідомості (рівень і характер етнонаціональної єдності, етнонаціональної ідентичності, етнічного і загальнонаціонального патріотизму).

Характеризуючи такий критерій, як рівень згуртованості радянського суспільства, як напередодні, так і на початку Другої світової війни, то розрив між дійсними і проголошеними гомогенністю, монолітністю народу був доволі суттєвим. Виходячи з класової природи радянського суспільства визначалась і відправна точка відліку оцінки цінностей – пріоритетними були саме класові інтереси. Звідси природно випливало, що інтереси і цінності робочого класу були пріоритетними в системі інтересів і цінностей решти соціальних спільнот. В українському суспільстві селяни становили переважаючу частину громадян України. А під час Великої Вітчизняної війни частка селян серед населення, яке опинилося за лінією фронту, зросла до 70% (евакуація сільського населення фактично не проводилась, а само воно не налаштовано було втікати, кидаючи напризволяще власне майно та господарство). Отже, більшості сільського населення України з притаманним йому господарським менталітетом держава фактично нав'язувала комплекс меншовартості, що аж ніяк не сприяло згуртованості українського суспільства.

Приєднання Західної України призвело до включення у радянську дійсність соціуму абсолютно відмінного укладу життя, менталітету, свідомості. Населення західноукраїнських земель, які увійшли до складу УРСР напередодні Другої світової війни, а реальна інтеграція їх почалася тільки з початку 50-х років, за своєю ментальністю було фактично

традиційним, домодерністським. До того ж воно звикло до панування ринкових відносин в економіці, сповідувавши цінності приватної власності, було поголовно віруючим. Кардинально не вписувались в «інтернаціональну радянську родину» і цінності тієї частини українського суспільства, яка плекала національну ідею. Навісивши на неї ярлик «буржуазних націоналістів», радянська система поставила фактично поза законом, позбавила можливості легально брати участь у громадському житті вагому частину українства, тим самим створивши в її особі свідому і затяту опозицію. І якщо ліквідація приватної власності, насадження системи колективного господарювання вирішувалось вже випробуваними силовими методами, то підгонка духовного життя під радянські стандарти вимагала більш «вишикуваних» методів. Щоб якось нівелювати різницю між двома суспільствами, радянська влада намагалась інтегрувати у місцевий соціум партійні та радянські кадри. Відповідальні посади, кадри вчителів, агітаторів і пропагандистів, редакторів газет та ін. заповнювались вихідцями зі Сходу. Як повідомлялося в травні 1940 р. на XV з'їзді КП(б)У, до приєднаних українських земель за півроку було направлено понад 14 тис. партійців, а під час листопадового (1940 р.) Пленуму ЦК КП(б)У повідомлялось про підготовку ще 40 тис. партпрацівників для відправки до західних областей України, Молдавії, Аккерманської, Чернівецької областей [484, с.201]. Узагалі ж після приєднання Східної Галичини та Волині до Радянського Союзу слідом за військовими сюди було послано з Радянської України 86 тис. партійних, радянських, комсомольських, профспілкових функціонерів. Сюди також присилали вчителів, культпрацівників, агрономів, медиків тощо. Пізніше кількість партійних функціонерів зі східних областей постійно збільшувалась [352, с.228]. Але в західноукраїнському соціумі ці люди як правило вважались чужорідним елементом і не тільки тому, що створювали колгоспи, агітували проти релігії, насаджували незрозумілі духовні цінності. «Кожну особу, що прибула з большевицького царства, – згадував письменник Гавриїл Костельник, – наші люди відрізняли ще з вигляду. Це

були інші люди, з іншою зовнішністю, іншою поведінкою та з іншою душею. Люди, яких виховала 20-річна, найжахливіша й найбільша божевільна революція. Тому то наші люди й відчували потребу назвати їх збірною назвою: «совети», без огляду на те, чи це були українці, москалі, жиди чи інші...» [332, с.19-20]. Таке неприйняття подекуди переростало у реальну загрозу, внаслідок чого 7 квітня 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглядаючи ситуацію в Західній Україні, змушено було прийняти рішення про видачу зброї керівним партійно-радянським та комсомольським працівникам [196, с.69].

Таким чином, роз'єднаність українського суспільства як за класовим, так і за регіональним принципами, які визначали різницю у ціннісних орієнтаціях, становила небезпеку для радянської держави, особливо за умов війни.

Стосовно релігійності, то для українського суспільства релігія (будь-то православ'я, чи греко-католицька віра) традиційно виступала не тільки як сукупність певних релігійних догматів або конфесійна приналежність члена суспільства, але, насамперед, як повсякденна свідомість, свого роду ментальність, що регулює поведінку віруючого. Будучи суспільним феноменом, релігія, залежно від конкретно-історичних умов свого функціонування у суспільстві може виступати в ролі або інтегруючого, або дезінтегруючого чинника. Радянська влада намагалась адміністративними методами викоренити релігійну свідомість, проголошуючи «безбожні п'ятирічки». Але свідомість будь-то атеїстична, будь-то релігійна не може бути спланована і вирахувана. Нарком оборони К.Ворошилов повідомляв Й.В.Сталіна, що антирелігійні кампанії згубно впливають на дух армії: призовники дізнаються з листів, отриманих з рідних місць, про гоніння на церкву, і це деморалізує їх [443, с.223]. Необхідність корелювати, підганяти під нові обставини свою релігійну політику з метою політичної асиміляції західних українців, необхідність визначити віруючих вагомим чинником

суспільного життя не сприяли злагоді й громадському оптимізму в українському соціумі.

Залишав на краще в Україні рівень і характер етнонаціональної єдності. Всупереч настановам на подолання фактичної нерівності національностей і значному просуванню суспільства на цьому шляху, роки радянської влади були також часами виникнення нової нерівності, яка не відповідала тенденції укріплення соціальної і національної консолідації радянського суспільства. Російський дослідник О.І.Вдовін, констатує, що за показниками репрезентативності в партійно-державному апараті, у світі радянської науки і культури к 30-м рокам з великим відривом від інших народів лідирувала єврейська національність, робить висновок про сприйняття в суспільстві такої фактичної нерівності як ненормального стану [Див.: 439] (Назва «СРСР» в 30-ті роки розшифровувалася так: «СРСР означає – три срулі і один руський»). Передвоєнні депортації та переміщення так званих діаспорних націй (поляків, німців, фінів, корейців) пояснювались саме питаннями безпеки, адже повинні були стати на заваді загрозливим для держави етнічним зв'язкам поза кордоном. Перемішування етнічних груп в Західних областях України, активне їх заселення російськомовним населенням з наданням керівних посад і квартир депортованих неблагонадійних українців, проводилось під приводом їхньої обізнаності з принципами соціалістичного будівництва. Однак вирішуючи поточні проблеми, радянська влада своїми руками створювала ґрунт для етнонаціональної ворожнечі: «Прийшли кацапи, / Забрали наші шкапи, / Поїли хліб і сало, / Та й ще кажуть мало».

Отже, український чинник відігравав визначну, і далеко не позитивну роль у духовно-моральній атмосфері в СРСР напередодні та на початку Другої світової війни.

Сталін та його оточення добре усвідомлювали, що нав'язавши шляхом терору, голоду українському селянству чужий його менталітету колгоспний спосіб життя, він не здатен примусити більшість населення України

залишатися лояльним до нього у разі війни. Досягнення масової підтримки радянської влади з боку українців мало ґрунтуватися не на примусі, а на їхній свідомій ідентифікації себе з радянською владою. Відтак ідеолого-герменевтична модель для України прилаштовувалась до місцевої соціальної і національної специфіки через формування подвійної ідентичності – як української, так і радянської.

Враховуючи на горезвісний досвід 1918 р., коли німецька окупація призвела до швидкого падіння більшовицького режиму в Україні, а також непокоєння постійною увагою нацистської Німеччини до надзвичайно важливих у геополітичному та економічному відношенні українських територій, сталінське керівництво почало приділяти підсилену увагу формування у місцевого населення стійкого образу зовнішніх ворогів, творенню «народної опозиції» до потенційних супротивників – німців і поляків [692, с.138]. Відбувалось усе це на тлі творення нової патріотичної концепції та поступового відходу від пролетарського інтернаціоналізму. Головним «іміджмейкером» нової ідеології був сам Сталін. Ще у 1931 р., виступаючи на Всесоюзній конференції робітників соціалістичної промисловості, Сталін урочисто заявив: «У минулому у нас не було і не могло бути вітчизни. Але тепер, коли ми повалили капіталізм, а влада у нас, у народу – у нас є вітчизна і ми будемо відстоювати її незалежність» [220]. При цьому активно втілювалась і так звана «теорія «старшого брата», яка повинна була служити реальним керівництвом в області національного будівництва. Сутність її заключалась у наступному: оскільки росіяни, домінуючи за ареалом розселення і кількістю над іншими народами СРСР, лідирують у культурному та економічному плані, вони покликані зіграти роль «керівної сили Радянського Союзу». У передовиці «Правди» від 1 лютого 1936 р. так і проголошувалось: «У сузір'ї союзних республік першою величиною є Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка. І першим серед рівних є російський народ». Рівнем нижче у сталінській ієрархічній схемі знаходились українці, далі білоруси, а потім – інші народи, які мали власну

державність у вигляді союзних республік; ще нижче розташовувались так звані титульні народи автономних республік; найнижчу сходинку цієї піраміди займали екстериторіальні нацменшини [599, с.12]. Виступаючи на XIV з'їзді КП(б)У напередодні радянсько-польської війни перший секретар ЦК КП(б)У М.С.Хрущов усіляко підкреслював роль «старшого брата» в успіхах та досягненнях українського народу, запевняв у їх нерозривній дружбі: «Український народ, який разом з російськими робочими і селянами протягом багатьох віків боровся зі своїми ворогами... кровними узами пов'язаний з великим російським народом і буде разом з ним боротися під прапором Леніна-Сталіна за повну перемогу комунізму. У нас кожна нація забезпечена усім, щоб розвивати свою національну культуру за формою і соціалістичну за змістом. Ми і далі зробимо усе для того, щоб ще більше зблизити, ще міцніше зміцнити зв'язки усіх національностей нашого великого Радянського Союзу. Ми усі сили покладемо для того, щоб ще більше зблизити, ще більше об'єднати український народ з великим російським народом» [196, с.43].

Зовнішньополітичні обставини 1930-х років, воєнна загроза західним кордонам СРСР та етатизація расистських і націоналістичних доктрин у ряді європейських держав примусили радянське керівництво мобілізувати усі внутрішні ресурси, включаючи історичну пам'ять народу. Очікування війни з західними сусідами сприяли вибіркової інтеграції в систему радянських цінностей елементів російського, а краще сказати слов'янського, патріотизму.

Ще у 1936 р. перед Інститутом історії АН СРСР було поставлено завдання щодо вивчення питання «про грабунок України і Білорусі польськими поміщиками у XVI-XVII і наступних віках». У 1938 р. співробітники Вищої школи пропагандистів ім. Я.М.Свердлова при ЦК ВКП(б) випустили стенограму лекцій про боротьбу України зі шляхетською Польщею. Автори доводили, що «боротьба з польськими панами, врешті

решт, приймала загальнонародний характер боротьби за національне визволення» [619, с.12].

Приєднання західноукраїнських земель поставило на порядок денний соціалізацію та ідеологізацію нових мешканців радянської держави, а звідси і створення міфологеми про одвічну та нерозривну дружбу братніх російського та українського народів, єдину «спільну колыску» Київську Русь, єдність походження українців, білорусів і росіян, без якої не може існувати Радянський Союз. Вища школа пропагандистів підготувала збірку «Борьба Украины с польским владычеством и присоединение ее к России», яка складалася з текстів Д.Бантиш-Каменського, М.Костомарова, М.Грушевського та ін. [152] Мабуть не випадково співпало, що саме у 1939 р. була опублікована відома монографія російського історика Б.Д.Грекова «Київська Русь», в якій обґрунтовувались положення про єдиний руський (східнослов'янський) народ Київської Русі, а 26 жовтня 1939 р. на засіданні відділення історії та літератури АН СРСР вчений зробив доповідь на тему «етнокультурної єдності і спільності західних українців і білорусів з усім єдиним руським народом Давньої Русі» [484, с.240].

У контексті концепції заміни інтернаціоналізму на патріотизм, апеляція до минулого була однією з причин, яка привела на радянські екрани і театральну сцену образи Олександра Невського, Мініна і Пожарського, Суворова і Кутузова. Водночас відшукувались і висувались на перший план такі національні герої, котрі так чи інакше сприяли «об'єднавчій місії» братніх народів. Показовим в цьому плані є сюжет «реабілітації» Богдана Хмельницького, постать якого у післяжовтневий період була нещадно розкритикована М.Покровським та його однодумцями. Так, наприклад, у брошурі О.Дмитрева «Хмельниччина» (1934 р.) гетьман Хмельницький подавався виключно як «зрадник, який без кінця дурманить народ» [776].

Але, згодом, головною заслугою Б.Хмельницького стало «возз'єднання України з Росією», за що йому пробачили усі «класові гріхи». Доки радянські вчені відшліфовували нову наукову концепцію українського національного

герою, у 1936 р. молодий тоді драматург О.Є.Корнійчук за підказкою М.Горького, який краще з усіх розбирався у культурних запитах радянських лідерів, задумав п'єсу про Богдана Хмельницького (до поради М.Горького також дослухався Іван Ле, написавши до початку війни роман «Хмельницький», на жаль, загублений у своїй першій редакції) [776, 779]. Влітку 1938 р. О.Корнійчук завершив роботу. В «Литературной газеті» анонсували нову п'єсу. На неї було багато критики, яка вказувала на історичні перекручення, але влада узяла «Богдана Хмельницького» під свій патронат. За словами заступника голови Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР О.Солодовнікова, п'єса Корнійчука виявилася однією з найцікавіших радянських п'єс на історичні теми.

Восени 1939 р. прем'єри спектаклю «Богдан Хмельницький» відбулись у Малому Академічному Театрі СРСР (режисер Л.Волков), Українському драматичному театрі імені Івана Франка (режисер Г.Юра), Харківському театрі імені Тараса Шевченка (режисер М.Крушельницький), дещо пізніше – у театрах Ростова, Свердловська, Одеси, Дніпропетровська, Тбілісі (у грузинському перекладі) [776]. Вже після інкорпорації Західної України у 1940 р. п'єса «Богдан Хмельницький» з'явилася на сцені Львівського театру і, «як дехто твердив, захоплювала західноукраїнського театрального глядача» [506].

Кореспондент «Красной звезды» Петро Корзинкін, якому через декілька місяців судилося брати участь у так званому «визвольному поході» на Польщу, писав: «Глядач уходить з театру під глибоким враженням від героїчного минулого українського народу, який вів зятяту боротьбу зі своїм одвічним ворогом. Це минуле невіддільне від нашого величного сьогодення. І разом з Богданом Хмельницьким глядач повторює його палкі слова, звернуті до усіх, ближніх та дальніх, ляхів: – Сидіть пани, мовчіть, а будете шуміти – і за Віслою вас достану... » [596]. Зрозуміло, що така інтерпретація пропаганди образу зовнішнього ворога не могла не сподобатись Сталіну. Мабуть тому, внаслідок офіційного визнання п'єси та успіху театральної

постановки, було вирішено її екранізувати. У додатковому тематичному плані виробництва кінофільмів на 1939 р., представленому до ЦК ВКП(б) керівником Кінокомітету С.Дукельським, пропонувалось поставити картину «Богдан Хмельницький» про боротьбу українського народу проти гнобителів Польщі з показом орієнтації гетьмана на приєднання України до Москви. А вже у січні 1939 р. тематичний план було затверджено Сталіним та іншими членами політбюро [155, с.425].

Можна ще багато наводити прикладів, як радянський патріотизм сінкретизувався владою з національними почуттями українців за допомогою, наприклад, святкування ювілею Т.Г.Шевченка, прославлення героїв громадянської війни в Україні Шорса, Ворошилова тощо [484, с.242-249]. Так, Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 25 січня 1939 р. було ініційовано проведення пленуму правління Спілки радянських письменників (СРП), присвяченого 125-річчю з дня народження Т.Г.Шевченка, скликання у березні 1939 р. у м. Києві пленуму Правління СРП, а для випуску спеціальних номерів газет, присвячених ювілею – відрядити редакцію «Литературной газеты» до столиці України [155, с.424-425].

Подібні приклади свідчать про те, що ідеолого-герменевтичний світ, створюваний радянською владою являв собою гнучку ідеологію, «замішану» на концепції «батого та пряника», яка парадоксальним чином поєднувала догматизм марксистсько-ленінського вчення з прагматизмом та конформізмом сталінського державництва. Але, і там, де треба було йти на поступки національним почуттям, використовувались вже відпрацьовані схеми міфологізації, обіцянок на краще майбутнє, гіперболізація ролі держави.

Досягалось усе це завдяки тому, що радянська ідеологія була не просто вченням. Вона представляла собою повсякденну діяльність людей. Потужний ідеологічний апарат, пронизував собою усе суспільство, намагався формувати свідомість кожної окремої людини. Діяльність цього апарату не обмежувалась однією кампанією (хоча такі мали місце постійно як у

масштабах усієї країни, так і на нижчих рівнях, аж до первинних колективів: стаханівський рух, дострокове виконання п'ятирічних планів, зобов'язання ударною працею зустріти те чи інше радянське свято, богоборчі кампанії тощо). Це була постійна, повсякденна робота, яка не вщухала не на мить. Партійні органи усіх рангів ретельно стежили за тим, щоб ця робота виконувалась систематично, адже вона була найважливішою складовою партійної роботи узагалі. Інструментами втілення комуністичної ідеології були агітація і пропаганда. Відомий американський дослідник П.Кенез так і назвав Радянський Союз «державою пропаганди» [846].

Традиційно під пропагандою розуміється розповсюдження інформації з метою впливу на суспільну думку, а більш у глибокому сенсі, на масову свідомість. Спеціально відібрана інформація може розповсюджуватися у вигляді фактів, доводів і контраргументів, чуток, свідомої неправди та в інших формах, найбільш прийнятних і дієвих з точки зору пропагандиста [Докладніше про це див.: 217, с.5].

Пропаганду при тоталітарному режимі можна визначити як діяльність, спрямовану на популяризацію і розповсюдження тоталітарної ідеології і офіційної точки зору на те, що відбувається, використовуючи для цього усі можливі канали (радіо, пресу, кіно, театр, літературу, навчальні заклади, масові громадські організації та ін.). Як і будь-яка інша пропаганда, вона є контрольованим розповсюдженням свідомо викривлених уявлень з метою спонукання людей до діяльності, яка відповідає заздалегідь наміченим цілям певних груп; однак відмінність тоталітарної пропаганди від будь-якої іншої полягає в тому, що на службу їй поставлені усі засоби масової комунікації [710, с.242].

Пропаганда при тоталітарному режимі перетворюється на інструмент терору; якщо силові структури здійснювали фізичний терор, то пропаганда – духовний, ідеологічний терор. Як писав колишній сподвижник А.Гітлера, Г.Раушнінг, пропаганда – це не засіб зв'язку; перед нею не стоїть завдання приведення у відповідність керівництво зверху з імпульсами критики і

підтримки знизу. Вона представляє собою однобічний інструмент панування, ефективність якого забезпечується одночасно методами терору і жорсткого насилля [851, с.127].

Сталінська пропаганда не ставила своєю метою запевнити свідомих противників тоталітаризму; з ними розправлялися відповідні силові структури (за пропагандою, щоб вона була ефективною, завжди повинен стояти гострий міч, – заявляв міністр пропаганди III рейху Й.Геббельс [Цит. за: 812, с.124]). Пропаганда була розрахована перш за все на масу, вона прагнула відучити людей мислити самостійно. Маса же може бути шляхом систематичного пропагандистського тиску доведена до фанатизму. «Відсутність критичного мислення у маси, без сумніву – одне з пояснень успіху нацистської пропаганди, – говорив А.Гітлер Г.Раушнінгу. – На масових зборах немає місця думці. ... Я розмішую народ і не спілкуюсь з ним, поки він не перетвориться на масу. ... те, що ви скажете народу, коли він представляє собою масу, коли перебуває у стані сприйняття і фанатичної відданості, закарбовується і залишається як гіпнотичне навіювання; воно устоїть перед будь-якими розумними доводами» [Цит. за: 515, с.185-186]. Ці висновки, до яких дійшов Гітлер, керуючись лише інтуїцією, були ще раніше зроблені такими фахівцями з масової психології, як Г.Лебоном і З.Фрейдом. Характерною рисою маси, писав французький соціопсихолог Г.Лебон, є «схильність до навіювання; ... індивід, пробувши якийсь час серед діючого натовпу, приходять з часом у такий стан, який дуже нагадує стан загіпнотизованого суб'єкту... Свідома особистість у загіпнотизованого вщент зникає, так само як воля і розум, і усі почуття і думки спрямовуються волею гіпнотизера» [622, с.162-163]. За думкою З.Фрейда, маса надзвичайно легко піддається навіюванню, вона легковірна, вона позбавлена критичного сприйняття реальності [808, с.107].

Саме тому тоталітарна влада намагалася уніфікувати суспільство, перетворити народ на однорідну масу. Згадаймо ті зусилля, які докладала

радянська влада, щоб нівелювати відмінності матеріального і духовного укладу життя населення Західної України.

Слід зауважити, що в царині пропаганди та агітації радянська влада досягла певних успіхів. Сам характер тоталітарного суспільства дозволяв йому, по-перше, монополізувати пропаганду (оскільки усі пропагандистські канали знаходились у руках партії/держави, а будь-яка незалежна громадська думка розповсюдження альтернативної інформації або контрпропаганда не допускалися) і, по-друге, залучити для здійснення пропаганди усі існуючі громадські організації та інститути, оскільки вони фактично й були створені під патронатом партії з цією метою. За допомогою такої тотальної і масованої пропаганди можна, говорячи словами Гітлера, представити народу навіть небо пеклом і, навпаки, найбільш зубожіле життя представити як рай [190, с.257].

Окрім нав'язування тоталітарної ідеології, пропаганда при тоталітарному режимі виконує інші важливі функції:

– забезпечення єдиної реакції на події. Пропаганда домагається того, щоб усі діяли і мислили відповідно з вимогами правлячої еліти, і створює необхідний владі консенсус;

– пропаганда повинна забезпечувати постійну підтримку усіх правлячих заходів масами, які знаходяться у стані перманентної мобілізації;

– пропаганда використовується для виховання нової людини.

Про важливість пропаганди для тоталітаризму можна судити на підставі сформульованих Геббельсом на з'їзді НСДАП у 1936 р. гасел: «Пропаганда допомогла нам прийти до влади; пропаганда доможе нам втримати владу; пропаганда доможе нам завоювати увесь світ» [190, с.153].

Як вже було сказано вище, тотальна пропаганда становиться можливою завдяки контролю партії/держави над усіма засобами масової комунікації та іншими соціальними інститутами, які впливають на формування образу думок людей. В СРСР засоби інформації були державною монополією і використовувались головним чином для розповсюдження пропаганди.

Винаходи ХХ ст. – радіо, кінематограф, друк, а також автомобілі, літаки, бездротовий телеграф – радянський режим розглядав як засоби впливу на народ. Характеризуючи на Пленумі ЦК ВКП(б) у лютому 1937 р. результати розвитку інформаційно-пропагандистського комплексу, А.А.Жданов підкреслював: «Можливості у нас тут виключні. Усе в наших руках знаходиться: і радіо, і кіно, і газети» [215, с.205].

Домогтися цього контролю більшовицька партія змогла двома засобами – вводячи жорстку цензуру і встановлюючи свою ідеологічну монополію. Вже в ході громадянської війни в Росії разом з ліквідацією опозиційних партій були ліквідовані й їх друковані органи. У період воєнного комунізму пліч опліч з придушенням незалежної думки здійснювалась найширша ідеологізація населення. Пропаганда комуністичної ідеології у ці роки велася за допомогою курсів політграмоти, агітпотягів, кіно, розповсюдження випущених величезними накладками революційних плакатів, листівок, брошур, більшовицьких газет і т.п. Велику роль відігравала також усна пропаганда. У той час народилося гасло «Кожний більшовик – агітатор».

У травні 1919 р. була введена попередня цензура книг і державна монополія на папір. 27 серпня 1919 р. було націоналізовано кінематограф. Ленін вважав виключно важливою пропаганду за допомогою кінематографу: «З усіх мистецтв для нас найважливішим є кіно». У сталінську епоху на засіб пропагандистського впливу було перетворено і художній кінематограф (у 1940 р. керівництвом більшовицької партії було прийнято рішення, що сценарії фільмів на найважливіші і відповідальні теми повинні затверджуватися Управліннями пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) [662, с.375].

Органом, який керував усією системою пропаганди в СРСР – усною, друкованою, пропагандою за допомогою радіо, кінематографу – був відділ агітаційно-пропагандистської роботи, який було створено у червні 1920 р. у структурі ЦК РКП(б). Цей відділ об'єднував і координував пропагандистську роботу усіх відомств Наркомату просвіти, Держвидавництва,

Політуправління РСЧА та ін. Так, вже у 1922 р. він узяв під контроль місцеву пресу (для цього в Агітпропі було організовано відділ друку). Цей підвідділ з 1923 р. систематично розсилав редакціям газет і журналів усієї країни бюлетені з установчими статтями на громадсько-політичні, культурні і наукові теми, за допомогою яких місцевій періодичній пресі нав'язувалась єдина, встановлена центром політична лінія. У 1923 р. Агітпроп почав займатися і художньою літературою; йому було доручено і антирелігійна пропаганда, і (з 1921 р.) пропагандистська робота серед селян. У подальшому цей відділ було розбито на численні сектори, які відали партійною пропагандою, марксистсько-ленінською підготовкою партійних кадрів, масовою пропагандою, школами, газетами і журналами, книговидаванням, мистецтвом, культурно-просвітницькими закладами і т.ін.

Для постійного ідеологічного контролю за друкованою продукцією в країні були створені відповідні структури. Зокрема, більше третини робітників Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) були зосереджені у відділі друку. Цей відділ, по-перше, здійснював нагляд за роботою центральної і місцевої періодичної преси, проводячи у життя вказівки вищих партійних органів; по-друге, спостерігав за перевіркою і підбором кадрів для редакцій газет і журналів; по-третє, розглядав тематичні плани основних видавництв; по-четверте, відповідав за тиражну політику. Окрім цього, відділ друку Управління пропаганди та агітації курирував роботу Головліту і телеграфного Агентства Радянського Союзу (ТАРС) [664, с.38].

Декретом РНК СРСР від 6 червня 1922 р. було створено Головне управління у справах літератури та видавництв (Головліт). Співробітники Головліту займались попереднім переглядом призначених для публікації або розповсюдження як рукописних, так і друкованих періодичних і неперіодичних видань, знімків, малюнків, карт і т.ін., а також розповсюдженням розпоряджень і інструкцій у справах друку, видавництва, типографій, бібліотек і книжкових магазинів. 5 жовтня 1930 р. була прийнята постанова РНК СРСР «Про реорганізацію Головного управління у справах

літератури та видавництва (Головліта)», відповідно якому значно розширювався список заборонених для розповсюдження у відкритому друку і по радіо відомостей, які, головним чином, негативно відображали положення всередині СРСР. З 1933 р. до кола обов'язків начальника Головліта стало входити, окрім іншого, керівництво охороною воєнних тайн у друці [474, с.13-64].

Отже, цензурні дії Головліту були спрямовані на затвердження у суспільній свідомості нової міфології. Ця структура була своєрідним важелем для ідеологічної підготовки змін у внутрішній та зовнішній політиці.

Телеграфне Агентство Радянського Союзу (ТАРС), яке було засновано у 1925 р., було центральним інформаційним органом СРСР. У листопаді 1934 р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б), відповідно до якої ТАРС наділялося виключним правом розповсюдження відомостей про СРСР за кордоном, а всередині країни – іноземної і суспільної інформації [176, с.181]. Отже, оскільки тоталітарна пропаганда є за визначенням монопольною, перекривались усі канали доступу інформації з-за кордону.

Окрім засобів масової комунікації, пропаганда здійснювалась також через усі громадські організації: «... не тільки пролетарська школа, але й увесь взагалі механізм пролетарської держави повинен слугувати справі комуністичної пропаганди», – декларували ще у 1919 р. у відомій «Азбуці комунізму» М.Бухарін і Є.Преображенський [314, с.88].

Навчальні заклади в СРСР також значною мірою були знаряддям пропаганди та агітації. В той самій «Азбуці комунізму» заявлялося: «Школа – знаряддя комуністичного виховання і просвітництва... Завдання нової школи заключається в тому, щоб ... виховувати молоде покоління, яке буде усією своєю психологією стояти на ґрунті нового комуністичного суспільства» [314, с.77].

Контроль над навчальними закладами дозволяв компартії піддавати ідеологічній обробці дітей з самого раннього віку. До того ж, система освіти виховувала підростаюче покоління у дусі беззаперечної слухняності і

жорсткої дисципліни. Як вдало підмітив англійський філософ Б.Рассел, авторитаризм у класі слід розглядати як природну прелюдію до авторитаризму у державі [714, с.291].

Система освіти в СРСР з 1917 р. пройшла декілька етапів розвитку, становлячись зі зміцненням тоталітарного характеру системи могутнішим інструментом ідеологізації. «Тоталітаризм перетворив значну частину навчального процесу на вивчення їх ідеології..., – відзначали К.Фридрих і З.Бжезинський. – Протягом еволюції диктатури ... відмінність між освітою і пропагандою поступово стирається...» [844, с.148-149].

Радянська школа перетерпіла у 1918-1934 рр. низку експериментів, поки не набула на початку 30-х років завершеного вигляду. Вже з 1923 р. у школі робився виключний акцент на вивчення комуністичної ідеології, політична освіта вводилася з самого раннього віку; звичайними же загальноосвітніми предметами нехтували. Однак ця школа видалася нездатною вирішити основне завдання – дати освіту. У зв'язку з цим з 1934 р. усі експерименти припинились, і в школі було поновлено вивчення традиційних загальноосвітніх предметів (адже для цілей індустріалізації потрібна була кваліфікована робоча сила, яка б володіла знаннями не тільки комуністичної ідеології). До того державницька концепція Сталіна вимагала докорінних змін у вивченні історії, викладання якої після 1917 р. було замінено суспільствознавством. Відсутність у радянській школі після 1917 р. курсу історії викликали нерозуміння, здивування, обурення інтелігенції. Так, Олександр Довженко писав: «...єдина країна у світі, де не викладалася в університетах історія цієї країни, де історія вважалася чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним – це Україна... Ніхто не хотів учитися на історичному факультеті. Посилали в примусовому плані. Професорів заарештовували майже щороку, і студенти знали, що таке історія, що історія – паспорт на загибель» [329, с.135].

Сталін готувався до війни і розумів, що необхідно готувати до неї масову історичну свідомість, для чого необхідно було формувати нову

історичну ідеологію, яка б охоплювала усе населення країни призовного віку, тобто студентів і старших учнів [335, с.185]. Саме тоді, в контексті початку патріотизації радянської ідеології, РНК СРСР та ЦК ВКП(б) прийняли Постанову «Про викладання громадянської історії в школах СРСР» (1934 р.) [267]. У документі рішуче засуджувалось попередні підходи до викладання суспільних дисциплін у школі, коли «замість викладання громадянської історії у живій і цікавій формі з викладенням важливих подій і фактів у їх хронологічній послідовності з характеристикою політичних діячів учням пропонувалась абстрактні схеми» [267]. Дана постанова започаткувала новий етап розвитку радянської історичної науки, потягнувши за собою реформування шкільної і вузівської історичної освіти, організаційне будівництво самої історичної науки, зміни її проблемно-тематичної структури і розуміння самого предмету вітчизняної історії [Див. докладніше: 787 - Розділ 3. Роль історії як навчального предмету у формуванні духовних цінностей молоді]. Став формуватися зміст систематичних шкільних курсів історії, давалась вказівка про підготовку до червня 1935 р. нових підручників з історії, а також про відновлення з вересня 1934 років історичних факультетів у вищих навчальних закладах. 9 червня 1934 р. ЦК ВКП(б) затвердив постанову «Про введення у початковій і неповній середній школі елементарного курсу всесвітньої історії і історії СРСР» [187, с.175, 176, 398-399]. В системі АН СРСР у 1936 р. було створено Інститут історії. Рішенням ЦК КП(б)У від 23 липня 1936 р. та постановою Президії АН УРСР від 27 липня того ж року було створено Інститут історії України на базі низки кафедр і комісій АН УРСР та Інституту історії України Всеукраїнської асоціації марксистко-ленінських інститутів [731, с.490].

Окрім системи освіти, існувала і система обов'язкової політичної просвіти. В численних гуртках політичної просвіти вивчались роботи засновників марксизму-ленінізму, праці Сталіна і історія ВКП(б). Уже в 1934 р. в цих гуртках навчалось близько 4,5 млн. осіб [826, с.658].

З повною уніфікацією культурного життя культура також перетворилась на інструмент політичної пропаганди. Так, для Леніна та його послідовників література була тільки одним з політичних засобів, інструментом впливу на свідомість і поведінку людини. У 1928 р. один з діячів більшовицької партії І.Лазьєн заявив: «XV з'їзд ВКП(б) повідомив факти і ідеї, які письменник повинен перекласти з політичної мови партійних директив на художню мову образів» [153, с.41]. А у 1931 р. ЦК ВКП(б) декларував: «...пролетарська література зобов'язана виразити у художніх образах ріст нових суспільних відносин, вона повинна вміти показати усю складність класової боротьби, вона повинна ...відтворити в художніх образах боротьбу світового пролетаріату за комунізм» [226, с.98].

Сталін, на відміну від Леніна, «і хвилини не міг прожити без письменників» [418, с.34]. Як цілком справедливо зазначив американський історик Моше Левін, Сталін звернувся для створення власного світу до людей мистецтва, котрі мали можливість проникати в душі та розум, впливати на емоційний склад характеру людини через художнє майстерство роману, п'єси або фільму. Сталін розумів (і, певною мірою, заздри) могутності письменника, здатного сильніше оволодіти думками і почуттями мільйонів людей, ніж будь-яка агітація і пропаганда. Він вбачав у мистецтві інструмент, який міг би напряду слугувати йому за умов, що творці будуть відповідним чином вишколені, а їх творіння особисто переглянуті вождем [623, с.165].

Отже, саме «інженери людських душ» повинні були сприяти формуванню сталінського культу у суспільній свідомості. «Література та мистецтво в СРСР проводять безпосередні директиви Сталіна не тільки в господарських та політичних питаннях, але і в створенні нової сталінської людини», – писав у 1936 р. російський релігійний мислитель та історик Г.Федотов [796, с.95]. Дійсно, найважливішим завданням нав'язаного діячам культури у середині 30-х років художнього методу соціалістичного реалізму проголошувалось комуністичне виховання мас. Завданням радянської

літератури була допомога державі правильно виховувати молодь, а драматурги та режисери були покликані активно брати участь у справі виховання радянських людей [175, с.487, 492].

Показовим в цьому плані є велика увага радянської влади до кіномистецтва, про що вже згадувалось вище. Але при цьому кіно є само по собі складовою духовної культури.

Значення кінематографа в житті радянської людини певною мірою дає ключ до розуміння його місця у зовнішній, створеній державою, духовній складовій буття та, певною мірою, його внутрішньої ідентифікації. Екран реалізовував «Велику утопію», вселяв народу ілюзію, що саме таке його життя – хай не в його селі, але в іншому, в тому, яке показано у кіно. На тенденцію романтизації радянських кінострічок здійснювали великий вплив економічні розмірування. Один з директорів великого німецького кінопідприємства, зв'язаного з радянською кінопромисловістю, називав головною причиною невдач у масовому прокаті радянських фільмів другої половини 1920-х років їх надмірну реалістичність. «У місцевості зі значною перевагою пролетаріату, – роз'яснював він, – до важких сюжетів проявляється дуже незначний інтерес. Робоча публіка більш потребує сюжети, які примушують її позабути важкі умови життя, а не такі, які ще більше втілюють у її свідомість ужаси і муки життя» [402, с.33-34].

У 1930-ті роки в СРСР існував культ кіномистецтва. На екрані відшукувались приклади для наслідування з улюблених героїв, моделі поведінки – від вибору життєвого шляху («Путевка в жизнь») до моди на зачіски та спортивні майки («Цирк»). Типовим явищем того часу була ідентифікація кіноперсонажу і актора, а також віра у кіногероя як у реальну особу. Так, під час перших виборів до Верховної Ради СРСР декілька заводів одночасно обрали кандидатом в депутати Максима – героя кінотрилогії про робочого парубка Нарвської застави. Саме не Бориса Чиркова – виконавця ролі героя, а вимишленого кіногероя Максима. Отже, мова йде про

«безвідмовну сугестивну силу екранного образу-іміджу», злиття сталінського кіноекрану з дійсністю, її заміщення [531, с.739].

Окрім того, у 30-ті роки адміністративно-бюрократичний апарат вимагає історичних аналогій, зокрема, де б у минулому жорстко утверджувалася державність. У багатьох фільмах саме під таким кутом і конструюються історичні особи - «Чапаєв» (1934), «Щорс» (1938), «Петро Перший» (1937-1939), «Олександр Невський» (1938), «Богдан Хмельницький» (1941), «Суворов» (1941), «Котовський» (1943), «Іван Грозний» (1945) [813, с.403].

Таким чином, художній фільм в радянській дійсності 30-х років, а тим більш в роки війни, це не просто складова пропагандистської кампанії, але той самий герменевтичний, придуманий образ життя, що видавався за реальний. Так, наприклад, фільми 30-х років відбивають увесь контраст атмосфери того часу: з одного боку «жити стало краще, веселіше» («Волга-Волга»), а з іншого – «ворог не спить» («Если завтра война»).

Зрозуміло, що інтелектуальна еліта, яка продукувала «духовну їжу», була постійним об'єктом уваги більшовицької влади, адже використання її духовного потенціалу було важливою ланкою пропаганди радянського устрою і комуністичної ідеології. Хвиля сталінських репресій примусила тих представників інтелігенції, хто не був вибитий зі своєї соціальної ніші адаптуватися до нових умов і приймати «правила гри», які пропонував більшовицький режим. Вона опинилась під строгим ідеологічним контролем. Наприкінці 30-початку 40-х років за активної участі співробітників Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) було проведено декілька ідеологічних кампаній і «проработок» творчої інтелігенції. Тільки за 1937 р. в Україні було заарештовано 1027 інженерно-технічних та 149 наукових працівників. У цьому ж році зазнали репресій 2418 педагогів, 299 лікарів, 91 працівник літератури і мистецтва. 1938 р. дав показники аналогічного порядку – 1243 інженерно-технічних працівників, 130 наукових. Репресії здійснювались по усій території України, але у Західних областях було

заарештовано у вісім разів більше вчених, ніж по іншим [670, с.272-273, 283-284; див. також: 564].

Використання могутніх важелів впливу – карального апарату (НКВС) і розгалуженої системи політико-ідеологічного контролю за діяльністю інтелігенції сталінський режим поєднував із застосуванням методів заохочення. Радянський російський історик А.Г.Маньков записав з цього приводу у щоденнику: «Раптом виявили інтелігенцію, розчулилися, прийшли у несказаний захват і тут само під улюлюкання газет проголосили сіллю землі. А за спиною цього галасу одного за одним таскають до НКВС» [345, с.171]. Радянська влада абсолютно по-езуїтські заявляла про свою турботу про інтелігенцію, перекладаючи, як завжди, провину за її переслідування, на викривлення стратегічної політики партії: «Засудити як дикість та хуліганство зневажливе ставлення до радянської інтелігенції і до завдань її ідейно-політичного виховання у дусі марксизму-ленінізму. Zobов'язати партійні організації поновити правильне більшовицьке ставлення до радянської інтелігенції і розгорнути ідейно-політичну роботу серед інтелігенції, серед службовців, студентства і колгоспної інтелігенції...», – зазначалось у постанові ЦК ВКП(б) від 14 листопада 1938 р. у зв'язку з випуском «Короткого курсу історії ВКП(б)» [201, с.352].

Представники інтелектуальної еліти, які проявили, з точки зору влади, найбільшу «благонадійність», мали гарне матеріальне забезпечення і володіли низкою привілей (становились «орденоносцями», лауреатами Сталінської премії, мали дачі, авто, були соціально захищені тощо). Так, разом з орденом Леніна О.Довженко був премійований особистим автомобілем, а за фільм «Щорс» йому було видано премію у розмірі 100 тис. крб. [155, с.428].

Таким чином, радянська влада намагалась сформувати за допомогою усіх можливих інструментів агітації та пропаганди, якою були задіяні усі освітні, виховні, просвітницькі структури, інтелектуальна еліта тощо, ідеолого-герменевтичну видимість духовного комфорту життя народу,

засновану на міфологемах, антиципації, патерналізму, нав'язуванню турботи, інформаційної ізоляції, творенню радянського патріотизму й, одночасно з тим, психологічному та фізичному залякуванню.

Російський історик Ю.О.Поляков, розмірковуючи над питанням, що саме захищали радянські люди під час Великої Вітчизняної війни, узагалі небезпідставно зауважував, що для більшості радянських громадян соціально-політичний устрій, який склався на початок війни уявлявся цілком легітимним. Загальний уклад життя, незважаючи на численні недоліки, та всупереч пануванню бідності, сприймався як справедливий. Зрівняльні тенденції були багатьом до вподоби. Соціальні досягнення – безкоштовні освіта, медичне обслуговування, житло тощо – були наочні та переконливі. А загальний низький рівень життя пояснювався тоді просто та зрозуміло: народ здійснив у відсталій державі велику, справедливу революцію, знищив панування експлуататорів, відкинув натиск імперіалістів, створив модерну індустрію – все це вимагає великих зусиль та витрат, тим більш за «безперестанних ворожих підступів». Могутня пропагандистська машина вміло використовувала всі свої переваги та приховувала недоліки, а які сховати було неможливо, просто та дохідливо пояснювала звичайній людині їх причини наявністю підступних ворожих елементів [694, с.172-206; 693, с.62-81]. Переважна більшість радянських людей бачила, як їх працею і за їх участі здійснюється подолання відсталості, створюється могутня планова економіка, що утворює матеріальну базу соціалізму, гарантуючи воєнну силу держави і її здатність протистояти зовнішньому ворогу. Як виникають нові соціальні відносини, що не знають експлуатації і безробіття, як навчання перестає бути привілеєм меншості. Як культура, освіта, творча праця, громадське просування, влада становляться доступними для вихідців з будь-яких прошарків суспільства

Майже всі іноземці, які побували в СРСР у 30-ті роки, підкреслювали, що радянські люди вважають своє життя кращим і заможнішим, ніж життя трудящих у капіталістичних країнах. Зрозуміло, що треба робити поправку

на те, що зарубіжні візитери могли побачити лише поверхню дійсності і про настрої людей могли судити на підставі обмеженої суми вражень. З ворогами і критично налаштованими їм не доводилося зустрічатися. І все ж таки, за думкою відомого українського громадського діяча та дисидента за радянських часів І.Дзюби (а його важко звинуватити в упередженості), «характер суспільства визначала вихована партією проста радянська людина, яка свято вірила у те, що живе в найкращій країні, за найсправедливішого ладу, і нічого доброго (за винятком комуністичного руху, а потім борців за мир) у решті світу не бачила, гадки не мала про нові продуктивні можливості й нові горизонти людської думки» [494].

Але, разом з тим насадження в суспільстві легітимно-затверджених цінностей здійснювало глибокий паралізуючий вплив на людину, обмежуючи поле його духовних пошуків. Кожний знав, що є своєрідні зони духовності, куди йому вторгтися було безглуздо, де істина, духовна цінність вже досягнуті і зафіксовані. Живучи у світі цих вершинно-легітимних цінностей, закликана і примушена сповідувати тільки їх, людина ніби-то привчалася до думки про незначність, другорядність своїх власних духовних пошуків, устремлінь (про це попіклувалася держава). Щоденно стикаючись з власним безправ'ям, з проявами своєї повної залежності від органів влади і господарської адміністрації, у духовну атмосферу людей 30-х років увійшли конформізм, підозрілість, навушництво. Відчуття несвободи – хай неусвідомлене – так або інакше виникало у людській душі і жило там поруч (і в протиріччі) з відчуттям ентузіазму, гордості, задоволення життям.

Отже, реалії життя радянської людини досить сильно відрізнялись від їх ідеолого-герменевтичної інтерпретації, тому духовна комфортність, а отже і духовна безпека держави тримались на доволі ефемерних, як то прекрасне майбутнє, засадах. Будь-які кардинальні зрушення світу матеріального і духовного тягли за собою руйнування усіх ідеологічних настанов влади. І це яскраво проявилось під час Другої світової війни.

3.2.2. Маніпуляція свідомістю населення України в роки війни

*«... танки нічого не будуть коштувати,
якщо душі у них будуть гнилими,
тому виробництво душ важливіше
за виробництво танків»
Й.В.Сталін [Цит. за: 333, с.102]*

Напередодні Другої світової війни завершився важливий етап формування жорсткої структури управління пропагандистською діяльністю у межах всієї країни. У доповіді на XVIII з'їзді ЦК ВКП(б) (березень 1939 р.) Й.Сталін відзначав: «Є ще одна галузь партійної роботи, дуже важлива і відповідальна... – це партійна пропаганда і агітація, усна і друкована, робота по вихованню членів партії і кадрів партії в дусі марксизму-ленінізму» [223]. Ці слова стали директивою до дії для усіх рівнів влади. Відзначена вождем «важлива і відповідальна» робота повинна була проводитися на всіх напрямках внутрішньої політики. На тому ж з'їзді було внесено низку пропозицій про створення при Раднаркомі СРСР Комітету у справах політпросвітрова (Головполітпросвіт). У доповіді тому ж з'їзді 18 березня 1939 р. А.А.Жданов підкреслював: «Для того, щоб успішно керувати справою марксистко-ленінської пропаганди в партії і державі, для того, щоб успішно вирішувати завдання ліквідації теоретичного і політичного відставання партійних кадрів ЦК повинен мати потужний апарат пропаганди і агітації у вигляді Управління пропаганди і агітації» [151, с.361]. За рішеннями XVIII з'їзду ЦК ВКП(б) на початку серпня 1939 р. було створено Управління пропаганди і агітації ЦК. Очолив його член Політбюро А.А.Жданов, перетворивши на справжнє міністерство, яке жорстко контролювало ідеологію і культурне життя [664, с.30].

Централізована та розгалужена структура апарату пропаганди та агітації дозволила швидко міняти пропагандистські кампанії в країні, а отже і впливати на свідомість населення. Відомо, що з другої половини 30-х років радянська пропаганда підсилено формувала у свідомості радянських

громадян образ ворога-фашиста. Ідеологічні розбіжності радянського і нацистського режиму призвели до розгортання справжньої пропагандистської війни між ними. До антифашистської кампанії були залучені періодика, книговидання, преса, театр. Протягом років після приходу Гітлера до влади у Німеччині, вона зображалась у радянській пропаганді (і це поступово увійшло до суспільної свідомості) як найбільш агресивна, безпосередньо загрожуюча інтересам СРСР держава. Як цілком слушно зазначив російський дослідник В.Невежин, в її трактуванні виявилось практичне повне «співпадіння» образу внутрішнього і зовнішнього ворога, адже, навіювалось, що ведучі воєначальники Червоної Армії були страчені за зв'язок з німецьким рейхсвером, а знищення колишніх найближчих соратників Леніна трактувалось як боротьба зі «зрадою» напередодні радянсько-німецької війни [664, с.53]. У найбільш пропагандистському фільмі того часу «Если завтра война» (1938), без труда упізнавалась в образі зовнішнього ворога Німеччина. Так само вона відображалась і у відомій повісті М.М.Шпанова «Первый удар», та в низці інших літературних творів 1930-х років [743, с.75; див. також: 609-610]. Сталіну особливо подобався фільм «Если завтра война», в якому загарбники були розгромлені усього за 11 годин бойових дій. Саме цей фільм малював таку модель близької війни, складові частини якої укладались в офіційну на той час тріаду радянської пропаганди: «малою кров'ю, могутнім ударом, на території супротивника». Весною 1938 р. до Москви поступила телеграма від повпреда у Чехословаччині Александровського, який повідомляв, що до посольства поступають прохання посприяти в отриманні хронікальних фільмів, які б демонстрували могутність СРСР та його Червоною Армії: «Мотивується прямо бажанням мобілізувати волю до перемоги і дух чеського народу для відсічі наступу фашизму». Вибір таких фільмів був великим, однак Сталін віддав перевагу одному, про що свідчила його резолюція на телеграмі Александровського: «Надіслати «Если завтра война» [777, с.112].

З історичних кінострічок найбільш відповідним історичному моменту став фільм «Александр Невский» (1938). В ньому були чітко позначені в історичній ретроспективі усі геополітичні супротивники Радянського Союзу на Заході й на Сході. З перших же кадрів фільму проводилась думка, що східна загроза вторинна за ступенем небезпеки порівняно із загрозою Заходу. «Александр Невский» мав величезний успіх, який дорівнювали успіху кінострічки «Чапаев». За нього С.Ейзенштейн отримав Сталінську премію і ступінь доктора мистецтвознавства без захисту дисертації.

Антифашистський вектор радянського кіномистецтва отримав особливо акцентований вираз у кінопродукції 1938 р., коли були здані до прокату картини «Борцы» (знята за матеріалами Лейпцігського процесу про підпалення Рейхстагу), «Профессор Мамлок» и «Семья Оппенгейм», в яких до радянського кіно вперше увійшла тема фашизму як расизму [402, с.35, 36; 648, с.70].

Отже, до кінця 1930-х років радянська пропаганда сформувала образ Німеччини, як найбільш вірогідного ворога, а творча інтелігенція доклала чимало зусиль для того, щоб зобразити нацистську Німеччину як головного військового противника СРСР у майбутній війні. Додавався до цього і образ у якості зовнішнього ворога «панської» Польщі, яка не виправдала надій у розповсюдженні світового революційного процесу, перетворилась на «агента світового імперіалізму», провідної сили у боротьбі за ліквідацію Радянського Союзу, його розколу на складові частини, а згодом – і пріспішника Гітлера. Так, беручи участь у роботі сесії Верховної Ради СРСР (1938 р.), О.Довженко виступив з промовою, засуджуючою політику Польщі, в якій польська шляхта недвозначно була названа фашистською: «Польській фашистській шляхті не дають спокою лаври німецьких фашистів, погромників культури. Вона з усіх сил намагається заткнути за пояс своїх сусідів – німецьких фашистів. Усе частіше по ночах дзвенять розбиті вікна на вулицях Варшави, Львову, Кракова у домах єврейської бідноти. У мільйонів українських селян Західної України відібрано право на рідну мову. Українські школи

розгромлені, закриті. Нема жодної гімназії, жодної вищої школи з українською мовою в Західній Україні. Що польська республіка дала мільйонам українців на Західній Україні? Вона дала зубожіння, голод, безправ'я та принизливу назву «хлопів». І ця фашистська польська шляхта разом з німецьким фашизмом мріє ще й сьогодні надіти ярмо на шию вільних громадян Української Радянської Соціалістичної Республіки. Вони мріють перетворити її на «хлопа». Але радянський український народ спокійний, тому що його сини і дочки – громадяни великого, непереможного Радянського Союзу. І скільки б за указкою німецьких фашистів не подзвякували шабельками польські пани-фашисти, ми українці, громадяни Радянського Союзу, спокійні. Ми знаємо, що якщо нападуть на Радянську Україну, то варшавські пани не дошукаються своїх шабелок і за Берліном» [156, с.244-245].

Вище ми писали про антипольську кампанію у контексті творення українського радянського патріотизму. В такий спосіб готувалася суспільна думка до майбутніх кардинальних змін у зовнішній політиці СРСР. На XVIII з'їзді ВКП(б) (березень 1939 р.) Німеччина ще характеризувалася як одна з агресивних держав, що прагне розв'язати нову світову війну, а 23 серпня 1939 р. Радянський Союз підписав з нею Пакт про дружбу та ненапад. Зрозуміло, що такі різкі коливання у відносинах з Німеччиною, учора ще зятим ворогом, а сьогодні вже союзником і другом, не могли не викликати обурення в радянському суспільстві. У зв'язку з цим, Й.Сталін під час переговорів у Москві з Й.Ріббентропом і Ф.Гаусом закликав нових союзників рахуватися із суспільною думкою в СРСР і Німеччині та з «більшою обачливістю» інформувати народи «про зміни, що відбулися у відносинах між обома країнами і не підносити німецько-російську дружбу, що тільки-но виникла» [484, с.85]. Така позиція Сталіна мала рацію, адже реакція населення дійсно була далеко неоднозначною. «Не уявляю собі, як тепер буде з антифашистської пропагандою, – обурювався український письменник А.Шиян. – Радянський уряд вимушений буде йти на великі поступки і

мириться з фашистами. По новому обробляти суспільну думку громадян, адже кожний піонер знає, що фашист – це наш затятий ворог і раптом – дружба» [203, с.969]. «...Незрозуміло одне, так підсилено агітувати проти фашизму, розпалювали серед Червоної Армії любов до вітчизни і ненависть до фашизму, а тепер так ганебно протягнули руки фашистам... », – іронізував службовець Ульянов [203, с.978].

Спецповідомлення органів НКВС, які ретельно відстежували настрої населення з приводу зміни зовнішньої політики, повідомляли про різне ставлення, очікування та прогнози радянсько-німецького зближення. Частина наукової та творчої інтелігенції вважала, що в такий спосіб цей договір перегрупує «буржуазні сили», «обеззброїть Японію», «вдарить по Англії». Висловлювалось задоволення тим, що СРСР «тримає у своїх руках усі нитки міжнародної політики і направляє її за власним розсудом», гордість за «незалежність СРСР від впливу будь-кого та небажання Радянського уряду йти на поводу у Англії та Франції» [203, с.969]. Ясна річ, що, багато хто усвідомлював слабкість позицій декларованої дружби, але сама атмосфера постійного очікування війни, мобілізаційної напруги останніх років втомила людей, вони мріяли хоч і про тимчасовий, але спокій. «Я щасливий, що тепер, принаймні, на два роки війна з німцями відкладена, а японців ми зуміємо відколошматити без особливого труда, – розмірковував М.Рильський. – Якщо на західному кордоні усе буде спокійно, то впоратись з ворогами на далекому Сході ми зможемо. Я вважаю, що японці скоро почнуть просити миру» [203, с.968]. «Те, що ми у виграві у зв'язку з пактом, в цьому можна не сумніватися, – не вдаючись до великої політики, запевняв науковий співробітник інституту хімії Академії наук Корнеєв. – Я уявляю, якщо б у нас не було договору з Німеччиною, ходили б тепер тривожні, смутні, тому що війна – це ж вельми неприємна справа, а так тепер там, на Заході, усюди тривога, а у нас усі ходять веселі» [203, с.975].

Але, були й абсолютно протилежні висловлювання, в яких простежувалось і щире нерозуміння непослідовності радянської зовнішньої

політики, і її аморальність стосовно сусідніх країн та свого суспільства, і, навіть, розчарування у надіях на повалення радянської влади нацистською Німеччиною. «Гарнесенькі справи – співдружність з фашистськими бандитами, погромниками, які переслідують євреїв, ні, ми затіяли якусь темну гру», – обурювався письменник Торін [203, с.969]. «Укладення договору з Німеччиною означає відсутність з боку уряду СРСР політичної етики» (вчителька Петрова); «дорікали Англію і Францію в тому, що вони зрадили у Мюнхені Чехословаччину, а те, що ми тепер зрадили у Москві Польщу Німеччині, про це не кажуть» (Кухарчук – працівник Київської типографії); «Німеччина обагрила руки у крові народів Іспанії, Австрії, Чехії, зараз творить звірства і розправи з робочим класом, а ми, не дивлячись ні на що, укладаємо з нею договір. Де ж наша етика?», – запитував помічник диригента Українського радіокомітету Корсакевич [203, с.969, 970]. А син «куркуля» Васильченко Давид Іванович, селянин села Тараща Корсунського району Київської області розчаровано констатував: «... Як набридло мені працювати у колгоспі, працюєш і не знаєш, за що, а тут ще з війною нічого не чуть, Гітлер і поляки мовчать, скоріш би війна з Радянським Союзом, стріляти я вмію, осіб п'ять відправив би на той світ, тому що так жити неможливо» [203, с.981].

Зважаючи на непросту ситуацію із забезпеченням населення продуктами та товарами, прагматично мислячі люди нічого доброго для себе від «дружби» з Німеччиною не очікували. Дружина арештованого письменника Слисаренка у розмові з дружинами репресованих Проценка, Митрова та інших обурювалась: «...Дорого ми заплатили за цей договір, у чому переконаємось наступною зимою... Ми тепер відчуємо, що уся сировина піде до Німеччини, а ми будемо ходити без плаття» [203, с.978]. «Ми повинні продати Німеччині товарів на 180 млн. карбованців, ми їм будемо відпускати м'ясо, сало, олію та інші продукти, а між тим, ми самі зараз голодуємо», – скептично констатував працівник Київської типографії Кухарчук [203, с.970]. Про тривогу населення у зв'язку з покращенням стосунків з основним

ворогом – Німеччиною свідчили і повідомлення про активну видачу вкладів по ощадних касах УРСР. За даними на 11 вересня різниця між отриманими та виданими внесками склала мінус 30.270 тис. крб. З цього приводу недвозначно висловився інспектор облфінвідділу Київської області С.Т.Осіюк: «Народ бажає скоріше забрати гроші, щоб застатись продуктами, адже вже наведений досвідом минулих війн, коли гроші знецінювались і втрачали своє значення» [203, с.997].

Згодом нові події – вступ радянських військ у Західну Україну та Білорусію, приєднання цих областей до СРСР – затьмарили шок від радянсько-німецької дружби.

Але, якщо «дружба» з Німеччиною важко вписувалась у попередню пропагандистську кампанію, то «допомога братнім українському і білоруському народам» природно випливала з інтернаціоналістських засад більшовизму, перемоги соціалістичної революції тощо. У промові по радіо В.М.Молотова 17 вересня 1939 р. безапеляційно заявлялось: «Радянський уряд вважає своїм священним обов'язком подати руку допомоги своїм братам-українцям і братам-білорусам, що населяють Польщу...» [192]. Тому, не випадково, що спостереження НКВС зафіксували доволі потужний морально-психологічний підйом та схвалення цієї події серед усіх прошарків населення України. Тим більш, що в цій ситуації радянська влада не тільки не намагалась замовчати свої політичні кроки, а навпаки обставляла їх широкою пропагандистською кампанією: повідомлення та обговорення у пресі, збори та мітинги, демонстрація документальних фільмів, видання плакатів. (Див. дод. Б). Одним із розповсюджених способів пропаганди «визвольного походу» Червоної Армії було і видання поспіхом відповідних збірок, на кшталт «Як це було» В.Мінаєва та І.Трайніна [493].

Підготовлена попередньою пропагандою, переважна частка населення України з ентузіазмом зустріла нові кроки у зовнішній політиці держави. Так, у Київському держуніверситеті звістку про вступ Червоної Армії на територію Західних України та Білорусі було сприйнято студентами криками

«ура». Багато хто вбачав у цій події виповнення споконвічної надії на об'єднання двох гілок українського народу, на відміну від «дружби з фашистськими бандитами», справу «визволення українців і білорусів від польського ярма» вважали справедливою [203, с.998-999].

Про патріотичне піднесення переважної більшості населення свідчили факти добровільної явки до військкоматів з проханням зарахувати до лав РСЧА, наприклад, групи студентів Миколаївського педінституту. В Осипенковський міськком партії (Запорізька обл.) одразу після промови В.Молотова по радіо з'явилося 80 осіб, з них 20 з дружинами, з проханням направити їх до Червоної Армії для участі у бойових операціях [203, с.1001, 1009].

Робочий шахти № 12 Сергівського р-ну Ворошиловградської області Негода з піднесенням заявляв: «Нічого, якщо потрібно буде, хоч мені вже і 40 років, я піду на захист СРСР, Радянська Влада завойована у лаптях, гола, а тепер ми їм спуску не дамо». «...Абсолютно правильно вдіяв радянський уряд, оказавши допомогу нашим співвітчизникам – трудящим Західної України і Білорусі, – схвально відзивався робочий шахти № 17-біс тресту «Сталінвугілля» Павлов. – Я готовий за закликом партії і радянського уряду змінити лопату на зброю, з якою буду битися за революцію в усьому світі» [203, с.1007, 1001]. Можна ще багато наводити прикладів схвалення політики радянської влади, зафіксованих у спецповідомленнях НКВС. Таку позицію переважної більшості населення, можна, на наш погляд, пояснити особистими усвідомленнями про справедливість цієї акції, відчуттям причетності у справі допомоги тим, кому гірше. Зрозуміло, що тут не обійшлося без навіювання пропаганди та агітації, але вона вдало співпала з природними людськими якостями.

Разом з тим, не слід перебільшувати масштаби патріотичного піднесення серед українського населення з приводу приєднання Західних областей. Органи НКВС зафіксували багато критичних та відверто негативних висловлювань серед усіх соціальних верств населення. Характерні настрої

серед інтелігенції висловив перекладач видавництва «Мистецтво» Драгоманов (син М.Драгоманова): «...По суті, це четвертий розподіл Польщі, створений за домовленістю Сталіна і Гітлера. Цей розділ було намічено вже давно...» [203, с.999]. Багато було таких, кого не надихали справедливі гасла визволення «братніх народів». Артист Київського радіокомітету Яровий з обуренням заявив: «...тільки заради того, щоб відхопити від Польщі абсолютно не потрібну для нас територію, ми послали людей у бій. Що тепер коштують слова Сталіна «ані п'яді чужої землі не хочемо». Мотивування про врятування братів по крові – це лише офіційність, яка абсолютно не виправдовує заподіяного радянським урядом вчинку...». В багатьох інших заявах «вступ радянських військ до Польщі» відверто кваліфікувався, як акт агресії з боку СРСР [203, с.1006].

Тут не має сенсу наводити усі приклади «за» та «проти» тієї чи іншої зовнішньополітичної акції радянської влади. Сама їх наявність демонструє строкатість та неоднозначність суспільно-політичних настроїв населення України, які створювали духовну атмосферу напередодні та на початку Другої світової війни. Плідна увага влади до неї свідчить не тільки про бажання виявляти «нелояльних» та «неблагонадійних», але й про проведення своєрідного «моніторингу думок», без якого навіть в тоталітарній державі неможливо беззастережно маніпулювати суспільною свідомістю.

Тому не дивно, що на той час влада не жаліла величезних матеріальних та духовних сил, щодо формування відповідної ідентичності нових громадян приєднаних областей, де була розгорнута активна пропагандистська діяльність. Сам зміст цієї пропаганди, включаючи мовний дискурс, незначних, на перший погляд, дрібниць у вигляді, наприклад, мистецько-музичного супроводу, повинні були створити у населення Західної України почуття впевненості у визвольній місії Червоної Армії: назва фронту – Український, командуючий – С.К.Тимошенко, розповсюдження мільйонними тиражами листівок під назвами «Радянська Батьківщина українського народу

– квітуча Україна», «Знатні люди Радянської України», «Боротьба українського народу проти польської шляхти» та ін.

Слідом за першими з'єднаннями Червоною армією до Західної України вирушили театральні, музичні хорові, естрадні колективи, які спочатку виступали перед армійською аудиторією, а незабаром переключились на місцеве населення. Широко використовувались можливості кінематографу, що було новинкою, особливо для сільського населення. Так, у розпорядженні політвідділу Українського фронту знаходилось 250 копій кінофільму «Щорс», а загалом привезена кінотека нараховувала 80 назв популярних радянських фільмів [692, с.70].

Радянська пропаганда використовувала будь-яку нагоду, щоб продемонструвати лояльність населення Західної України до нової влади. 19 вересня 1939 р. газета «Правда» писала: «Якими словами передати захват і радість селян Західної України, які зустрічали наші частини! Дорослі і діти обіймають і цілують бійців і командирів, і кожен з селян хоче надати якусь допомогу Червоній Армії. Поблизу Рівно, коли командир танку тов. Горащенко подякував селян за допомогу, селянин Марчан сказав:

– Спасибі, дорогі наші брати. Ми довго мріяли про вас. Спасибі вам – ви врятували наше життя...» [163, с.17].

Підпорядкувавши своєму безпосередньому контролю майже усі освітні, наукові, культурні й ідеологічні установи, радянська влада мала усі можливості на свій розсуд будувати духовне життя в Західній Україні.

Освітня політика декларувала звільнення від полонізації та розбудови національних освітніх закладів: «Навчання в усіх школах повинно бути безплатне і обов'язкове... Навчання провадити рідною мовою: українською, польською, російською, єврейською... Львівський університет з польською мовою навчання ... реорганізувати у Львівський державний університет з українським та польським відділами...» [181, с.55, 56]. Усі заходи в галузі освіти отримували широке висвітлення у пресі. Деполонізація освіти була одним з найпопулярніших заходів нової влади, зважаючи на те,

що протягом міжвоєнного двадцятиріччя польські власті вели безперервний наступ на українські школи [Див. докладніше: 580, с.3-17]. Тільки за період жовтня-грудня 1939 р. було створено біля 400 нових українських шкіл, сім українських вищих закладів освіти [202, с.984].

Для залучення на свій бік інтелігенції радянська влада не обмежувалась агітацією та пропагандою. Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 26 листопада 1939 р. було створено фонд допомоги інтелігенції Західної України у розмірі 2 млн. крб. [181, с.64] «І тут прийшла приємна несподіванка: професорів, українців, письменників, митців не тільки не розстріляли, але піднесли догори...», – дивувалась аспірантка Львівського університету М.Ю.Пьясецька [147, арк. 6].

Відповідно до спеціальної постанови Раднаркому УРСР від 19 грудня 1939 р. створювались національні театри, музичні колективи, будинки народної творчості, театральні-музичні заклади [181, с.68]. Абсолютна більшість різноманітних хорових, драматичних, хореографічних та інших гуртків пропагували українську культуру.

Національний характер нової влади демонстрували найбільш впливовими на людську психології засобами, наприклад, задовольняючи природну любов українців до музики та співу. Музика і пісні лунали з виставлених на головних вулицях міст гучномовців. На реорганізованому львівському радіо найбільшим був музичний сектор, який мав у штаті змішаний хор, симфонічний оркестр з 53 музикантів, джазовий оркестр, чоловічий вокальний квартет та декілька солістів. У його розпорядженні знаходилась багата фонотека, до якої з Києва надіслали близько 400 платівок і магнітофонних касет із записами музичних творів. Старший диктор львівського радіо Зенон Тарнавський згадував: «Якість передач, особливо музичних, була дуже висока. З нашої станції передавалися концерти класичної музики у виконанні найкращих советських музичних виконавців, як Паторжинський, Литвиненко-Вольгемут, Петрусенко, Зоя Гайдай, Донець, Гришко..., Беба Притикіна, Ойстрах, Зак. Виступали також майстри слова, як

Ужвій, Бучма, Гнат Юра, поети і письменники – Рильський, Корнійчук, Сосюра, Тичина, Бажан, Малишко, Яновський» [580, с.15].

Відповідно до постанови Раднаркому УРСР від 8 травня 1940 р. організовувались музеї і бібліотеки [181, с.94-97], повсюдно створювались райбудинки культури, сільські та районні клуби, клуби молоді, профспілкові клуби, червоні кутки. Тільки по Львівській області на 23 травня 1940 р. усіх політосвітніх установ нараховувалось 1102 порівняно з 565 «буржуазно-націоналістичними клубами і товариствами до приходу Червоною Армією» [181, с.97], на які покладалася місія політпросвітньої роботи. У постанові РНК України від 27 грудня 1940 р. «Про роботу сільських клубів і бібліотек в західних областях УРСР» недвозначно вказувалось на пріоритети їх діяльності: «...в роботі окремих клубів має місце надмірне захоплення розвагами і недооцінюються провідні завдання у галузі комуністичного виховання трудящих, зокрема агітаційно-політична, інтернаціональна і військово-оборонна робота» [580, с.7].

Разом з тим, і це належним чином знайшло своє відображення у дослідженнях вітчизняних авторів, досить значна частина населення не сприймала нових радянських реалій, про що свідчить хоча б факт потужного українського підпілля, яке нагромаджувало сили для вирішальної боротьби за суверенну Українську державу, і спротив якого вибухнув вже після нападу Німеччини. Досить скоро і серед інших верств населення, зокрема інтелігенції, середнього класу, духовництва, значної частки селян, ейфорія від «возз'єднання» вщухала, приходило усвідомлення нових реалій. Багатообіцяючі соціально-економічні перспективи для західного регіону після входження до складу УРСР обернулися позаекономічними засобами розв'язання господарських завдань, примусовою колективізацією, радянізацією усіх галузей життя, а згодом – і фізичним терором [633, с.7].

Однак, при всіх збоченнях сталінщини, як цілком слушно, на наш погляд, зауважив український дослідник В.Р.Ковалюк, радянська присутність у Західній Україні не залишала однозначного відчуття окупації та гноблення

[580, с.13]. У своєму дослідженні «Революція з-за кордону», підготовленому на підставі записів поляків, які залишили СРСР разом з армією Андерса у 1943 р. (тобто осіб, м'яко кажучи, недоброзичливо налаштованих стосовно Радянського Союзу), англійський дослідник польського походження Ян Гросс порівнюючи сприйняття радянської й наступної німецької окупації, цілком справедливо стверджував, що перша була незмірно менш гнітючою і не мала дискримінаційно-презирливого забарвлення [Цит. за: 510], що мало велике значення саме для духовної складової життя населення регіону.

Отже, духовну атмосферу в країні напередодні нападу Німеччини визначали великою мірою події, які безпосередньо стосувались підготовки до майбутньої великої війни, пов'язані з нею побоювання або надії, патріотичний підйом, або критичне ставлення до вчинків влади. Усе суспільство знаходилося у стані напруги, тривожного очікування, адже його морально-етичні уявлення в ті роки декілька разів перетерпіли кардинальних трансформацій. Так, війна з Фінляндією показала усю глибину помилковості і марності надій на пролетарську солідарність у майбутній великій війні. У доповідях про стан воєнної пропаганди серед населення, надісланих до ЦК ВКП(б) Головним політичним управлінням політичної пропаганди Червоної Армії у травні 1940 р. і в січні 1941 р. визнавалось «невірне висвітлення» інтернаціональних завдань і патріотизму. Пропонувалось засудити «глибоко вкорінений передсуд», нібито населення країн, які вступили у війну з СРСР, невідворотно і майже поголовно повстане проти своєї буржуазії і буде переходити на бік Червоної Армії [439, с.28]. Архівні дані свідчать, що саме напередодні Великої Вітчизняної війни радянська влада намагалась кардинально трансформувати і розгорнути відповідну часу агітаційно-пропагандистську кампанію серед населення [56]. Однак часу для радикальної перебудови роз'яснювальної роботи вже не залишалось. До самого нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз сталінське керівництво прикладало усі зусилля, щоб запевнити населення про неухильне дотримання пакту про ненапад СРСР і Німеччини, незважаючи на атмосферу

очікування війни між ними. Тому її проголошення для переважної більшості радянського населення виявився психологічним шоком.

Напад Німеччини на СРСР створив кардинально нову духовну атмосферу в суспільстві, суперечливу, строкату, почасти небезпечну, почасти рятівну. Оволодіння та маніпулювання нею для радянської влади мало життєво важливе значення, адже саме духовні сили народу завжди відігравали вирішальну роль у будь-якому воєнному протистоянні, особливо такому, яким видалась Велика Вітчизняна війна.

Але, і тут не обійшлося без стратегічних прорахунків та тактичних помилок. На початку війни штучно створювались настрої «ура-патріотизму» та «шапкозакідництва», в доповідях агітаторів та на сторінках газет без усілякого почуття міри сипалися гіперболізовані епітети про «велику і непереможену», «всесокрушающую силу» Червоної Армії і це – на фоні її відступу. За інерцією попередніх років населення вводилось в оману, влада намагалась видавати бажане за дійсне, нав'язати надію на легку перемогу. Навіть 3 липня 1941 р. у своєму виступі Й.Сталін, проголошуючи патріотичні гасла, заявляв, що кращі дивізії фашистської Німеччини вже розгромлені, а метою загарбників є «поновлення царату» [364, с.9, 13]. Награна бадьорість та невиправданий оптимізм, прикрашення дійсності, спроби підтримати довоєнні пропагандистські міфи дезорієнтували суспільну свідомість. Перекручення та замовчування, які допускали у своїх заявах вищі керівники, їх невідповідність дійсності підривали віру в їх непогрішимість і проникливість, породжували плітки, примушували переосмислювати здавалось би непорушні ідеали, цінності.

Незрозуміла у свій час аргументація воєнних дій СРСР на Далекому Сході, радянсько-фінської війни, «визвольних походів» радянської армії у 1939-40-х рр. давала ґрунт для поширення серед населення чуток про провокацію з боку Радянського Союзу. Люди не розуміли, чому всупереч заявам радянської пропаганди про непорушну дружбу між СРСР та Німеччиною, остання «підступно напала». Деякі навіть вважали навпаки, що

це СРСР розпочав війну проти Німеччини. «...Не вірю, щоб Німеччина виступила і проголосила нам війну, – обурювався народний артист УРСР М.І.Донець. – Це ми її спровокували, хоча до війни і не готові. Уряд наш вів загарбницьку політику «визволення братів» Західної України та інших» [172, с.88]. Версія про ініціативу нападу з боку СРСР серед населення зайвого разу підтверджувала прорахунки та хибність кардинальних змін у пропаганді радянської влади напередодні та на початку Другої світової війни. Так, зав. плановим відділом сільгоспвидавництва (м.Київ) Рождественський заявляв: «...Я відверто кажучи, більше думаю, що не вони на нас напали, а ми. У наших правителів давно чешуться руки встряти до драки, і скоріш за все так воно і вийшло» [172, с.94]. «... Ми перші почали війну проти німців, задалегідь маючи з Англією таємний договір, – пояснювала співробітниця дитбудинку №5 м. Києва Кирилова. – Гітлер і німці страшно обурені нашою віроломністю. Гітлер говорить, що дав нам Західну Україну, а ми йому так віддячили...» [172, с.100].

Для подолання інформаційного вакууму Постановою ЦК ВКП(б) та раднаркому СРСР 24 червня 1941 р. було створено Радянське Інформаційне Бюро (Радінформбюро) [178, с.21], а вже з 25 червня 1941 р. усі радянські органи масової інформації почали публікувати його повідомлення. Але, з них не завжди можна було скласти чітке уявлення про масштаби катастрофи, що настигла країну. Так, мешканець Києва, робочий Лошенцев Олександр на початку серпня 1941 р. заявляв: «От настали часи так часи. Усе перевернулось уверх дном. Немає нічого ясного, один – в одну сторону, інший – в іншу. Сам уряд розгубився і підозрює один одного в зраді, а Ворошилов гризеться зі Сталіним...» [172, с.145]. Мешканець Києва Петро Шиндирей із обуренням доводив: «Нашим газетам вірити не можна. Пишуть, що ми наносимо великі поразки німцям, що фронт протікає у Білоцерківському напрямі. У дійсності ж німці під Києвом...» [172, с.151]. «Я не вірю нашим газетам і радіопередачам, які висвітлюють наші перемоги над ворогом, тоді коли німцям здали великі міста – Смоленськ, Кіровоград, скоро

здадуть Київ і Москву», – заявляв робочий фабрики «Київ-волокно» В.Я.Левицький [172, с.166].

Породження величезної кількості чуток примусило радянську владу вдатися і до каральних заходів. Спеціальний Указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1941 р. «Про відповідальність за розповсюдження у воєнний час неправдивих чуток, які збуджують тривогу серед населення» [464, с.17-19] передбачав ув'язнення на термін від двох до п'яти років.

Але досить важко було в такій ситуації контролювати людські настрої та почуття. Наближення фронту, розпач місцевих керівників викликали неочікувану у населення реакцію, змінювали поведінку здавалось би «благонадійних» громадян. Так, у Донбасі було зафіксовано випадки, коли шахтарі – члени партії відкрито відмовлялись платити партійні внески, свідомо губили партійні квитки [16, арк. 2-3].

«Чому ми не б'ємо ворога на його території, як нас тому вчили», «німецька армія готувалась до нападу, а ми ні», «товариш Сталін казав, що кожна армія вчиться воювати на чужій території», «чи була наша країна економічно і у воєнному відношенні підготовлена до війни з Німеччиною», «чим пояснити, що німці мають всюди перевагу в людях та техніці», – такі питання були типовими на зустрічах робочих з агітаторами [15, арк.71]. «Привчені пропагандою до того, що «Красная Армия всех сильней», з трудом звикаємо до нової ситуації, ми внутрішньо не готові до неї. Ми усі ще марно очікуємо якихось контрударів...» [322, с.135], – така реакція була характерною для населення.

Несподіваний для країни хід воєнних дій: великі втрати; відступ радянських військ та швидке просування німецьких (за місяць німецькі війська долали від 360 до 600 км), спричиняли розгубленість не тільки у пересічного населення, але й у влади на місцях. Особливо це стосувалось евакуаційних заходів.

Евакуація матеріальних і людських ресурсів України на Схід були одночасно і грандіозною героїчною епопеєю і трагедією. Як цілком

справедливо зауважив український дослідник В.Гриневи́ч, концепція наступальної війни не враховувала детальну розробку евакуаційних заходів (принципові засади цієї політики стали визначатись лише за два тижні до початку війни). Специфічною особливістю радянської евакуаційної політики початкового періоду було те, що головним її пріоритетом визнавались не люди, а техніка, обладнання, сировина – гуманітарний чинник було підпорядковано матеріальному: «... у першу чергу евакуації підлягає: а) найважливіші промислові цінності..., цінні сировинні і продовольчі ресурси... та інші цінності, що мають державне значення; б) кваліфіковані робочі, інженери і службовці разом з підприємствами, що евакуюються з фронту, населення. У першу чергу молодь, здатна для військової служби, відповідальні радянські і партійні робітники...» [197, с.29]. З початком війни з України було вивезено майже 550 великих підприємств, які невдовзі відновили свою роботу вже на новому місці. Евакуація матеріальних цінностей у цілому була проведена досить успішно. Інакше склалося з евакуацією людських ресурсів [482, с.110]. Через швидке просування фашистських військ, бомбардування й артилерійські обстріли залізниць і шосейних доріг, вокзалів, під'їзних шляхів не змогли виїхати багато жителів західних областей України. Причинами незадовільного проведення евакуації населення були і недооцінка воєнної обстановки, що швидко погіршувалась, і намагання виробляти продукцію до останнього, і заборона місцевим органам влади виїжджати у тил без спеціального дозволу, щоб не сіяти паніку. Великі труднощі під час евакуації населення виникали через те, що основна частина рухомого складу залізниць вивозила промислове устаткування, продовольство та інші матеріальні цінності. А люди фактично виходили з районів бойових дій пішки. Виключення складали кваліфіковані кадри, інженерно-технічні працівники, спеціалісти сільського господарства, які потрібні були для відновлення виробництва на сході.

При цьому раціональна доцільність евакуаційних заходів часто вступала у суперечку з політично-пропагандистськими вимогами стримувати паніку та пораженьські настрої серед населення.

Нерідко партійні і радянські органи влади спочатку видавали накази про невиїзд з населених пунктів, а самі, користуючись службовим транспортом та положенням відправляли з міст родини, майно, або втікали самі. Так, у серпні 1941 р. комуніст І.І.Ковальов писав Сталіну про паніку при евакуації з Маріуполя, про шахрайство, безгосподарність, безчинства партійних керівників, які тікали на своїх машинах з усім домашнім скарбом, меблями, причому «родини начальників їхали під парасольками, брали навіть кімнатних собачок, а діти, учні йшли пішки» [504, с.31]. Представники Головного політуправління РСЧА передавали з місць невтішні вісті. «На шляху відходу частин радянської армії встановлено багато випадків, коли керівники інститутів органів влади і партійних організацій проявляють паніку. Вони заздалегідь залишають села і міста, не організувавши евакуації населення та цінностей»; «...населення незадоволене поведінкою місцевих радянських органів влади», адже останні «...за декілька днів до приходу німців у той чи інший населений пункт тікають і втрачають зв'язок з населенням, залишають його без керівництва. Причому тікають так: спочатку біжить міліція, а за нею керівники місцевих органів...» [51, арк. 50, 51, 64, 65]. Стенограма спільної наради бюро Сталінського обкому КП(б)У та бригади робітників ЦК ВКП(б) з питань агітаційно-масової роботи на чолі з О.Ярославським, яку, навчені гірким досвідом надіслали до стратегічного регіону України рятувати ситуацію, рясніє прикладами розгубленості, втеч місцевих партійних та господарських органів влади, акцій незадоволення населення [16].

Ми спеціально зосередили увагу на негативних проявах в поведінці, настроях, почуттях, вчинках окремих представників українського населення, адже вони були далеко не поодинокі і, можна, частково, погодитись із запропонованим В.А.Гриневичем визначенням ситуації в Україні на початку

війни як «кризи лояльності щодо сталінського режиму» [692, підрозділ 3.1]. Адже, це зайвого разу демонструє ту складну духовну атмосферу, яку треба було перебороти, подолати радянській владі. Разом з тим, сьогодні несправедливо замовчується потужне патріотичне піднесення серед населення, про яке повідомляється у тих же самих архівних документах [52], добре висвітлене в літературі сюжетами створення ополчення, винищувальних батальйонів, дійсно масового добровільного вступу до лав Червоної Армії та багато ін. У перші дні війни радянські газети вміщували численні фото, на яких було зображено натовпи людей біля мобілізаційних пунктів у Києві, Харкові, Одесі та в багатьох інших містах та населених пунктах України, і це не було дезінформацією. Нам хотілось би навести усього декілька прикладів, коли і керівники, і пересічні люди не піддавались паніці, розгубленості, виявляли кмітливість, почуття справжнього патріотизму, героїзму тощо.

У м. Дружковка (Сталінська обл.) секретар міськкому Поляков виявляв панікерські настрої комуністів наступним чином. Він приходив до комуністів і питав: «Засолив овочі чи ні? – Чому не засолив, втекти хочеш?» Як тільки комуністи стали солити овочі, паніка серед населення припинилась [16, арк.10].

Постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 27 червня 1941 р. зобов'язувала знищувати усе цінне майно, устаткування, сировинні запаси, зерно, які не можуть бути вивезені, для того щоб ними не скористався ворог. Виконання цієї директиви вкрай гнітюче діяло на населення. Особливо коли спалювали найсвятіше для кожної людини – хліб. На Дніпропетровщині у період жорстоких оборонних боїв генерал Л.Я.Малиновський заборонив палити збіжжя: «Це неможливо. Коли бійці побачать, що за їхніми спинами усе палає, вони не зможуть битися! Ми деморалізуємо армію. Я не піду на це! Спробуйте зрозуміти, що відчуває солдат, який отримав наказ битися до останньої краплі крові, не відступати, і який у той же час бачить, що за його спиною все піддають вогню! Адже, коли підпалюють, значить не вірять, що

ворога буде затримано!» [412]. Тактика «випаленої землі» залишала населення не тільки без засобів виживання, але й відбирала у них останню надію на захист з боку держави. Так, секретар одного з райпарткомів Київської області Бойко 3 липня 1941 р., коли супротивник знаходився на відстані 500 км від їх району, видав наказ про негайне знищення усього цінного (фабрик, підприємств, посівів) і роздачі усього хліба трудящим. Колгоспники були обурені таким наказом: «Ми фашистам нічого не залишимо, жодної зернинки хліба від нас не отримають, але навіщо ви, уповноважені, замість того, щоб бути на фронті і не допускати фашистським військам просуватися на нашу територію, нас примушуєте зараз знищувати посіви, коли ворог на відстані 500 км» [172, с.128, 129].

Незважаючи, на проведені евакуаційні заходи, на окупованій території України залишилась переважна більшість населення не тільки через відсутність можливості евакуюватися, але й через небажання самого населення виїжджати. В.Гриневич вважає, що радянські джерела подавали перевищену кількість евакуюваних з України – 3,5 млн., що складало 10% населення (така ж цифра називається у завершальному томі історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» – «Безсмертя» [412, с.489]). За думкою автора, вірогідно слід мати на увазі, що лише 2-2,5 млн. осіб спромоглися евакуюватися з України, тобто 6-7% від її населення [484, с.313]. Окрім, об'єктивних тому причин, був і суто психологічний чинник – небажання населення зриватися з рідних місць, кидати свої домівки. Багатьма евакуація розцінювалась як втеча, люди не хотіли вірити, що їхнє місце чи їхній населений пункт захопить ворог. Тим більше, що преса, радіо, керівники на мітингах та зборах запевняли населення, що самовідданими зусиллями ворога буде зупинено. Особливо це стосувалось селян, переважна більшість яких на відріз відмовлялась залишати власними руками збудований будинок, садибу, господарство.

Отже, стратегічні прорахунки влади призвели до драматичних подій початкового етапу війни, потребували величезних зусиль щодо мобілізації як матеріальних так і морально-духовних сил усієї країни.

Незважаючи на впертий опір радянських військ на початку другої декади липня 1941 р. німці вже були під Києвом, а до кінця осені майже повністю окупували всю Україну. Радянський уряд добре усвідомлював усю небезпеку втрати впливу на українське населення, особливо за умов його потужної обробки з боку нацистської пропагандистської машини. Треба було терміново налагоджувати агітаційно-пропагандистську роботу на окупованих територіях, враховуючи усі прорахунки та недоліки попередніх акцій та кампаній.

Ефективність радянської пропаганди в окупованій Україні залежала від багатьох чинників. По-перше, від настроїв населення, які на початку війни виявились далеко не в усіх лояльними до радянської влади. По-друге, радянська пропаганда, як вже було вказано вище, розгорталась в умовах розгалуженої пропаганди окупаційної влади. По-третє, переважна більшість кадрового та самодіяльного активу пропагандистів, патріотично налаштованого населення були призвані до лав Червоної армії, пішли до партизанських загонів, евакуйовані на схід. Так, дбаючи про збереження інститутів української державності, у вересні 1941 р. було розроблено відповідний план щодо функціонування в радянському тилу українських державних, політичних, громадських і культурних організацій. Згідно нього до тилу було евакуйовано і головні структури агітаційно-пропагандистського апарату України: відповідні відділи ЦК КП(б)У, Головліт, Радіокомітет, радіотелефонну агенцію (РАТАУ), Управління у справах мистецтва, творчі спілки письменників, композиторів, художників, редакції ряду журналів і газет [692, с.175]. Щоб налагодити здійснення впливу на населення окупованої України цими структурами, потрібно було докласти багато зусиль та часу.

По-четверте, виникали труднощі суто об'єктивного характеру, як-то нестача технічних засобів ідейно-політичної роботи, відсутність досвіду її проведення в екстремальних умовах [534, с.29]. Як повідомляв один з керівників партизанських загонів, не вистачало елементарного – паперу: «Біда – мало паперу, його треба видобувати із зброєю» [115, арк. 53].

Однак, ці труднощі радянська влада, і треба віддати їй належне, долала комплексно і у доволі короткі строки.

Таємним наказом Й.Сталіна 5 вересня 1942 р. було визначено зміст радянської політичної роботи в окупованих регіонах: «Керівним органам партизанського руху, командирам і комісарам партизанських загонів, поруч з бойовою роботою, розгорнути і вести серед населення постійну політичну роботу, роз'яснювати правду про радянський Союз, про безпощадну боротьбу Червоної Армії і усього радянського народу проти фашистських загарбників, про неминучу загибель кривожерливих окупантів. Викривати на фактах брехливу німецьку пропаганду, виховувати ненависть і озлоблення до німецьких загарбників. З цією метою налагодити видання газет, листівок та інших друкованих матеріалів на окупованій території...» [65, арк. 80зв.]. Згідно виконанню цієї настанови було налагоджено спостереження за настроями населення та розповсюдження серед нього потрібної інформації, яке здійснювалось переважно за допомогою партизанських загонів, підпільників. Постановою Державного комітету оборони (ДКО) від 28 вересня 1942 р. у складі Центрального штабу партизанського руху було створено Політичне управління (відділ). Перед цим управлінням (відділом) стояло завдання широкого розгортання агітаційно-пропагандистської роботи серед населення окупованої території СРСР, керівництва нею, організації друкованої і усної пропаганди та контрпропаганди [534, с.30-31]. Відповідно до рішення ЦК ВКП(б) від 2 жовтня 1942 р. в Україні було створено нелегальний ЦК КП(б)У України, до складу якого увійшли члени ЦК, обрані на передвоєнному з'їзді компартії України, керівники обкомів партії, командири і комісари великих партизанських з'єднань. А в квітні 1943 р. при

відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У було створено спеціальну групу для роботи серед партизан і населення окупованих районів республіки. Вона зосереджувала усі матеріали, які поступали з окупованих районів, а також зі звільнених територій для вивчення і систематизації, з тим, щоб використовувати їх з метою контрпропаганди; організовувала перехват радіопередач ворога українською мовою, які потім враховувались при проведенні роз'яснювальної роботи з населенням [534, с.36, 40].

Основний зміст агітаційно-пропагандистської роботи ЦК КП(б)У України було спрямовано на «мобілізацію українського народу на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, вихованні почуття ненависті, злоби та помсти у українського народу до окупантів, вихованні мужності, патріотичної любові до Батьківщини і віри у перемогу Червоної Армії над гітлеризмом» [63, арк. 129].

Велику роботу щодо з'ясування стану в окупованих районах проводили розвідувальне управління Генерального штабу Червоної Армії та НКВС. Як свідчать архівні документи, їх спецповідомлення, зведення, направлялись до відділу агітації і пропаганди ЦК ВКП(б), де використовувались у пропагандистських цілях [58, 59]. Так, приклади жорстокого поводження окупантів з місцевим населенням, пограбування селян, вбивства жінок і дітей у спецповідомленнях підкреслювалися червоним олівцем з помітками – «використати». А потім ці сюжети з'являлись в газетах, повідомленнях Радінформбюро, листівках [58, 59]. І якщо на початку війни, приклади звірств нацистів лякали населення, озлоблювали його проти радянської влади, що кинула на розправу лютому ворогу, то за жорстоких реалій «нового порядку» вони викликали жагу помсти за своїх жінок, рідних, дітей. Так, листівка партизанського з'єднання Сабурова так і називалась «До помсти». Вона містила фото закатованої нацистами української жінки Марії Іваненко (на грудях в неї була табличка Maria Ivanenko № 7385) і вірші:

«Німецький нелюдь захотів
Зробити з нас своїх рабів,

Ні бреше кат – він згине сам!

День волі – близько! Смерть катам!» [67, арк.98зв.].

Дух помсти пробуджувався за допомогою численних плакатів, де сюжетом був малюнок матері, яка тримала на руках свою загиблу дитину. На початку війни агітаторами розповсюджувалося свідчення Ванди Василевської про влаштовану нацистами у Львові виставку закатованих жертв, серед яких була мати, до грудей якої штиком було приколото дитину [15, арк.23]. Більшість таких листівок закликала місцеве населення йти до партизан, допомагати усім, «хто бореться за визволення рідної землі». Так формувався образ ворога, який характеризували такі заголовки, як: «страхотливі злодіяння», «звірства фашистських катів», «сліди звіря», «вбивці дітей» та ін. В одній з листівок під назвою «Ніколи не будемо рабами Гітлера» говорилося: «Дикие орды гитлеровских разбойников, ворвавшись в наш чудесный край, уничтожают все, что дорого нашему сердцу, что дала нам советская Власть...» [68, арк. 2].

Радянська пропаганда намагалась оперативно реагувати на усі заходи окупаційної влади, як-то проведення аграрної реформи, мобілізація молоді на примусову працю в Німеччині, заготівля продуктів для німецької армії тощо. Так, один з українських партизанських загонів випустив листівку «Як німці наділяють землею». На ній був зображений німець із землеміром, який проткнув лежачого на землі селянина, і вірші:

«Звезуть зерно і сплять двір,

Уб'ють і кинуть в яму свіжу.

Кричить кривавий „землемір»:

– Отак я всім землі наріжу!» [67, арк.2зв.].

У 1943 р. ЦК ЛКСМ видало і розповсюдило в окупованих районах окремою листівкою лист у віршах української дівчини Софії Кібець з німецького м.Мускау своїм рідним до с. Орешовка Успенського району Ворошиловградської області під назвою «Письмо с чужбины», в якому та образно описувала «невільничій ринок» для слов'янської молоді в Німеччині

[63, арк.74-75]. У тематичному плані відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У на видання листівок зазначалось: «видати листівку «Галя у Німеччині». На першій сторінці дати фото Галі, що її рекламує гітлерівська пропаганда, а всередині – листи дівчат з Німеччини» [122, арк. 27]. Тема неволі активно використовувалась радянською пропагандою: ««Слушайте нас, родные, слушайте братья с Востока!», - звертались у численних листівках «радянські дівчата з німецької каторги» до своїх рідних [68, арк.2зв.].

Активно використовувались радянською пропагандою релігійні почуття віруючих на окупованих територіях. Так патріотичні послання ієрархів Руської Православної церкви, інших конфесій розповсюджували по всіх регіонах Радянського Союзу. Це підтверджується наявністю в архівних документах записок заступника наркома внутрішніх справ В.М.Меркулова¹ секретарю ЦК ВКП(б) О.С.Щербакову, в яких погоджувалися заходи на видання друком і розповсюдження патріотичних відозв священнослужителів усіх великих конфесій СРСР в окупованих регіонах. За читання цих відозв 7 листопада 1941 р. в окупованому Києві німцями були розстріляні архімандрит Олександр Вишняков і протоієрей Павло Остренський [485, с.155].

Гостро реагувала радянська пропаганда і на факти співробітництва населення окупованих регіонів з нацистською владою. Видавались листівки-звернення до старост, поліцаїв. У вказівках ЦК КП(б)У щодо випуску листівок зазначалось: «особливу увагу приділяти розвінчання українсько-німецьких націоналістів, їхніх ідей, лозунгів і програм. Викривати їх зрадницьку роль на службі Гітлера, як душителей українського народу» [122, арк. 28]. Відповідно до цієї вказівки було видано листівки під назвами: «Кому служить Андрій Мельник і чого він домагається?», «Українсько-

¹ В.М.Меркулов – на той час заступник наркома внутрішніх справ, до 1943 р. курирував релігійні питання.

німецькі націоналісти – вороги українського і польського народу», «Галицька дивізія. Прокляття тим, хто стане під її прапори» і багато інших [122, арк.29].

Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б) особливо спрямовувало роботу комсомольських підпільних організацій серед населення «на зрив тотальної мобілізації; розкладення поліцейських та інших військових загонів, створених німцями з місцевого населення» [65, арк.69]. Так, листівки Ямського партизанського загону Сталінської області закликали населення до смертельної помсти зрадникам, а їх самих – отямитися і повернути зброю проти «спільного нашого ворога – гітлерівських бандитів» [22, арк.1; 27, арк.1; 28, арк.1].

Слід відзначити, що фактично кожний партизанський загін видавав окрім бойових листків друковані газети: «Партизан», «Червоний партизан», «Більшовик» та інші, кожна накладом від 500 до 2000 примірників для розповсюдження серед населення [63, арк.174]. Велика увага приділялась усній пропаганді, яка була звичною для населення ще за мирних часів: «...крім розповсюдження листівок, кожній групі, яка іде на операцію або диверсію, дається завдання проводити індивідуальні і групові бесіди серед населення...» [115, арк.73]. Змістом таких бесід була «своєчасна і повна інформація населення про положення на фронтах і роз'яснення завдань громадян Радянського Союзу у вітчизняній війні; роз'яснення імперіалістичної сутності німецького фашизму; мобілізація усіх сил радянського народу на розгром німецько-фашистських загарбників» [63, арк.175]. Так, агітатори партизанського загону ім. Ворошилова за шість місяців 1942 р. провели серед населення три мітинги, вісім першотравневих бесід, десять зборів, де обговорювались питання про положення на фронтах, більше 20 бесід про зміст повідомлень Радінформбюро, агітували про невиконання німецьких податків. На бесідах, проведених цим загonom, були присутні більше 4100 осіб. У результаті, за даними цього загону, села Серова, Кожанка, Петрятинка, Сеножатное, Кріуша не здали ані м'яса, ані хліба окупантам [63, арк.177].

Особлива увага приділялась виданню і перекиненню друкованих матеріалів населенню окупованих районів і областей з центру. За період з червня по листопад 1942 р. відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ, а також політуправліннями Південного і Південно-Західного фронтів було видано для населення окупованої України 155 номерів газети «Комуніст» загальним накладом 1340 тис. примірників; газет-листівок «Комуніст» (535 тис. примірників); газети «Советская Украина» 185 номерів (435 тис. примірників); газет-листівок «Советская Украина» 12 номерів (120 тис.) та ін. Усього було розповсюджено газет і газет-листівок 25430 тис. примірників [63, арк.175].

Вдалою, на наш погляд, була практика звернення радянської влади у відозвах і листівках до конкретних категорій населення окупованих регіонів: «К советским женщинам оккупированных немцами областей»; «К советским крестьянам и крестьянкам оккупированных немцами областей»; «Женщинам украинского села», «К юношам и девушкам временно оккупированных немецкими фашистами областей Украины», «Звернення до вчителів», навіть у листопаді 1942 р. вийшла листівка дітям, приурочена до святкування 25-річниці Жовтневої революції [184; 217, с.318-319, 354-356, 410-411; 122, арк.8]. Видавались листівки до мешканців окремих міст: «К населению г. Мариуполя», «К населению Криворожья», «К трудящимся Николаева и Херсона», «К населению г. Константиновки» та інші [122, арк.8]. Такі звернення справляли враження персоніфікованої турботи і сприймались досить позитивно, тому мабуть і переважали у загальній тематиці листівок. Так, у плані роботи відділу агітації та пропаганди ЦК КП(б)У щодо змісту газет та листівок для населення окупованих районів України чітко зазначалось: «викривати брехню, обман німецької пропаганди про так званий «новий порядок» на Україні, усяляти віру в нашу перемогу, кликати народ на смертну боротьбу проти німецьких загарбників. Листівки суворо диференційовані. Адресувати їх до окремих груп населення і в окремі області, широко використовувати народні та історичні мотиви, що показують

любов до рідної землі, готовність жертвувати всім в ім'я звільнення України від ворога» [122, арк.25].

Практикувались закладки листівок в районах України, які залишались частинами Червоної Армії, листівки розкидувались з літаків. Так, до 25 річниці Жовтневої революції було видано і розкидано на окупованій території України 12 найменувань листівок накладом більше 1,5 млн. екземплярів [63, арк.176].

Але, як правило, листівки розповсюджувались представниками партизанських загонів і підпільниками. При цьому, як вони самі зазначали «листівки не слід наклеювати, їх потрібно роздавати і, в першу чергу молоді, підкидати до дворів, тоді вони будуть прочитані і передані далі своїм людям» [115, арк.74].

Широко використовувалися у пропагандистських цілях публіцистичні статті, нариси, художні твори, українських письменників П.Тичини, М.Бажана, М.Рильського, В.Сосюри. Так, ЦК ЛКСМУ у 1942 р. випустив листівку про долю української молоді в Німеччині, яку продають з аукціонів як рабів з виразними віршами В.Сосюри «Вони продають» [67, арк.25зв.].

Важливим каналом інформації, дієвою формою агітаційно-пропагандистської роботи було радіо. Вже до кінця 1942 р. було проведено більше 400 радіопередач для партизан і населення окупованих районів України. З 1943 р. окрім радіостанції «Радянська Україна» у Москві та ім. Т.Г.Шевченка у Саратові, стала працювати станція «Дніпро» [618, с.164; 122, арк.4]. Тільки одна короткохвильова станція ім. Т.Г.Шевченка протягом доби передавала 19 годин радіопередач: 6 годин 30 хвилин транслювала московські станції і 12 годин 30 хвилин – власні [122, арк.4]. Зміст радіопередач певною мірою дублював тексти листівок, про що свідчить, наприклад, тематичний план основних радіопередач радіостанції «Радянська Україна» на червень 1943 р.: «У неволі. У тюрмі. На каторзі», «В защиту детей от фашистского варварства» та ін. [122, арк.42-50].

З метою кращої організації контрпропаганди при Всесоюзному Радіокомітеті було організовано спеціальну групу для радіоперехватів ворожих станцій, які вели пропаганду українською мовою. У спецповідомленнях з України зазначалось, що радянські радіопередачі були доступні ширшому колу населення, ніж влада могла передбачати, адже населення користувалося радіоприймачами німецьких офіцерів і чиновників, які мешкали на приватних квартирах у містах і великих районних центрах [65, арк.88зв.]. Люди, ризикуючи подекуди життям, у будь-який спосіб намагались отримати інформацію про хід воєнних подій, не довіряючи нацистській пропаганді.

Найпопулярнішим засобом донесення до суб'єкта необхідної інформації під час війни був плакат, адже він сприймається на великій розстані, виокремлюючись серед інших джерел інформації, у плакаті часто застосовуються зображальні метафори, загальноприйняті символи, співставлення різномасштабних зображень, узагальнення форми предметів; важливу роль відіграє характер шрифту і розташування тексту, яскраве декоративне кольорове рішення, що разом сприяє моментальній та тривалій фіксації сюжету. За радянські часи плакати стали виконувати виключно пропагандистську функцію, яка під час Великої Вітчизняної війни досягла своєї неперевершеної досконалості та значимості у впливі на свідомість населення.

Вже до вечора 22 червня 1941 р. Кукринікси (М.Купріянов, П.Крилов, М.Соколов) створили ескіз всесвітньо відомого плакату «Беспощадно разгромим и уничтожим врага». Фактично він став ілюстрацією виступу В.М.Молотова по радіо: «віроломний ворог» – розірваній папір з договором пакту Молотова-Ріббентропа і зірвана з обличчя Гітлера маска; «наше дело правое, враг будет разбит» – штик, встромлений прямо у голову фюрера; контраст червоного та чорного кольору як символ безкомпромісної боротьби (Див дод. В.).

Однією з головних тем плакатного образу став образ жінки-матері, який втілював в собі як абстрактний образ матері-батьківщини, так і підкреслював гендерний контекст (мати з дитиною на руках, поневолена жінка тощо).

Мабуть одним з неперевершених за силою враження став найвідоміший плакат відомого радянського художника І.М.Тоїдзе «Родина-Мать зовет!». Через багато років після закінчення війни автор плакату розповідав історію, яку почув від знайомого йому фронтовика: «Радянські війська обороняли місто від переважаючих сил супротивника. І, як це доволі часто було у перші місяці війни, місто відстояти не вдалось. Коли бійці його залишали, один з солдатів, побачивши на стіні напівзруйнованого будинку плакат, вигукнув: «А як же моя мама?!». Він відстав від товаришів, зняв плакат зі стіни, акуратно склав його і сунув під гімнастерку. Але наздогнати своїх вже не встиг, загинув від ворожої кулі» [647]. І хоч цей випадок більш схожий на легенду, сама її поява досить символічна: вона свідчить про великий емоційний вплив як візуального, так і взагалі патріотичного образу жінки-матері («...Россия, мати! Свете мой безмерный, / которой мстят мне за тебя!» – писав радянський поет Сергій Наровчатов у 1941 р. [660]).

Створений в перші роки війни плакат «Родина-мать зовет!» було роздруковано мільйонними накладами і в різних форматах. Репродукцію з нього розміром менше поштової картки фронтовика зберігали поруч з фотокартками матерів, наречених, дітей.

Тематика радянського політичного плакату часів війни наочно відображає її етапи, як героїчні так і трагічні, ілюструє зміни в ціннісних орієнтаціях радянського ідеологічного впливу на населення воюючої країни. Образ Вітчизни-Матері, присутність на плакатах героїв російської історії – Кутузова, Невського, Суворова – повинні були впливати на глибинні почуття людини: любов до вітчизни, рідної домівки, гордість за свою минувшину. Патріотизація радянської політики доповнювалась відповідним візуальним рядом. При цьому ставилось завдання довести спадкоємність, безперервність історичного процесу країни, чим беззаперечно перегорталась

сторінка нещодавнього відмежування від «старого світу» (плакат «Бьемся мы здорово, колем отчаянно, внуки Суворова, дети Чапаева») (Див. дод. Г).

Радянські плакати часів війни є наочною демонстрацією комплексного підходу керівництва СРСР до виховання у радянських людей ненависті до ворога-німця, адже треба було якось відходити від довоєнного принципу пролетарського інтернаціоналізму, за яким робочий клас той же Німеччини апріорі не міг бути ворожим. Якщо протиріччя між сталінізмом і фашизмом у 30-х роках і призвели до створення образу ворога під назвою «німецький фашизм», то тоді цей образ залишався більшою мірою формальним та невизначеним (плакат «Фашизм наступает», «Бей фашистского гада». Див. дод. Г). З початком же воєнних подій змінився і політичний стан речей: з'явився справжній окупант рідної країни. Гасло І.Еренбурга «Убей немца!» подавалось у комплексі з плакатами, на яких зображались звірства нацистів на окупованій території. Центральною фігурою плакатів виступали діти і жінки, які благали про спасіння, закликали до помсти: «Боец, освободи от фашистского гнета!», «Отомсти!», «Боец Красной Армии, спаси!» та інші (Див. дод. Д). З точки зору загальнолюдських цінностей ці плакати справляють велике враження саме на чуттєвому рівні. Отже, мова плакатного зображення створила просту, наочну знакову символіку, яка викликала ненависть та огиду до ворога. Так, наприклад, Гітлер зображався в образі змія (плакати «Бей фашистского гада», «Раздавим фашистского гада» – дод. Г), який у слов'янській іконографічній традиції вважається символом нещастя, зла, гріха.

В Україні перший агітплакат-блискавка вийшов на третій день війни, а усього за перші тижні війни було видано 20 тематичних плакатів [621, с.7]. Перші плакати київських художників З.Ш.Толкачова «Ох и будет морда бита Гитлера-бандита!» і В.Г.Литвиненка і Р.Ф.Мельничука «На тебе!» знаходяться в одному візуальному та текстову ряді з плакатом Кукриніксів «Беспощадно разгромим и уничтожим врага» і свідчать про бажання влади усіма засобами вселити в населення впевненість у перемозі над ворогом. У

перші дні війни видання «Мистецтво» у містах Києві, а потім у Харкові випускало мільйонними накладами плакати, гасла, ілюстровані листівки, картки, лубки українською і німецькою мовами. Але після окупації України та ліквідації видання «Мистецтво», випуск агітаційно-пропагандистської продукції було доручено Укрвидавництву при ЦК ВКП(б), яке знаходилося в евакуації в м. Уфа, що негативно вплинуло на випуск наочної агітації. Колектив Укрвидавництва було піддано критиці й запроваджено відповідні заходи. Так, при видавництві було створено творчу бригаду з шести ведучих українських художників – Пустовойта, Диргеуса, Савіна, Макогона, Кручакова та Кружкова. Їм було поставлено завдання у терміновому порядку налагодити виготовлення «оригіналів плакатів і агіток, зарисовок, бойових епізодів, героїв Вітчизняної війни, зустрічей населення з Червоною Армією у звільнених містах і селах України» [125, арк.34-35], які повинні були відповідати затвердженому плану видання наочної агітації. Тематика сюжетів плакатної пропаганди варіювалася в залежності від зміни політичної обстановки [125, арк.37-38]. Так, починаючи з 1943 р. візуальний ряд радянського плакату змінюється: більшу роль відіграє очікування перемоги. Образи плакатів відобразили не тільки нову пропагандистську кампанію радянської влади, але й оптимістичні настрої в суспільстві: «Пьем воду родного Днепра, будем пить из Прута, Немана и Буга!», «Дойдем до Берлина» та інші (Див. дод. Е).

Значення радянського плакату як одного з потужних видів ідеологічної зброї визнавала і Німеччина. Міністр пропаганди Геббельс виніс смертний вирок усім, хто брав участь у випуску плакатів «Вікон ТАРС». Червоноармійці й партизани, які приїжджали з фронту за плакатами, розповідали про свідчення полонених німецьких офіцерів, які мали директиву вищих органів нацистської влади: «Як тільки буде взята Москва, усі, хто працював у «Вікнах ТАРС», будуть висіти на ліхтарних стовпах» [794].

Вище ми вже зупинялись на значенні кіномистецтва у формуванні відповідної свідомості радянського населення. Радянське кіно після 22 червня – стовідсоткова ілюстрація мобілізації народу на розгром агресора, з використанням саме сили навіювання екранного герою. У короткометражному фільмі «Чапаєв с нами» добре відомі глядачам заключні кадри фільму братів Васильєвих (поранений Чапаєв під градом ворожих куль намагається перепливти Урал) змонтували по-новому: легендарний комдив, перепливши-таки річку та осідлавши вірного коня, звертався з патріотичною промовою до червоноармійців, які йдуть на фронт (згадаймо плакат «... діти Чапаєва»). Фільм «Олександр Невський» видатного режисера С.Ейзенштейна, знятий ще у 1938 р. і дуже популярний до 1939 р., після чого його зняли з прокату у зв'язку з Пактом про ненапад з Німеччиною, став у нагоді після 22 червня 1941 р. Він демонстрував намагання вже згадуваних пошуків спадкоємності історичних подій в історії: те, що зробили російські війська під керівництвом Олександра Невського, вони можуть зробити і при Сталіні, а слова «Кто к нам с мечом придет, тот от меча и погибнет», – перетворились на одне з гасел радянської пропаганди як під час «гарячої», так і потім «холодної» війни.

В «Боевых киноборниках», які представляли собою поєднання коротких ігрових та хронікальних сюжетів, були широко представлені сатиричні мініатюри – кіноплакати, кінокарикатури, кіноанекдоти. Так, у «Боевом киноборнике № 2» було включено сатиричний сюжет «Случай на телеграфе»: у черзі віконця телеграфу незвична особа у сюртуку та трикутному капелюху протягує дівчині-телеграфістці бланк телеграми. На екрані великими літерами виникає текст послання: «Берлин. Гітлеру. Пробовал – не советую. Наполеон». До речі, подібні сюжети з Наполеоном були досить популярними і в плакатній графіці, по-різному обігравались на сторінках журналу «Перець», «Крокодил». Так, Кукринікси малюють карикатуру під назвою «Брати по крові», на якій Гітлер і Наполеон [273, с.8]. Тема була популярною і мала продовження. Через два роки художник

Л.Бродати зобразив привід французького солдата, який глузливо супроводжує барабанною дріббю відступ німців «по старому Смоленському шляху» [274, с.4]. Аналогічний сюжет було вміщено на сторінках журналу «Перець»: було наведено репродукцію з картини Прянишнікова (селяни ведуть полонених французьких солдатів – рік 1812) і малюнок А.Девяніна (селяни ведуть полонених німців – рік 1941) [281, с.4-5].

У контексті творення нової бойової естетики гніву та непримиримості без полутонів та коливань, відшукувались нові прийоми, ракурси подачі візуального ряду. Так, у двох відомих публіцистичних фільмах О.Довженка «Битва за нашу Советскую Украину» (1943) та «Победа на Правобережной Украине и изгнание немецких захватчиков за пределы украинских земель» (1944), режисером було оновлено багато прийомів документального кіно: патетичний дикторський текст, кадри довоєнного минулого, негативне використання трофейної німецької хроніки, – вражали глядачів [834, с.239].

У фільмі під назвою «Секретарь райкома» (1942) вперше було подано незвичне і неможливе на екрані 20-30-х років таке уявлення про патріотизм, корені якого – у досвіді національної історії, у традиціях минулих часів. На екрані з'являвся Георгієвський хрест, отриманий в боях за вітчизну у Першу світову. Партизанам допомагав сільський священик. Полонення фашистського загону партизанами відбувалось у приміщенні церкви, а у фіналі картини партизани розгойдували церковний дзвін, і його набат лунав заклик до всенародної священної боротьби із загарбником («...идет война народная, священная война»).

Фільми «Она защищает Родину» (1943), «Однажды ночью» (1945), «Радуга» (1943), «Непокоренные» (1945) своєю відкритою демонстрацією відвертої жорстокості, страждань, ненависті, особливо на контрасті з «визаною» реальністю фільмів 30-х років демонстрували таку атмосферу тогочасного суспільства, яку Борис Пастернак висловив потім в романі «Доктор Живаго»: «...Когда возгорелась война, ее реальные ужасы, реальная опасность и угроза реальной смерти были благом по сравнению с

бесчеловечным владычеством выдумки и несли облегчение» [350, с.586-587]. Так, героїня фільму «Она защищает Родину» Прасковья, втратила на фронті чоловіка, її дитину гітлерівець кинув під гусениці танку. Наприкінці фільму у цього жахливого кадру з'явився кадр-відповідь. Вже будучи керівником партизанського загону, жінка зустрічає на шляхах війни вбивцю свого сина, кидається до руля кинутого німцями танка і розчавлює ворога як мерзотну комаху. Нея Зоркая, авторка цих строк, згадувала як ученицею-старшокласницею дивилась цю картину у 1943 р. у прифронтівій Москві: «мертва тиша стояла в залі, поки Прасковья гналась на танку за вбивцею дитини, і потім загальний подих полегшення, розрядки, як знак якогось катарсису» [531, с.747-748]. Можна тільки уявити, що відчували люди, які пережили усі ці жахи наяву в окупації, дивлячись цей фільм.

Фільм «Радуга» також малював жахи окупаційного режиму: на колючому дроті повис восьмирічний хлопець, вбитий лише за те, що хотів передати шматок хліба вагітній жінці, захопленою німцями. Кадри малюють жахливі сцени катування: її ганяють роздягнуту по снігу, комендант стріляє у її народжену дитину, адже вона не видає місцезнаходження партизан. Отже, окупаційний режим рве кровні зв'язки, злодійські глумиться над священними для будь-якої нації і соціуму материнською любов'ю. До речі, змінюється й візуальний ряд головних героїнь: якщо до війни це веселі блондинки-спортсменки, то тепер це виснажені, скорбні, витончені обличчя простих жінок. Так, головну роль в «Радуге» зіграла видатна українська актриса Наталія Ужвій, в якій режисер М.Донської, за його словами намагався втілити «українську Мадонну».

До речі, фільм «Радуга» М.Донського за повістю Ванди Василевської приніс радянському кіномистецтву нове міжнародне визнання. Його було знято у рекордний термін. І перші ж копії були відправлені до фронтівих частин. Політуправлінням було видано наказ: «Усім частинам і підрозділам дивитись фільм «Радуга» і дозволяти тилівим частинам пересування до 50-ти

кілометрів, якщо на місці їх перебування немає кіноустановок», – згадував режисер фільму М.Донської [330, с.253-254].

Пізніше фільм демонструвався у різних країнах світу. Коли його показали дипломатичному корпусу, посол США А.Гарріман попросив відправити фільм президенту Ф.Рузвельту. Було зроблено спеціальний екземпляр, який посол переслав літаком через Північний полюс президенту.

Після перегляду стрічки, президент Рузвельт надіслав листа М.Донському, в якому зокрема зазначалось: «У неділю у Білому домі дивились надісланий нам Ваш фільм «Радуга». Я запросив професора Чарльза Болена перекладати нам, але картина виявилась такою величною, що розуміли і без перекладу. Вона буде показана усьому американському народу...». Американський генерал Макартур після перегляду фільму заявив, що «руські врятували цивілізацію». А американська преса повідомляла, що у кінотеатрах після перегляду «Радуги» у фойє були виставлені столи, де записувались до армії добровольці [330, с.254]. Отже, фільмографія радянського кіно часів Великої Вітчизняної війни стала екранним втіленням і зовнішньої, і внутрішньої сторін духовного життя радянської людини, відображенням еволюції радянської політики на шляху мобілізації духовного потенціалу народу під час війни, втіленням надій на краще радянської інтелігенції.

Але, якщо плакати, листівки, меншою мірою радіопропаганда, доходили до населення окупованих регіонів, то кінопропаганда розгорталась по мірі звільнення їх Червоною Армією. У 1943 р. начальник управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б) Г.Александров розіслав усім секретарям обкомів, крайкомів та у ЦК Компартій союзних республік циркулярну телеграму: «Перевіркою встановлено, що стан кінообслуговування сільського населення низки областей вкрай незадовільний... Надаючи велике значення кіно, як могутньому засобу мобілізації мас на допомогу фронту Управління пропаганди та агітації, цекапарат вважає доцільним обговорити на бюро обкомів стан кінообслуговування трудівниками вашої області та влаштувати

заходи щодо докорінного поліпшення роботи. Упавління пропаганди вважає особливо важливим, щоб у період весняної сівби були використані усі наявні кіноустановки і кіноперсувні апарати для обслуговування сільського населення. Забезпечити демонстрацію кінофільмів у кожній сільраді не менше ніж два рази на місяць» [75, арк.31].

Узагалі вплив на свідомість населення звільнених регіонів потребував корегування пропагандистських зусиль радянської влади, адже при загальній радощі від звільнення, від радісної зустрічі населенням Червоної Армії, відбувались випадки непорозуміння, навіть ворожого ставлення з обох боків. І це не дивно. Населення, відчувши на собі усі жахи «нового порядку» свідомо чи ні, але не могло одразу вибачити радянській владі, за те, що вона кинула її напризволяще, Червоній Армії, яка на їх очах залишала рідні міста та села. Зі свого боку частина населення очікувала на помсту з боку сталінського режиму за виявлену нелояльність.

Так, вважаємо за доцільне навести витримки доповідної записки відомого письменника Б.Полевого, тоді – кореспондента газети «Правда», в якій він ділився своїми враженнями та міркування щодо роботи з населенням у звільнених регіонах України: «...вважаю своїм боргом повідомити про явище, яке приходиться нам тут спостерігати... наступ відбувається швидко..., німці приречені буквально бігти із сіл та міст, бігти поспіхом. Міста і селища у переважній більшості залишаються зараз незайманими, а іноді – і не розграбованими. Окрім цього німці впроваджували тут особливу політику... відновили під своїм контролем колгоспи і навіть завезли до них свої машини. Врожай цього року вони ані розграбувати, ані знищити не встигли, і він залишився у руках населення, принаймні там, де ми зараз знаходимось... І ось у бійця, який ще недавно бачив абсолютно розграбовані, спалені російські села і міста, виснажених, обірваних, скелетоподібних жителів, створюється враження, що тут люди «продались» німцям, що живуть тут «німецькі прихвосні» або «гітлерівські агенти». Уявлення це, зрозуміло, невірне, але воно має свої наслідки і в окремих випадках навіть

призводить до антагонізму між бійцями та населенням, викликає невірне ставлення до українців...

Так, у день взяття Харкова..., на окраїнах ще йшов бій, а на вулиці вже висипали мешканці, одягнуті у кращі свої плаття, з квітами, щоб висловити свою радість з приводу нашого приходу. Це ж дуже добре, що нас так зустрічають у кращому, святковому одязі, який вберегли від німців. А я сам чув, як командири, зиркаючи на святкові костюми, посміхались: німецькі бляді або «німецькі вівчарки», бач нарядилися!..» [65, арк.140-141].

Б.Полевой розмірковував і з приводу долі інтелігенції, яка примушена була пристосовуватися до нових порядків, і до інших, хто вимушено співпрацював з нацистами. Він наголошував на проведенні стриманих заходів, перш за все пропагандистського порядку, які б допомогли одразу після приходу Червоної Армії встановити «правильні і міцні стосунки зі звільненим населенням, і попередити б виникнення духу антагонізму...» [65, арк.141], тим більш в умовах нацистської пропаганди «більшовицької помсти».

Побоювання Б.Полевого мали під собою реальні підстави. Адже, дійсно після майже двох років німецької окупації сталінська влада таки розглядала українське населення як суцільне винне у зв'язках з ворогом. На довгі роки відлунням цього залишаються в радянських анкетах питання «Чи перебував під ворожою окупацією?». За зв'язки з ворогом в Україні з 1943 по 1957 роки було заарештовано 93690 осіб. Більше половини походили із Західної України і нерідко каралися передусім за націоналістичну діяльність, яку уряд не відрізняв від колаборації [484, с.357].

Не поодинокі були випадки і просто розстрілів жінок за «зраду», згадувані, наприклад у щоденниках О.Довженка та в архівних матеріалах [137].

Але, як цілком вірно зазначав Б.Полевой, пропагандистські акції не встигали за стрімкими змінами на фронтах. Тому, поряд з розгортанням традиційної агітаційно-пропагандистської роботи, акцент перемістився на

конкретні справи відновлення мирного життя, особливо на символічні його атрибути: відновлення роботи освітніх та культурних закладів. Так, вже 1 травня 1943 р. у звільненому Ворошиловграді працювало 14 районних клубів, 15 районних і три міські бібліотеки, 98 сільських клубів. Одразу після звільнення у місті місцевою молоддю було організовано естрадну групу, яка провела серед населення міста та районів, перед солдатами та офіцерами військових частин десятки концертів [54, арк.7].

На перших порах пропагандистська робота серед населення звільнених районів під час наступальних боїв покладалась на політвідділи армій. Так, тільки за серпень-вересень 1943 р. силами з'єднань і частин восьмої гвардійської армії Південно-Західного фронту для населення було проведено 21 кіносеанс, чотири концерти, 18 лекцій і доповідей. Демонструвалися фільми «Україна», «Сталинград», «Во имя Родины», «Орловская битва» та ін. Перед населенням виступали ансамблі червоноармійської пісні і танцю, фронтові концертні бригади [142, арк.1].

Для більшого охоплення населення пропагандою та агітацією створювались агітмашини, які виїжджали у села, завантажені плакатами, газетами, літературою і ... музичними інструментами. Для зголоднілих до інформації, елементарних розваг у вигляді пісні, музики (а з машиною, як правило посилався баяніст), селян такі приїзди перетворюались на справжнє свято [142, арк.1]. Концерти грамзапису, танці, навіть нудні лекції збирали усіх – від мала до велика.

Результати такої роботи були наочні. Так, начальник відділу агітації та пропаганди восьмої гвардійської армії Південно-Західного фронту гвардії підполковник Ступов звітував: «Впливи усіх цих форм агітації і пропаганди були величезні. Колгоспники, виступаючи, давали зобов'язання працювати не покладаючи рук для повного розгрому ворога. Кращим доказом нашої роботи з населенням було те, що вже наступного дня після проведення заходів на роботу виходило у декілька разів більше колгоспників» [142, арк.1зв.].

Враховуючи позитивний досвід впливу роботи армійських відділів пропаганди та агітації на населення, під час боїв за Правобережну Україну, Воєнні ради фронтів і Політуправління ставили перед командирами і політробітниками завдання надавати усіляку допомогу звільненому населенню у встановленні органів радянської влади, відновленні мирного життя, проводити політичну роботу – бесіди, доповіді, політінформації, силами домів Червоної Армії, дивізійних клубів влаштовувати розважальні заходи [142, арк.2]. У 1943 р. було прийнято спеціальна постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи з підсилення культурно-просвітницької роботи в районах, звільнених від нацистської окупації» [176, с.468-473].

Радянська влада знала, що робила. В такий спосіб в очах населення реабілітувалася армія, створювався її новий, реальний образ армії-визволительки, а з нею – і радянської влади. Зустрічаючи солдат і офіцерів хлібом і сіллю, допомагаючи їм, люди згадували своїх рідних і близьких, які служили в Червоній Армії, сподівались, що таку ж зустріч їм влаштують десь і в іншому місті, селі. «З величезним підйомом, безмежним захватом, зі сльозами радощі на очах зустрічало населення свою визволительку, улюблене своє дітище, рідну Червону Армію...»; «Населення м. Харкова дуже тепло і з великою радістю зустріло Червону Армію...»; «звільнений народ прославляє Червону Армію і нашого вождя т. Сталіна за своє повернення до великої сім'ї радянського народу», – повідомлялося у доповідних записках про стан звільнених від німецько-фашистських окупантів районів Ворошилогградської області, Харкова, Сталінської області [53, арк. 11, 28, 115]. І хоч написані вони пафосною мовою радянської риторики, такі та багато інших повідомлень у цілому правдиво відбивали настрої та почуття населення, що підтверджується чисельними документами особистого походження.

Одразу після звільнення на підприємствах, у клубах, школах, просто на вулицях влаштовувались зустрічі з агітаторами, читались лекції про стан на фронтах війни, про звірства німецьких окупантів, про доповіді та виступи

Сталіна. У звітах про такі заходи зазначалось про велику до них увагу населення: «Часто бажаючи послухати лекцію не вміщуються у приміщення...» [17]. І це зрозуміло. «Зголодніле» по інформації населення на зустрічах з агітаторами користувалось нагодою і засипало їх різноманітними питаннями: «чи танцює молодь у Москві фокстрот і танго» та «чи правда, що Москву захищає «Чикагське планіпо» (американська гармата), тому німці не можуть бомбити столицю»; «чи правда, що для московських дам введені бальні сукні» та «які закони про працю видані під час війни» та багато інших [76, арк.3]. Зрозуміло, що перш за все цікавив людей стан із постачанням продуктів, матеріальним добробутом (чи будуть забезпечувати сіллю; чи будуть багатодітні отримувати допомогу; чи будуть отоварювати хілубозакувлі та таке ін) [76, арк.3, 4]. Але, разом з тим велике зацікавлення викликали питання внутрішнього та міжнародного політичного стану, висловлювались надії на деякі послаблення режиму в країні (чи правда, що буде вільна торгівля; як будуть готувати кадри священнослужителів; буде існувати радянська влада після війни, або ж буде така влада, як в Америці та Англії...) [76, арк.4-5].

Велика кількість звітів до центральних партійних органів, де зафіксовані задані населенням питання, свідчить про пильну увагу влади до настроїв людей на звільнених територіях. Так, з особливою увагою радянська влада повинна була підходити до роботи серед населення Західної України, яке перебувало довгий час під впливом не тільки нацистської пропаганди, але, й більшою мірою, близьких за «тілом і духом» національних кіл, що прагнули відродження незалежності. Тут, довго не думаючи, знов використали вже апробований досвід залучення комсомольців та комуністів зі Сходу. У грудні 1944 р. рішенням ЦК КП(б)У при РНК УРСР було створено Раду допомоги західним областям. З моменту звільнення і до 10 квітня до Західної України було надіслано близько 49 тис. осіб, у тому числі 22 тис. комуністів. Запроваджували і нові методи роботи. Зважаючи на ту активну роль, яку відігравали у цій війні жінки – у тилу, на фронті, в окупації, – у березні 1945

р. ЦК КП(б)У вирішив активно використовувати вплив на свідомість саме жіночого населення Західної України [593, с.27]. У складі обкомів партії Західних областей було створено відділи по роботі серед жінок і встановлені посади женорганізаторів у міськкомах і райкомах партії. Слід визнати, що влада мала рацію. Жінки, які за своєю гендерною психологією відрізняються більш консервативним та традиційним, а отже і раціональним складом мислення, щиро сприймали агітацію за мирне життя, скоріше закінчення війни, повернення чоловіків додому тощо. В силу особливостей комунікативного спілкування, ролі жінки в патріархальному українському суспільстві берегині домівки, вони самі становились вільними чи невольними агітаторами, а зважаючи на те, що образ жінки в цій війні перетворився на символічний, така агітація багато чого коштувала.

Вплив на свідомість українського населення спричинили і конституційні перетворення 1944 р. 28 січня 1944 р. газета «Правда» опублікувала інформаційне повідомлення про черговий пленум ЦК ВКП(б), який розглянув пропозицію Раднаркому СРСР «Про розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин» і схвалив їх для винесення на наступну сесію Верховної Ради Союзу РСР [692, с.245]. Зрозуміло, що ця акція була одним з основних козирів Сталіна на міжнародній арені: проведення до майбутньої організації безпеки радянських республік. Але, не можна скидати з рахунку і внутрішньополітичний аспект сталінських перетворень. Повернена після років німецької окупації в Україну радянська влада повинна була продемонструвати українцям не лише кардинальну відмінність від нацистської політики національного приниження, а й продемонструвати реальні зміни стосовно національного питання та розвитку їхньої державності в політиці Рад [692, с.249].

Отже, у війні за свідомість населення України радянська влада переграла владу нацистську. Нижче, ми ще повернемося до окремих сюжетів цього протистояння.

Але, усі зусилля радянської влади залишались би малоефективними, якби вони не підтверджувались реальними подіями на фронтах. Кардинальна перебудова пропаганди і агітації, її конкретна спрямованість на усі категорії населення окупованої України, своєчасна контрпропаганда, швидке реагування на зміну ситуації на фронті, – усе це, та й ще на тлі перемог Червоної Армії і дискредитації окупаційної влади зіграло величезну роль в мобілізації духовних сил українського народу. Навіть ті, хто лояльно поставився до приходу німців, побачивши їх справжній «новий порядок», підсвідомо хотіли вірити у краще майбутнє, яке обіцяла у своїй пропаганді радянська влада. Герой Радянського Союзу М.Наумов згадував: «Бої йшли у той час під Сталінградом. В партизани ніхто не йшов... Якщо в місяць прийде в загін одна людина з оточення – це вже добре». Після поразки під Сталінградом становище докорінним чином змінилося: «Приходили цілими сім'ями, інколи – цілими населеними пунктами, від 16 років до давніх старців, усі йшли в партизани» [148, арк.78-79].

Неочікуваний, а звідси трагічний для українського народу початок війни, мобілізація, евакуація, більш схожа на втечу і, врешті решт, окупація спочатку підкорили усі думки та дії питанням самозбереження. Тому і мотиваційна поведінка людини характеризувалась очікуваннями, пристосуваннями до нових екстремальних умов. Тому і питання патріотизму як абстрактного гасла, пропагованого радянською владою, відійшли на другий план. Тим більш, що доля *радянської* батьківщини тривалий час залишалась невизначеною. Через те патріотичні почуття були тісно прив'язані до своєї домівки, землі, рідних та близьких. Зважаючи на те, що у роки війни кожний п'ятий мешканець України боровся у лавах Червоної Армії, а багато хто пішов до лісу, щоб із зброєю в руках чинити опір загарбнику, то зрозуміло, що очікували закінчення війни і повернення додому сина, чоловіка, брата, нареченого.

Шокуючий вплив здійснювала на людей доля радянських військовополонених, табори яких просто неба були розташовані по всій

Україні. Смерть від голоду, холоду, хвороб, не поховані трупи розстріляних вражали навіть тих, хто не мав серед рідних і близьких осіб, мобілізованих до Червоної Армії. 10 січня 1943 р. у 37-ми градусний мороз босих, роздягнутих до трусів по Києву гнали 100 осіб радянських моряків. Населення почало кидати їм теплі речі, а у відповідь почуло вигуки: «Віддайте Гітлеру–визволителю, ви його чекали, а нам не потрібно, ми все одне люди пропащі...». Вони йшло бадьоро і співали «Раскинулось море широко». Їх потім усіх розстріляли [123, арк.115]. Подібні жахливі, й водночас героїчні, сцени, які спостерігало населення переважної більшості місць України, краще за усі пропагандистські та контрпропагандистські заходи пробуджувало у людей ненависть до ворога, патріотичні почуття, бажання помститися. Патріотизм, як правило, проявлявся не у любові до «соціалістичної держави», а в причетності до долі своїх співвітчизників. Вдало використовуючи у своїй пропаганді зміни настроїв та почуттів населення, притаманний людині патріотизм, здатність до самопожертви, ненависть до ворога, радянська пропаганда вміло маніпулювала цими почуттями, тим більш що цілі і влади, і народу в цій війни фактично співпали. По мірі того, як війна набувала характеру смертельної схватки за виживання, причому не тільки існуючої системи і держави, але й населення СРСР, вона дійсно становилась вітчизняною і національно-визвольною.

Саме на початку війни, у найбільш драматичний її момент, який створив ситуацію психологічного шоку для усієї країни, її керівництва і народу, була віднайдена і закладена та патріотична тональність, яка збереглась протягом Великої Вітчизняної. Вона стала одним з вирішальних чинників підтримки морально-психологічного стану в країні, яке в основному залишалось високим навіть при неблагоприємному для СРСР розгортанні подій на фронтах. Істотну роль в цьому зіграло корегування офіційних ідеологічних формул, які змістили акценти з ідеї класової боротьби на національно-державну єдність у протистоянні агресору.

З самого початку війни центральною темою пропаганди був захист Вітчизни. Заклики «піднятися на захист Батьківщини» лунали в кожній промові, на кожних зборах, мітингу, у передачі, статті. При цьому характер патріотизму, до якого апелювала пропаганда, варіювався від «радянського патріотизму», – лояльності до СРСР, до місцевого патріотизму, сфокусованого на рідному районі, місті, домівці, що особливо було актуально для селянського населення України з його приватновласницькою психологією. Дієвою була пропаганда серед населення окупованих областей України, яка формувала образ ворога, адже знущання, пограбування, масові вбивства з боку окупантів створили сприятливий ґрунт для виховання ненависті до фашизму. Зрозуміло, що пропаганда воєнної пори далеко не завжди досягала задуманих цілей, були прорахунки і помилки, але, мабуть, найважливішим в агітаційно-пропагандистській роботі радянської влади серед окупованого населення було підтримання в нього надії на краще життя у найскрутніші часи війни. Ця надія стала потужним чинником духовної стійкості, патріотизму, і, врешті решт, духовної перемоги над ворогом. Важливим результатом патріотизації радянської пропаганди, що була запорукою її успіху під час війни, стала також дифузія певної частини радянських цінностей, соціальної психології сталінського режиму.

3.2. Нацистська модель духовного життя для України

Відомий американський дослідник міжнародних відносин Ганс Моргентау, характеризуючи імперіалістичну зовнішню політику держав на міжнародній арені, називав три методи її здійснення: воєнний, економічний і культурний експансіонізм. Саме останній вчений вважав найбільш ефективним, оскільки його метою є контроль над розумом, над свідомістю: «Методи культурного імперіалізму дозволяють отримати таку переконливу перемогу, що роблять інші методи надлишковими... Техніка культурного імперіалізму з найбільшим успіхом використовувалась тоталітаристами...» [849, с.57, 58].

Ці твердження краще за все характеризують затяту боротьбу за розум і свідомість людей у війні між СРСР і Німеччиною. На сьогоднішній день існує багато досліджень, в яких порівнюються, проводяться паралелі між двома режимами – сталінським і гітлерівським. З їх висновками можна в чомусь погоджуватись, деякі вважаються досить спірними. Але, на нашу думку, абсолютно некоректним (і це м'яко кажучи) є порівняння тих стратегічних цілей, які ставили перед собою ці два режими під час Великої Вітчизняної війни, навіть за схожих засобів та механізмів їх досягнення. Радянська влада, маніпулюючи свідомістю громадян своєї держави, протягом війни надихала їх на боротьбу із загарбником, який прагнув знищити державу та поневолити її населення. Зрозуміло, що тут йшлося і про долю самої влади, але тут її цілі і народу цілком співпали. У вересні 1941 р. у бесіді з американським послом в Радянському Союзі А.Гарріманом Й.Сталін прямо заявив: «У нас нема жодних ілюзій, нібито вони [радянські люди] б'ються за нас. Вони б'ються за матір-Росію» [356, с.49]. Нацистська ж Німеччина використовувала ідеологічний вплив на населення з метою його духовного підкорення, задля перетворення його на слухняну робочу силу під контролем «розмноження».

У цьому підрозділі нами ставиться завдання окреслити концептуальні засади духовної експансії нацистської пропагандистської машини на населення окупованої України, охарактеризувати її засоби та механізми, віднайти чинники та причини її краху.

3.2.1. Нацистська ідеологія для України

«Це війна ідеологій і боротьба рас. На одному боку стоїть націонал-соціалізм: ідеологія заснована на цінностях нашої німецької, нордичної крові. Стоїть мир, яким ми його хочемо бачити: прекрасний, упорядкований, справедливий у соціальному відношенні мир..., щасливий, прекрасний мир, наповнений культурою, яким саме і є Німеччина. На другому

боці стоїть 180-мільйонний народ, суміш рас і народів, чії імена не вимовляються і чия фізична сутність така, що єдине, що з ними можна зробити – це розстрілювати без усілякої жалості й милосердя»

(З напутнього слова Гімлера командирам бойової групи СС Північ») [Цит. за: 726]

У 1940 р. у м. Кенігсбергу відбулася цікава подія – було відкрито новий Інститут досліджень Сходу (Інститут «Ост»). Як зазначав керівник Інституту проф. В. Клумберг, його «завдання... багатосторонні і всеохоплюючі та впливають з нових завдань імперії на Сході. Недостатньо... досліджувати лише господарські дані Східної Європи; потребується всебічне охоплення усіх господарчих, географічних, природно-наукових і культурних проблем східного простору... Інститут також турбується про те, щоб досягнути у всіх проявах людину – перш за все руську людину та її духовний склад... Своєрідність і новизна цього німецького вищого навчального закладу з дослідження Сходу заключається в тому, що він включає також Інститут з підготовки перекладачів зі східних [читай – слов'янських. – І.Г.] мов... [але] його робота виходить далеко за межі вивчення мов. Він повинен дати у першу чергу знання з інших областей, необхідних для практичної роботи перекладача. Сюди відносяться, наприклад, на руському факультеті загальна географія Радянського Союзу, історія Росії, її культура і народне господарство...» [57. арк.6]. При цьому на руському факультеті Інституту перекладачів навчались 80% студентів.

Цей сюжет яскраво свідчить, що, як і до будь-якої іншої справи, німці ретельно та заздалегідь підходили у підготовці ідеологічної війни з СРСР, надавши цьому процесу «наукове» обґрунтування. До того ж нацисти мали чималий практичний досвід ідеологічної обробки власного населення.

Важливе місце в ідеологічних настановах відводилось нацистській геополітиці. Керівництво нацистської Німеччини запевняло німців, пояснюючи економічні труднощі надзвичайною щільністю її населення і

недостатніми розмірами території країни. Нацистські теоретики розробили концепцію розширення «життєвого простору» німецького народу єдиним засобом підйому його добробуту. З цієї концепції природно випливала офіційна доктрина про расову перевагу німців над іншими народами. Якщо нацистська геополітика доводила необхідність розширення життєвого простору для Німеччини, то расова теорія обґрунтовувала законне право німців на експлуатацію і навіть знищення народів інших країн. «Якщо ми хочемо створити нашу велику німецьку імперію, – заявляв Гітлер, то ми повинні перш за все витіснити і знищити слов'янські народи – руських, поляків, чехів, словаків, болгар, українців, білорусів...» [Цит. по: 783, с.482].

З початком Другої світової війни ідея про зверхність німецької раси отримала друге дихання, тепер вже як підґрунтя цілком конкретних геостратегічних і політичних цілей. Здійснюючи нові дослідження в області расової теорії, нацистська верхівка намагалась надати їм привабливу форму і укоренити у свідомість народу. В расистській пропаганді в цей період настирливо підкреслювались «ведуча роль» і «обдарованість» німців» у всіх галузях науки, техніки, виробництва і культури, їх «благодіючий вплив» на інші народи, особливо тих, хто населяє території на Схід від Німеччини. У підручнику історії для середньої школи прямо заявлялось, що «нордична раса завжди була провідною». Вихваленню ведучої ролі німців у світовому розвитку присвячувались не тільки наукові праці, але й різноманітні масові заходи на кшталт виставки «Німецька велич», відкритої у Мюнхені 8 листопада 1940 р., експонати якої потім демонстрували у багатьох містах Німеччини.

Пересічному німцю навіювали, що німці – «найвищі представники» нордичної раси і тому є природженими «будівниками культури», носіями «організаційного генія» і «творчого начала державності». «Не державні обдарування слов'янства дали силу і міць російській державі, – втокмачував Гітлер. – Усім цим Росія зобов'язана німецьким елементам – найчудовіший приклад тієї величезної державної ролі, яку здатні грати німецькі елементи,

діючі всередині нижчої раси. Саме так було створено багато могутніх держав на землі. Не раз в історії ми бачили, як народи більш низької культури, на чолі яких у якості організаторів стояли германці, перетворювались на могутні держави і потім тримались міцно на ногах, доки зберігався осередок германців. Протягом століть Росія жила за рахунок саме германського осередку у її вищих верствах населення» (Цитата из главы «Восточная ориентация или Восточная политика» книги Гитлера «Майн Кампф» [320]). «Жодний народ на землі, – заявляв 11 травня 1941 р. на мітингу в Лейпцигу вождь німецької молоді Б.Ширах, – не увібрав у собі так багато різноманітних духовних особливостей, як німецький. Кожний німець народжується володарем нелічених культурних багатств. Він повинен отримати перемогу і отримає її над усім миром... Хто в цьому світі не любить нас, хай нас боїться» [541, с.328].

Зрозуміло, що заяви такого роду не могли не викликати задоволення у пересічних німецьких громадян, їм імпонувала концепція про їх високе походження, генетичну перевагу, що надавало право панувати над іншими.

Приурочення таких заяв до початку східного походу повинно було обґрунтувати вже згадувану вище основоположну концепцію нацистської геополітики – теорії завоювання життєвого простору саме на східних від Німеччини землях. Нацисти послідовно стверджували, що у німецького народу немає достатньої території для життя і діяльності, у той час як інші (зрозуміло хто) мають надто багато простору, який вони не можуть раціонально використовувати через свою низьку культуру. «Наша країна велика й багата, а порядку в ній немає, приходьте і володарюйте нами». Це висловлення з'явилося вже на самому початку утворення російської держави, коли руські звали норманів приходити і управляти ними. Ця настанова червоною ниткою проходить через усі періоди російської держави: панування монголів, поляків і литовців, самодержавство царів і панування німців, аж до Леніна і Сталіна. Руські завжди хочуть бути масою, якою управляють. Так вони сприймуть і прихід німців, адже цей прихід відповідає

їх бажанню: «приходьте і володарюйте нами», – напучував 1 червня 1941 р. статс-секретар імперського міністерства внутрішніх справ і імперського міністерства продовольства Герберт Бакке майбутніх окупаційних чиновників [199, с.33]. Напередодні війни публікувались описання походів німецьких військ до Східної і південно-Східної Європи, докладні дані про кількість німців, які мешкали в тій чи іншій країні, про пам'ятки німецької культури тощо. Так, у травні 1941 р. у низці газет було надруковано декілька нарисів про прикордонні радянські міста (Перемишль, Сувалки та ін.), в яких підкреслювалось, нібито в них панує повне запустіння, майже завмерло життя. Газета «Данцигер форпостен» 25 травня 1941 р. опублікувала велику статтю, присвячену черговим роковинам захвату радянської Риги німецьким добровольчеським корпусом у травні 1919 р. У «Фелькішер Беобахтер» було опубліковано декілька статей начальника відділу друку міністерства пропаганди О.Дитриха, в яких настирливо проводилась теза про деяку загрозу, яка нібито нависла над Німеччиною і яка заважає здійсненню планів створення «тисячолітнього рейху». Перш ніж забезпечити будівництво такого рейху, повчав автор, німецькому народу необхідно ліквідувати навислу загрозу [309, с.62]. В такий спосіб німецького громадянина підводили до висновків про законність претензій Німеччини на територіальні придбання і необхідність справедливого розподілення життєвого простору на Сході.

Наступною ідеологічною настановою, за допомогою якої обґрунтовувалась війна проти СРСР не тільки перед німецьким, але й пізніше і перед радянським населенням, був антикомунізм і антибільшовизм. «У більшовизмі втілені і зібрані хаотичні сили світу, це механістично-матеріалістичний світовий і життєвий світогляд, видуманий єврейськими головами. Їх перемога означала б омертвіння миру і життя, руйнування усіх моральних цінностей, які виробив і завоював собі наш народ протягом століть», – такі розпливчасті роз'яснення суті більшовизму вміщувались у пропагандистські брошури для німецьких солдат і офіцерів [69, арк.147].

Німецький народ залякували «жахами радянського раю». Так, на початку війни з СРСР у Берліні та інших великих містах Німеччини демонструвалася виставка «Радянський рай», завдання якої недвозначно прокоментував потім Геббельс: «Немає сенсу розпатякувати про колосальну небезпеку, яка криється для Німеччини і усієї Європи у повстанні такої тупої мільйонної маси» [61, арк.154, 155].

Навіть оперативно-стратегічні документи, пов'язані з плануванням нападу Німеччини на СРСР не обійшлись без теоретичних міркувань з цього приводу. У додатках до особливого розпорядження ОКВ від 19 травня 1941 р. до плану «Барбаросса» зазначалось: «Більшовизм є смертельним ворогом націонал-соціалістського німецького народу. Це підривний світогляд, і його носії заслуговують того, щоб Німеччина боролась проти них» [200, с.70].

Ідеологічним підґрунтям війни проти СРСР для радянського населення стали настанови Геббельса, які він виклав для співробітників свого міністерства 5 червня 1941 р. У пропаганді на Радянський Союз та його багатонаціональні народи не повинно було бути «...ніякого антисоціалізму, ніякого повернення царизму (бо озлобимо налаштовану великоруську армію); ... [агітувати] проти Сталіна та його єврейських приспівників; ...Різко звинувачувати більшовизм, викривати його невдачі всюди. З рештою, орієнтуватися на хід подій...» [725, с.240]. Слід зазначити, що в ході війни ці ідеологічні настанови змінювалися. Перш за все це стосується корегування пропаганди для окремих народів СРСР, а також зверненню до минулого, ідеалізації дореволюційного часу.

Адекватне розкриття суті нацистської концепції стосовно України не можливе без чергового звернення до східнослов'янського аспекту расової доктрини Гітлера. «Українець, як представник пасивного народу, перебуває у полоні природи. Він не може управляти взаємовідносинами, взаємовідносини управляють ним», – зазначалось у таємній директиві нацистського керівництва «Політика управління людьми на Україні» [139, арк.72]. У липні 1942 р. у колі своїх найближчих однодумців Гітлер заявляв: «Ми зацікавлені

в тому, щоб ці росіяни, чи так звані українці, не занадто розмножувались: адже ми маємо намір домогтися того, щоб одного чудового дня усі ці землі, що раніше вважались руськими, були повністю заселені німцями» [351, с.452]. Зарахований до расово неповноцінних, український народ був приречений нацистами більшою частиною на винищення, меншою – на слугування німецьким планам.

Можна ще багата наводити прикладів, які характеризують ставлення нацистської верхівки до «так званих українців». Але це було не просто ставлення, це були концептуальні засади здійснюваної нацистами протягом усієї війни воєнної, соціально-економічної, культурної політики стосовно України та її народу. Зрозуміло, що конкретне втілення цієї політики вимагало приховувати цинізм загальної стратегії, що деякими сучасними вітчизняними дослідниками подається (мабуть через бажання дошкулити «радянській історії»), як якісь позитивні зрушення у житті українського народу за часи окупації, зокрема в царині культурного або релігійного життя. Але, слід дивитись фактам в очі – кожний крок нацистської окупаційної політики вивірявся заздалегідь, і якщо щось і підлягало корегуванню, то знов таки – це було обумовлено лише прагматичною доцільністю на шляху до «великої мети». Один тільки приклад. На нараді 16 липня 1941 р. у ставці за участю рейхслейтера Розенберга, рейхслейтера Ламмерса, фельдмаршала Кейтеля, рейхсмаршала Герінга і рейхслайтера Бормана Гітлер раз за разом роз'яснював стратегію та тактику східної політики: «...є важливим, щоб ми не розкривали своїх цілеустановок перед усім світом. Це абсолютно не потрібно. Головне, що б ми самі знали чого ми хочемо... Мотивування перед світом наших дій повинно виходити з тактичних міркувань... ми будемо підкреслювати, що ми були вимушені зайняти район, навести в ньому порядок і установити безпеку. Ми були вимушені в інтересах населення турбуватися про спокій, харчування, шляхи сполучення і т.п. Звідси і відбувається наше регулювання. Таким чином, не повинно бути розпізнано, що справа стосується остаточного регулювання. Тим не менш, всупереч

цьому і не дивлячись на це, ми все ж таки будемо застосовувати усі необхідні заходи – розстріли, виселення тощо. Ми, однак, аж ніяк не бажаємо перетворювати передчасно когось на своїх ворогів... [тому] Ми підкреслюємо, що ми приносимо свободу...» [214, с.104].

Втіленням наведеної вище доцільності можна вважати дискусії щодо практичної реалізації німецьких планів стосовно України, які, до речі, точились і на цій нараді.

Якщо Гітлер вважав усіх слов'ян «родиною кроликів» [188, с.319] та вбачав в них майбутніх рабів, то призначений імперським комісаром східних територій А.Розенберг, прагнучи залучити на бік Німеччини національні меншини СРСР, обіцяючи їм незалежність. Зокрема, Україні він відводив роль ключа до успіху своєї політики в Росії. Завоювавши довіру українців, які більше з усіх постраждали від більшовицького правління, і створивши українську державу, А.Розенберг сподівався, що Німеччина зможе створити тут постійний бар'єр проти відродження та розповсюдження влади росіян [431, с.315].

У квітні 1941 р. за дорученням Гітлера Розенберг організував «Політичне бюро у справах Сходу», завданням якого була розробка проекту структури майбутньої окупаційної влади на радянських землях. Проект передбачав створення рейхскомісаріатів: Прибалтика і Білорусія, Україна, Московія (Росія), Кавказ. Ці комісаріати мали стати колоніальними володіннями і перехідною формою до повного включення їх до складу «Великонімецького рейху» по мірі винищення місцевого населення та заміни його німцями і деякими іншими народами германської групи, переселеними із Західної Європи [161, с.121].

Після окупації частини СРСР вищим органом управління на загарбаній території ставало Міністерство у справах окупованих областей на Сході (Східне Міністерство), утворене наказом Гітлера 18 листопада 1941 р. Міністром було призначено А.Розенберга, його заступником і постійним представником на окупованій території – Альфреда Мейера. У складі

міністерства було утворено департамент у справах України та Прибалтики, що об'єднував сім управлінь: політичне (керівник Лейббрандт), економічне (Шлоттерер), технічне (Ф.Шютце), адміністративне (Рунге), кадрів (Сепвіц), преси і пропаганди (майор Кранц), культури [136, арк.4зв.].

На території, окупованою німецькою армією, було виокремлено два рейхскомісаріати – Остланд і Україна [136, арк.5].

До рейхскомісаріату «Україна» були включені частина території УРСР, південні райони БРСР і Крим. За німецькими даними, площа рейхскомісаріату на 1 січні 1943 р. складала 339258 км. кв. з населенням 16910 тис. осіб [136, арк.5]. Для порівняння: площа УРСР напередодні війни складала 550 тис. км. кв. з населенням близько 40 млн. осіб.

Кордон між рейхскомісаріатом «Україна» і територією, окупованою Румунією – так звана «Трансністрія», проходила від Миколаєва на північний захід по річці Південний Буг, а потім, повертаючи на захід доходила до Могилів-Подільська [136, арк.5]. Донбас та Слобожанщина знаходились під владою німецького військового командування.

Західна частина України з містами Львів, Станіслав і Тернопіль наказом Гітлера від 1 липня 1941 р. було включено під найменуванням «Галіція» до складу Краківського Генерал-губернаторства у якості одного з дистриктів (округів) [136, арк.5].

У кожному з двох рейхскомісарів цивільна адміністрація очолювалася німецьким рейхскомісаром, одноосібно володіючим всією повнотою влади. Наказом Гітлера рейхскомісаром України було призначено Еріха Коха. Рейхскомісари підпорядковувалися безпосередньо Гітлеру і міністру Розенбергу [136, арк.5].

На нараді у ставці Гітлера 16 липня 1941 р., присвяченої питанням управління окупованими територіями на Сході, Розенберг наполягав, на тому, що в кожному комісаріаті необхідне різне ставлення до населення. На Україні, вважав він, слід розпочати з культурних справ; розбудити історичну самосвідомість українців, заснувати університет у Києві, відновити газети,

щоб мати змогу впливати на населення, а також заохочувати певні прагнення до незалежності [161, с.121, 123].

Але пропозиції Розенберга не знайшли підтримки провідників твердої лінії Герінга і Бормана, для яких вони були нісенітницею. Якщо вже Україна завойована, і земля і люди тепер повинні були служити однієї меті, а саме задоволенню потреб Німеччини під час війни і згодом головним місцем німецької колонізації. Гітлер, який також дотримувався твердої лінії управління завойованими територіями, вважав пропозиції Розенберга зайвими і складними для підпорядкування України. Забезпечивши згоду Гітлера на призначення на посаду рейхскомісара України Еріха Коха, Герінг і Борман позбавили Розенберга шансу на те, що його політика буде втілена.

Кох був квінтесенцією «старого бійця» – ветерана, представника старої гвардії нацизму. Почавши свій шлях дрібним залізничним службовцем в Рейнланді, він став дев'ятнадцятим членом нацистської партії у 1921 р. Тяжючі до радикального, антикапіталістичного крила партії, ставши у 1928 р. гауляйтером Східної Пруссії, він завоював репутацію енергійного партійного ватажка, демагога за натурою, вороже налаштованого до інтелектуалів, не переобтяженого забобонами щодо засобів досягнення своїх цілей. Вельми небезпечне територіальне розташування Східної Пруссії примусило Коха приймати рішення і проводити заходи безпосередньо пов'язані із зовнішньою політикою. Таким чином він набув багатий досвід у прикордонній та національній боротьбі. При чому найважливішою була боротьба з більшовицькою небезпекою, що особливо загрожувала Східній Пруссії внаслідок її сусідства з СРСР. Він завжди цікавився Росією та Сходом і не міг на дух переносити ім'я Розенберга. Ставлячись з презирством до понять українська нація або українська культура, він називав українців не тільки у приватних бесідах, але й в промовах ілютами, рабами, неграми, з якими краще за все розмовляти за допомогою батога і які повинні бути вдячними німцям, що ті взагалі дозволяють їм жити [431, с.371; 136, арк.48зв.]. Свою політичну точку зору і свої завдання рейхскомісару Е.Кох

чітко висловив на нараді представників Ставки Головнокомандування у Рівно, яка проходила з 26 по 28 серпня 1942 р.: «Вільної України немає. Мета нашої роботи – примусити українців працювати на Німеччину, а не ошасливлувати цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає в Німеччині. Цю роботу слід проводити, не рахуючись з втратами...» [447, с.86].

Спроби Розенберга приборкати свого номінального підлеглого, результатів не мали. Кох постійно стверджував, що він несе відповідальність виключно перед фюрером, і був, як відомо, повністю підтриманий Гітлером і Борманом щодо впровадження політики «непоступок», яку він і провадив доти, поки Україна остаточно не була втрачена німцями у 1944 р.

Морально-юридичною базою для духовного підкорення українського народу стала таємна директива під промовистою назвою «Політика і управління людьми на Україні» [139], створена ідеологами Східного міністерства. Директива, як загальна вказівка до реалізації цілей окупаційної політики, адресувалась усім нацистським чиновникам на окупованій території, яким пояснювалось, що саме німецький народ і вони – його представники – є «господарями цього простору, обробляємо його й тому мусимо накласти свій відбиток передусім на український народ, а відтак уже й на українську природу» [139, арк. 198]. Сама назва України «простором», недвозначно натякала по-перше, на виключення будь-яких реверансів національним силам, а по-друге, спадкоємно продовжувала розвивати теорію «життєвого простору». У подальшому ці тези недвозначно конкретизувалися: «Українець, чия земля була визволена німецькою кров'ю, не має право висувати свої вимоги ані в галузі культури, ані в політиці. Ми повинні використати українця як робочу силу... при цьому віжці мають бути натягнуті, бо вони [українці – *І.Г.*] здатні лише руйнувати... Добре керівництво і постійний нагляд – ось що потрібно, аби примусити українця працювати» [139, арк. 199-199зв.]. Наприкінці – рефреном висновок: «З

огляду на те, що українець неспроможний сам управляти, ми повинні взяти цю функцію на себе» [139, арк. 199-199зв.].

Але, узявши на себе функцію управління, нацисти, як відомо активно використовували місцеве самоврядування: створювались сільські, громадські, районні і міські управи (управління), до праці в яких залучались люди, котрі зарекомендували себе «політично надійними» і активними прибічниками окупантів [Докладніше про це див.: 721, с.90-101]. Та це не було поступкою. В такий спосіб нацистська влада намагалась зберігати свою репутацію, переклавши до певної міри відповідальність за найбільш одіозні акції. Так, сьогодні точаться запеклі спори щодо участі українських формувань у знищенні євреїв у Бабиному Яру, каральних акцій у Білорусі. Це питання потребує неупередженого дослідження. Але факт, що органи самоуправління добровільно, або під примусом розділяли з окупаційною владою відповідальність за такі приміром акції, як вербування та відправка населення до Німеччини, є свідченням єзуїтського впровадження настанови зберігати німецькі сили, підставляючи під удар місцевих колаборантів.

Стосовно ж долі духовного розвитку українського народу, то її якнайкраще характеризують категоричні вказівки рейхсляйтера М.Бормана рейхскомісару А.Розенбергу, який «занадто багато уваги приділяє українцям» [214, с.106]: «Ані в якому разі не слід давати місцевому населенню більш високу освіту. Якщо ми здійснимо цю помилку, ми самі народимо у майбутньому опір проти нас. Тому, за думкою фюрера, цілком достатньо щоб ненімецьке населення – в тому числі так звані українці – вміли читати та писати» [165, с.3]. Ще у 1940 р. керівник управління расової політики д-р Гросс виклав «деякі міркування щодо поводження з особами ненімецької національності на Сході». «Для ненімецького населення, - зазначалось у документі «державної важливості», - не повинно бути ніяких інших шкіл окрім чотирьохкласної початкової школи. Початкова школа повинна ставити за свою мету навчання учнів лише рахувати максимум до 500 і вмінно розписатися, а також розповсюдженню вчення про те, що

підкорення німцям, чесність, покора и слухняність є божою заповіддю. Вміння читати я вважаю необовязковим...» [219, с.506].

Таким чином, ідеологічні засади здійснення нацистської політики на звоєнованих територіях СРСР, зокрема і в Україні, були підкорені загальній меті – перетворення багатой на ресурси республіки на колонію, а її населення – на робочу силу. Саме в контексті цієї стратегії здійснювався вплив на духовне життя народу України, який, за думкою нацистської верхівки в умовах блискавичної війни, достатньо буде обмежити пропагандою та агітацією. Але, неочікуваний хід воєнних дій, невизначеність їх термінів, примушувало застосовувати тактичні заходи умиротворення населення, «простір» якого окупаційна влада вимушена була з ним ділити. Одним з визначних чинників такої політики стало вимушене, а тому своєрідне забезпечення мінімуму духовних потреб населення, про що піде мова у наступному підрозділі.

3.2.2. Місце духовного життя українського народу в «новому порядку»

До початку Другої світової війни публіцисти і пропагандисти усіх країн дотримувались однієї думки, що пропаганда буде грати у війні вирішальну роль [525]. Дійсно, саме під час Великої Вітчизняної війни у боротьбі за душі радянського народу стикнулися дві найпотужніші пропагандистські машини СРСР та нацистської Німеччини. Перемога в цій ідеологічній боротьбі, яка була запорукою Перемоги загальної, залежала від багатьох чинників і, в першу чергу, від людського. Населення окупованої України стало об'єктом цілеспрямованої ідеологічно-психологічної обробки – запоруки духовного підкорення.

На початку літа 1942 р. фашистам вдалося захопити значну територію СРСР. У створеному на окупованих територіях адміністративному апараті одне з провідних місць займало управління пропаганди.

А зважаючи на те, що міністерству пропаганди нацистської Німеччини були підкорені усі інші структури в галузі освіти, культури та ін., можна зробити висновок, що духовні потреби населення України повинні були задовольнятися в першу чергу сприйняттям тих ідеологічних настанов, які підготувала для них нацистська пропагандистська машина. Усі інші сфери духовного життя були так чи інакше підпорядковані цій меті. Пропагандистський вплив повинен був виконувати головну стратегічну мету нацистської влади – повне підкорення місцевого населення, задля чого головним завданням було показати невідворотність розгрому Червоної Армії і загибелі радянської держави, зломити волю до боротьби у радянських громадян, перетворити їх на безмовну, покірну масу.

Гітлерівській пропаганді треба було охопити величезну територію, де перед війною мешкало 45% населення СРСР, а після вторгнення, навіть з урахуванням широкомасштабної евакуації, знаходилось не менше 70 млн. осіб.

До початку Другої світової війни нацистська Німеччина зробила усе можливе, щоб вести психологічну війну по-новому, не повторюючи помилок минулого. Основними заповідями нацистської пропаганди, відповідно офіційному історичу III рейху Г.Рюле, була простота, розмах і концентрація [460, с.341]. Простота заключалась у зосередженні пропаганди на небагатьох питаннях і у спрощенні складних розмірковувань до такого ступеня, щоб вони стали зрозумілі будь-якої людині з вулиці (Геббельс). «Усіляка пропаганда, якщо вона хоче бути успішною, – писав Гітлер у *Майн Кампф*, – повинна обмежуватися лише небагатьма пунктами та викладати ці пункти коротко, ясно, зрозуміло, у формі гасел, які легко запам'ятовуються...» [320].

Принципи розмаху і концентрації передбачали систематичне втілення у свідомість населення однакових заздалегідь відібраних гасел, безкінечне повторення однакових положень. Для пропаганди цих гасел використовувались усі засоби масової комунікації – преса, радіо, кінематограф, плакати, листівки та ін.

Крім того, готуючись до війни з СРСР, нацисти, по-перше домоглися високих результатів у погодженні за часом політичних, пропагандистських і воєнних зусиль. По-друге, широко застосовували рекомендації наукової психології для досягнення воєнних цілей. По-третє, вони створили гарно підготовлений і широко розгалужений апарат психологічних операцій, який нараховував до моменту вторгнення в СРСР 19 рот пропаганди: 12 у сухопутних військах, чотири у військово-повітряних силах, три роти у військово-морських силах, а крім того – шість взводів воєнних кореспондентів СС. Для роботи з місцевим радянським населенням кожна з трьох груп армій (Північ, Центр, Південь) мала спеціальний батальйон пропаганди, який займався виданням газет на мовах окупованих народів, веденням радіопропаганди через захоплені радіостанції, показом кінофільмів. До квітня 1943 р. кількість підрозділів пропаганди вермахту досягла 15 тис. осіб [606, с.120].

Окрім зовнішніх важелів впливу, існували певні внутрішні чинники, що робили населення окупованої України вразливими для ворожої пропаганди, головним з яких була криза лояльності населення до радянської влади на початку війни.

За таких умов широкомасштабні пропагандистські акції нацистської Німеччини в окупованих регіонах на початку війни знаходили для себе сприятливий ґрунт. Пропаганда в умовах інформаційної ізоляції окупованого населення на початку війни викликала природну зацікавленість. А розрахування на антирадянські та антибільшовицькі настрої були небезпідставними. У директиві для діючої армії «Про ставлення військ до українців» зазначалось: «Українці з їх родючою, багатою на корисні копалини землею, є цінними союзниками у боротьбі проти більшовизму. Український народ вбачає в Німеччині свого визволителя від комуністичного панування і в основній своїй масі налаштований антирадянські...» [62, арк. 168зв.]. В інструкції для військ проводились історичні паралелі з Першою світовою війною, «коли німецька армія, закликає народним урядом, вперше

вступила в Україну, щоб захистити країну від московського імперіалізму» [62, арк.168зв.]. Німецькій армії роз'яснювалось, що за роки більшовицького панування заможне українське селянство перетворилось на зuboжілий сільський пролетаріат, і тому більшість українського населення вбачає в німецькому солдаті, «який через 23 роки після закінчення світової війни знову вступив на українську землю», визволителя від духовного і економічного пригнічення [62, арк.168-168зв.]. Такі тези на початку війни знаходили сприятливий ґрунт, про що, наприклад, свідчать спецповідомлення УНКВС по Київській області. «Гітлер переможе. Він знищить цю червону заразу, з обличчя землі зітре. Доволі нам це терпіти», – запевняв дехто Нірод, походженням з дворян [172, с.141]. «Раніше, [якщо] людина йшла на війну, то вона захищала своє майно, виступала за свою віру, за царя, а тепер – у людини все відібрали і вона повинна класти свою голову за наших правителів-бандитів», – журилася жителька м. Черкаси Ірина Грушевська [172, с.141]. «Немає у нашого народу такого настрою, щоб дати відсіч поганому німцю. Багато незадовільних є, особливо серед селян. Дали б землю селянам у власність, як раніше, так знав би він тоді, що захищати. Я думаю, що тут наш уряд здорово прошляпив», – пояснював ситуацію колгоспник Ю.А.Корсак [172, с.146].

Задля підсилення впливу на населення гітлерівська пропаганда використовувала такі сюжети: вихвалення перемог німецької зброї та німецького образу життя, критику радянського ладу, пропаганду досягнень нової влади і встановленого нею «нового порядку»; велика увага приділялась «єврейському» та національному питанню. Враховуючи те, що населення було свідком швидкого просування німецької армії і певною мірою було дезорієнтовано у подіях на фронті, нацисти вибудовували свою пропаганду так, щоб вона приголомшувала населення, не давала йому можливості отямитися, викликала б жах, паніку, зневіру у власні сили. Ворожа пропаганда усіяко роздувала свої перші воєнні успіхи, переконувала населення окупованих районів в тому, що Червоної Армії вже не існує,

радянського уряду немає, а радянська держава розвалилась. Німці офіційно повідомляли про взяття міст, до яких їх армія так ніколи і не наблизилась, про втечу радянського уряду і Сталіна то у Північну Америку, то в Аргентину, про повне знищення Червоної Армії десь близько Уралу, про парад німецьких військ у Ленінграді, радіо передавало репортаж про вступ німців до Москви тощо [65, арк.72]. Подібна пропаганда була розрахована на «блискавичну» війну – на швидкий розгром Червоної Армії і досягнення перемоги до закінчення 1941 р. Гітлерівці сподівались, що не встигне ще населення окупованих районів отямитися, як війну буде вже закінчено і завойовникам нічого буде побоюватися викриття.

В умовах дефіциту правдивої інформації значну роль в пропагандистській боротьбі відігравали плітки, які розпускалися обома сторонами. Тут, нацистським пропагандистам стало в нагоді вихована у радянської людини недовіра до того, що пишуть у газетах. Німці називали плітки «пропагандою шепотом». Так, наприклад, у Богуславському районі Київської області були розповсюджені плітки, про те, що при відступі з Києва Червона Армія отруїла воду, у зв'язку з чим там вирує чума. В цьому ж районі розкидалися листівки, в яких вказувалось про здачу в полон німцям сина Сталіна. «Якщо вже син Сталіна здався у полон, значить німці переможуть і з ними воювати не слід», – обурювались селяни [58, арк.36].

Однак, провал гітлерівських планів війни, розгром німців під Москвою і наступ Червоної Армії взимку 1941-1942 рр. переплутали карти нацистських пропагандистів. Від спроби вплинути на населення «наскоком», вони перейшли до своєрідної «осади», до методичного, повсякденного, настирливого діяння на розум народу. Гітлерівським пропагандистам потрібно було запевнити населення в тому, що завоювання німецької армії тривкі, що Червона Армія ніколи не повернеться, що близька завершальна перемога Німеччини, отже населенню слід приймати «новий порядок». Відтак на порядок денний ворожої пропаганди було поставлено «розхвалювання» цього «нового порядку», роз'яснення його тимчасових

труднощів та жорстоких заходів щодо населення воєнним станом та небажанням більшовиків припинити «безглуздий спротив», наявністю діючих в тому чи іншому районі партизанів і т.п. [64, арк.8].

Намагаючись запевнити населення, що «новий порядок» – рай на землі, окупаційні радіо, газети, журнали у яскравих фарбах розписували заможне життя німецьких робочих і селян, найкращу та передову промисловість та європейське культурне сільське господарство, багаті міста і заможні села Німеччини. Усе це ілюструвалося великою кількістю фотографій, «підтвердженнями очевидців», які нібито їздили до Німеччини на спеціальні екскурсії та ін. З цією метою видавався спеціальний журнал «Современная Германия» з прекрасними фотографіями та лаконічними підписами під ними [64, арк.8; 172, с.240].

Такою наочною агітацією окупаційна влада переслідувала ще одне завдання – вербування молоді на роботу до Німеччини. Відомо, що на певному етапі пропаганда щасливого життя заробітчан зіграла свою роль – люди їхали до Німеччини добровільно. Однак, не обійшлося і без суттєвих прорахунків. Радянські підпільники розповідали: «...німці, наскільки вони злі, настільки ж дурні стосовно агітації. Головні їх пропагандисти нашого народу не знають, і тому дуже багато їх же плакатів агітують проти них. Наприклад, вони випустили багато кольорових плакатів, які повинні були популяризувати умови життя і роботи тих, хто поїхав на роботу до Німеччини, на яких показана квартири пана, в них вбирають, пруть, готують їжу українки-наймички, а люди говорять: «Ех, доля наймички, та ще й на чужині» [115, арк.75]. А коли ще стали надходити звістки про справжній «німецький рай», ці акції перетворились на примусові, ставши одним з чинником недовіри як до нової влади, так і до її пропаганди. Вразили радянських жителів і такі прояви нового порядку, як організація публічних домів, в яких німців попервах обслуговували польські дівчата. «Публічний дім на Чоколівці [Київ]. Контингент – польські дівчата. Їх вербували у Польщі для роботи на Україні. Мимоволі виникає зіставлення: чи не така ж

доля декотрих українських дівчат, завербованих для праці в «прекрасній» Німеччині?», – розмірковувала жителька Києва Г.Луцькіна [341, с.61].

Задля впливу на населення нацисти ініціювали на окупованих територіях видання великої друкованої продукції мовами радянських народів, була організована низка видавничих центрів. Оскільки радянські поліграфічні підприємства були знищені Червоною Армією під час відступу, то спочатку більшість літератури видавалась в Німеччині. Головним чином це були брошури, плакати, листівки, а також деякі періодичні видання, які потребували високої поліграфічної техніки (наприклад, журнал «Современная Германия», «Новая жизнь» російською мовою) [65, арк. 72зв.]. Як правило, усе це друкувалось на гарному папері, з кількісними фарбовими, відмінно виконаними ілюстраціями. «За-за сюжетів на обкладинках досить прозоро проглядала залізна ідеологія фашизму, його прагнення до світового панування, – ділився своїми враженнями від німецьких журналів Д.Малаков. – На тих обкладинках, можна було бачити есесівського автоматника, який топтав гірськолижними черевиками Кавказький хребет; японського генерала Осіму; калмика, що палить глиняну люльку на фоні червоної карти Кавказу з написом «Гора Прометея»... На всю смугу подавалися історико-пізнавальні малюнки про ганзейських купців, порядне помірковане життя середньовічних німецьких міст. Ідеологічна спрямованість аж скакала в очі» [344, с.221].

Згодом, після завезення типографського обладнання з Німеччини або з інших окупованих країн Європи, були створені нові видавничі центри у Ризі, Смоленську, Мінську, Києві, Харкові та інших містах. Там друкувались листівки, газети, брошури і журнали. В усіх колишніх республіканських, обласних та частині районних центрів було налагоджено друк газет [65, арк. 72зв.]. Загальна кількість літератури, яку видавали німці для населення окупованих регіонів, була надзвичайно великою. Вона розповсюджувалась не тільки у великих і маленьких містах, але й в селах. Старости у селах повинні були збирати народ і читати їм повідомлення німецького командування,

газети, спеціальні агітфургони на автомашинах розвозили літературу. У містах літературу по квартирах розносили активісти національних рухів [70, арк.73].

На чотирьох-восьми сторінках листівок, як правило, друкувались бесіди на політичні теми: про землю, про владу, про підсумки війни. Бесіди проводили нацистські агітатори, або старости у селах. У містах часто організовувались лекції й доповіді «збіглих з Москви», «невинно засуджених більшовиками» [70, арк.73]. Видавалась велика кількість брошур, присвячена викриттю більшовизму: «Как сталинская шайка угнетала советский народ», «Что скрывает советская власть от народа и что должен знать каждый», «Дело № 18. Спецсообщения и докладные записки (о репрессиях НКВД)», «Кто виновник войны» та багато інших [84].

У середині липня 1941 р. Верховна нарада Рейху прийняла рішення відновити пресу для українців [598, с.24]. Принципи її функціонування були заздалегідь викладені у Директиві штабу Верховного головнокомандування збройних сил з питань пропаганди в період нападу на Радянський Союз від 6 червня 1941 р.: «Якщо буде можливість організувати перевірку преси на окупованій території, бажано продовжити випуск декількох великих газет під німецькою цензурою. Це стосується в першу чергу України і Прибалтики. Цензуру слід організувати терміново. Її головне завдання – стежити за тим, щоб текст звітів і коментарів ніякою мірою не зачіпав інтересів Німеччини. Преса повинна вбачати своє покликання у тому, щоб здійснювати на населення заспокійливий вплив, утримувати від будь-яких актів саботажу. Якщо можливості стежити за пресою не буде, то роботу газет і журналів, а також інформаційних агентств слід припинити» [158, с.255]. У свою чергу рейхсміністр А.Розенберг наголошував, що газет необхідно видавати стільки, скільки це необхідно для того, щоб не залишати населення без необхідної інформації, водночас прагнути до обмеження кількості місцевих газет у рейскомісаріатах через ускладнення їх цензури та браку політично надійних

видавництв та редакторів [189, с.65-66]. Слід сказати, що такі побоювання, як показав час, були виправданими.

Зміст і характер публікацій в більшості газет і часописів, що видавались на окупованій території, стараннями окупаційної влади було максимально уніфіковано. На перших сторінках друкувались переможні зведення з фронтів та возвеличення німецької армії (рубрика «Повідомлення Головного Командування Німецької Армії», «Непохитна віра в перемогу Німеччини», «Воєнний розгром Сталіна неминучий»). Розворот присвячувався розлогим статтям, викриваючим злочини більшовицького режиму проти українського народу («Советские власти скрывают действительность», «На этом держался сталинский режим», «Народ никогда не забудет большевистского террора», «Більшовизм – руїник української культури»). Велике місце віддавалось україністиці – нарисам про історичні постаті, діячів культури тощо («Новые пути развития украинской литературы», «Останній твір Миколи Хвильового», «Батько українського театру Марко Кропивницький», «Великий отаман – Симон Петлюра»). В такий спосіб формувалось уявлення про увагу до національних інтересів.

Велику кількість публікацій було присвячено перевагам, які несе для українського народу «новий порядок», під характерними заголовками: «Пробудження до нового життя», «Настав великий радісний час», «Новий аграрний лад», «Нова організація українського села». Відомості, присвячені повсякденному життю населення міст і сіл України (про відкриття та роботу закладів освіти, театрів, музеїв, бібліотек та ін.), мали за мету скласти уявлення про активне нормальне життя без каральних акцій, примусового вивезення людей до Німеччини, конфіскації житла та майна та ін.

Досить помітне, а для ряду видань чи не центральне місце посідало «єврейське питання», адже пропаганді антисемітизму, який виступав синонімом антибільшовизму, нацистська влада приділяла велику увагу («Чому більшовизм – явище жидівського походження», «Жидо-більшовицькі злочини», «Три жидо-обезьяны советской пропаганды»). В такий спосіб

також формувалось певне інформаційне забезпечення антисемітської політики окупаційної влади.

Газети виконували також функцію інформування населення про ті чи інші розпорядження окупаційної влади в адміністративному управлінні.

Дмитро Малаков, підсумовуючи свої враження від змісту окупаційної преси, писав: «Кожна шпальта газети сичала лютою ненавістю до «жидо-більшовизму», до підступної Москви, та водночас надто примітивно виглядали прояви «дружби» й «любові» українців до німців. З номера в номер йшли матеріали про сталінські злодіяння, про масові репресії, нищення храмів, страшний голодомор 1933 р. на Україні, засилля москалів, про славне історичне минуле неньки України, про її гетьманів, отаманів, національних героїв, про тризуб і жовто-блакитні кольори... Друкувались й різні нариси, начерки й змальовки з щоденного життя, щедро напхані зухвалою брехнею, відвертим заробітчанством. Їхні автори ховалися під ясно відчуваними псевдо... Гортаючи сьогодні... поживклі підшивки окупаційних газет, не можна не відчувати і тепер ту аж жагучу ненависть до всього «жидо-більшовицького», ніби не було в Києві тих часів ані душоубок, ані розстрілів, ані Бабиного Яру, ані пограбування мистецьких скарбів українського народу. Про це «правдива» окупаційна преса мовчала» [344, с.144-145].

Широко використовувалась окупаційною владою плакатна пропаганда: «...особливо широко використовувались плакати. Центральні вулиці Харкова – Сумська та інші буквально рясніли плакатами, які закликали їхати на роботу до Німеччини, розписували переваги життя і роботи робочих, вихваляли силу і могутність німецької зброї. Видавались плакати і для села. Малюнок зазвичай супроводжувався текстом антиколгоспного змісту», – доповідали партійні органи про окупаційну політику нацистів після звільнення Харківської області [53, арк.142]. За допомогою відповідних сюжетів нацистська влада намагалась протиставити українців більшовикам, використовуючи візуальний симбіоз антиросійських, антибільшовицьких та

антисемітських образів ворога [437, с.16]. Найбільш відомий і стереотипний з цієї серії плакат «Винниця», в якому до крайності гіперболізовані антисемітські та диявольські ознаки ворога-більшовика (Див. дод. Ж). На протиставлення грали образи німецького солдата – справжнього арійця, сильного і красивого та при цьому ще й «приятеля» простого народу (плакат «Вояки Гітлера – це приятелі народу») (Див. дод. З). Зустрічались випадки виключно антиросійських плакатів. На вулицях м. Горлівки (Сталінська обл.) у перші дні окупації з'явилися плакати із закликом «Геть кацапів з України» [53, арк.140]. Розпалюванню антинаціональної, особливо антисемітської ворожнечі, приділялося велике місце як в усій, так, зокрема і в плакатній пропаганді. Типовими були величезного розміру плакати під назвою «Жи́ды – ваши вечные враги», в яких, не дуже переймаючись вишуканістю стилю, пояснювалось чому саме:

«Кто захватил для себя лучшие жилища – Жи́ды!

Кто разрушил вашу богатую страну, превратил вас в нищих? – Жи́ды!

Кто залил вашу землю кровью и слезами и принес вам голод? – Жи́ды!

Кто опозорил и совершал насилия над вашими женами и дочерьми? – Жи́ды!

Кто придумал стахановщину, чтоб вас лучше эксплуатировать? – Жи́ды!

Кто работал меньше всех, а жрал всегда сытно и обильно! – Жи́ды!

Сталин с жи́дами – одна шайка преступников!» [85, арк.3].

Окупаційні плакати також малювали картини майбутнього заможного життя селянина, без колгоспів і з землею (плакати «Мне и всем трудолюбивым крестьянам немцы дают землю», «Год тому назад началась борьба за ваше освобождение! Ваша благодарность – это ваш труд», «Начинается новая жизнь» та ін.). На німецьких плакатах широко застосовувалось поєднання малюнка і фотомонтажу, особливо для демонстрації життя німецького народу – фотографії акуратних домівок, ситих фермерів, щасливих дітей (плакат «Так живет народ в Германии!»). Такі плакати повинні були створювати позитивний імідж Німеччини в очах

місцевого населення, а також служили візуальним забезпеченням кампанії мобілізації та вивозу робочої сили.

За допомогою образів могутньої німецької армії, сучасного озброєння, карти боїв, втілених на плакатах, окупаційна влада намагалась вселити впевненість населенню окупованих областей у неможливість перемоги та повернення радянської влади (плакати «Спокійно дивимось у майбутнє», «Шляхом німецьких перемог» тощо). Розповсюдженими були сюжети розгрому Червоної Армії. «...на стінах хрещатицьких будинків з'явилися плакати, що зображали «пропащу армію», – згадував Д.Малаков. – На одному з таких, умисно вивішеному на Будинку оборони Тсоавіахім по периметру йшли фотографії полонених червоноармійців, лукаво зроблені з упередженим відбором. Сумно дивились в об'єктив зарослі, виснажені люди, щойно вихоплені з бою. Помітно переважали обличчя з наявними ознаками каліцтва, віспи, потворності, монголоїдного походження. У всіх – запалі від довгого безсоння очі. Всі змарніли, засмучені до краю, дехто в розбитих окулярах. А поруч німецькі солдати, підкреслено арійського походження – усміхнені, ретельно виголені, вправно епікіровані, ні в яких там обмотках та розбитих черевиках, а в повній польовій викладці, з автоматами на грудях...» [343, с.44-45]. Не важко уявити, як сприймалися ці візуальні образи людьми, у кого рідні та близькі служили в Червоній Армії.

Узагалі ж дієвість пропаганди заперечувалась реаліями повсякденного життя. Німецькі солдати виявляли далеко не приятельські почуття. «Населення дуже уважно стежить за поведінкою німецьких офіцерів і солдат, – зазначалось у повідомленнях окупаційної влади, – як вони виглядають, наскільки вони ввічливі й тактичні, як вони ставляться до дітей. Чутки про погане поводження німців розповсюджуються з небувалою швидкістю» [94, арк.74]. Зухвалість, зверхність у поводженні з пересічними громадянами, перманентні пограбування аж ніяк не сприяли створенню позитивного іміджу завойовника. Особливо ображало населення принизливе ставлення до нього.

Так, на початку війни існували певні ілюзії щодо культури німецької нації та германофільські настрої, особливо в Західній Україні. Аспірантка кафедри французької філології Львівського держуніверситету М.Ю.Пьясецька зазначала, що це була «природна потреба знайти собі союзника... В нашій уяві поставало чисто теоретичне питання про німців як якихось лицарів святого Грааля, покликаних на світ нести добро...» [147, арк.1, 3]. Але, згодом прийшло жорстоке розчарування.: «Через декілька днів німці, – писала М.Ю.Пьясецька, – почали показувати себе такими, якими вони є в дійсності. Українське військо спихають, не допускають до війни, а тримають начебто якусь театральну трупу... Остро відчувалось і в місті, і по селах, що головним хазяїном був німець... Вони відносились до усіх нас з великим презирством. До всіх однаково. Вони почували себе як півбоги. Вони всюди казали: «Да, да, цю землю ми собі здобули». Ми добре бачили і розуміли, що вони як тільки покінчать з євреями, то теж саме робитимуть і з нами» [147, арк.11-14]. «Українська інтелігенція є під постійним моральним терором та під загрозою фізичного знищення; культурне життя завмерло, «Просвіта» і школа не працюють», – з болем констатували учасники боротьби УПА на Волині і Поліссі [319, с.27, 29].

Отже, як не розрахувала гітлерівська Німеччина на тривалу війну, так і не розрахувала вона на довготривалий ідеологічний вплив на окуповане населення. Поступово була налагоджена доволі дієва радянська контрпропаганда, а нацисти опинилися в тій самій ситуації, як колись радянська влада – їх слова розходились зі справами, пропаганда з реальним життям при «новому порядку».

Так, наприклад, особистому складу Червоної Армії німецьке командування за «врятування» України від більшовиків обіцяло усіляку підтримку. Однак, потім вони загинули від голоду у полоні. Селяни працювали на своїх полях під впливом нацистської пропаганди під час найжорстоких боїв. Вони вірили в обіцянки реформування сільського господарства. Але вони так і не дочекались проголошення приватної

власності. Ціни на зерно були встановлені такі низькі, що не варто було навіть вбирати поля: убрати поле селянину коштувало втричі дорожче, ніж він отримав би за зерно. За такої причини, наприклад, восени 1941 р. увесь хліб на Волині осипався [144, арк.37]. До сіл не надходили обіцяні окупаційною владою речі першої необхідності (тканина, взуття, керосин). Порівнюючи життя під час окупації з довоєнним часом люди обурювались: «Раніше також не вистачало одягу та взуття, але ж було набагато краще, ніж тепер» [94, арк.4].

Робочі та інтелігенція у містах голодували. «Багато інтелігенції та робітників (навіть ті, що мають роботу) не в змозі прожити, не продаючи різних своїх домашніх речей», – згадувала вчителька Г.Лук'янова, яка пережила окупацію у м. Києві [341, с.61]. Заробітна платня тих, кому пощастило знайти роботу, порівняно з цінами на продукти харчування по курсу валют (у перекладі на східні марки) була мізерною. Вона коливалася від 30 до 80 східних марок. А кілограм масла коштував 30 марок, 100 кг картоплі – 100 марок [144, арк.38]. Німецька міська адміністрація не тільки не забезпечувала населення продуктами, але й навіть конфісковувала їх при ввозі населенням до міста. «Німці усе, що могли, вивозили з Харкова, – згадували харків'яни часи окупації. – За весь час окупації населення хлібом не постачалось. За продуктами їздити не дозволялось. За порушення – розстріл. Ціни на продукти вирости баснословно. Дохлий кінь коштував 25 тис. крб.» [53, арк.36]. Ламаючи загороджувально-поліцейські перепони, десятки тисяч зголоднілих людей рухались з міст і робочих поселень до сільської місцевості у пошуках шматка хліба. Одним з характерних прикмет повсякденного життя населення став обмін товарами, торгівля на стихійних ринках, пошуки продовольства. На українських дорогах утворились величезні потоки тих, хто рухався за хлібом, хто біг від примусових мобілізацій та репресій. Як цілком вірно підмітив підпільник С.Стеценко, ці дороги перетворились на масові політичні клуби, де визрівало політичне та національне незадоволення мас [115, арк.44]. Тут народжувались і

розповсюджувались плітки, відбувався обмін не тільки продуктами та товарами, але й інформацією. Такою нагодою вміло користувались радянські агітатори, вливаючись у потоки людей, підбурюючи, викриваючи політику нацистського порядку, інформуючи про справжні події на фронтах і в тилу.

Зрозуміло, що в умовах повсякденної боротьби за виживання, різко знизилась ефективність впливу німецької пропаганди, особливо щодо вихвалення переваг «нового порядку». До цього додавались причини і суто організаційного характеру. Самі німці визнавали суттєві прорахунки у справі маніпулювання свідомістю та настроями населення окупованих районів.

Так, нацистська пропаганда намагалась використати такий дієвий спосіб розповсюдження інформації як радіо. Для цього спеціально було створено у Берліні та Белграді у бюро пропаганди окремі відділи. Спеціально для українського населення було підготовлено низку радіопередач українською мовою. Але виявилось, що населення не має можливості слухати ці передачі. Радянська влада у свій час потурбувалася про те, щоб позбавити людей можливості приймати різноманітні радіоканали. Радіоприймачі у населення вилучили, а гучномовці, які були фактично у кожній квартирі – налаштовані тільки на одну «радянську» хвилю і не могли ловити ці радіопередачі з Берліну та Белграду. Ми вже говорили вище, що населення намагалось використовувати радіоприймачі німецьких солдат та офіцерів, і, якщо це вдавалось, то восповнювали брак саме радянської інформації. Таким чином виявилось, що у бюро пропаганди Берліну та Белграду було задіяно більше людей, ніж було тих, хто мав можливість слухати їх передачі [144, арк.33]. Гітлерівці намагались де не де відновити радіотрансляційну мережу, встановили на ринкових площах та інших людних місцях репродуктори. Як повідомляли радянські спецслужби, «у Києві є радіомовлення, більшість передач по радіо відбувається німецькою мовою і декілька українською. У передачах німці проголошують про відправку робочих до Німеччини, про розповсюдження та спростуванні деяких пліток. Наприклад, по радіо

передавали: «Хто буде говорити за фронт – розстріл». Передачі дуже сумні. Народ їх не слухає, а зі злобою плює» [172, с.270].

Іноді ж з радіо, як із плакатною пропагандою, траплялись випадки, що призводили до протилежного очікуваному ефекту. Так, розповсюджуючи дезінформацію німці влаштовували свята з приводу взяття Москви та Ленінграду: вони гуляли, проголошували тости. Але, у м. Новгород-Сіверський з таким святом вийшов курйоз. Місцевому радисту захотілось послухати Москву. Він налаштував приймач на радянську хвилю, а в той час його хтось покликав і він пішов. А саме в цей час з Москви передавали урочисте засідання, присвячене 24-річниці Жовтневої революції і на ньому виступав Сталін. Радиста потім розстріляли [118, арк.47]. Сама німецька служба безпеки м. Києва констатувала у своїх звітах, що не може йти мови про радіо, як засіб пропаганди [144, арк.33]. Дійсно, у радіопередачах люди намагались знайти не стільки інформацію, скільки розраду. «Слухали міську радіоточку з певним упередженням, – згадував Д.Малаков. – Крім останніх новин і оголошень, по радіо передавалися німецькі марші, німецька народна музика, німецькі шлягери, а ще – українські пісні. Здається, хтось там на радіостудії добре розумівся на запитах тогочасного київського слухача. Водночас, видно, усвідомлюючи і власне хистке становище, оті місцеві радіожурналісти добирали виключно нейтральні, деполітизовані пісні і мелодії, але надто близькі настроям населення. Ось хоча б знамениті українські «Дивлюсь я на небо» та «Повій, вітре, на Вкраїну». Як гірко й невтішно плакала наша мама під ті багатозначущі на той час слова: «Вітер віє, не вертає, / Серце з жалю завмирає...». Ці рядки краляли тисячі жіночих сердець на окупованій Україні... репертуар «нейтральних» пісень був невеличкий, але ж то було рідне, своє, непідвладне ворогові» [344, с.150].

Визнаючи друковану продукцію, зокрема газети, найдійовішим засобом впливу на населення, німецька служба безпеки також визнавала великі прорахунки у цій галузі. Часто-густо, як і в усіх окупаційних органах, німецьке командування намагалось використати для роботи у засобах

пропаганди колишніх радянських журналістів, редакторів, агітаторів, діячів культури, які добре знали специфіку читацької аудиторії, володіли методами впливу на неї. На роботу до редакцій активно влаштовувались національні активісти, намагаючись використати нагоду для своєї власної агітації.

Показовою в цьому плані є історія центральної окупаційної київської газети «Українське слово». Залучивши до випуску газети «київських націоналістів», окупаційна влада згодом пожалкувала. На її шпальтах з'явилися статті, присвячені організації національного уряду, ролі України у захисті західної культури від навали азійських варварів та московських більшовиків тощо. Робилися висновки, що Україна заслуговує зайняти належне місце в «новій Європі», а самі українці майже «однієї арійської крові і повинні йти об ногу з німцями проти росіян, які протягом 300 років гнобили українців» [172, с.320].

Подібна самодіяльність була оцінена окупаційною владою негативно, тому у лютому 1942 р. редакція газети була заарештована. Через кілька днів газета вийшла під зміненою назвою «Нове українське слово» і з передовицею, в якій повідомлялося про розстріл 15 «жидо-більшовиків», які пробралися до редакції старої газети. Новим редактором газети став професор, доктор історичних наук Київського державного університету пан Штепа [172, с.320-321].

Зрозуміло, що ці події, м'яко кажучи, неоднозначно сприймалися місцевим населенням, породжуючи побоювання та недовіру до нової влади, з якою виявляється дуже небезпечно співпрацювати.

Для нацистів «чистки» редакцій газет позитивного результату не дали. Як засвідчувала німецька служба безпеки, «керують [тепер] більшістю українських газет люди, добре налаштовані до руських (русофіли). Ця обставина має небезпечну можливість російського впливу на маси. Ці керівники мають плюс за те, що вони погані націоналісти, але мінус за те, що вони добрі росіяни. І через цих осіб німці звертаються у Києві до народу» [144, арк.35]. Як бачимо, не зважаючи на загравання з національними

колами, намагання розпалити національну ворожнечу між українцями та росіянами, окупаційна влада не довіряла ані тим, ані іншим. Виходом з цієї ситуації була спроба підготовки усіх пропагандистських матеріалів своїми силами, але нерозуміння менталітету, світогляду, свідомості радянського народу, призводило або до нульового результату, або до його зворотної дії. «Німецька пропаганда виражається тільки у великій кількості слів, а про її ідейність не може йти й мови, – визнавали німецькі експерти. – Дуже прикро дивитися на це. Якщо і з'явиться яка-небудь ідеологічна стаття, то її зміст населенню зовсім чужий» [144, арк.35].

Так, у газеті «Українське слово» від 20 грудня 1941 р. було опубліковано статтю Отто Філіпа Гефнера «Живі та мертві думки про Європу». Однак перед війною радянське населення, знаходячись фактично в ізольованому просторі, не могло брати будь-якої участі у європейському житті й не мало можливості орієнтуватися у політичному устрої країн Європи, воно не було обізнано про окремі форми державного управління та політичні режими, не розбиралося у фінансових та економічних питаннях і т.п. Тому стаття могла тільки інформувати, а, не як сподівався автор, розповсюджувати політичну пропаганду. Таких прикладів можна навести багато. Німецька влада визнавала, що подібна пропаганда таким чином сама «виковує зброю проти себе» [144, арк.35].

В аналітичних довідках нацистських спецслужб детально розбиралися статті газети «Нове українське слово». Ця газета вважалась найбільш авторитетною у політичному відношенні, а інші провінційні (районні) повинні були брати з неї приклад. Але, вміщені в газеті статті на політичні теми, які повинні були правильно орієнтувати населення, навпаки викликали обурення, особливо серед свідомої частини інтелігенції. Так, населенню розповідалося, що селяни України у давні часи були слов'янами, а аристократами були германці. Козаки були негативним елементом, Мазепа та інші гетьмани не були державними діячами, а тільки командуючими військами. Цариця Катерина, яка за походженням була німкенею, дуже

підкувалася про Україну, так, що навіть її завоювала, скинула козацтво і перетворило його на рабів. Український націоналізм вважався нездоровим явищем, який не відповідає потребам життя і шкідливий для народу. «Тому зараз не час думати про долю своєї країни, а потрібно думати про німецькі накази, а краще взагалі не думати, а працювати і працювати», – втокмачувалось українському населенню у статті «Націоналістична романтика» [144, арк.43-44].

Після подібних статей українські кола переконувались, що німецька влада узагалі все відкидає. Вона відкидає більшовизм, вона заперечує капіталізм, і врешті решт вона відкидає націоналізм. І нічого путнього, окрім роботи, на заміну вона не пропонує. Але люди розуміли, що така робота, це робота тварин, тому що ані про школи, ані про культуру мова не йшла. Зрозуміло, що подібне принизливе ставлення, ображаючи почуття людської гідності, налаштовувало населення проти окупантів та їх пропаганди.

Ось, як описує реакцію місцевого населення на окупаційні газети свідок тих подій Д.Гуменна: «...Газета! Її хапають, жадібно читають, але одночасно і розчаровуються. Нічого в ній на запити й сподівання оцих усіх нема, а все майже те саме, що від кожного почуєш... Писалося ще про Київську Русь, вікінгів-варягів і князів – хоробрих завойовників, а це київську публіку в ці дні мало проймало. Точилися вже інші розмови... Кияни хотіли знати, які будуть порядки, що це воно за націонал-соціалізм, як буде з мешканцями, з крамницями, з колгоспами. Хто в уряді?» [325, с.135].

Відомо, що однією з причин лояльного, а іноді й дружнього ставлення до нацистів була надія певних українських кіл на національне будівництво, очікування приходу з заходу національного уряду: «...З німецькими військами іде організований український уряд..., «...На Україні буде влада Української Народної Ради на чолі з Левицьким... », – тішили себе надіями українські кола [172, с.154]. Однак, ці сподівання були швидко розвіяні новою окупаційною владою, в чому не останню роль зіграла нацистська пропаганда. Прикладом може служити й історія з газетою «Нове українське

слово». Отже, певна частина населення втратила свої симпатії з-за своїх обманутих національних очікувань.

Що стосується інформаційних матеріалів, особливо повідомлень з місць воєнних дій, то і тут нацистська пропаганда програвала. Керівники окупаційних періодичних видань, побоюючись брати на себе ініціативу в подачі будь-якого матеріалу, дотримувались тільки офіційних німецьких джерел: повідомлень Берлінського радіо, інформації Німецького Інформаційного Бюро і німецьких газет. Однак, наприклад, радіо «Вексель-Варшава», що передавала повідомлення українською і російською мовами, запізнювалася з інформацією на 24 години порівняно з Берлінськими повідомленнями, часто передавало неправдиву інформацію. Такими, наприклад, були повідомлення про переворот у Монголії і Тувинській республіці, про те, що тяжко захворів Сталін, заарештовані Ворошилов, Будьоний і Тимошенко. Такі сенсаційні повідомлення, викликаючи серед населення величезний інтерес, потім не підкріплювалися дійсністю. Люди переконувались, що «німецькі газети брешуть ще більше за радянських» [144, арк.57].

Негативне враження справляли на населення, звиклого до високого рівня обробки матеріалу, його зовнішній формі за радянських часів, безграмотність повідомлень Німецького Інформаційного Бюро. Недбала обробка матеріалу, поверхневий переклад німецьких статей українською мовою призводили до неприпустимих для радянської людини помилок у промовах представників урядових кіл – Гітлера, Геббельса. Крім того, західноукраїнський діалект інформаційного та пропагандистського матеріалу робив його повністю неприйнятним для населення східних і південних регіонів України [144, арк.58].

Не використовувались повною мірою нацистами і великі можливості усної пропаганди, яка мала великий вплив на населення за радянських часів. Не робились докладні доповіді або повідомлення про стан на фронтах і в

тилу, про заходи німецької адміністрації, про місцеві справи, про організацію та побудову Рейха, про культуру і працю німецьких робочих [144, арк.59].

Згодом окупаційна влада переконалась, що одних пропагандистсько-агітаційних заходів, які всупереч сподіванням, виявились далеко не досконалыми у практичному застосуванні, замало для задоволення духовних потреб населення України. Нацистські керівники не розраховували на тривалу війну, а тому не передбачали та й були категорично проти відповідної «культурної програми» для України. Але реалії життя вимагали корегування тактики умиротворення населення. Влада на місцях вважала, що якщо не можливо та й недоцільно забезпечити пристойне матеріальне життя, то можна влаштувати принаймні видимість налагодження життя духовного – відволікти незадоволене населення від злиднів окупації, постійних турбот у боротьбі за виживання. Якщо не вистачає хліба, можна спробувати замінити його видовищами.

Так, А.Розенберг у листі до рейхскомісара України Е.Коха від 14 грудня 1942 р. зазначав, що розширення театральних заходів і показу фільмів, а також організація музикальних вистав має велике значення для формування настроїв серед населення і представляє собою гарне поле пропагандистської діяльності [93, арк.2].

Так, для розповсюдження кінопродукції для окупованих територій було створено спеціальний орган – Центральне кінематографічне товариство «Схід» з двома філіями: «Остланд-фільм» з керівництвом у Ризі і «Україна-фільм» з керівництвом у м.Києві. Це кінематографічне товариство спеціалізувалося переважно на двох видах продукції – щотижневому огляді подій за кордоном з перекладом мовами народів СРСР і повнометражних пропагандистських фільмів [676, с.37].

Кіно викликало великий інтерес у населення, «виховане» радянським кінематографом. Так, комендант Слов'янського району зазначав, що «кінофільми знайшли широкий відгук, кінотеатри активно відвідуються, під час сеансів часто лунали оплески» [94, арк. 7].

У кінотеатрах демонструвалися кінофільми про воєнні успіхи німців на східному фронті, про ужаси життя в СРСР. Наприклад у Києві 1942 р. у кінотеатрах йшли стрічки під назвами «Німецькі збройні сили», «Євреї та НКВС», «Життя народів під ярмом Сталіна», «Сталін і євреї» [120, арк.35], «Взятие города Киева» і навіть спеціально знятий нацистами «фантастичний» фільм «Падение Москвы» [115, арк.185].

Архівні матеріали свідчать, що нова влада намагалась використовувати і деякі радянські кінофільми, зокрема комедії «Волга-Волга», «Цирк», «Веселые ребята». Але, у переліку кінострічок, які потенційно могли використовуватися у якості «сировини» для подальшої обробки, виключення складала такі фільми, як «Трактористы», «Салават Юлаев», «Чапаев», «Суворов», «Валерий Чкалов», «Яков Свердлов», «Минин и Пожарский» [99, арк.35].

Особливий інтерес викликали у населення фільми, які пропагували життя в Німеччині, висвітлювали долю оstarбайтерів. Так у с. Гришино після показу фільмів «Власними очима» та «Бесіда східної робітниці з українками та руськими», членам групи демонстраторів глядачі задавали багато питань про долю їх родичів, працюючих в Німеччині.

Але, не достатньо уважне ставлення до змісту демонстрованих фільмів з боку адміністрації іноді призводило до протилежного очікуваному ефекту. Так, у м. Горлівка у фільмі Роберта Фіша була сцена, в якій священник секти заперечував розтин тіла померлої дитини. Глядачі одразу зробили з цього свої висновки: «У Німеччині не краще, ніж у нас, так само і у нас релігію у кінофільмах принижують і утискають» [94, арк.7-8].

У багатьох місцях відсутність належної кількості справної кіноапаратури, погана якість фільмокопій дискредитувала зусилля кінопропаганди. Населення заявляло, що навіть під час «російського панування таких жалюгідних фільмів не бачило» [144, арк.47].

Намагалась нацистська влада налагодити і театральне життя, хоча в організації цієї справи слід віддати належне великій активності українських

націоналістичних кіл, які в такий спосіб намагались відродити українське мистецтво. Професійні та самодіяльні театри, театральні трупи діяли ледве не в кожному населеному пункті України. У Львові діяв оперний театр, у Дніпропетровську – «Штандарттеатр», у Маріуполі театр ім. Т.Г.Шевченка. На Сумщині діяли драматичні театри в Конотопі, Сумах, Охтирці, Глухові, Ромнах, Шостці, театральні постанови відбувались у Кролевці, драматичний гурток діяв у селі Чауси Шосткинського району, ляльковий театр у Сумах. На Чернігівщині – театри в Чернігові, Ніжині, Острі, Прилуках, Новгород-Сіверському. На Харківщині – у Харкові (п'ять театрів), Краснограді, Мерєфі, Богодухові. На Ворошиловградщині – у Ворошиловграді (два театри), Лозово-Павлівці, Красному Лучі, Попасній. У Донецькій області – в Юзівці (три театри), Бахмуті, Костянтинівці, Дружківці, Маріуполі, Слов'янську та інших містах та обласних центрах [667, с.55].

Відкриття театрів було, певною мірою, і порятунком для мистецької інтелігенції, яка свідомо чи вимушено залишилась на окупованій території і була позбавлена засобів існування: «в умовах безробіття для осіб інтелектуальної праці, «артистами» стали усі, хто тільки має хоча б які театральні дані», – повідомлялось у радянських розвідувальних повідомленнях [115, арк.10]. Так, у Харківських оперному та драматичному театрах працювали артисти Гмиря, І.Зейферг, Зорін, Христенко, Королькова, Чумаченко, Волкова, Штангей, режисери Гаранік, Тагаєв.

У Полтаві у міському театрі працювали артисти Григораш (він же був і режисером), Безрідний, Триріг, Миколенко, Писанко, Баранович, Кучуренко та ін. При цьому постановником театру був оберєфрейтор Зігфрід-Пауль Вольфер [120, арк.33].

Фотограф-художник Київського театру опери і балету, в якому під час німецької окупації працювали артисти Дніпров, Шведов, Грисенко, Гончаров, Будничекно та ін. [120, арк.33], розповідав наступне. Керівником театру став Брюкнер, брат відомого німецького композитора. Користуючись родинними зв'язками з рейхскомісаром Е. Кохом, Брюкнер забрав до Києва

музикантів з інших міст України. У театрі служили до тисячі працівників, з яких близько 200 осіб отримували спеціальні продовольчі пайки. Брюкнер заборонив виконання в театрі оперних і музичних творів російських композиторів. Оперні «Лоенгрін», «Богема», «Чіо-Чіо-Сан» виконувались англійською мовою, опера «Аїда» – українською. Квитки продавались тільки німцям та їх союзникам. Атмосфера серед працівників театру була гнітючою: «Ми боялись розмовляти один з одним. Приходить хтось, починає ляяти радянську владу. Заперечити не можна, тому що не знаємо, хто він такий. Або навпаки, хвалити починає. Ми не знали, хто нас оточує. Нікому не можна було вірити, нікому не можна було слова сказати» [150, арк.11-12].

Якщо подивитись на репертуари театральних вистав [100; 20; 21], плани яких ретельно переглядались та затверджувались місцевою окупаційною владою, то в них переважали водевілі та комедійні постанови. «В театрах, якщо такі де є (Луцьк), ставлять саму побутовщину і комедію», – обурювались націоналісти [319, с.29]. Розважальний жанр активно заохочувався нацистами, які в такий спосіб сподівались відволікти населення від реального життя (тут їх тактика співпадала з довоєнною радянською політикою). Навпроти сюжети з будь-яким натяком на політико-ідеологічний зміст категорично заборонялись. Так, у київському театрі ім. Затиркевич-Карпинської було знято з репертуару виставу «Про що тирса шелестіла» С.Черкасенка, ця ж п'єса не була дозволена до постановки у Дніпропетровську. У Кременчуку були «заарештовані» «Гайдамаки» Т.Шевченка, а режисерові довелося негайно виїхати з міста. У Київській опері німці зупинили роботу над оперою «Енеїда» М.Лисенка, у Львівському оперному театрі – над оперою М.Лисенка «Тарас Бульба» [459, с.112].

Заохочуючи кіно і театри, окупаційна влада піклувалась не тільки і не стільки про населення. Як правило кращі театри і кінотеатри було відведено для розваг окупантів, місцевому населенню вхід туди було або обмежено, або заборонено. Так, наприклад, у Львові два кращих кінотеатри на академічній та Першотравневій вулиці було відведено спеціально для німців. Кінотеатри

«Копернік», «Глорія» і «Метро» для українців, а решту кінотеатрів дозволялось відвідувати полякам [120, арк.36]. У кінотеатрах місцевим жителям дозволялось відвідувати лише денні сеанси, і вони були зобов'язані поступатися німцям місцями.

Але, й така обмежена нагода задоволення духовних потреб відігравала значну роль у повсякденному житті людей. Режисери й актори намагались усілякими засобами уникнути нацистської цензури, підняти дух людей. «Мистецтво залишалось вірним високим засадам гуманізму й краси, – писав Д.Малаков. – Кияни не приховували своєї радості, не таїли сліз, бо мистецтво таки було сильніше за війну, окупацію, голод, смерть, за всю оту ворожу воячину, котра займала партер, ложі, кращі місця всюди, але ж дивилася той самий спектакль, поставлений до нас до війни і не змінений для них. Не можна було не помічати, що і «Тарас Бульба», і «Кармалюк», і «Катерина» присвячені волелюбним ідеям, і це надто тонко розумів за тих умов саме київський глядач. Розуміли й актори, хоча і були в жупанах і свитах, перуках і камзолах, а не в касках чи будьонівках з п'ятикутною зіркою» [344, с.220].

Активно залучалось місцеве населення до влаштовуваних окупаційною владою численних заходів, присвячених різноманітним подіям та роковинам: відзначення річниць визволення від більшовиків, початку війни, днів народження Гітлера, Шевченківські та інші свята. Заохочувались виступи самодіяльних творчих колективів. Під час таких заходів владою пропагувались ідеї підтримки, особливо селянами, нової влади. Згодом відвідування масових заходів, в тому числі кіносеансів, театральних вистав перестало викликати ентузіазм у населення, адже часто влада використовувала їх задля рекрутування на примусові роботи, облав, небезпідставно підозрюючи, що такі масові зібрання використовуються й радянськими агітаторами.

Отже, при усіх зусиллях забезпечити мінімум духовних потреб населенню України, нацистська влада не спромоглась навіть усіма своїми

пропагандистськими силами створити уявлення про серйозність своїх намірів. Будучи з тактичних міркувань «одноразовими», тактичні кроки у відновленні освіти, культури, підтримки частини української інтелігенції, не могли ввести в оману український народ.

Ми свідомо не зупинялись на політиці окупаційної влади в галузі освіти, долі української інтелігенції за умов «нового порядку», придушенні національного руху, розграбуванні та нищенні культурних цінностей, адже фактографічна сторона цих питань віднайшла гідне висвітлення в сучасній українській історіографії [577, 579, 444, 419 та ін.]. У нашому дослідженні ми ставили за мету з'ясувати те місце, яке нацистська влада готувала духовним цінностям українського народу за умов «нового порядку», як концептуально реалізовували цю політику окупаційні власті і до яких наслідків це призвело. Дії цивільної адміністрації, яка, за визнаннями А.Розенберга, відкинула попередні «досягнення» адміністрації військової – відкриття шкіл, сприяння в культурній та соціальній роботі, залучення до управління місцевих жителів, умиротворення та встановлення порядку, відвернули від неї людей. Закриття шкіл під виглядом браку вугілля, небезпеки інфекційних захворювань або нестачі підручників не виглядали впевнено в очах населення. Українці зрозуміли, що ці заходи мають підґрунтя в суто воєнно-економічній та політичній площині. «Цивільна адміністрація, – констатував А.Розенберг, – виходить з уявлення про те, що в Україні вона знайшла вакуум людей, які неповноцінні, негідні, нездатні і непридатні до участі у відновлюваних роботах. Було розпочато проведення заходів з організації зовсім іншого життя при виключенні місцевого корінного населення, якому було відведено роль виконавчих органів сліпої покори... адміністрація без контакту з населенням, без знання мови представляє собою панівну верхівку, стосовно до якої українському народу було відведено роль об'їдки» [93, арк.7].

Отже, не треба далеко ходити: самі німці усвідомлювали, що нехтування матеріальними і духовними потребами населення окупованої України призвело до катастрофічних наслідків не тільки певної політики, але

результату усієї війни на Сході: «Доброзичливе ставлення населення... можливе тільки при прийнятті до уваги найелементарніших господарчих та національно-культурних життєвих інтересів українського народу і справедливого поводження з населенням. Без істотних змін теперішньої німецької політики на Україні цієї мети досягнути неможливо. Від цього величезною мірою залежить результат війни на Сході...» [93, арк.7]. А.Розенберг, політика якого стосовно України не знаходила підтримки в керівних колах Третього рейху, та зокрема з боку рейхскомісару України Е.Коха, вимушений був констатувати, що невизначена позиція німців до культурних та національних інтересів українського народу є важким тягарем для країни: «Українці... не можуть зрозуміти, чому вони не можуть брати активної участі у боротьбі з більшовизмом і чому вони не повинні з усією відповідальністю працювати над формуванням своєї долі. Вони дивляться у майбутнє з великою стурбованістю, а обставини примушують їх думати, що «німці не налаштовані зробити з країною щось добре». Окремі акції служби безпеки проти відомих українських діячів разом з такою ж тенденцією німецької адміністрації по переслідуванню інтелігенції, яка збереглась в країні у дивно великій кількості, викликали побоювання, що німцям українська інтелігенція абсолютно непотрібна і що вона повинна бути виключена...» [93, арк.5]. Ретельно спостерігаючи за ситуацією в Україні, міністр Східних територій доводив, що особливо хворобливо сприймалося українським населенням перешкоди розвитку національної культури (обмеження шкільної освіти, заборона українських спілок і т.ін.). Усе це призводило до усвідомлення, що Німеччина свідомо бажає знизити духовний рівень українського народу для можливості краще управляти ним [93, арк.5].

У результаті вже у 1942 р. широкі маси української інтелігенції та народу, серед яких було багато тих, хто свідомо залишався на окупованій території і покладав певні надії на німців, втратили віру в Німеччину, найбільш активні йшли у підпілля або приєднувались до партизанів. Про крах усіх надій українських кіл на німців говорив професор І.П.Крип'якевич:

«...у два перших тижні, німці намагались розігравати «українську карту». Це було до того часу, поки 16 липня 1941 р. нарада у ставці фюрера не визначила остаточно долю українських земель як «життєвого простору» для німецького народу, відкинула будь-які думки про можливість існування самостійної української держави... Українська націоналістична інтелігенція дала себе зловити на ці німецькі обітницї самостійності, але швидко розчарувалася у німецькій прихильності» [146, арк.1-2].

Отже, невизнання інших форм мислення та життєвого укладу східнослов'янської, зокрема української людини, недооцінка моральної сили народної, національної життєвої волі українського народу, неухвалне ставлення до духовних елементів, які були внесені у його життя 23-річним пануванням радянської влади призвели до того, що він внутрішньо «відвернувся» від нової влади. Улас Самчук згадував про бесіду з одним молодим освіченим німецьким офіцером, який з сумом розмірковував, що «вони [німці – *І.Г.*] не зуміли використати наставлення широких мас населення до комуністичного режиму, якого вони не думали захищати. І надіялись, що німці допоможуть їм його позбутись. Але, німці, замість їм допомогти, запровадили тут порядки, ефективніші, ніж советські. І тому такі наслідки. Почав битися не партійний комісар, який спасав свою шкуру, а народ. І не тільки той пануючий, московський, а й ті поневолені, не московські...» [358, с.103].

Вище ми говорили про одну з найважливіших настанов радянської ідеології – устремління у майбутнє. Вихована вірити, жити кращим майбутнім, мотивуючи свою поведінку антиципаційним цілеполяганням, радянська людина була позбавлена цього за часів окупації. Даремно А.Розенберг втокмачував представникам цивільної адміністрації України, що доки «сенс цієї війни буде прихованим від українського народу, а цілі залишаться чужими, якщо ...з більшовицького деспотизму він повинен потрапити у німецьке рабство, а свою людську силу і багатство своєї країни зобов'язаний поставити на службу чужим інтересам, які нічого не мають

спільного з його власними», результат цієї війни не може бути позитивним для Німеччини [93, арк.10]. Нова влада не могла та й не бажала зрозуміти психологію населення, яке без малого чверть року виховувалось в ідеологічних настановах радянської влади надією на краще майбутнє. Це краще майбутнє вони очікували і від німців, але ті не змогли не тільки його забезпечити, але й належним чином і пообіцяти.

Мабуть тільки А.Розенберг, волею долі добре ознайомлений із радянською ідеологією, а отже і менталітетом радянської людини, правильно розумів пріоритети українського населення: «Кожний українець готовий роками голодувати разом з німецьким народом, якщо він знає заради чого, якщо він твердо впевнений, що пізніше йому знов буде повернуто його власна земля. Кожному представнику східних народів необхідно постійно говорити: «Ти повинен приносити жертви тому, що береш участь у створенні свого майбутнього». Надзвичайна нестача предметів широкого вжитку необхідність радикальної заготівлі продовольства для постачання німецького рейху не покликані покращити ставлення до німецького народу. Але тут головне значення має принцип: «Важливо не *що* вимагаємо, а *як* ми вимагаємо» [93, арк.12]. Але в «новому порядку» це велике *що* превалювало над *як*. Радянська людина, звикла жити у вимишленому ідеолого-герменевтичному світі, могла вибачити радянській владі невідповідність цього світу реальному саме через ту антиципацію, яка була доведена цією владою до досконалості. Нацистська влада не могла дати радянській людині надію на краще майбутнє, адже вона його просто не планувала, а через цинічне, зверхнє ставлення до українського населення вважала недоцільним докладати зайвих зусиль щодо його привернення на свій бік досконалішими методами, ніж пропаганда та агітація.

Націоналістичні кола, які також жили мрією про краще майбутнє своєї власної держави, і якій не знайшлось місця в планах нацистської Німеччини, від підтримки та лояльного ставлення на початку війни, перетворились на потужну опозицію і серйозну силу опору.

Хотілось би зазначити ще один немаловажний момент. На нашу думку, уся стратегія і тактика нацистської влади, не зважаючи на зовнішню риторіку, будувалась аж ніяк не на засадах ненависті до слов'янських народів, в тому числі й до українського, як то подавалось в радянській історіографії, а потім перекочувало і до сучасної. Теорія расової зверхності передбачала, в першу чергу, байдужість до людини «нижчої» раси, як до комахи. Саме прищепленою байдужістю можна пояснити найбільш жахливі і криваві злочини нацистів проти слов'ян, євреїв, ромів. Навпроти, ненависть, це – сильне почуття, якого може заслуговувати тільки рівний, навіть якщо він і ворог. Радянська пропаганда та контрпропаганда виховувала у радянської людини такі сильні почуття: любов до вітчизни, ненависть до ворога, помсту за рідних та близьких, що відповідало її менталітету. Тому і ображала населення презирлива байдужість як до конкретної людини, так і до її абстрактного майбутнього. «Руські дуже тонко відчують, як оцінює їх протилежна сторона і об'єктивно оцінюють свій стан, – зазначав представник військової адміністрації, яка в силу специфіки своєї діяльності мала більш тісний контакт з населенням, комендант Слов'янського району. – Будучи недовірливими за своєю природою, вони дуже піддатливі до висловлювань, принижуючих їх цінності. Радянська влада сильно сприяла підвищенню рівня освіченості і задоволення жаги знань. Невизнання їх устремлінь і природних здатностей лише підсилюють в їх середовищі почуття байдужість і поглиблює недовіру» [94, арк.74].

Ми вже наводили і можемо навести багато тому прикладів. Наведемо ще тільки один, невигадливий, проте кричущий у своїй відвертості: «Мій любий, рідний Київ у руках ворогів! – згадувала учениця Київської школи № 4. В.Кусельман. – Вони почувають себе хазяїнами. Дома, вулиці, сади – усе належить їм. Всюди ці нахабні, жорстокі люди. Життя в місті завмерло. Школи, театри, кіно – «тільки для німців». Що ж для нас? Працювати? Але я не хочу цього робити, я їх ненавиджу, не можу принижуватися перед ними...» [149, арк. 32].

Але не можна геть відкидати, що попри це, не дивлячись на суттєві прорахунки нацистської пропаганди, вона вдіяла доволі значний вплив на розум населення окупованих областей. Визнавали це і радянські спецслужби: «Відзначаються факти, коли окремі радянські активісти під впливом систематичної антирадянської агітації переходять до табору ворога» [58, арк.40]. Важко дослідити у кількісному вимірі вплив на духовне життя населення України ворожої ідеології. Можна при цьому виходити з приблизних даних загальної кількості громадян, які служили в гітлерівських військах, допоміжних службах, цивільних окупаційних органах. За різними оцінками істориків йдеться про 1,5-2 млн. осіб. Стосовно загальної кількості українців у військових формуваннях вермахту та військах СС, українська дослідниця В.О.Шайкан оперує цифрою не менше 205 тис. 810 вояків, що становить близько 22,8 відсотки від загальної кількості формувань з народів СРСР (899366 осіб) [822, с.240, 242, 245]. Але, якщо військових колаборантів ще так сяк можна підрахувати, то усіх, хто співпрацював або співчував нацистам, піддавшись їх психологічній обробці, виявити неможливо. Можна тільки припускати, що фактично не було людини, яка б не відчула на собі вплив ідеологічної машини гітлерівської Німеччини. Ефективність цього впливу була більше на початку війни та в Західній Україні. Однаковим було те, що головною причиною провалу нацистської моделі духовного життя для українського населення стало її разюче розходження з дійсністю. Репресії, терор, переслідування та знищення євреїв, примусова мобілізація молоді до Німеччини, публічні катування, нещадна експлуатація робітників і селян, принизливе ставлення до населення не могла перекрити будь-яка найдосконаліша пропаганда. Професор Терещенко, який деякий час виконував при німцях обов'язки директора Харківського політехнічного інституту, виразив думку більшості населення України: «У результаті гітлерівського господарювання кожний відчув, що таке радянська влада. У нас по місту ходила фраза – «те, що не вдалося зробити товаришу Сталіну за 24 роки, вдалось зробити Гітлеру за один рік» [71, арк.5].

Таким чином, механізми, технології та засоби ідеологічно-психологічної обробки українського народу були з формальної точки зору досконалыми, розроблялись нацистською владою заздалегідь, мали конкретну спрямованість на різні категорії цивільного населення – селян, інтелігенцію, робітників, національні кола. Але, не зважаючи на корегування пропагандистких акцій протягом окупації, не враховувались, а подекуди й ігнорувались особливості менталітету та духовного життя народу, який, опинившись у стані соціальної катастрофи, віднайшов сили протистояти духовному підкоренню. На нашу думку, саме неприйнятна модель духовного життя, запропонована нацистами українському народу, стала однією з головних причин поразки нацистів під час Великої Вітчизняної війни.

РОЗДІЛ IV

ВНУТРІШНІЙ ВИМІР ДУХОВНОГО ЖИТТЯ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

4.1. Мова та мовний дискурс як складові духовного життя українського народу в роки Другої світової війни

У світі духовного життя виокремлюється особливий світ слів – логосфера. Він включає в собі мову як засіб спілкування і засіб вербального мислення [562, с.86]. Мові відведено важливу роль у формуванні духовного життя суспільства. З часу існування мовного мистецтва за допомогою мови людина проходить процедуру духовного насичення, тобто в її внутрішньому світі створюються нові ідеали, які він перетворює у матеріальне життя. Мова, як засіб спілкування, є найважливішим чинником розвитку духовного життя суспільства. Мова – є осередком і виразом народного духу, настрою, стилю життя. Для того, щоб зрозуміти, чим живе суспільство, треба зрозуміти його мову. Одночасно мова – найважливіше знаряддя в руках держави, яка вирішила трансформувати людину. «Ми – раби слів», – казав К.Маркс. А.Гітлер спочатку писав у «Майн Кампф», а потім втілював до життя ідею маніпулювання людиною за допомогою слова: «Силою, яка зрушила величезні історичні потоки в політичній або релігійній області, була з незапам'ятних часів тільки магічна могутність вимовленого слова. Величезна маса людей завжди підкорялась могутності слова» [320]. В принципі, нічого нового: «На початку було слово», – записано у Біблії. А перші спеціалісти, які під час Великої французької революції назвали себе ідеологами, визначили дві головні сфери духовної діяльності людини, які треба взяти під контроль, щоб програмувати його думки – пізнання і спілкування [562, с.93].

Ми вже зазначали вище про бажання політичної сили будь-якого суспільства надавати більш-менш значущим суспільним явищам ідеологічну інтерпретацію. Зрозуміло, що особливого значення тут набуває мова. Філософська герменевтика (М.Хайдеггер, Г.Гадамер) успішно довела, що

насправді не ми володіємо мовою, а навпаки, мова володіє нами. Мова і тільки мова воліє нам сприймати світ таким, а не інакшим, накидає нам світогляд [523]. Відомий французький філософ-структураліст і літературознавець Ролан Барт порівнював мовну діяльність із законодавчою, в якій мова є її кодом. «У мові, – зазначав вчений, – завдяки самій її структурі закладено фатальне відношення відчуження. Говорити... це означає підкоряти себе того, хто слухає; уся мова цілком є загальнообов'язковою формою примусу. Як тільки мова переходить в категорію говоріння (хай навіть цей акт здійснюється у потаємних глибинах суб'єкту), він неодмінно опиняється на службі влади» [404].

Отже, мова – невід'ємна від політики і владних відносин, і навпаки. І тільки в такому контексті її можна розуміти адекватно. Вплив політики і владних відносин на структуру і функції мови є настільки могутнім, що це примусило Ролана Барта розподілити мови на ентократичні й акратичні. Перші формуються під конкретні запити влади і потрібних їй ідеологічних механізмів. Другі – протидіють владі [405, с.528-529]. В результаті цього створюється «мова епохи», через яку великою мірою відображається духовне життя людини. Саме тому ми вважаємо за доцільне дослідження цієї проблеми в контексті внутрішнього виміру життя українського народу, хоча певною мірою вона стосується й створення ідеолого-герменевтичного світу радянської людини владними структурами.

Радянська держава, однією з найхарактерніших рис існування якої був тотальний контроль над усіма сторонами життя індивіда, з перших днів свого існування вміло маніпулювала масовою свідомістю за допомогою використання мовних засобів, певної мовної політики. Варто тільки згадати гасла більшовиків, своєчасна зміна яких великою мірою вирішувала успішний результат в їх боротьбі за владу. Об'єднуючу функцію мови у багатонаціональній державі відстоював і втілював до життя Й. Сталін: «...всюди, на всіх етапах розвитку мова, як засіб спілкування людей у суспільстві була спільною і єдиною для суспільства... Я маю тут на увазі не

імперії рабського і середньовічного періодів, скажімо, імперію Кіра й Олександра Великого або імперію Цезаря і Карла Великого, які не мали своєї економічної бази і становили тимчасові й нетривкі військово-адміністративні об'єднання. Ці імперії не тільки не мали, але й не могли мати єдиної для імперії та зрозумілої для всіх членів імперії мови. Вони являли собою конгломерат племен і народностей, які жили своїм життям і мали свої мови». Як зазначає українська дослідниця О.Забужко, Сталін добре засвоїв їх уроки: «Щоб імперія була «тривкою», та що там «тривкою» – вічною! («сплотила навеки єдина Русь!»), її населення мусить являти не якийсь там строкатий «конгломерат» а добре вварену однорідну масу...» [523], тобто «радянський народ».

Але для цього потрібна була не просто єдина мова спілкування, а мова особлива. У 1920 р. Є.Замятін, зображаючи в романі «Ми» «Єдину державу», відзначив, що в цій державі майбутнього розмовляють особливою мовою. Це була російська і одночасно не зовсім російська мова. Слова в ній означали те, що Держава хотіла, щоб вони означали. Отже радянська мовна специфіка виражалась в тому, що з безсвідомого механізму, трансцендованого лише освіченими, ідеологія перетворилась у дещо, що повинно було бути утовкмаченим, набутиим і засвоєним науково обґрунтованим чином. У лінгвістичних термінах, ідеологія трансформувалась із рідної мови у набуту, у мову, яка нікому не була рідною [843, с.6]. «Радянська мова – явище унікальне, - зазначають російські дослідники В.П.Нерознак та М.В.Грабовський. – Його неможна зводити ані до політичного шару російської мови, ані до різновиду бюрократичного лексикону... Цілком націоналізована державою, радянська мова насаджується і культивується комуністами як універсальний заміник руської мови. Вона поступово проникає в усі сфери духовної діяльності людини – літературу, мистецтво, науку. Семантика цієї мови відображає не соціальну реальність, а ідейну міфотворчість; вона відображає не об'єктивні суспільні процеси і явища, а комуністичний світогляд в його накладенні на дійсність» [666, с.7].

Першим засвідчив у літературі факт народження нової – радянської – мови Є.Замятін. У 20-ті роки ХХ ст. виявили цей факт і письменники: М.Зощенко, А.Платонов, М.Булгаков, які зареєстрували виникнення нової системи, яку декілька десятиріч поспіль Чеслав Мілош назвав «логократією» [463, с.134]. Терміном «логократія» – називав комуністичну владу і американський політолог Мартін Маля, розуміючи під ним панування за допомогою слів, пропагандистський образ, який не співпадав з реальністю. Цілком згодний з ним С.Кульчицький: «Мені, колишньому члену КПРС з 30-річним стажем, ця формула видається найбільш змістовним визначенням радянської влади і комунізму взагалі. ... коли заходе мова про комунізм, нас оповиває магія слів зі спотвореним значенням. Навіть сам термін «комунізм» увійшов у повсякденну свідомість не як визначення реального політичного режиму з адекватним йому соціально-економічними устроєм, а як синонім майбутнього суспільства загального благоденствія» [613]. Однією з найграндіозніших кампаній радянської влади з пропозиції населенню країни мови нової ідеології, як природної літературної мови, в якій закарбовувалось велике майбутнє, була кампанія з ліквідації неписьменності [489, с.18].

Отже, радянський політичний дискурс був не просто «новою мовою», новим стилем, або «підмовою». Існував саме радянський дискурс, як особливе використання мови: російської – для вираження особливої ментальності, радянської – для вираження особливої ідеології [763].

Вже багато написано про роль мови в справі так званої «українізації», а згодом «русифікації» радянської України. Але, на нашу думку, точніше називати цей, на перший погляд, взаємовиключний, але цілком взаємопов'язаний, процес відповідно «політизацією» та «радянізацією» мовного середовища українського народу на користь конкретно-історичній політичній доцільності. Хоча рецидиви «русифікації» напередодні Другої світової війни мали місце. Саме загроза війни та примара «клаптикової» Австро-Угорщини, яка розвалилась у 1918 р., примусила Сталіна з середини 1930 років запуснути діючий на основі російської національної домінанти

механізм мовної консолідації радянського суспільства. При цьому, як стверджує російський вчений Г.Костирченко (і з цим можна погодитись), нова мовна політика не несла на собі шовіністичного нальоту класичної русифікації, яка проводилась у період правління Олександра III. Вона була обумовлена суцільно прагматичними причинами і не містила елементів явного лінгвістичного насилля [599, с.13]. На жовтневому (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) було вирішено розпочати вивчення російської мови в усіх національних школах Радянського Союзу. З 1 вересня 1938 р. її було введено у якості обов'язкового предмету, починаючи з другого-третього класу у школах національних республік і областей. Місцевим владам наказувалось, «викривати і в корні класти край буржуазно-націоналістичним тенденціям до підриву російської мови в школах», разом з тим не упускати з виду, що «рідна мова залишається основою викладання в національних школах і не повинна утискатися» [599; 171, с.358-359].

На жаль, ми не зможемо простежити кількісні виміри використання національних мов різними народностями України напередодні війни. Результати перепису 1937 р., за вказівкою Й.Сталіна, було знищено. Матеріали перепису 1939 р. до початку війни так і не було опубліковано. Окремі дані подаються разом із результатами перепису 1959 р. У часовому відтинку між 1926 і 1939 рр. Україна пережила колективізацію, голодомор, репресії. Ці події вплинули на розвиток української культури і мови. В опублікованих переписах ми не знаходимо матеріалів про користування мовами на території УРСР. Опубліковано лише кількість українців в СРСР у 1939 р. - 28,1 млн. осіб, з-поміж яких свою мову рідною визнали 24,7 млн. осіб (87%), а на російську перейшли майже 3,4 млн. осіб [728].

Приєднання Західної України вимагало від радянського керівництва застосувати усі заходи, у тому числі й мовну політику, для радянзації краю. Вже в перші дні після вступу на західноукраїнські землі Червоної армії політвідділ Українського фронту розповсюдив серед населення 10 млн. листівок з промовистими назвами «Радянська Батьківщина українського

народу – квітуча Радянська Україна», «Боротьба українського народу проти польської шляхти», «Знатні люди Радянської України» та ін. Загалом за період 24 вересня – 6 жовтня 1939 р. літаками цивільної авіації було доставлено в Західну Україну три млн. примірників газет, плакатів, агітаційних матеріалів. Крім того Книгокультторг та Укоопспілка надіслали до Західної України 56 платівок (10 тис. примірників), серед яких було чимало пісень українською мовою: «Пісня про Сталіна», «Пісня про Батька», «Щорс», «Ой, не ходи Грицю», «Тарас Бульба», «Реве та стогне, Дніпр широкий» та ін. [484, с.191]. Одним з найпопулярніших заходів нової влади стала деполонізація краю, зокрема освіти. Протягом міжвоєнного двадцятиріччя польські власті вели безперервний наступ на українські школи. За даними львівського дослідника В.Р.Ковалюка у 1936-37 навчальному році 52,8% учнів української національності трьох східногалицьких воєводств навчались у школах з виключно польською мовою викладання, 40,9% – в утравістичних (двомовних) та лише 6% – в україномовних. Після проведеної у 1939-40 р. реорганізації становище докорінно змінилося: кількість українських шкіл досягла 5596, а польських – скоротилася до 922 [580, с.5]. Аналогічні події відбувались в галузі вищої освіти, з такою ж метою реорганізовувались і створювались нові заклади культури. І хоч свідомі українці неоднозначно сприймали таку «українізацію», а згодом на собі відчули усі «приваби» радянзації краю, все одно їх «щипало за серце такі терміни як «Західна Україна (замість зненавидженого «Малопольська Вєходня»), «братній український народ», «українські вивіски і напис», – згадував історик О.Домбровський, на той час асистент однієї з кафедр Львівського університету [580, с.6]. Одним з критеріїв позитивної/негативної оцінки приїхавших до Західної України діячів культури з Радянської України в очах місцевої інтелігенції був, зокрема, і мовний. «Розговірна мова письменників переважно чиста, – згадував поет Роман Купчинський. – Найкраще говорив Бажан, Турчинська (Рильського і Тичини не чув), Сосюра. Найгірше говорив Панч, бо й виговір і

деякі слова були змосковщені. Українське «г» виходило в нього як «х», а «в» як «ф». Говорив помалу, мовби перекладав з московської мови на українську» [181, с.132]. До речі, використання Р.Купчинським характерної для мешканців Західної України назви «московська мова», замість російської, підкреслювала її не етнонаціональну, а політичну ознаку. І це не випадково. Мови національних республік, в тому числі українська, вважались меншовартісними не тільки керівниками, а й навіть тими, для кого за походженням вони були рідними. Так, про українофобію російської поетеси та українки за походженням Анни Ахматової (яка, до речі, гидливо відкидала антисемітизм) писала Лідія Чуковська: «Я спитала, чи любить вона Шевченка. – Ні. У мене в Києві було важке життя, і я країну ту не полюбила і мову... «*Мамо*», «*ходимо*», – вона поморщилась, – не люблю...» [489, с.54].

Ще одним втіленням у свідомість радянських громадян нової ідеології за допомогою слів-символів стала практика перейменувань. Її розмах, а також відносна частота, з якої в СРСР один населений пункт протягом декількох років міг отримати різні імена, представляють собою неповторне у світовій практиці явище. У топонімічному словнику Є.М.Поспелова зафіксовано не менш 2000 перейменувань населених пунктів за роки радянської влади [699]. Так, наприклад було з назвою найкрупнішого індустріального центру України міста Донецьк. До 1924 р. він називався Юзівка, потім його було перейменовано у Сталіно на честь І.В.Сталіна (до речі, це було одне з найперших перейменувань на його честь в СРСР за три роки до перейменування Царицина на Сталінград у 1927 р.). Правда, існує версія, що місто було названо на честь іншого вождя – Леніна. 8 березня 1924 р. відбувся пленум Юзівського окрвиконкому під головуванням тов. Шкадінова, на якому розглядалося питання про увічнення пам'яті тов. Леніна. Наступного дня на урочистому засіданні Юзівської міськради Шкадінов відзначив, що до виконкому поступила маса заяв від робочих, робітниць і селян з пропозиціями, як увічнити пам'ять тов. Леніна: «За умовами нашого округу, де переважає сталева промисловість, а сама

революція, яка, за словами Леніна, має зображенням локомотив, зроблений зі сталі, на якому машиністом був Ленін, виконком вважає, що символом, який характеризує нашого вождя тов. Леніна буде «сталь» і вирішив назвати м. Юзівку містом Сталін» [817] . Згодом, буква «а» перетворилась на «о», що стало прекрасною нагодою, адже набирав обертів культ іншого вождя. Але, для нас важливо не встановлення істини щодо назви, а інтерес представляє сам факт існування різноманітних версій, що зайвого разу є свідченням становлення нового радянського дискурсу.

У 1923 р. місто декілька місяців називалось Троцьк на честь Л.Д.Троцького. Під час нацистської окупації Сталіно знову стало Юзівкою. А вже після XXII з'їзду КПРС., коли усі об'єкти, що носили ім'я Сталіна були перейменовані, з 1961 р. місто отримало назву Донецьк [499].

Практика перейменувань охопила не тільки населені пункти. На честь того чи іншого політичного, культурного діяча, визначної події (наприклад, Жовтневої революції) присвоювалось ім'я заводам, пароплавам (жарти з приводу «пароход и человек» були дуже популярними у радянському фольклорі), навчальним і культурним закладам. Так, напередодні Другої світової війни в контексті формування української радянської ідентичності Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) про увічнення пам'яті Т.Г.Шевченка у зв'язку з 125-річчям з дня народження його ім'я було присвоєно Державному ордену Леніна Київському академічному театру опери і балету, Київському державному університету, встановлені дві стипендії імені Т.Г.Шевченка у Ленінградській академії художеств [155, с.428].

Частота перейменувань на честь політичних та партійних діячів пояснювалась просто – дуже часто вони ставали жертвами репресій. Радянські люди іноді саме з таких перейменувань дізнавались про нових «ворогів народу». «Я застав ще той час, коли прийнято було називати вулиці, палаци піонерів, підприємства і колгоспи не тільки на честь вождів Жовтневої революції і членів Політбюро, але й іменами... секретарів обкомів,

– згадував Олександр Жовтіс¹. – Так, у нашому місті палац піонерів носив ім'я В.І.Чернявського, про що сповіщав надпис на величезній арці при в'їзді на його територію. Вінничани зрозуміли, що Володимир Ілліч (так звали секретаря) «виявився ворогом народу» того ранку, коли залізну вивіску над аркою убрали. Київська радіостанція носила тоді ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. Щоденно, о шостій ранку повторювалось: – Увага! Говорить Київ, радіостанція імені Косіора. Але одного разу, прокинувшись, я почув: – Увага говорить Київ, радіостанція імені... радіостанція РВ587! І уся Україна не могла не зрозуміти, що з сьогоднішнього дня в неї новий фірмер» [Цит. за: 489, с.40].

У свідомості народу само по собі формувалося нове змістовне навантаження звичайних слів: нова реальність породжувала нові слова, - це сам собою невідворотний процес [810, с.3]. У зв'язку з тим, що радянський режим був вищою мірою заідеологізований, багато слів і висловів, які мали навіть побутовий характер, відображали ідеологічну сутність епохи. Перманентний мобілізаційний стан радянської людини підтримувався за допомогою масового включення як до офіційного, так і до буденного дискурсу такого слова як «боротьба»: «боротьба за врожай», «боротьба з неписьменністю», «боротьба за виконання плану». За допомогою термінів – «п'ятирічка», «п'ятирічний план», «дострокове виконання п'ятирічки», «п'ятирічку у три роки» – у свідомості радянської людини створювався своєрідний зміст поняття часу, рух якого має сенс тільки у будівництві матеріально-технічної бази соціалізму/комунізму. Буденні слова набували іншого, багатозначного навантаження. Наприклад, слово «секретар» сприймалось у першу чергу не як професія, а як партійна посада. Зміст поняття «ударник» був абсолютно зрозумілим саме в контексті зі словом «праця» – «ударна праця». «Да здравствовать» (термін, цілком запозичений з

¹ Жовтіс Олександр Лазаревич (1923-1999) – російський радянський (казахстанський) письменник, літературознавець, перекладач, педагог. Народився і до 1942 р. жив в Україні.

церковнослов'янської мови), як правило, могли лише партія, вожді, робочий клас і т.п. У рідкої радянської людини при слові «совети» виникала асоціація з пропонованими кимсь пропозиціями та порадами, а слово «правда» мало двозначний зміст, з приводу чого існував такий каламбур: «В «Правде» нет известий, а в «Известиях» – правды». З'явилась величезна кількість нових складних слів: «колгосп», «радгосп», «лікнеп», «продмаг», «агітпроп», «пролеткульт» та багато ін. Свідоме скорочення вміщених в них цілих слів начебто виразило загальну тенденцію життя у прискореному темпі.

У 30-ті роки дискурс мілітаризується: з'являються «штурми і фронти» господарські, побутові, літературні. Партія – «бойова організація», а її члени – «солдати партії». Досягнення в роботі стимулювались на військовий манер: «труд – справа честі, справа доблесті й героїства», «з одного металу ллють медаль за бій, медаль за труд». У веселій комедії «Вратарь» (1936 р.) звучить пісня про те, що воротар це не просто футболіст, який відбиває м'ячі, але «часовой», і що за ним «полоса приграничная идет».

Після нападу Німеччини на Радянський Союз мовний дискурс радянської влади був спрямований в першу чергу на роз'яснення ситуації, цілей війни, мобілізації народу на боротьбу з ворогом. Здавалось би, на перший погляд само собою зрозумілі завдання, насправді не були такими простими. Вище ми говорили про те, що люди не розуміли, чому всупереч заявам радянської пропаганди про непорушну дружбу між СРСР та Німеччиною, остання розпочала війну. Тому, в перших виступах керівників держави одними з ключових були слова «підступно», «віроломно», «зрадницькі». З боку СРСР війна одразу була визнана справедливою.

Враховуючи те, що німецька армія вела успішний наступ в СРСР, використовуючи у своєму ідеологічному мовному дискурсі «визволення російського народу від кошмару жидо-більшовизму», радянська пропаганда вдалася до національно-патріотичної риторики. В цьому контексті модель «Вітчизняної війни» пасувала якнайкраще [479, с.104].

Вже у першому зверненні до радянського народу В.М.Молотов назвав війну «вітчизняною» – за прямою аналогією з Вітчизняною війною часів навали Наполеона. Слова, які завершували його виступ згодом стали крилатими: «Наше дело правое. Враг будет разбит. Победа будет за нами» [266]. Ці слова широко використовувались у засобах масової інформації і в агітаційно-пропагандистських матеріалах з метою надихнути радянський народ на боротьбу з агресором. У декілька зміненому вигляді, вже після перемоги, вони знайшли своє відображення на медалі «За Победу над Германией»: «Наше дело правое. Мы победили».

23 червня в «Правде» було надруковано розлогу статтю провідного ідеолога більшовицької партії О.Ярославського під назвою «Велика вітчизняна війна радянського народу». Згодом її було видано колосальним накладом окремою брошурою [377].

Безпрецедентною на той час подією стало звернення до народу в перший день війни Патріаршого Місцєблюститєля Руської Православної Церкви, яка фактично знаходилась поза законом, митрополита Сергія. Але, ще безпрецедентнішою подією стало запозичення характерних для священної особи слів звернення «Брати і сестри» керівником антирелігійної держави Сталіним у своїй промові 3 липня. Для порівняння (мовою оригіналу): «Братья и сестры!.. Господь нам дарует победу! (наприкінці)» – із звернення Сергія, написаного і проголошеного 22 червня [198, с.3]; «Дорогие соотечественники! Братья и сестры!... Вперед, за нашу победу (наприкінці)» – із радіозвернення Сталіна 3 липня [364, с.9]. До речі, саме після цього звернення Й.Сталіна з'явилась офіційна назва, конче сформульована як «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу».

Такий офіційний мовний дискурс одразу було підхоплено українським урядом та комуністичною партією України. «Товариші робітники, селяни, інтелігенція великого українського народу! Брати і сестри! Сини і доньки Великої України!, – зазначалось в тексті їх звернення 6 липня 1941 р., – кровожерливий ворог напав на нашу землю...» [124, арк.11-15]. Як бачимо, у

зверненні апелювалось не просто до абстрактного, але й до «родинного» патріотизму («сини» і «доньки»). Як і у візуальній пропаганді, у мовному дискурсі активно запроваджувався жіночий образ, щоб виразити любов до отчого краю, почуття нестерпної туги за рідною землею: «Слово про рідну матір» Максима Рильського, «Голос матері» Павла Тичини, Андрія Малишка в циклі «Україно моя» [500, с.161].

Після виступу Сталіна, з релігійного дискурсу було активно запозичено слово «священна»: «священна війна», «священна ненависть». Калінін у статті «Ненависть народа» писав: «Для нас ненависть до ворога священна!» [559, с.482].

Але, мабуть найуживанішим словом у ті часи стало слово «ненависть», оспівувачем якої став Ілля Еренбург, який, за висловом російської дослідниці Т.Горяєвої, надав їй навіть деякий еротичний відтінок. Він вважав, що війна без ненависті – як співжиття без кохання [473, с.42]. Статті І.Еренбурга йшли з прямого схвалення Агітпропу ЦК: «Враги» (1941), «Людоеды» (1941), «Ненависть» (1942), «Немцы» (1943). Стиль публіцистики Еренбурга був настільки затятим і безпощадним, що навіть викликав недвозначну реакцію цензури. У серпні 1941 р. письменник був вимушений поскаржитися на дії цензора Військового відділу Радінформбюро і отримав підтримку з ЦК, який циркулярно вказував на «виправляти Еренбурга». Найбільш розповсюдженим в еренбургівських типажах були звіроподібність і карнавалізація образів. Так, у нарисі «Бешеные волки» Геббельс зображувався у вигляді «огидної мавпи крихітного зросту» [473, с.42; 375, 376].

З самого початку війни з радянського мовного дискурсу якщо не зникла, але суттєво поступилась патріотичній, інтернаціоналістська та комуністична риторика, що, до речі, цілком пояснює розповсюдженню у пропагандистському дискурсі етнічної ознаки ворога – «німець». 10 грудня 1941 р., згідно Наказу начальника Головного Політичного Управління Червоної Армії Л.З.Мехліса, гасло «Пролетарі усіх країн єднайтеся!», було

знято з усіх без виключення воєнних газет і замінено гаслом «Смерть німецьким окупантам!» [167, с.75], яке стало «шапкою» усіх друкованих засобів масової інформації, від центральних газет до бойових листків партизанських з'єднань.

Масоване звернення до патріотичної тематиці після 22 червня 1941 р. було безпрецедентним. Заклики «піднятися на захист Батьківщини» лунали в кожній промові, на кожних зборах, мітингу, у передачі та статті. З моменту вторгнення і майже до перемоги під Сталінградом тема «Вітчизна у небезпеці» були у фокусі радянської пропаганди. Комунізм, навпаки, не грав важливої ролі у патріотичній мові. Точний характер патріотизму, до якого апелювала пропаганда, варіювався від «радянського патріотизму», – лояльності до СРСР, відданості справі захисту його території, народу і образу життя, – до місцевого патріотизму, сфокусованого на рідному районі, місті або області [217, с.19]. Навіть слово «радянський» не часто з'являлось у пропаганді тієї доби, мабуть щоб не нагадувати зайвого разу кліше нацистської пропаганди, в якій прикметник «радянський» ототожнювався із «жидо-більшовицьким». О.Верт вірно підмітив, що слово «радянський» вступило у свої права лише після Сталінграду [317, с.357], коли кардинальні перемоги могли його реабілітувати.

Крім того, мобілізуючи усі матеріальні та духовні сили, радянська влада вимушена була звертатися до таких складових свідомості, які раніше вважались роз'єднуючими, шкідливими, але в умовах війни повинні були підвищувати самооцінку, гідність, волю до боротьби: національна гордість, релігійні почуття та традиції тощо. У цьому контексті навіть було «реабілітовано» російську букву «ё». Рішенням Народного комісаріату просвіти від 24 грудня 1942 р. було введено обов'язкове застосування у шкільній практиці цієї букви. А у передмові до надрукованого наприкінці війни довідника для працівників просвіти введення до широкого вжитку букви «ё» було описано, як один з епізодів «повернення до корінь», як-то

було, наприклад з поверненням поняття «офіцер» та його атрибутів – погонів, кортиків тощо [489, с.54-55].

Разом з тим, навіть під час війни радянський політичний дискурс, громіздкий та закоснілий, не міг не викликати обурення, особливо у тих, хто так або інакше був до цього дискурсу причетним. Так, у своєму щоденнику 12 липня 1942 р. О.Довженко записав: «Що більш за все дратує мене у нашій війні – це пошлий лакірований тон наших газетних статей. Якщо б я був бійцем безпосередньо з автоматом, я б плювався, читаючи протягом такого тривалого часу цю газетну бодреньку панагерічну окрошку або однообразні бездарні сіренькі нариси без єдиного натяку на узагальнення, на розкриття сили і краси героїки. Це холодна, нахабна бухгалтерія газетних паршивців, яким, по суті кажучи, більшою мірою немає справи до того, що народ страждає, мучиться, гине. Вони не знають народу і не люблять його. Некультурні і душевно убогі, бездуховні і безсердечні, вони користуючись своїм положенням журналістів пишуть однобічні сусальні розказні, як писали до війни про соцбудівництво, обманювали наш уряд, який безумовно, не може усього бачити. Я ніде не читав ще жодної критичної статті ані про безпорядки, ані про дурнів, а їх хоч пруд пруди, про невміння евакуюватись, про невміння правильно орієнтувати народ тощо...» [327, с.10-11] О.Довженко тут фактично узагальнив один з видів етосних обмежень радянського дискурсу – неможливість офіційно вербалізувати повною мірою свій досвід сприйняття дійсності – підсвідомо спрацьовувало почуття самоцензури.

Але все ж таки війна, як це не парадоксально, створила атмосферу певної свободи, про яку говорив Б.Пастернак словами свого героя у романі «Доктор Живаго»: «...війна з'явилась очищувальною бурєю, струмом свіжого повітря, віянням позбавлення... її реальні ужаси, реальна небезпека і загроза реальної смерті були благом порівняно з нелюдським пануванням вигадки і несли полегшення, адже обмежували колдовську силу мертвої букви» [350, с.586-587]. В цій атмосфері більш не сприймалось характерне для

радянського офіційного дискурсу порушення одного з найважливіших вимог комунікації – інформаційної новизни. Когнітивний ступор мови влади вже не влаштував розкріпачену війною свідомість. «Сьогодні я прочитав історичне Звернення т. Сталіна до народу, – записав 26.VIII.1945 р. у щоденнику О.Довженко. – Я радію, начебто мені сім років, така вона велика і чиста у мене і прозора радість. Я узнав, що Німеччина була на Заході, Японія на Сході, що японці, виявляється, нападали на нас декілька разів, починаючи з 1904, 1918, 1922 і т.п. і що наступив кінець другій світовій війні. І хоч нічого я більше не узнав, і хоч до фрази – «Вічна слава героям, які пали в боях за честь і перемогу нашої Батьківщини» – не додано знову жодного теплого слова, начебто їх загинуло значно менше, ніж 299000 американців, я говорю собі слідом за великим маршалом-генераліссімусом, вождем і вчителем: слава нашому великому народу переможцю, тим більшая слава» [327, с.12]. Ті ж самі слова офіційного радянського дискурсу, подані О.Довженком з гіркою іронією та убивчим сарказмом, свідчать про існування в радянському суспільстві потужної акратичної мови, яка виражалась іноді навіть не іншими словами, а розумінням їх іншого змісту.

З початком визволення України та інших західних республік, в радянському мовному дискурсі знов посилилась «союзна» і «радянська» теми. Показовою в цьому плані є історія створення нового державного гімну СРСР саме в роки війни – з весни 1942 р. У реальну площину вона увійшла влітку 1943 р., коли спеціально створена урядова комісія на чолі з маршалом СРСР К.Ворошиловим, начальником Головного політичного управління Червоної Армії О.Щербаковим і головою Комітету з мистецтва М.Храпченком організувала проведення закритого конкурсу, у якому взяли участь відомі композитори – О.Александров, Д.Шостакович, А.Хачатурян та ін., а також поети – В.Лебєдев-Кумач, К.Симонов, М.Рильський, М.Светлов, М.Бажан та ін. [477, с.297, 298; див. також: 754, с.25-41]. Усі пропоновані варіанти Державного гімну СРСР прослуховувались комісією у Большому театрі. Паралельно оцінювались і гімни іноземних держав – радянський

варіант повинен був бути кращим з найкращих. Здавалось би, у розпач війни займатися такими другорядними справами... Але, такий серйозний підхід зайвого разу свідчить про значущу роль у радянській політиці ідеолого-герменевтичної складової, зокрема того мовного дискурсу, який повинен був стати символом держави, закарбуватися у свідомості кожного її громадянина.

Рішення комісії фактично визначив Й.Сталін, який з самого початку редагував тексти, надавав їм потрібне політичне звучання. Адже чим можна ще пояснити, що переможцями конкурсу став маловідомий тоді авторський дует – дитячий поет, воєнний майор С.Міхалков і воєнний журналіст, капітан Г.Ель-Регістан (обидва тоді працювали у редакції газети «Сталинский сокол»).

У словах нового гімну відобразилася уся палітра тодішніх ідеологічних настанов у купі з конкретно-історичною ситуацією. Тут був присутній і радянський патріотизм («Слався Отечество наше свободное!»), і поєднання ідеї великоросійської домінації в багатонаціональній державі («Союз нерушимый республик свободных / Сплотила навеки Великая Русь...»), і прославлення генію великого Сталіна («Нас вырастил Сталин – / на верность народа, / На труд и на подвиги / нас вдохновил!»), і, тільки після цього – віддавалась данина подвигам армії, і то завдяки тільки мудрому керівництву («Мы армию нашу растили / в сраженьях, / Захватчиков подлых с дороги сметем!»).

Новий гімн було вперше виконано 1 січня 1944 р. по Всесоюзному радіо. Указом Президії Верховної ради від 15 березня 1944 р. новий Державний гімн було затверджено для повсюдного виконання. Так новий символ отримав путівку до життя. Західні аналітики, які уважно спостерігали за еволюцією сталінської ідеології, одразу ж відреагували на специфічне політико-ідеологічне звучання Державного гімну СРСР. Вже 3 січня 1944 р. американський журнал «Тайм», інформуючи читачів про появу гімну, писав: «Москва представила ще один доказ того, що радянський відхід від світової революції до націоналізму завершено. Напередодні 64-го дня народження

Йосифа Сталіна Радянський Союз відкинув хвилюючий надихаючий «Інтернаціонал», замінивши його, як державний гімн, пеаном на честь Сталіна і нової Росії...» [477, с. 302, 296].

В контексті повернення до «союзної» теми та рішень X сесії Верховної Ради СРСР (лютий 1944 р.) щодо розширення прав союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин, 3 лютого 1944 р. Президія Верховної ради СРСР видала Указ «Про державні гімни радянських республік», згідно якому усім союзним республікам потрібно було прийняти власні гімни [479, с.113].

Весною у 1944 р. у Києві було створено комісію з підготовки проекту гімну, яку очолив зав. відділом пропаганди та агітації К.Литвин. Перед українськими поетами було поставлено завдання створити таку «головну пісню України», яка б цілком і повністю вписувалась у політико-ідеологічний контекст загальносоюзного гімну і разом з тим відображала українську національну специфіку. Але, незважаючи на численні пропозиції щодо проекту українського радянського гімну, жодна з них під час війни так і не була затверджена. Сталося це тільки в 1949 р., коли у зв'язку з певними незручностями в ООН виникло питання про потребу внесення змін у державну атрибутику України, і коли були прийняті нові Державний герб і Державний прапор УРСР. Авторами слів Державного гімну УРСР стали відомі українські поети П.Тичина і М.Бажан, а музики – авторський колектив під керівництвом композитора А.Лебеденця [477, с.307].

Можливості мовного дискурсу широко використовувала і нацистська влада. Величезну роль мови у впливі на населення в Третьюму рейху зазначав відомий німецький лінгвіст В.Клемперер: «Найсильніший вплив здійснювали не окремі промови і не статті, листівки, плакати або знамена, такого ефекту не могли мати засоби, розраховані на мислення або осмислене сприйняття. Нацизм в'їдався у плоть і кров мас через окремі слова, обороти речі, конструкції речень, які вбивали у натовп мільйонними повтореннями і які поглинались нею механічно і несвідомо» [569].

Мовна політика нацистської Німеччини в нашій країні визначалась загальною політикою щодо окупованого регіону. Вона безпосередньо залежала від планів підкорення місцевого населення та визначалась загальним ставленням до українського народу, як до нижчої раси, яка потрібна тільки як фізична сила. Автори вже згадуваної нами таємної директиви «Політика і управління людьми на Україні» писали: «Подібно того як українська раса є конгломератом народів і племен, так і мова українська не є щось відрубане, це – суміш різних активних мов...» [139, арк.199-199зв.].

Проте, нацисти усвідомлювали, що успіх війни вирішувався не тільки на фронті. У зв'язку з цим значна увага приділялась такій вагомій складовій духовного життя як відповідна ідеологія, одним з засобів насадження якої була мовна політика. Так, заслуговує на увагу проблема національної компоненти окупаційної політики на території України, стосовно якої серед представників нацистської верхівки не було одностайності, про що вже зазначалось вище. Відкинувши плани А.Розенберга щодо пробудження історичної самосвідомості українців, суто з практичних міркувань все ж таки було частково відновлено систему початкової та середньої освіти. До навчальних планів початкових шкіл в обов'язковому порядку включалася німецька мова, вивченню якої приділялась підвищена увага [496, с.103]. Не обійшлося і без національної компоненти. Однак, зверталися до неї виключно у прагматичних цілях. Нацистська влада була зацікавлена в тому, щоб «населення Сходу не представляло собою єдиного цілого, а, навпаки, ... щоб воно було роздроблено на якомога більшу кількість груп і народностей» [219, с.505]. Роздроблення Радянського Союзу, гра на національних почуттях вимагали відповідної мовної політики. Про це свідчить такий приклад: за даними німецького інформбюро від 14 липня 1942 р. зі 140 нових газет, які стали виходити в окупованих радянських районах на дев'яти мовах, 60 – виходили українською (німецькою – 7, естонською 15, латишською 21,

литовською – 11, польською – 1, білоруською – 6, російською – 18, татарською – 1) [70, арк.9].

Що стосується мовного дискурсу окупаційної влади, то за рідким виключенням він був не дуже різноманітний. Головними сюжетами, як правило, були варіації на тему «жидо-більшовицького» засилля та протиставлення йому «нового порядку», який апіорі повинен був принести визволення українському народові. Задля кращого впливу пропагандистських заходів застосовувались методи заміщення. Так, одним з основних завдань нацистської пропаганди була боротьба з партизанським рухом. З цією метою предписувалось застосовувати не само слово «партизани», яке для «руських має значення боротьби за свободу», а заміняти його «такими позначеннями, як диверсанти, бандити, грабітелі» [476, с.38]. Але в основному окупаційна влада «розмовляла» з підкореним населенням лаконічною мовою наказів та погроз: «Хто буде говорити за фронт – розстріл!» [172, с.270].

Радянська контрпропаганда в окупованій Україні повинна була пристосовуватися до боротьби не тільки з ідеологічним впливом нацистів, але й з порівняно потужним національним рухом. Для цього використовувалась як національна мова, так і особливий дискурс. З 6 липня 1941 р. почала видаватися газета українською мовою «За Радянську Україну», з листопада 1942 р. вона виходила в Москві раз у три дні накладом до 100 тис. примірників. З липня 1941 по грудень 1942 р. по лінії ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ і політуправлінь Південного і Південно-Західного фронтів було видано і розповсюджено на окупованій території України 141 номер газети «За Радянську Україну» накладом 23 млн. примірників, 155 номерів газети «Комуніст» (українською мовою) накладом 1 млн. 340 тис. примірників, газет-листівок «Комуніст» накладом 535 тис. екземплярів та ін [63, арк.175]. При ЦК КП(б) було створено українське видавництво, яке продукувало брошури, плакати, збірки творів українських письменників – і все це українською мовою [63, арк.179]. Українська мова превалювала і в

радіопередачах. Комісія радіокомітету по обстеженню радіомовлення українською мовою за вересень 1942 р. навіть визнала за недолік зневажливе ставлення до російської народної музики та пісні: «за місяць було виконано по одному разу лише п'ять руських народних пісень, в той час як за два місяці (серпень і вересень) було передано 206 найменувань пісень українських» [217, с.399].

Що стосується мовного дискурсу, то жорстокі реалії боротьби з нацистами вимагали і відповідної риторики. В газетах, промовах, а особливо у листівках виховувалась ненависть до фашизму, який ототожнювався з жорстокістю і злом, з насиллям і цинізмом, загрозою усій людській цивілізації. Так формувався образ ворога, який характеризували такі заголовки, як: «страхітливі злодіяння», «звірства фашистських катів», «сліди звіря» [217, с.18-19]. Фактично усі партизанські листівки мали аналогічну шапку-девiз «Смерть фашистським окупантам!». Широко використовувався гумор і сатира, які досить вдало вписувались у традиційну сміхову культуру українців. Так на листівках видання одного з партизанських загонів «Партизанська правда» вміщувався сатиричний малюнок німця і підпис «Бий німця-гада спереду й ззаду!»; розповсюдженими були партизанські частівки, в яких «німці», «німчура» або «фріци» наділялися епітетами «кляті», «прокляті», що «вертяться вовчком» під ударами нашого війська. У листівках, які закликали «До помсти», нацисти називалися «нелюдями», «чорними катами», «бандитами» [67, арк.107-118]. Особливу роль відігравали дієслова. Вони, за думкою дослідників давні та первинні за іменники, і саме дієслівна фаза розвитку мови є набуттям словом можливості незворотно забороняти або примушувати до дії [562, с.88]. Тому так рясніла радянська риторика того часу спонукальними дієсловами: «Вставай страна огромная» і «Вставай, Україна, безсмертна й завзята/ На німця-бандита, На чорного ката»; «Бий німця»; «Виходь на рішучий бій, народе України»; «Ідїть до партизанів!» та ін. [67, арк.100-107]. Формування образу ворога у мовному дискурсі серед населення окупованих областей України було

досить дієвим, адже знущання, пограбування, масові вбивства з боку окупантів створили сприятливий ґрунт для виховання ненависті до фашизму. Так, вчителька Ливітська під час окупації у Києві відзивалась про німців: «Мені, Вихованій в інституті благородних дівиць, не привилась радянська влада. 23 роки я ненавиділа порядки радянської влади і чекала на німців, як бога. Однак, це не ті німці, що були у 1918 р., це *варвари*, подібні *гієнам*, жагаючі придушити усе живе для задоволення своєї *ненаситної утроби*. Тепер, якщо б прийшли знов Совети, я б для їх зустрічі своє останнє краще пальто під ноги підіслала» [172, с.338].

На цьому тлі протиставлення дій «своїх», «героїв-патріотів», «славних синів Батьківщини» виглядало виключно як «майстерність і стійкість», «винахідливість і відвага», «мужність і героїзм» та ін. [217, с.19]. Твори дівчат-учениць Костянтинівських шкіл (Донецька обл.) на тему «Що я пережила в роки окупації», які вони писали у 1946 р., рясніють епітетами «наші рідненькі», «рідні червоноармійці», навіть канонада при наступі радянських військ називалась «рідним, милим гуркотінням наших гармат» [30, 31].

Таким чином, мова та мовний дискурс був невід'ємною частиною духовного життя радянської людини, зокрема українців з їх специфічним ментальним лінгвоцентризмом. В умовах тоталізації усіх сфер суспільного життя превалювала ентократична мова радянського політичного дискурсу. Акратичність мови народу яскраво проявилася в умовах війни, що свідчило про певне розкріпачення свідомості радянської людини.

Під час війни мовний чинник та мовний дискурс використовувались і радянською, і окупаційною владами і як чинник національної свідомості, і як політичний дискурс. Але, мета була різною. Нацисти намагались за допомогою української мови відокремити український народ від російського для полегшення його підкорення (розподіляй і володарюй), а радянська влада, активно використовуючи українську мову і дискурс мови, мобілізувати на боротьбу з ворогом. Апелювання словом, підтвердженням

справою давало позитивні результати, і навпаки. Якби не розписували нацисти приваби «нового порядку», слова разюче розходились з реальністю, що відвернуло від окупантів навіть тих, хто сподівався за їх допомогою вирішити як державні, так і приватні проблеми. Тому боротьба з ворогом дійсно видалась «делом правым», а слова «Победа будет за нами» утілювали надію усього радянського народу.

Узагалі ж радянська офіційна риторика, яка покликана була мобілізувати населення на упорну, майже каторжну працю та виключні прояви особистого героїзму, стала ефективною, перш за все тому, що накладалась на природні людські устремління вижити, перемогти і помстити за загиблих.

4.2. Відображення духовного життя у народному фольклорі

*«... ні корови, ні свині,
Тільки Сталін на стіні»
(З радянської частівки)*

З давнини основним механізмом закріплення пам'яті поколінь був фольклор. Великий шар в духовній культурі багатьох народів створив фольклор Другої світової війни. Війна не могла знищити живу людську думку, емоції, почуття. Величезні маси людей різних національностей, різного віку, освічених і неписьменних, міські та сільські мешканці, ті, хто воював або працював в тилу, ті, хто залишився на окупованій ворогом території, ті, хто перебував у німецьких концтаборах або на примусовій праці, усі, втягнуті в події Другої світової війни, не могли не висловити до неї свого ставлення у художній творчості, в усних оповіданнях, частівках, піснях. Народ, пропускаючи через свою душу трагічну або героїчну дійсність, повсякденну боротьбу за виживання своє та своїх рідних і близьких, радість від перемог та біль від втрат, відображаючи найбільш характерні умови життя в екстремальних умовах, знаходив розраду через вербалізацію реальності (виговорився – і стало легше на душі). Отже,

фольклор – є унікальним джерелом реконструювання світогляду. З офіційних джерел досить важко дізнатися чим насправді жив народ, що думав, кого мав за героїв, а кого за злодіїв. Дослідник радянського фольклору Ю.Б.Борєв вважав народну творчість соціальною реальністю, перетвореною у факти духу, які хоч і відмінні від історичних фактів, але зберігають їх сутність [313, с.7].

У даному параграфі, не претендуючи на повноту висвітлення усіх якісних та кількісних характеристик, пропонується аналіз сюжетних стереотипів сприйняття українським народом подій Другої світової війни й відображення їх в усній народній творчості. При цьому ми свідомо не залучаємо фронтовий фольклор, оскільки він має свою власну специфіку.

Фольклор є багатожанровим явищем, він включає в себе усні словесні твори – байки, билини, пісні, говірки, прислів'я, частівки, анекдоти. Існують різноманітні визначення понять фольклору, але нас, в першу чергу цікавить культурологічна його концепція, яку сформулювало засноване у 1970 р. англійським істориком культури У.Томсом (псевдонім А.Мертон) «Фольклорне товариство» (Folk-Lore Society): «Можна сказати, що фольклор охоплює усю культуру народу, яка не була використана в офіційній релігії і історії, але яка є і яка завжди була його власним витвором». 1 березня 1985 р. спеціальна Нарада Комітету урядових експертів при ЮНЕСКО з різних держав прийняло розгорнуте визначення: «Фольклор (у широкому сенсі традиційна і розповсюджена культура) – це заснована на традиціях творчість груп або особистостей, яка відображає очікування громади і є адекватним виразом її культурної і соціальної самосвідомості. Фольклорні норми і цінності передаються усно, подражанням або іншими засобами. Його форми включають серед інших – мову, усну словесність, музику, танці, ігри, міфологію, ритуали, звичаї» [Див. докладніше: 488, с.211]. Отже, фольклор є народним за змістом і за стилем, його творці багаточисельні, що й визначає його колективну природу і, відповідно, узагальнене відображення тих чи інших подій в колективній свідомості.

За часів радянської влади, в умовах протистояння певних соціальних і національних груп політичній системі, фольклор набув характеру так званого низового дисидентства, інакомислення. Влада, добре розуміючи вплив фольклору на свідомість народу, намагалася використовувати його форми, створюючи псевдофольклор: «Я в колхозе расцветаю, / Точно роза в поле...»; «Трудовой я накопила – / Даже некуда девать...» [409, с.186]. 5 грудня 1940 р. через усю газетну шпальту «Радянської України» було надруковано великим шрифтом: «Якби не Сталін – ми б від усіх відставали б! Улюблене прислів'я народів Радянської України».

Відомий літературознавець, фольклорист, учасник Великої Вітчизняної війни В.Бахтін, займаючись творчістю радянською епохи, був переконаний: основна маса творів суспільно-політичної тематики, які дійсно народжувались і жили всередині народу, були проникнуті опозиційними настроями, засуджували окремі прояви соціалістичної системи (розкуркулення, колективізацію, культ особи і партії, а іноді і усю систему в цілому) [409, с.186]:

«Каліна-маліна,
Нема штанів у Сталіна,
Є штані у Рикова,
Та й ті Петра Великого» [495, с.49].

На славнозвісні слова Й.Сталіна «жити стало краще, жити стало веселіше», одразу знайшлась народна відповідь з характеристикою тодішніх матеріальних та побутових умов життя:

«Солнечное отопление,
Лунное освещение,
Заочное питание,
Райское одеяние,
Всеобщее ликование» [251].

Причини складних соціально-політичних умов, які крились в недосконалості планової економіки, знайшли своє відображення у ставленні до п'ятирічних планів:

«Батько в Допрі, мати в Созі,
А я живу на дорозі.
Живіт голий, штані в клітку;
Виконую п'ятилітку» [307; 278]¹ або
«Подивися Сталін сам
Як танцює комнезам:
Ногі боси, штани в клітку –
Виконує п'ятилітку» [278].

На противагу радянського протиставлення старому, дореволюційному життю «прекрасного» теперешнього і майбутнього, народна творчість подавала своє бачення такого порівняння: «Як був цар Микола,

Були воли і корова,
А як стала зізда,
Зняли й квочку з гнізда...» [269] або
«Як був цар Микола «дурачок»,
Була булка пятачок
А як стали комуністи –
Нема чого стало їсти» [278].

Приєм протиставлення використовувався і у відмежуванні від владних і партійних інститутів – яскраве свідчення розшарування суспільства не тільки на класи, соціальні верстви, але й на «своїх» – пересічних громадян і «чужих» – партійну та державну номенклатуру:

«Не дивуйте, добрі люди,

¹ Більшість наведених сюжетів з негативним змістом нами запозичено з публікацій на сторінках окупаційної преси, але ці образчики народної творчості мали ходіння задовго до війни і мали велику географію розповсюдження. Сюжети про колгоспи, п'ятирічки, партійних та державних діячів збереглися на довгі часи після війни, про що свідчать їх чисельні публікації і що дає підстави вважати їх справжнім народним фольклором.

Що ми комуністи –
 Люди будуть підробляти,
 А ми будем їсти» [277].

В цьому ж дискурсивному полі знаходилась і найрозповсюджена практика, яка зберігалась протягом усього радянського періоду, по-своєму розшифровувати улюблені владою аббревіатури: ВКП – Второе Крепостное Право, СССР – три срулі і один руський. Навіть як частина мови ідеології окрема буква «б» у назві комуністичної партії ВКП(б) – з безпомилковою розшифровкою «більшовики», породжувала величезну кількість народних етимологій: ВКП(б) – Второе Крепостное Право (барщина); Второе Крепостное Право (большевигов), Всем Крестьянам Погибель (большевигов) та ін.

Величезна розповсюдженість сюжетів про колгоспи була проявом, тільки у зворотній пропорційності, їх популярності в народі:

«Коллективно зерно сієм,
 Коллективно і жнемо,
 Тільки їсти нема чого,
 Коллективно й помремо» або
 «Устань, Ленін, подивись
 Як колгоспи розжились:
 Хата боком, клуня боком,
 Ще й кобила з одним оком» [278].

З сумом висміювались окремі прояви колгоспної системи, такі, наприклад, як справжня вартість трудоднів:

«Сидить колгоспник на рядні,
 Лічить свої трудодні:
 Ні корови, ні свині,

Лише Сталін на стіні» [276] (ця частівка мала велику кількість різних варіацій: «Сидить баба на печі/ Та й рахує трудодні...» [305] та інші), або ще: «Трудодні, трудодні,

Трудоодиниці.
 Батько ходить без штанів,
 Мати без спідниці» [278].

Надання кожній події в радянській дійсності відповідної ідеолого-герменевтичної інтерпретації, як у кривому дзеркалі відбивалось у внутрішньому вимірі духовного життя народу. Так, інкорпорація Західної України та примусова радянізація краю асоціювалась у місцевих жителів з різким погіршенням рівня життя, диктатом центральної влади, яка асоціювалась виключно з «москалями» та «кацапами»: «Прийшли кацапи,

Забрали наші шкапи,
 Поїли хліб і сало,
 Та й ще кажуть мало» [306].

У тривожній обстановці очікування війни народу важко було зрозуміти кардинальні зміни, що відбувались у зовнішній політиці радянської влади, але інтуїтивно люди розуміли, що ні до чого доброго це не призведе, що й знайшло своє відображення у ставленні до пакту Молотова-Рібентропа:

«Гитлер музику играет,
 Сталин пляшет трепака,
 Загубили всю Європу,
 Два лешачьих дурака» [495, с.51].

Свої побоювання щодо неготовності СРСР до війни народ висловив у наступних строках: «Товарищ Ворошилов,

Война уж на носу,
 А конная Буденного
 Пошла на колбасу» [310, с.107].

Незважаючи на те, що фольклором як правило вважають сільську субкультуру і творчість міського простонароддя, намагаються розмежувати його за етнонаціональною ознакою, усна народна творчість, що виникла в роки Великої Вітчизняної війни відрізняється певною своєрідністю. В.Бахтін цілком справедливо вважав, що вперше за радянську історію народний

фольклор часів війни не був опозиційним до влади і держави, що було доказом загальнонародного характеру війни [409, с.187]. Дійсно напад гітлерівців, сприйнятий як агресія, їх «новий порядок» дали великий імпульс для відображення патріотизму в усній творчості. Недарма радянська влада попідкувалася, щоб фольклор, який виник в роки Великої Вітчизняної війни, активно вивчався фольклористами і літературознавцями по гарячих слідах, одразу використовувався засобами інформації в цілях пропаганди. Його збирали на фронті та в партизанських загонах; одразу після війни проводились експедиції у звільнені райони. Перші публікації з'явилися вже у 1941 р., а в 1944 р. вийшло доволі солідне видання – «Фронтний фольклор» [467, с.6]. Але, як в цих, так і в подальших радянських публікаціях, коло ідей, образів і жанрів фольклору воєнних років визначалося тодішньою цензурною дозволеністю. Але існував й інший фольклор, наприклад, власівської армії, УПА, який був спрямований як проти більшовиків – «Бей жида политрука. / Морда просит кирпичка...» (а тому активно використовувався в нацистській пропаганді), так і проти німців.

Ще однією особливістю фольклору Великої Вітчизняної війни, на наш погляд, є доволі розмите його етнонаціональне або соціальне авторство, адже у вир війни були втягнуті усі від мала до велика, представники більше ста національностей, усіх професій і соціальних прошарків: екстремальні умови війни до певної міри нівелювали критерії соціальної стратифікації радянського суспільства. На перший план виходив сюжет: фронтний побут, образ ворога, умови життя тощо. Пісню «22 июня, / Ровно в четыре часа», яку В.Бахтін по праву називає першою у великому корпусі фольклору Великої Вітчизняної війни, боєць Н.І.Немчинов почув (і записав у свій блокнот, що документально підтверджує цей факт) 29 червня 1941 р. в Україні. А через місяць, 28 липня 1941 р., вона була записана від червоноармійця О.І.Смирнова у с. Сегожь Пучежського району Іванівської області [409, с.189]. Такою була швидкість розповсюдження фольклору і

його здатність терміново відкликатися на події. Потім цю пісню, автор якої так і залишився невідомим, фольклористи зустрічали по всій країні.

Отже, для конкретно-історичного дослідження представляється цінним саме сюжетні лінії, які відбивали ставлення людини до тих чи інших подій, її душевний стан, ціннісні орієнтації. Так, слова вже згаданої пісні:

«Двадцять второго июня,
Ровно в четыре часа,
Киев бомбили, нам объявили,
Что началась война!» –

свідчать і про пасивне ставлення автора стосовно подій, і про не до кінця усвідомлення того факту, що війна з «дружньою Німеччиною» все ж таки почалась («Киев бомбили» і «нам объявили»).

Початок війни у свідомості українського народу сприймався як порушення земного і навіть космічного порядку, про що виразно закарбувалось у характерному для українського народу фольклорному жанрі співанки-хроніки:

«Як ся война зачинала, сонце ся мінило,
Та на усі країночки смутно ся вчинило.
Як ся война зачинала, сонце й не сіяло,
Кілько листу на травиці – стільки військо впало» [804].

Саме в таких, здавалось би нейтральних оповіданнях, люди вмщували ту інформацію, якої бракувало в офіційних повідомленнях, зокрема відомостей про величезні втрати Червоної Армії на початку війни: «Кілько листу на травиці – стільки військо впало».

Окупація і запровадження «нового порядку» створили характерний образ ворога – німця-окупанта, якому властиво грабувати, відбирати продукти харчування, примушувати працювати на себе, уганяти жителів до Німеччини, знищувати мирне населення. Так, наприклад, у зв'язку з перманентними пограбуваннями місцевих жителів солдатами ворожої армії,

виникла принизлива назва «грабь-армія», яка одразу була підхоплена радянською пропагандою.

Ще однією особливістю фольклору Великої Вітчизняної війни, зокрема частівок, пісень, було те, що в окупованих регіонах авторами і виконавцями були, в основному жінки. Тому в них важко знайти будь-який явний політичний зміст. У фольклорі родинні почуття, скорбота за руйнування сім'ї поєднувались з болем за долю свого краю:

«Кляті німці, вороженьки.

Що ви наробили,

Зруйнували край наш милий,

І життя родини» [568, с.17].

Жінки переживали про долю чоловіків, які пішли на фронт, скаржились на труднощі та самотність, надсилали прокляття ворогу:

«Ох, Германия, Германия,

Страна проклятая!

Пропадает молодость,

Ни в чем не виноватая!» [495, с.50].

Цікаво, що жінки перекладали усю провину на відсутність своїх чоловіків та навіть їх ймовірну невірність на війну та Гітлера, сподіваючись одночасно і на повернення нормального життя, і на таку себе жіночу «помсту»: «Скоро кончится война,

Скоро Гитлеру капут,

Скоро временные жены

Как коровы заревут» [370, с.388].

Комендант Слов'янського району Донецької області, аналізуючи політичний стан на своїй території, зазначав: «Відправка до Німеччини жінок як і раніше наштовхується на спротив. Селянська молодь у Єлізаветівці, збираючись після роботи на вечірках співає ворожу німцям пісню:

«Вы подружки дорогие,

Все шелка нам нипочем,

В Германию не доедем,

Потому что удерем...

Пусть Берлин провалится в преисподнюю,

Жаль только, что там наши девушки» [94, арк.2-3].

Примусове рекрутування на роботу до Німеччини було одним з саме тих явищ, які викликали найбільше обурення серед населення і закарбувались у величезній кількості образчиків фольклору:

«Раскинулись рельсы далеко

По ним эшелоны спешат –

Они с Украины увозят

В Германию наших ребят...» (на мотив пісні «Раскинулось море широко»). Рядовий боєць Микола Рябошапка, який брав участь у звільненні України, почувши цю пісню, написав про неї замітку «Горькая песня» у журналі «За честь Родины» у 1942 р.: «Слухаєш гіркі слова пісні, жахливі оповідання про невольниць – українських дівчат і думаєш, скоріш би взяти Київ, скоріш би перемогти зовсім» [334, с.14].

Нестерпні умови життя, угони до Німеччини примушували людей шукати такі засоби виживання, які за радянської дійсності засуджувались і юридично, і морально. Ми вже звертались до сюжетів співжиття дівчат та жінок з окупантами. Втративши чоловіків-кормильців, їм було найважче забезпечити себе хоч якийсь прожитковий мінімум. У розвідувальних повідомленнях зазначалось, що велика кількість міських дівчат знаходили собі «спонсорів» серед німців, добровільно йшли працювати до публічних домів. Траплялись навіть випадки, коли дружини залишали своїх чоловіків і уходили до німецьких унтерів, каптенармусів, поварів, тобто тих, хто так чи інакше був причетним до розподілення продуктів харчування [172, с.349]. У зв'язку з цим у народі народилась така сумна пісня:

«Молодые девушки немцам улыбаются,

Позабыли женщины о своих мужьях,

Только лишь родителям горе прибавляется,

Горько плачут бедные о милых сыновьях.

Лейтенантам-летчикам девушки любимые
 Со слезами верности страстно им клялись,
 Но в пору тяжелую вы забыли соколов
 И за пайку хлеба немцам продались.

Но вернутся соколы, пролетят бесстрашные,
 Как тогда вы будете молодцев встречать,
 Всю торговлю чувствами и торговлю ласками
 Невозможно девушке будет оправдать» [172, с.349].

На цю пісню, складену, скоріш за все ображеними чоловіками, жінки «гідно» відповіли, відверто звинувативши тих, хто залишився в тилу у німців у більш страшному гріху – політичній зраді:

«Ведь вы же сами Родину продали,
 Теперь носите немецкие чины...» [172, с.349].

Але, багато було жінок, які, щоб отримати 300 грамів хлібу і баланду виконували брудну й непосильну роботу. Вони склали пісню на популярний мотив «Синього платочка»:

«Синенький, грязный платочек,
 Немец мне дал постирать,
 А за работу дал кусочек хлеба
 И котелок облизать» [172, с.349]

На нацистську пропаганду про те, що нова влада несе українському народу свободу від більшовиків, від експлуатації у колгоспах, народ склав таку говірку-заклик: «Геть Гітлерівські 100 грам, даєшь Сталінський кілограм!» [115, арк.74]. Візки зі скарбом, з якими люди ходили за сотні кілометрів у пошуках продуктів, ховаючись від переслідувань, отримали назву «тележка Гитлера», був ще «комбайн Гітлера», яким називали косу, адже не було техніки щоб вбирати врожай.

Успіхи Червоної Армії, перелом у ході війни навіть у глибокому тилу, одразу знаходили відображення у перероблених словах або народних, або радянських пісень:

«Советские танки идут напролом
И армию немцев сметают.
Со всех их концов поливают свинцом
И дзоты их в воздух взлетают».

Із сарказмом спостерігаючи за поразками нацистської армії, люди вкладали у слова пісень не притаманну слов'янському менталітету ненависть до переможеного ворога:

«Погиб офицер на советской земле,
Зарыли его как собаку.
Уж больше не пошлет он посылок жене,
Ограбив крестьянску хату» [172, с.350].

Після звільнення Правобережжя навіть від маленьких дітей можна було почути таку пісеньку (на мотив «Катюши»):

«Разлетались головы и туши,
Дождь колотит немцев за рекой,
Это наша русская катюша
Немчуре поет за упокой» [142, арк.5зв.].

Окупаційна влада з великим занепокоєнням ставилась до подібної творчості, небезпідставно вважаючи її лакмусовим папірцем настроїв населення і своєрідним проявом опору. Так, у селі Гришино Слов'янського району Сталінської області було заарештовано дев'ять молодих людей, які виспівували пісні, що висміювали німецький вермахт. «Таким чином, – констатував комендант Слов'янського району, – частина населення вороже до нас ставиться, адже дитячі пісні відображають лише те, що вони чують від батьків» [94, арк.2-3].

Подібні зразки народної творчості як для нацистів, так і для радянської влади, яка пильно спостерігала за настроями населення в окупації, були

показниками ступеня лояльності. Розвідники з партизанських загонів фіксували велику кількість нецензурних частівок, говірок, спрямованих проти окупантів [94, арк.2-3], що дає підстави робити висновки про вкрай вороже й одночасно презирливе ставлення населення до окупантів.

Вище ми наводили висновок В.Бахтіна про відсутність опозиційних радянській владі сюжетів у фольклорі Великої Вітчизняної війни. Але, український фольклор закарбував надії націоналістичних сил, прагнення скористатися ситуацією для здобуття більш високої форми української державності, її незалежності: «Їде Сталін на свині,

Гітлер на собаці.

А Бандера на коні –

Всіх їх має в с...!» [339].

Притаманний українському народу демократизм та егалітаризм проявилися у небажанні бачити над собою будь-яку тоталітарну владу, тим більш сторонню: «Українці – добрі люди,

Хочуть мир так скласти:

Собі взяти Україну,

Вождям – свині пасти» [339].

Можна ще багато наводити прикладів народної творчості, де в різних жанрах народ зафіксував усі більш-менш значущі події Другої світової війни. Фольклор, який виник у ті роки, настільки ж багатолікий, наскільки багатолікою була війна. Створивши величезну кількість найрізноманітніших за темами, за життєвою основою, за думками творів, народ колективно усвідомлював те, що відбувалось, давав йому свою оцінку, перетворював дійсність на факти духу. Зрозуміло, що не варто у фольклорних творах шукати чітко вивірених історичних фактів, але отримати можливість визначити ступінь і напрямки їх трансформації у людській свідомості є цінною нагодою для дослідження духовного життя українського народу в роки Другої світової війни.

4.3. Гумор та сміх як стратегії виживання в екстремальних умовах війни

Гумор є проявом масової свідомості, своєрідним відображенням дійсності, виразом актуальних проблем. На будь-які визначні події суспільного життя народ завжди відповідає жартом, частівкою, анекдотом.

У закритому (тоталітарному) суспільстві сміхова культура існувала у двох іпостасях. Перша – це офіційно дозволена і ретельно контрольована сатира на макрорівні, в якій функція жарту заключалася у тиску та впливу на поведінку особи, якщо вона відхиляється від загальноприйнятої, формулюванні образу ворога, як класового, так і зовнішнього, викриття пережитків старого устрою. Інша – в образі непідцензурної усної розповіді, потаємного народного гумору, як віддушини при напрузі, пов'язаною з гіперконцентрацією влади [435, с.136]. Значення сміху, як віддушини для народу, тоталітарна влада прекрасно розуміла. Так, величезною популярністю користувалися кількісні гумористичні журнали – «Крокодил», «Перець», «Военный крокодил», «Фронтowej юмор» та ін. Сам Й.Сталін дуже любляв комедійні художні фільми і завжди захищав їх авторів перед занадто затятими критиками. У свій час діячі радянського кінематографу прийняли до відома пораду одного з директорів великого німецького кінопідприємства, пов'язаного з радянською кінопромисловістю. Він називав головною причиною невдач у масовому прокаті радянських фільмів другої половини 1920-х років їх надмірну реалістичність: «У місцевості зі значним переважанням пролетаріату до важких сюжетів виказується дуже незначний інтерес. Робоча публіка більше потребує сюжетів, які примушують її забути важкі умови життя, а не такі, які ще більше вселяють у її свідомість жахи та муки» [402, с.33-34]. Звідси, такий шалений успіх у непрості довоєнні роки комедійних фільмів – «Цирк», «Веселые ребята», «Волга-Волга» та ін. Таким чином, в умовах репресивного суспільства і тоталітарної держави гумор та сміх був значним компонентом, який допомагав людям виживати.

Непідцензурний гумор виконував близьку до захисної понижуючу функцію. За допомогою комічного народ підсвідомо прагнув зруйнувати існуючий світ, адже, за визначенням Ю.Борева, комічне – це суспільне відчутне протиріччя, суспільна об'єктивна невідповідність (цілі – засобам, форми – змісту, дії – обставинам, сутності – її проявам, причини – наслідкам, реальності – уявленням про неї). Зважаючи на це, визначальною характеристикою народного непідцензурного гумору була його переважаюча антирадянська спрямованість, внутрішній опір офіційно проголошеним гаслам і програмам, фактично усій системі політичних, економічних, духовних устоїв суспільства. Внутрішня опозиційність, установка на виявлення міфічності цих устоїв і повсякденних їх проявів, утвердження істинної картини життя організували усю його змістовну і структурну систему. Так, анекдоти по-своєму заповнювали певні інформаційні лакуни в офіційних трактуваннях, і хоч у гіпертрофованій формі, але виявляли справжній стан речей. У відповідь на офіційні міфи буденна свідомість створювала власні, тільки зі зворотним знаком. Так, у попередньому параграфі нами частково вже були наведені антирадянські сюжети сатиричних частівок, тому тут ми зупинимось переважно на анекдотах, які також виступають переробленими творчими уявленнями соціальних реалій («Гадаючи бути істориком, він розповідав анекдоти», – з характеристики Козьми Пруtkова) [313, с.7]. Політичний гумор виник з появою політики як такої, трансформуючись з побутової сміхової стихії. Досвід багатьох країн, від фашистської Італії і нацистської Німеччини до сталінського СРСР демонструє, що навіть загроза арешту не могла примусити людину від їдких анекдотів і жартів, які зачіпають перших осіб та пануючу ідеологію [713, с.41]. Свого часу був популярним анекдот, який висміював навіть репресії за політичні жарти: «За що сидиш? – За лінь. – Як це? – та розповіли учора в кампанії при мені політичний анекдот, а я полінився, подумав: вранці схожу, донесу. А хтось не полінився...».

Нав'язування відповідних ідеологем радянською пропагандистською машиною народ компенсував своєю власною суспільною свідомістю, вираженою у гумористичній формі. Невідповідність ідей більшовизму та комунізму справжнім реаліям життя знайшло своє відображення в такому анекдоті: «Делегація відвідала Максима Горького. Один з її членів, звертаючись до письменника, сказав: «У літературі часто називають епоху іменем якогось з найвидатніших її представників, говорять про епоху Гомера, Данте, Шекспіра. Ви, безсумнівно належите до найвидатніших представників радянської літератури, варто її назвати вашим ім'ям». Здивований Горький запитав: «Як її назвати?» – «Максимально гірка епоха», – отримав у відповідь»¹. Сюжетами для критики служили численні кампанії більшовиків, наприклад антирелігійна: «На антирелігійних зборах в одному селі політрук пояснював, що ні раю, ні пекла не існує, і наприкінці вигукнув. – Та хіба ви й досі вірити в те пекло? – Як же нам, – відповідали колгоспники, – в пеклі живучи, та й не вірити в нього?».

Понижуюча функція гумору та сміху знайшла своє відображення в анекдотах про ту атмосферу жаху та залякування, в якій жили радянські люди наприкінці 30-х років: «Громадянин, що жив в однім будинку з начальником НКВС, зустрічаючись з ним навіть удень, говорив: «добрий вечір». Коли начальник НКВС спитав його, чому він завжди каже йому «добрий вечір», той відповів: «Тому що, коли я вас бачу, в мене в очах стає темно».

Величезний шар гумору було присвячено партійним та державним діячам: висміяти правителів – давніше і постійне завдання підданих. Нам і сьогодні відомі тодішні варіації глузування з роздуття культу особи Сталіна: «Зал для глядачів повний. справа портрет Сталіна. Зліва портрет Сталіна. Над сценою плакат «Хай живе Сталін». На сцені величезний бюст Сталіна.

¹ Переважна частина анекдотів, наведених нами в цьому підрозділі, містяться в уже згадуваній нами антології радянських анекдотів «Советский Союз в зеркале политического анекдота», зібраної Д.Штурман та С.Тіктіним та виданої за кордоном [372].

Хор співає пісню про Сталіна. – Що це таке? – Вечір, присвячений пам'яті Лермонтова».

Згадували Сталіну і антирелігійну політику: «радянські громадяни часто виправляли своїх знайомих. Коли вони в розмовах використовували вислів «Слава Богу». Якийсь комсомолец запропонував говорити замість «Слава Богу», «Слава Сталіну». – А як же буде, коли Сталін помре? – запитали його. – Ну, ось тоді й можна говорити «Слава Богу».

Як і частівки, так і анекдоти актуалізували ту чи іншу внутрішньо– або зовнішньополітичну подію, заперечуючи її офіційну пропагандистську версію. Так, після приєднання Західної України розповідали такий курйозний випадок, який нібито дійсно мав там місце: «Після приходу доблесної армії у Західну Україну там з'явилась манія вивішувати у вікнах крамниць, солярень, театрів і т.д. портрети «вождів людства». Якийсь парикмахер вивісив портрет Леніна і Сталіна, але тому що він крім парикмахерства, ставив ще п'явки, вивісив нижче портретів надпис: «Свіжі п'явки». Як реакція на радянсько-фінляндську війну з'явився анекдот: «На великому мітингу промовець патетично вигукує – Чому СРСР почав війну з Фінляндією?.. Хтось із присутніх відповідає: – Бо в Ленінграді такі великі черги, що для них довелось одсунути кордон».

Можна ще багато наводити прикладів відображення у сміховій народній культурі радянської дійсності передвоєнних років. Але, як правило, вони були типовими. Гумор та сміх тут існували у вигляді внутрішньої духовної опозиції. З початком війни гумор та сміх, хоч і змінюють свої основні функції, але, в першу чергу, вони перетворюються на один із засобів виживання в екстремальних умовах.

Участь у війні, як активна, так і пасивна, здійснює величезний вплив на свідомість, піддаючи його серйозним якісним змінам. У військовий час у декілька разів збільшуються навантаження на психіку людини як у зв'язку з впливом безпосередньо етіопатогенічного чинника (переживання, пов'язані з загрозою життя), так і у зв'язку з ситуацією інформаційної невизначеності,

загрозою існування близьких людей, руйнування функціонування психофізіологічної організації та основних життєвих стереотипів, стомлення і т. ін. При цьому у багатьох випадках життя людини становиться залежним не від звичних умов, які ведуть до добробуту у мирні часи (матеріальне становище, освіта, особливості праці та побуту) а від вміння вижити в екстремальних умовах.

Велика Вітчизняна війна ввергла населення країни у стан соціального шоку. Тому було багато причин. Незважаючи на певну атмосферу очікування війни, в країні панував певний спокій, в який людям хотілося вірити, а зовнішньополітичні акти радянської влади (підписання договорів про ненапад і дружбу з сусідніми державами (в тому числі і з Німеччиною) цю віру підсилювали. Будь-яка несподіваність приголомшує людину. Але неочікувана смертельна небезпека здатна викликати у нього ні з чим не порівняне потрясіння. Вважається, що окрім об'єктивних причин невдач початкового періоду війни, однією з найважливіших була психологічна неготовність армії і народу до раптового переходу від подій, мислення та турбот мирного часу до небезпеки і повної неупорядкованості побуту часу воєнного. Не було жодної людини, яка б не отримала з початком війни комплексу негативних емоцій – це і непередаваний страх за себе, свою родину, своїх близьких, за країну, це і образа на військове командування і усіх тих, хто це не запобіг, це і ненависть до ворога і жагуча жалість за долі дітей, жінок, стариків у залишених армією містах та селах.

В той же час, небезпека на війні, як правило викликає настільки сильну мобілізацію захисних можливостей людини, що вона з часом адаптується до її жахливих обставин і становиться здатною переборювати такі стреси, які у мирні часи можуть стати причиною найважчих страждань і розладів. Не випадково, що простудних і соматичних захворювань, і навіть хвороб зубів у активних учасників бойових дій спостерігалось порівняно дуже мало [626, с.61].

Одним з таких духовних засобів мобілізації та виживання в екстремальних умовах війни є здатність людини сміятися. Загальновідомо, що сміху властивий величезний оздоровчий ефект, який розповсюджується як на фізичне тіло, так і на психіку. Психологічне оздоровлення пов'язане зі звільненням глибоко репресивних емоцій. Завдяки сміху людина здатна легше переносити такі болючі почуття, як гнів, страх, сором. Найважливішою онтологічною функцією гумору та сміху є захист людини від неповноцінності її буття. Суб'єктивно це обумовлено ставленням із гумором та зневажанням до складної життєвої ситуації, предмету або до іншої людини («Як справи? – Погано. – А кому зараз добре?!»). Впливаючи з такої природної якості людини як егоїзм, таких засобів самозахисту, як уїдливість і невеличка кількість злоби, сміх виводить людину з ситуації залежності від життєвих обставин [414, с.122]. Герой О.Твардовського Василь Тьоркін порівнював жарт з духовною їжею, без якої не можна ані хвилину прожити на війні: «Жить без пици можно сутки,

Можно больше, но порой
 На войне одной минутки
 Не прожить без прибаутки,
 Шутки самой немудрой» [368].

Пропонуємо проаналізувати і виявити функції як офіційної, так і народної сміхової культури в екстремальних умовах війни. При цьому основна увага приділяється сміховій культурі цивільного населення України, адже фронтовий гумор має свою власну специфіку і може стати предметом окремого дослідження.

Визначаючи і порівнюючи окремі характерні особливості проявів сміхової культури, можна виокремити критерії її умовної класифікації. Так, можна вести мову про гумор офіційний, як складову частину певної ідеології, про народний фольклор. Окрім того, в залежності від сюжетної лінії ми можемо розподілити гумор на політичний і побутовий, який у свою чергу може мати свою власну градацію. Нас, у першу чергу, цікавить

функціональний критерій як офіційного, так і народного гумору, який відбиває той чи інший спосіб виживання і пристосування до певних умов.

Найбільш затребуваними в екстремальних умовах війни є близькі за впливом захисна та понижуюча функція сміху. Одним із значних аспектів захисної функції гумору є його властивість затверджувати соціальну і особисту виживаність людини у заорганізованому світі, у внутрішньому протесті стосовно до влади. Усім відома притча про народ, який сміявся, коли до нього втричі приїхали за даниною злі правителі.

Велика Вітчизняна війна, а особливо драматичні події її початкового етапу – величезні втрати, відступ радянських і швидке просування німецьких військ, знищення матеріальних цінностей, необхідність зриватися з рідних місць і кидати свої домівки, інформаційний голод створили стан соціального колапсу. Особливо хворобливо населення переживало відступ Червоної армії і, фактично, втечу радянської партійної і господарчої номенклатури. В такій ситуації загострювались антисемітські настрої, які вміло підігрівались нацистською пропагандою:

«Вниз по Волге, по реке
Сталин с Мойшей в челноке,
Смазав салом себе пятки,
Удирают без оглядки» [306].

Така зла іронія свідчила про своєрідні настрої на окупованих територіях, коли населення жило у напруженій необізнаності про зміну влади, необхідності самостійного вибору позиції – патріотичної, конформістської або колабораціоністської.

Коли окупаційний порядок проявив себе повною мірою, здавалось, приводів для жартів не залишилось. Але, як справедливо відзначав З.Фрейд, «дотеп дозволяє нам використовувати у нашому ворогу усе те смішне, яке ми не наважуємось сказати вголос або свідомо; таким чином, дотеп обходить обмеження і відкриває колишні недоступні джерела задоволення» [807,

с.256]. Так і народ, описуючи за допомогою жарту новий окупаційний порядок, придушував у собі жах перед його проявами:

«Ходить Гітлер під рекой,
Носить жерна під рукою,
Ні змолоти, ні спекти,
Ні з України втекти»

«Їде Гітлер на собаці,
А собака без ушей.
Заїзжає в кожну хату –
Контрактуйте хоч мишей» [115, арк.74].

«Сидит Гітлер на заборі,
Просит кружку молока.
А колхозник отвечает:
Не доил еще быка» [370, с.388].

У згадуваних нами споминах Д.Малакова про часи окупації у Києві наведені численні карикатурні малюнки німців його брата Г.Малакова. В такий нехитрий спосіб підлітки переборювали свій жах перед окупантами, зображаючи їх у жартівливому вигляді.

Таку ж функцію виконували і сатиричні анекдоти про ворога, нав'язані радянською пропагандою: « – Скажи, як мені воювати далі? – спитав Гітлер Наполеона. – З ким воювати? – спитав Наполеон. – З червоними! – відповів Гітлер. – Не знаю, хто такі червоні, – говорить Наполеон. – Ну, з більшовиками, – пояснює Гітлер. – Не чув про таких, – сказав Наполеон. – Ну, з руськими, – пояснив Гітлер. – А-а-а! – протягнув Наполеон. – Так би і сказав, з руськими. А ти куди дійшов? – До Сталінграду, – сказав Гітлер. – Тоді лягай разом зі мною, – відповів йому на це Наполеон» [334, с.101-102].

Сатира, спрямована проти ворога, виконувала компенсаторну функцію, даючи вихід почуттям гніву, ненависті та презирства, була відповіддю на відповідне ставлення окупантів до українського народу:

«Кровожери поспішилися –

Сталінградом удавилисьь.

Гей, гей, воха-ха!

Сталінградом удавилисьь!».

Типовим взірцем сатири стала народна пісня «На Україні земля чорна»:

На Україні земля чорна, та земля чорна, та гей!

Всюди люди крутять жорна, та крутять жорна, та гей!

Наказ – розстріл: жорна здай!

Хоча граблять і вбивають,

А все кажуть – «визволяють»,

А все кажуть – «визволяють»,

Та «визволяють», та гей!» [568, с.17].

Навіть у найтрагічнішій ситуації люди намагались жартувати, щоб зберегти силу духу, не піддатися відчаю, не втратити останню надію. Так, київська молодь склала жартівливу пісеньку про те, як медики з комісії, яка перевіряла фізичний стан рекрутованих до Німеччини, давали, таємно, інколи за великий хабар, поради надійно «захворіти»:

«На столі стоїть тарілка, у тарілці деруни,

Ую молодіж забрали, zostалися серуни» [343, с.102].

Бажання та надії, вербально втілені у жартівливу форму, мали особливість підсиленого емоційного впливу, лунали як закляття:

«Милке выдали винтовочку

И серого коня.

Он убьет заразу Гитлера,

И кончится война» [370, с.381].

У прагматичному контексті сміх виконував підтримання людиною балансу з середовищем, викриваючи з одного боку його недоліки, а з іншого, відновлюючи його цілісність та усталеність. Так, на пропаганду про те, що нова влада несе українському народу свободу від більшовиків, від експлуатації у колгоспах, народ склав таку говірку-заклик: «Геть Гітлера-визволителя, хай живе Сталін-гнобитель!» [115, арк.74].

Співжиття жінок з німцями, описане нами вище, знайшло свою гумористично-іронічну форму, щоб якимось «скрасити» усвідомлення аморальності цього факту. Застосування для цього популярної української народної пісні, перекладеної на зрозумілий кожному українцю, який пережив окупацію, українсько-російсько-німецький суржик, тільки підсилювало захисну функцію сміху:

«Їхь тебе чекала
 Варум ти не прийшов?
 Я не така фрау,
 Щоб ждати драй часов!
 Нах хауз я тікала,
 Бо з неба вассер йшов...» [344, с.235].

Допомагаючи втекти від жахів, сміх під час війни дав можливість радянській людині зарядитися оптимізмом, відчувати свою спільність з іншими, причетність до великих подій, в яких він вперше відчув себе не «гвинтиком», а діючою особою:

«У Берліні нагорі,
 Гітлер спасався:
 15 держав поборов він,
 А на 16-й ...» [115, арк.74].

Використання ненормативної лексики в анекдотах, частівках, говірках, спрямовані проти окупантів, були сигналом про бажання народу говорити вільно, називати речі своїми іменами, без умовчань і евфемізмів, які так набридли у довоєнні часи. У свою чергу патріотичні почуття, викликані війною, «реабілітували» і владу. Так, Сталін, який був об'єктом постійних насмішок і докорів, особливо у селянських частівках і міських анекдотах, становиться визнаним вождем країни:

«Дорогой товариш Сталин
 Скоро Гитлеру капут,
 Скоро наши легковушки

По Берлину побегут!».

Навіть у скептичному інтелігентському середовищі з'явилися анекдоти, цілком лояльні до держави. Критика і тут була присутня, адже хотілось, наприклад, розібратися в причинах повсюдних відступів Червоної Армії на початку війни. Розбирались і за допомогою анекдотів, але їх тональність різко відрізнялась від злого сарказму початкового періоду війни: «В нашій країні. Поїзд запізнюється на добу. Пасажири лаються. А черговий каже: – Що ж ви хочете, війна! У Німеччині. Поїзд приходить за розкладом хвилина у хвилину. Іноземець здивований. Йому кажуть: – А що ж ви хочете, війна!» [409, с.188].

Широко використовували функції сміху в роки війни радянська та окупаційна влади. Гумор став міцною пропагандистською зброєю і з тієї, і з іншої сторони. Сатиричні вірші, фейлетони, карикатури створювали певний образ ворога, реагували на події на фронтах, в тилу, висміювали дії противників. Широко відомий карикатурний образ Гітлера, Геббельса та інших керівників третього рейху, втілені на чисельних плакатах «Вікон ТАРС». Недарма Геббельс виніс смертний вирок усім, хто брав участь у їх випуску: «Як тільки буде взята Москва, усі, хто працював у «Вікнах ТАРС», будуть висіти на ліхтарних стовпах» [794]. Плакат київського художника З.Ш.Толкачева «Ох и будет морда бита Гитлера-бандита!» урізався до пам'яті саме своєю жартівливою манерою зображення ворога: «Цей плакат чомусь я особливо запам'ятала: Гітлер був із забинтованою головою і з піднятими до гори руками», – згадує перші воєнні дні киянка І.Б.Мірчевська, якій на той час було усього вісім років [348].

Друкуючи у найпопулярнішому радянському гумористичному журналі «Крокодил» сумні анекдоти, які нібито дійшли з Німеччини та окупованих країн (у поєднанні з оповіданням Г.Рикліна про те, як у підпіллі вміють сміятися радянські герої-партизани [272, с.4-5], автори протягом усіх воєнних років провадили думку: вбивці та злочинці не вміють сміятися, вбивці побоюються сміху. У Німеччині сміх під заборонаю. Сміх, як ознака

духовного здоров'я властивий тим, хто протистоїть шизофренічній серйозності Гітлера [800, с.36].

Гумористичний журнал «Перець», який став видаватися напередодні війни, широко розповсюджувався в партизанських загонах, на окупованій території. На його сторінках знайшли втілення кращі образчики традиційного національного гумору. Так, наприклад, у липневому номері 1941 р. було вміщено листа під назвою «Наша відповідь на гітлерівську декларацію» за мотивами відомої відповіді козаків турецькому султану [280, с.3]. З номера в номер друкувався спеціальний жартівливий словник, де національні терміни отримували нового змісту: «Жито (українське) – бачить фашистське око та зуб гнилий – не вкусить» [280, с.13]; «Хрін – вважався обов'язковою приправою до смаженого українського сала. Поняття застаріле. Німецькі фашисти на східному фронті дістають тільки хрін, без сала» [282, с.6]. Перероблялись на новий лад приказки та прислів'я: «Тільки німцям ходу, що з моста та в воду!», «Хто з Гітлером злигався – той лиха набрався!» [279, с.3; 283, с.4]. ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ та політвідділи партизанських загонів видавали спеціальні листівки із жартівними частівками для розповсюдження серед населення окупованих районів [67]. Широко практикувались сатиричні радіокомпозиції, навіть створені для дитячої аудиторії (наприклад, сатирична радіокомпозиція для дітей «На штыке», 26 жовтня 1942 р. В ній провадилась думка про відсутність у німців схильності до музики: «Фашисты не отличаются склонностью к музыке. Фрицам, например, режет слух и не только слух, но и головы, руки и ноги, - музыка советской артиллерии...») [169, с.256].

У більшості газет, які виходили на окупованій території, існували рубрики під назвою «Гумор», де друкувались анекдоти з нейтральними сюжетами: побут, взаємовідносини між жінками і чоловіками, характер людини та ін. Але частіше за все вміщались спеціальні тематичні рубрики: «Советський гумор», «Радянський гумор», «Новий гумор», в яких наводились антибільшовицькі анекдоти, частівки, прислів'я. До війни ці

образчики представляли собою непідцензурний гумор з понижуючою функцією. Коли ж політичний гумор став використовуватися з метою антибільшовицької пропаганди на сторінках окупаційної преси, окупаційна влада надала «ведмежу послугу» радянській. Ми вже говорили вище, що сміх має таку особливість: якщо щось висміяти, воно перестає бути жахливим. У даному конкретному випадку, посміявшись над своїми колишніми умовами життя, які тепер видавались набагато кращими за теперішні, люди «вибачали» за них владу. Проблеми, накопичені в окупації, зрозуміла річ, не підлягали висміюванню, навпаки. Відбувся фактичний переворот на 180 градусів. Критикувалась і звинувачувалась радянська влада, а не в міру вихвалювалась нацистська. Місце Сталіна зайняв Гітлер, колгоспи висміювались, а не ліквідувались, нацистська армія отримала презирливе прізвисько «грабь-армія», злочинства проти мирного населення навіть не приховувались. За таких умов антибільшовицький політичний гумор не міг служити дієвою пропагандою, а виконував свої природні функції: у вигляді комічного радянська дійсність переставала уявлятися жахливою, а нацистська навпаки – привабливою. Навіть серед німців були поширені сумні анекдоти, в яких недвозначно малювалася подальша перспектива війни. Так, унтер-офіцер 9 роти 220 полку Курт Хейн, попавши у полон до вояків 4-ї Українського фронту розповідав: «У роті поширено такий анекдот: - Кьольнський громадянин телефонує і просить центральну: - Дайте мені, будь ласка, Кьольн-Вест (Західний). Йому відповідають: - Кьольн-Вест ми дати не можемо, є тальки Кьольн-Рест (залишок). Здивований громадянин каже: - Може я неправильно набрав? Відповідь: - Ми усі неправильно обрали... у 1933 р.» [69, арк.97].

Таким чином, в екстремальних умовах війни гумор та сміх, як у вигляді народної, так і офіційної культури, виконував різноманітні функції – захисну, понижуючу, компенсаторну. Впливаючи як на фізіологічному, так і на психологічному рівні, вони стали одним з найважливіших засобів не просто вижити, але й зберегти себе як індивідуума у найтяжчих випробуваннях,

коли насилля, жорстокість і нелюдність призводять до соціального і духовного розпаду. А головне – сміх та гумор стали одним з потужних чинників мобілізації духовних сил народу у його боротьбі з ворогом.

РОЗДІЛ V

РЕЛІГІЯ ЯК СКЛАДОВА ДУХОВНОГО ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Релігія – один з найбільш важливих соціальних інститутів, що складається з системи норм, ролей, звичаїв, вірувань та ритуалів, стандартів поведінки і організаційних форм. Релігія відіграє суттєву роль у сприйнятті людиною соціальної реальності та у виробленні адекватної поведінки. У соціологічних теоріях релігія розглядається як чинник, що сприяє стабільності суспільства і одночасно стимулює його розвиток. Ця функція можлива для релігії лише за умов, коли вона орієнтується не тільки на індивідуально-психологічний вплив, але й сприяє збереженню колективної ідентичності, тобто впливає на суспільство [761, с.54].

Але як соціальний інститут, релігія – це певна універсалія. Носій релігійності – людина, універсалія життя якої неминуче виявляється у локальному. Зважаючи на те, що об'єктом нашого дослідження виступає людина, релігія розглядається нами не в контексті певних догматів або як виключно конфесійна приналежність члена суспільства, а, насамперед, як повсякденна свідомість, свого роду ментальність, що регулює поведінку віруючого. Вище ми зазначали, що однією з ментальних характеристик українського народу є його релігійність. Релігія і нація – такі суспільні феномени, що перебувають у надто складному співвідношенні. Відіграючи значну роль у процесі розвитку етнічних спільнот, національної самосвідомості, будучи їх детермінантою, неодмінною складовою, релігійна свідомість, залежно від конкретно-історичних обставин може виступати у ролі важливого, а часом і вирішального модусу етноутворення, етноінтеграції/етнодезінтеграції [587, с.5].

Релігійність – як соціальна якість індивіда або групи є складним соціокультурним і духовним феноменом, який пронизує як індивідуальне, так і громадське життя людини. Тому, вважаємо за доречне розглянути

окремо релігійне життя населення України за конкретно-історичних обставин Другої світової війни як значну складову життя духовного. Адже, саме у період, що досліджується, релігія та релігійна свідомість радянських громадян стали важливим чинником політики двох тоталітарних режимів – радянського та нацистського, а самі віруючі, будучи одночасно і об'єктом, і суб'єктом цієї політики так чи інакше впливали на неї повсякденними практиками. При цьому, не ставлячи за мету охоплення усього розмаїття та складності релігійного життя населення України у цей період, ми, до певної міри, абстрагуємось від конкретної конфесійної приналежності тієї чи іншої частини українського суспільства, приділяючи увагу характерним на той час процесам трансформації політики радянської та окупаційної влади стосовно традиційних для українського народу конфесій, зокрема православної.

5.1. Релігійна політика радянської та нацистської влад в Україні під час Другої світової війни

За роки радянської влади населення України – найбільшої республіки в СРСР з найдавнішими релігійними (у першу чергу, християнськими) традиціями – пережило багато духовних потрясінь, найсуттєвішим з яких були експерименти влади з релігією та атеїзмом. Втручання держави в суто особисті справи людини, такі, наприклад, як релігійна або атеїстична свідомість, завжди має не передбачувані наслідки, адже за своєю сутністю релігія догматична, а релігійна свідомість найменше піддається зовнішнім впливам, а лише пристосовується до всілякого роду змін.

Період Другої світової війни, а особливо Великої Вітчизняної, багатьма дослідниками вважається етапом нормалізації радянських державно-церковних стосунків, періодом відродження релігійного життя на окупованій нацистами території. Але, насправді віруюче населення стало заручником амбіційних планів радянського та нацистського режимів, які, переслідуючи власні прагматичні цілі, використовували релігійну свідомість значної кількості населення за допомогою доволі схожих засобів та механізмів. Від

співпадіння/неспівпадіння цієї політики з устремліннями та бажаннями самих віруючих, залежав її результат, а відтак – і стан самого віруючого населення.

Релігійна політика в радянській державі здійснювалась на підставі ортодоксально-марксистської теорії про релігію як надбудову над матеріальним базисом. Вважалось, що позбавлена матеріальних засобів, церква розпадеться сама по собі у найкоротший термін. Декретом «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви» [206, с.113-114] остання втрачала юридичний статус державної інституції: в неї експропріювалися не тільки всі матеріальні цінності (зокрема: майно, банківські внески), але й саме право на володіння та розпорядження цим майном, на внутрішньо-організаційну структуру, право на захист у судовому порядку. Законодавчо закріплене знищення церкви як інституту стало провісником загальної боротьби з релігією, яку в своїй останній ідеологічній статті «О значении воинствующего материализма» (1922 р.) В.І.Ленін назвав «нашою державною роботою» [627, с.25]. На думку канадського дослідника Д.В.Поспеловського, це робить безглуздими спроби відрізнити антирелігійну політику Компартії від антирелігійної політики держави. Тому він пропонував розглядати антирелігійну боротьбу в СРСР як справу радянського уряду [701, с.68].

У результаті проголошення у 1932 р. «безбожної п'ятирічки» гоніння на церкву як суспільну інституцію набули всеохоплюючого характеру. До того ж, як вже зазначалося, «Сталінська» Конституція значно погіршила становище віруючих в СРСР. «Свобода релігійного віросповідання» по суті зникла, замість неї громадянам гарантувалася лише «свобода відправлення релігійних культів». Атеїсти отримали довгоочікувану «свободу антирелігійної пропаганди» [206, с.324]. У період «великого терору» ставлення до церкви визначалося на підставі бачення її в якості «класового ворога». У боротьбі з нею радянська влада керувалася насамперед практичними цілями зміцнення тоталітарного режиму та знищення

потенційно небезпечної опозиції. Удаючись до різноманітних засобів боротьби: від провокацій церковних розколів до фізичного знищення священнослужителів, більшовики, здавалось, досягли своєї мети. У 1918-1931 рр. по СРСР було зачинено величезну кількість молитовних будинків: РПЦ – 10056, католицьких – 112, лютеранських – 662, мусульманських – 3552, іудейських – 247, буддистських – 44, вірменської церкви – 49, старообрядчих – 706, евангелістських – 225, баптистських – 244, інших сект – 110, грецької церкви – 1 [827, с.39].

Напередодні Другої світової війни більшовицька держава практично знищила інститут церкви, якому в колишній Російській імперії надавалось чільне місце в ідеологічній політиці царського уряду. «Безцерковні» села, селища, міста і райони і, навіть, цілі області нараховувались десятками й сотнями. В Україні збереглося лише три відсотки дореволюційних приходів.

Розмах антирелігійної боротьби, зокрема кампанія щодо закриття церков, набула такої гіпертрофованої форми, що викликала заперечення навіть з боку деяких діячів антирелігійного фронту, які не вважали масштаби кампанії адекватними цілям атеїстичної пропаганди. У вересні 1936 р. Постійною комісією з культових питань при Президії ЦВК СРСР була подана докладна записка до ЦК ВКП(б) під назвою: «Стан релігійних організацій в СРСР. Ставлення їх до проекту нової Конституції», що являла собою зведення фактів щодо неправомірного застосування законодавства про релігійні культу. «Помилки та адміністративні перегини на місцях, – підкреслювалося в ній, – найчастіше зумовлені відсутністю витримки і плановірності в роботі з боку місцевих діячів. У конкретній обстановці, особливо у місцевостях, де релігійні пережитки ще сильні, ці помилки та перегини часто приводять до небажаних результатів: не сприяють викоріненню релігійних забобонів» [208, с.310-311]. Саме існування такого документу засвідчує розуміння серед урядовців неефективності антирелігійної політики, що проводилась, зокрема щодо її спрямування. Боротьба велася виключно проти церкви як інституту та її структур:

монастирів, духовних закладів, духівництва. Але успіхи у такого роду силовій боротьбі яскраво продемонстрували, а можливо й зумовили, безрезультатність подібної боротьби з релігією як свідомістю (ментальністю) народу. «Яке майбутнє православ'я, точніш, релігії?, - розмірковував В.І.Вернадський, спостерігаючи за натирелігійною боротьбою. – Я думаю, практично вона дуже сильна. Надзвичайно глупа антирелігійна пропаганда. Годинами борються із забобонами, не торкаючись основ...» [316, с.472].

Терор проти духівництва і руйнування церков в 20-30-х рр. навіть в очах байдужих робили зі священників святих мучеників, а пограбовані та перетворені на склади церковні храми стояли пам'ятниками безбожницькій владі. Перепис населення 1937 р. став свого роду барометром релігійних настроїв, які мали місце в радянському суспільстві. Внесені в опитувальні листи за особистою вказівкою Й.Сталіна питання про релігійні переконання дали неочікувану для влади інформацію: з 30 мільйонів неписьменних громадян СРСР старших за віком 16 років 84% (або 25 млн.) визнали себе віруючими, а з 68,5 млн. письменних – 45% (або більше 30 млн.) [520, с.98; 794]. Численні архівні матеріали, в яких аналізуються підсумки антирелігійної роботи, дають підстави стверджувати про усвідомлення радянською владою хибності силових методів боротьби проти релігії: «...Практика показала, що повне закриття церков на великій території, без врахування релігійності населення призведе до поживлення діяльності сектантства, до появи на релігійному ґрунті різного роду підпільних груп. ... в таких місцях набуває поширення релігійні обряди на домах колгоспників, з'являються «попи-пересувники», з'являються пристосовані до обстановки обряди фанатичніше, містичніше за колишні (заочне відспівування покійника над «землицею», взятою з його могили, заочний обряд шлюбу над обручками та ін.)» [2]. Не виправдали себе надії й на широкомасштабну атеїстичну кампанію із масовим залученням громадян до лав Спілки Войовничих безбожників (СВБ). У доповідній записці відділу культпросвітрова ЦК ВКП(б) секретарям ЦК ВКП(б) Кагановичу Л.М.,

Андрєєву А.А., Єжову Н.І. про стан антирелігійної роботи (лютий 1937 р.) зазначалось: «...Видання спеціальної антирелігійної літератури різко скоротилось. З 13 антирелігійних журналів закрито 10, у тому числі шість журналів національними мовами. Кіно і радіо антирелігійної пропаганди не ведуть. Спілка безбожників СРСР перестали протистояти церковникам і сектантам у якості серйозної сили. У 1932 р. спілка безбожників мала 50.000 осередків, близько 7 мільйонів членів, два млн. з них у групах «юних войовничих безбожників». У теперішній час осередки і районі ради Спілки безбожників майже усюди розвалились. Членів спілки залишилось ледве 350-400 тис. Членські внески у 1933 р. дали 200 тис. крб., у наступні роки не більше 35.000 крб. щорічно. Крайові та обласні ради безбожників у пошуках коштів почали займатися сумнівними комерційними махінаціями. Так, серед інших керівників обласних рад, було заарештовано як «троцькіста» заступника голови Всеукраїнської ради Ігнатюка» [208, с.316, 320].

Незважаючи на антирелігійну діяльність позаштатних пропагандистів-безбожників, на різноманітні акції СВБ, усілякі зусилля партії та урядових структур, у 1941 р. лише у 34% всіх колгоспів УРСР були гуртки СВБ [248]. Але, на нашу думку, ці дані, що наводились у тижневику «Безбожник», скоріш за все перебільшені, і значна частина цих гуртків існувала тільки на папері. Раз у раз на сторінках «Безбожника» друкувались нарікання, що антирелігійна робота зосереджується переважно у містах і слабо поставлена у селах. Так, наприклад, у Семенівському районі на Полтавщині налічувалось усього 16 гуртків СВБ, з них – один колгоспний на 45 колгоспів у районі. У Вільшанському районі, на Київщині, не було жодного колгоспного гуртка СВБ. Цілковиту бездіяльність (існування на папері) гуртків СВБ, їх розвал, занепад навіть районних рад СВБ було зафіксовано у Дніпропетровській, Ворошиловградській, Запорозькій та інших областях [245, 246].

Влучно характеризує стан антирелігійної роботи тижневик «Безбожник» за 15 березня 1941 р.: «Антирелігійна пропаганда й агітація здебільшого проводиться серед трудящих, які вже відійшли від релігії, і мало охоплює

віруючих трудящих, які тією чи іншою мірою ще перебувають під впливом релігійного світогляду... Наприклад, по Харківській області за 1940 р. було прочитано 2091 лекцій та доповідей, які слухало 137374 осіб; читань і бесід на антирелігійні теми проведено 10719 з охопленням 257751 слухачів». Тобто лектора слухало десь 65-66 осіб, а в бесідах брало участь 24 особи.

Ще гіршими були справи у самому Києві. Там за друге півріччя 1940 р. прочитали 2310 лекцій і доповідей, які прослухало 59310 осіб (тобто одну лекцію-довідь слухало десь 25-26 осіб), і 6366 читань і бесід з охопленням 54254 осіб (тобто на одну бесіду-читання з'являлось приблизно 8-9 осіб). Лекції, доповіді, читання й бесіди відвідували переважно одні й ті ж – активісти, які «вже відійшли від релігії» [247].

Не справлялись з покладеними на них функціями й антирелігійні музеї республіки, про що наочно свідчать архівні документи. Так, при обстеженні комісією антирелігійного музею у колишньому Святогірському монастирі (Сталінська обл.) було зроблено висновки, що експозиція не тільки не відображає імперіалістичної сутності колишнього монастиря, а навпаки навіть містить містичні почуття: «така тема, як «Імперіалістична війна», виражена одним скульптурним експонатом – групою черепів не тільки не відображає імперіалістичну війну, а здійснює містичне враження» [12, арк.14]. Аналогічний стан з музейними експозиціями було зафіксовано при обстеженні решти антирелігійних музеїв України [96-98].

Щоб якось виправити ситуацію, відповідні структури намагались максимально раціоналізувати пропаганду проти «церковників», звинувачуючи їх у зловоденних проблемах. На сторінках антирелігійної преси з'явилися «викриття» шкідливої діяльності духовництва: «Багато попів, розпускаючи темні плітки про продовольчі ускладнення, – писав журнал «Безбожник», – запасують з метою спекуляції величезну кількість різноманітних продуктів. Так, наприклад, в Києві при обшуку у попа Шпановського виявлено 7 пудів цукру, 136 метрів мануфактури, 41 000 крб. грошима; у церковного старости Лукіна – 9 пудів цукру, 28 пляшок вина,

190 000 крб. грошима...» [244, с.7-10]. Але, подібні «одноразові акції» навряд чи могли виправити загальну ситуацію.

Чому ж сталося так, що така важлива державна справа, як антирелігійна боротьба та її складова – атеїстична пропаганда – була фактично провалена? На нашу думку, поясненням може бути особисте ставлення Й.Сталіна до цього питання. Не можна не погодитись з Д.А.Волкогоновим, який вважав, що «вождь народів» не любив питання про свободу совісті, адже виключав саму можливість вибору (а свобода совісті і передбачає свободу вибору). Оскільки він виключав свободу вибору не тільки в релігійному, а й в політичних та інших областях, його атеїзм був малопомітною клітинкою, елементом у загальній системі формування людей у потрібному йому напрямі. Для нього атеїзм був політичним засобом, важелем. Загальновідомим є випадок, коли складаючи бібліотеку для дачі, Сталін власноруч виписав усі необхідні видання й приписав: «Прошу, щоб не було ніякої атеїстичної макулатури!» [452, с.11].

Отже, особисте прагматичне ставлення Й.В.Сталіна як до релігії, так і до атеїзму, було значною «хибою» на шляху послідовної антирелігійної політики радянської влади. Подальші події показали, що антирелігійна політика радянської влади, а саме її керівництва, незважаючи на перспективу «безбожної» держави, чималою мірою залежала від конкретної політичної ситуації

З приєднанням Західних областей України розпочався перший етап метаморфоз радянської релігійної політики. Радянський уряд опинився перед фактом включення у державне життя країни населення з недоторканим релігійним укладом та свідомістю. Відверта антицерковна політика і пропаганда могла спровокувати тут потужний соціальний вибух. Тим більш, що релігія, зокрема православ'я, була тут не лише потребою віруючих виконувати обряди, а виступала для українського населення як берегиня національної ідентичності за умов польсько-католицького оточення. Тому факт дискримінації польською владою православної церкви та віруючих був

для радянського керівництва, що називається, слухною нагодою. Антирелігійна пропаганда стала вибірково спрямовуватися проти католицької церкви та її духівництва. «Погромщики в рясах», «Кровавое Успение», «Как подавлялась свобода совести в панской Польше», – такими заголовками рясніли сторінки журналу «Безбожник» в 1939-40-му рр. Пропаганда апелювала до релігійних і національних почуттів населення, розуміючи їх взаємозалежність: «Релігійне гноблення було в Польщі одним з видів катівської національної політики, яка полягала у прагненні ополячити національні меншини. Не піддаються опису звірства панів, які винищували ... все національне у житті українського та білоруського народів. Православну релігію пани також усіляко пригноблювали та прагнули замінити католицькою – релігією поляків». Формувався новий образ ворога в обличчі пана-ксьондза:

«Мы честно, открыто и смело
Собратьям спасенье несли...
Пан-ксендз из-под крыши костела
Командовал: – Пли!
Но сброшен пан-ксендз с колокольни,

И сброшены с плеч бедняка
И горе, и труд подневольный,
Бесправие, гнет и тоска» [244].

Водночас для підпорядкування місцевих православних ієрархів та парафій було використано нову практику залучення для цієї справи добре контрольований Московський Патріархат, яка виявилась успішною і неодноразово застосовувалась вже після закінчення Другої світової війни. Виявивши специфіку населення Західної України та побачивши дієвість Московського Патріархату, радянський уряд наприкінці 1939-1940 р. став створювати видимість релігійної толерантності по всій країні, значно зменшивши масштаби антицерковних акцій. Протягом 1939 р. змінився тон публікацій в партійній пресі: засуджувалась надмірна антирелігійна

діяльність у західних областях, яка за інерцією вже почала тут розгортатися. Говорилось про необхідність припинити ліквідацію храмів, яка веде до утворення «церковного підпілля», пропонувалось не організувати в Західній Україні осередків «Спілки войовничих безбожників» [830, с.105]. Сам голова СВБ О.Ярославський у своїй доповіді на всесоюзній нараді працівників антирелігійних музеїв у Москві 28 березня 1941 р. визнавав, що «є у нас такі області, де ще дуже сильні релігійні забобони та релігійні організації», маючи на увазі нові радянські області та республіки. «І було б неправильним, – підкреслював він, – усюди однаково вести антирелігійну роботу, не пристосовуючи її до місцевих особливостей» [249, с.2-3]. Така стурбованість «не перестаратися» з антирелігійною пропагандою призвела до того, що у Станіславській області наприкінці 1940 р. в багатьох районах не було жодної антирелігійної брошури, навіть архіву газети «Безбожник» [111, арк.8].

Отже, приведення релігійного життя у приєднаних областях у відповідність до радянського законодавства (проголошення націоналізації церковної власності, закриття духовних навчальних закладів, обкладання духівництва надмірними податками) маскувалось стриманою антирелігійною та атеїстичною пропагандою.

З початком Великої Вітчизняної війни антирелігійна пропаганда фактично припинилась. По-перше, було не до неї, адже треба було терміново перебудувати агітаційно-пропагандистську роботу в умовах війни та освоювати нові контрпропагандистські методи на окупованих територіях. По-друге, в перші дні війни духівництво Московського Патріархату, а згодом й інших великих конфесій¹ виступило з патріотичними відозвами, закликаючи усіх громадян піднятися на захист батьківщини. Влада одразу вирішила використати духовні сили і можливості, в першу чергу,

¹ У травні 1942 р. з листом-закликом до віруючих звернулись керівники союзів баптистів і євангельських християн. З аналогічними посланнями виступили обновленський митрополіт Олександр (Введенський), старообрядчеський архієпископ Московський і всея Русі Ірїнарх та ін. [673, с.16-17; 552, с.382].

православної, а згодом й інших конфесій. За допомогою органів внутрішніх справ патріотичні відозви та послання ієрархів різних релігійних конфесій швидко були розповсюджені по всіх регіонах Радянського Союзу [485, с.151]. Припинилась діяльність СВБ та відповідних його структур. Офіційно СВБ ніхто не закривав і формально Союз проіснував до 1947 р., коли передав функції розповсюдження наукового атеїзму Всесоюзній спілці «Знання». Однак журналів і газет, подібних «Безбожнику» (який з початком війни перестав виходити з друку) з тих пір не видавалось. Друкарські можливості СВБ використовувались для абсолютно протилежною за змістом літератури.

«Головний безбожник» СРСР О.Ярославський за дорученням партії виїжджав у прифронтові регіони з робітниками відділу агітації і пропаганди ЦК ВКП(б) для організації там відповідної роботи. У перші ж місяці війни через секретаря О.М.Поскрьобишева Й.Сталін «порекомендував О.Ярославському публічно відзначити нову патріотичну позицію церкви». Так, з'явилися спочатку доповідь «Про ставлення релігійних організацій і церковних служителів до нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз», а потім стаття «Почему религиозные люди против Гитлера», підписана псевдонімом Кацій Адаміані [88, 89], тональність якої кардинально відрізнялась від решти антирелігійних статей О.Ярославського. У 1942 р. вийшла наступна його стаття про православного письменника і російського націоналіста Ф.М.Достоевського, в якій класик виявився ненависником німців [250, с.38-39].

Окупація України і нацистська релігійна політика на завойованих територіях позначили ще одну віху у трансформації радянської релігійної політики. Архівні джерела, представлені агентурними даними партизанських та підпільних осередків, рясніють повідомленнями про стан релігії та церкви в окупованій Україні. Вони наочно демонстрували політику сприяння релігійному відродженню з боку окупаційної адміністрації на захоплених територіях. Увага радянської влади до релігійного питання в Україні підсилювалась ще й бажанням частини українських православних церковних

ієрархів створити незалежну від Московської Патріархії національну церкву. Керівництво країни добре усвідомлювало головну небезпеку існуванню радянського строю у вигляді внутрішньої опозиції, яка оформилася за умов війни, зокрема – українського націоналістично-сепаратистського руху, певною складовою якого був рух релігійно-церковний. Й.Сталін не міг допустити, щоб українське «релігійне відродження» своїм існуванням було зобов'язано нацистській владі, яка зіграла на контрасті з антирелігійною політикою більшовиків.

Поступово стала складатися система збору інформації про діяльність релігійних організацій на окупованих територіях. Спочатку це були окремі агентурні дані Розвідувального управління генштабу Червоної Армії [60], розвідувальні зведення Центрального та Українського штабу партизанського руху, в яких серед повідомлень про режим та заходи німецького уряду в окупованих районах України окремо відзначалася політика окупантів в області релігії [82, 83]. Незабаром основним інформатором урядових і партійних органів про релігійні справи на окупованих територіях став Наркомат внутрішніх справ [60].

У пропагандистських цілях у лютому 1942 р. було дозволено відновити видавничу діяльність РПЦ. У надзвичайно короткий термін була підготовлена і вже влітку вийшла з друку книга «Правда о религии в России». Цікаво, що її надрукували в типографії «Союзу войовничих безбожників», і частина тиражу за помилкою мала гриф антирелігійного видавництва. Книга була видана накладом у 50 тис. примірників одночасно на декількох мовах і була призначена для пропаганди за кордоном і за лінією фронту. А.Ф.Фьодоров, аналізуючи стан політико-масової роботи серед населення окупованої України, доповідав: «Вважаю, що розповсюдження книги «Правда о религии в России», видання усіляких релігійних листівок, плакатів, брошур, відрядження наших людей серед віруючих і представників культів, аж до використання їх на посадах працівників культів, усе це дає

можливість використовувати як працівників культів, так і віруючих у боротьбі з німецькими окупантами та їх посібниками» [115, арк.172].

На початку 1943 р. Й.Сталін та його оточення прийшли до висновку, що в інтересах держави треба першими проявити ініціативу у налагодженні державно-церковних відносин. Перш за все, постало питання про державний орган, якому слід доручити проведення нової релігійної політики. Мабуть для того, щоб у віруючих не виникали асоціації з 30-ми роками – періодом антирелігійної кампанії – вирішено було вивести діяльність церкви з-під контролю спецслужб і створити при Раднаркомі спеціальний орган, який здійснював би взаємовідносини уряду з РПЦ.

У той же час виникла ідея зустрічі Сталіна з ієрархами РПЦ. У серпні 1943 р. до Москви повернувся митрополит Сергій. У листі до секретаря ЦК ВКП(б) А.С.Щербакова нарком держбезпеки В.М.Меркулов підкреслював, що перебування церковних центрів в Ульяновську значно ускладнює практичне втілення через них низку заходів, суттєво необхідних у зв'язку з великою кількістю відкритих німецькими окупантами на звільнених територіях церков [72, арк.18]. Отже, зрозуміло прагнення уряду подати віруючим на звільнених від фашистів територіях «офіційну», визнану та опікувану державою церкву.

4 вересня 1943 р. відбулась знаменита зустріч Сталіна з ієрархами РПЦ, яка стала найважливішою віхою нової релігійної політики. Вона добре описана в історичній літературі, навіть обросла апокрифічними подробицями [471, с.3], тому вважаємо за доцільне зупинитися на окремих її моментах, які, на наш погляд, наочно свідчать про стратегічні плани Й.Сталіна щодо церкви та віруючих.

На самому початку зустрічі Й.Сталін дав високу оцінку патріотичній діяльності православної Церкви, чим одночасно окреслив ту роль, яку вона повинна виконувати у суспільстві. Виявивши особливе зацікавлення щодо можливого проведення Собору задля виборів патріарха, який не обирався протягом 18 років, Й.Сталін особливо переймався тим, як він буде

іменуватися. На наш погляд, назва «Патріарх Московський і Всея Русі» повністю відповідала консолідуючій функції церкви, на яку він покладав надії. Але «більшовицькі темпи» та безпосередня участь уряду у підготовці проведення Собору (наприклад, для швидшого приїзду єпископів за умов війни було виділено необхідний транспорт, навіть авіація), який відбувся вже через чотири дні (!), свідчать про наявність ще однієї причини, навіщо Й.Сталіну так потрібен був «свій» Патріарх.

Сталін готувався до Тегеранської конференції, де сподівався домогтись відкриття другого фронту. Очікувався приїзд до СРСР делегації англіканської Церкви на чолі з архієпископом Йоркським, другою особою після архієпископа Кентерберійського. У Великій Британії архієпископ Кентерберійський очолював Об'єднаний комітет допомоги СРСР, за що, разом з його марксистськими поглядами, отримав прізвисько «Червоного декана». Втратити напередодні Тегеранської конференції такого партнера було нерозумно. Тому постала потреба привести до «належного» вигляду державно-церковні відносини, представити патріарха у всьому його благолепстві, провести урочисті служби у патріаршому соборі тощо [701, с.298].

Позитивно було вирішене питання про відкриття нових парафій, поновлення видання «Журналу Московської Патріархії», навіть звільнення з таборів та заслань деяких архієреїв.

За словами Д.Поспеловського, між патріархією та Й.Сталіним було укладено своєрідний конкордат, за яким він обіцяв прихильну політику та заступництво церкви, а церковне керівництво брало на себе підтримку радянської політики [701, с.299]. Дослідники наводять цілу низку чинників, які вплинули на прийняття такого рішення з боку радянської влади. Як правило, превалює зовнішньополітичний чинник, який підштовхнув Й.Сталіна саме у цей час «замиритися» з церквою (Тегеранська конференція) [393, с.28-29]. Але, як цілком справедливо зауважує Д.Поспеловський, у такому разі можна було б «згорнути» її діяльність одразу після війни, чого не

відбулося [702, с.193]. На думку вченого, по-перше, Й.В.Сталін «увійшов у смак», вважаючи, що з покірною церквою йому буде більше користі на зовнішньополітичному фронті, ніж втрат – на внутрішньому. По-друге, Й.В.Сталін, розуміючи, що йому потрібне буде якось «приручати» католицькі, православні й протестантські народи Східної Європи та «свої» західні території, не хотів відштовхувати та налаштовувати проти себе тамтешніх віруючих. Треба було довести це релігійною толерантністю «вдома», хоч би примарною наявністю упорядкованої церкви в СРСР [702, с.193]. Російський історик М.Шкаровський, крім зовнішньополітичних чинників називає активну патріотичну діяльність переважної більшості духівництва та мирян; зрослий авторитет та вплив РПЦ за роки війни; звернення під час війни до національних патріотичних традицій тощо.

Повністю погоджуючись з вище зазначеними причинами, які підштовхнули уряд до змін в релігійній політиці, вважаємо за доцільне проаналізувати вагомість «людського чинника», як на прикладі віруючого населення, так і постаті Й.Сталіна. Безперечним є той факт, що тільки особисто Сталін міг бути ініціатором такого рішення, тим більш, що подальший перебіг подій виявив досить сильну опозицію у ВКП(б) новому «примиренському» курсу. На наш погляд, Й.Сталін добре усвідомлював, що окрім патріотичного піднесення, масового героїзму та самовідданості радянського народу у боротьбі проти фашистської навали, існувала велика небезпека «п'ятої колони», особливо у вигляді українського націоналістично-сепаратистського руху. Втратити український народ означало втратити Україну. А саме в Україні сталося те «релігійне відродження», на якому сподівалася «зіграти» нацистська влада. І саме в Україні релігійно-церковний рух набув сепаратистських тенденцій. Не випадково, що основний гнів вождя народів був спрямований на українських націоналістів, які хотіли не тільки територіально відірвати від СРСР Україну, але й духовно роз'єднати «єдиний» український та російський народи. Тому, саме до українського народу була переважна більшість звернень ієрархів РПЦ. Й.В.Сталін

постійно стежив за становищем в окупованій Україні (тому, мабуть така велика кількість розвідувальних даних про тамтешні релігійні справи). І коли він зрозумів, що нацисти «не витягли» релігійне питання і почали брутально втручатися у церковні справи, чим на тлі зростаючого невдоволення «новим порядком» ще більш відштовхнули від себе духівництво та віруючих, вчасно перехопив ініціативу до своїх рук.

Суттєвим було й те, що і на Заході повірили, начебто в СРСР дійсно зайнялася «зоря релігійної свободи». Однак ціну такої свободи дехто добре розумів. Митрополит Російської Зарубіжної Церкви Віталій у травні 1943 р. писав з Нью-Йорку одному зі своїх кореспондентів: «Ваше патріотичне захоплення мені зрозуміло, багато хто за теперішніх часів схильний думати, що комунізм буде в Росії переможений, а тому можна й, навіть, треба підтримувати комуністичну владу, вибачивши їй всі злочини перед російським народом і Церквою, але ми вже скільки разів оманювалися подібними очікуваннями... Ми збираємо кошти на допомогу російському народові, але чому ми повинні підтримувати радянську владу? За вдячність партії, що вона захищає російський народ? Але вона швидше сама захищається від своїх ворогів російським народом...» [600, с.88]. До цього можна тільки додати, що захищалася радянська влада усіма засобами, і не в останню чергу релігійною свідомістю радянського народу, яку попри все він зберіг протягом богоборчої політики більшовиків.

Таким чином, Й.В.Сталін завдяки своїм активним діям щодо створення « нової » релігійної ситуації в країні, зробив, на наш погляд, головне (насамперед – для себе): він повністю перетягнув центр релігійного руху з України до Москви. Вималювалася певна схема майбутньої православної організації: центр (Московська Патріархія) як ядро офіційно визнаної державою та урядом РПЦ і юрисдикційно та ієрархічно підпорядковані йому структурні церковні організації – провінція.

На архієрейському Соборі, який відбувся у Москві 8 вересня 1943 р., одностайно було обрано головою РПЦ Сергія (Страгородського).

Новообраний патріарх оголосив про створення Священного Синоду з трьох постійних архієреїв та трьох, які по чергово обиратимуться Синодом.

Тобто, була відроджена, «нормальна» за канонами, церковна інституція, щоб усі православні течії, духівництво та віруючі знали, кому підпорядковуватися. Слід зазначити, що подібних дій щодо інших релігійних конфесій не відбувалось. Це була усвідомлена, чітко розрахована політика, яка цілком укладалася у концепцію централізованої держави з однією ідеологією – радянсько-патріотичною, однією мовою – російсько-радянською, однією – релігією і церквою – православною, адже патріотизм був російського гатунку.

Через два дні після закінчення роботи Собору, 14 вересня 1943 р., за підписом самого Й.Сталіна вийшла постанова № 993 РНК СРСР «Про створення Ради у справах РПЦ, яка повинна була здійснювати зв'язок між урядом СРСР і Патріархом Московським і всея Русі з питань РПЦ, які потребують вирішення уряду СРСР» [10, арк.2].

При Раднаркомах союзних та автономних республік, обл(край)виконкомах Рада мала своїх уповноважених. На 1 червня 1944 р. в Україні вже були уповноважені Ради у справах РПЦ у 12 областях: Сталінській, Сумській, Харківській, Житомирській, Запорізькій, Київській, Дніпропетровській, Вінницькій, Рівненській, Ворошиловградській, Кіровоградській і Кам'янець-Подільській. У решті областей: Чернігівській, Полтавській, Одеській, Миколаївській, Херсонській, Волинській, Тернопільській, Львівській, Станіславській, Дрогобицькій, Чернівецькій, Ізмаїльській – уповноважених ще не було, що пояснювалося труднощами у доборі на місцях відповідних кандидатур за умов нещодавнього визволення цих областей від німецьких окупантів [9, арк.100-102].

Досить широкий віросповідний спектр суспільства, зумовлений його етнічною строкатістю, вимагав також організації самостійного, незалежного від Ради у справах РПЦ, органу тотального контролю за життям громад інших конфесійних угруповань. Тому здійснення зв'язку між державними

органами та керівниками релігійних об'єднань – вірменсько-григорінаської, старообрядської, греко-католицької, лютеранської церков, мусульманського, іудейського, буддійського віросповідань та сектантськими організаціями постановою уряду від 19 травня 1944 р. покладалося на Раду у справах релігійних культур при Раднаркомі СРСР [449, с.209].

Зміни у взаємовідносинах між Церквою та державою сприймалися на місцях по-різному. Багато хто з партійних та радянських функціонерів розуміли новий релігійний курс буквально: як приєднання церкви до держави, і почали відповідно реагувати. Так, Дрогобицьким обкомом КП(б)У України навесні 1945 р. по райкомах та міськкомах партії були розіслані тези «Про історичні особливості Православної Російської та Західноукраїнської греко-католицької церкви», підписані заступником завідувача відділу пропаганди та агітації обкому Ковальовим та санкціоновані першим секретарем обкому, з метою «правильно» зорієнтувати партійний актив. У тезах підкреслювалася патріотична діяльність православної церкви ще у 20-30-ті роки, коли вона «збирала золото, коштовності й навіть церковні дзвони, церковне начиння на допомогу вітчизні у тяжкі часи», і що «православна церква, яку визволила Жовтнева революція від кабального союзу з царизмом, зараз, за радянського ладу, оновила своє благородне обличчя та репутацію і успішно ліквідує наслідки царизму у своєму внутрішньому житті, у канонах та обрядах». Тези також ставили перед українським духівництвом політичні завдання, закликаючи його активно викривати перед масами «українсько-німецьких бандитів». Автори тез зобов'язували партійний актив: «вести розмови зі священниками греко-католицької церкви у напрямку ідейного розриву з римським католицизмом, за очищення греко-католицької церкви від католизації, за її ідейне та організаційне об'єднання з православним Сходом» [79, арк.3-4]. Отримавши ці тези, деякі райкоми партії сприйняли їх як директиву обкому та керівництво до дій, що призводило часом до казусних випадків. Зокрема, Дублянський райком скликав районну нараду священників, на якій були

зачитані ці тези. У багатьох районах аналогічні наради були скликані при виконкомах районних рад. На одному з таких зборів у Туровському районі брав участь працівник Дрогобицького обкому партії Поляков. Він розповідав, що збори «пройшли з великою політичною активністю, за чашкою чаю священники заслухали доповіді про воєнне та міжнародне становище СРСР, про Кримську конференцію, про помісний собор та обговорили інші питання» [79, арк.4]. Зрозуміло, що таке вільне тлумачення релігійної політики з боку керівників Дрогобицького обкому не залишилось без уваги. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) Г.М.Маленкова вказувалося: «1) розробка та розсилка тез, які орієнтують партійні організації на проведення політичної роботи серед духівництва, є неправильною та помилковою; 2) зміст тез не тільки не допомагає усвідомити лінію партії стосовно церкви та релігії, але вносить плутанину. Упорядники тез у трактуванні питання про взаємовідносини між релігією та наукою, церквою та державою переоцінюють роль церкви і займають позицію, яка межує з підлешуванням перед духівництвом». Дрогобицькому обкому КП(б) України пропонувалося вжити відповідних заходів: вилучити з райкомів розіслані тези [79, арк.4].

Новий курс держави стосовно легалізації саме православної церкви потребував зміни законодавства про релігійні культу. Впродовж 1943-1944 рр. Раднарком прийняв понад 10 постанов стосовно умов та порядку функціонування релігійних організацій, пільг духівництва, прав та обов'язків віруючих, державних органів, які займалися церковною політикою. Наприкінці 1943 р. Рада у справах РПЦ повідомляла уряд, що раніш прийнятий декрет від 1918 р. та постанова ВЦВК та РНК РРФСР 1929 р. «Про релігійні об'єднання», окрім основних положень, на сьогоднішній день застаріли і потребують виправлень, і що необхідне нове всесоюзне законодавство. Було підготовлено проект, який пильно вивчався у центральному апараті Ради у справах РПЦ та її уповноваженими. У січні 1944 р. під назвою «Про положення церкви в СРСР» його було подано до

уряду. На цьому сліди проекту губляться [671, с.5]. Але таємними постановами Раднарком неодноразово вносив зміни до статей закону 1929 р. стосовно прав духовництва, релігійних громад та віруючих.

Дослідник М.В.Шкаровський писав, що Й.Сталін не наважувався відкрито демонструвати законодавче закріплення нового курсу, побоюючись незадоволення серед партійних кіл [830, с.212]. На нашу думку, Сталін навряд чи міг зважати на якусь опозицію і з цієї причини відкладати затвердження нового законодавства стосовно змін у релігійній політиці. Він проводив цілеспрямовану політику маніпулювання церквою та віруючими. З одного боку, певними директивами та постановами стан віруючих та релігійних об'єднань значно поліпшився. Але, з іншого – ніяких кардинальних змін в юридичному статусі віруючих та церкви в СРСР не відбулось. Вони начебто «зависли у повітрі» – між законом та безправ'ям, що було дуже зручно для влади: з'являлась можливість «смикати за нитки» – маніпулювати віруючими, духовництвом за допомогою численних розпоряджень, постанов, вказівок. Це також наочно підтверджується тим, що ані духовництво (чи то архіереї, чи то пересічні священнослужителі), ані віруючі взагалі не мали права знайомитися з документами, навіть тими, що безпосередньо стосувалися їх діяльності. Постанова РНК СРСР від 28 листопада 1943 р. №1325 «Про порядок відкриття церков» та «Інструкція Ради у справах РПЦ для уповноважених від 5 лютого 1944 р.», – указував голова Ради, – розголошенню не підлягають, а тому ними слід користуватися тільки для службових потреб і зміст їх серед віруючих та духовництва оголошувати забороняється» [Цит. за: 819, с.39].

В останній рік війни за сприяння держави відбулося остаточне оформлення усталеної інституції РПЦ. 15 травня 1944 р. помер Патріарх Сергій. На посаду Патріаршого Місцеблюстителя, згідно заповіту Патріарха, вступив митрополит Ленінградський та Новгородський Олексій (Симанський). 21-23 листопада у Москві відбувся Собор єпископів, на якому

було обговорено проект «Положення про управління в Церкві» та визначений порядок обрання Патріарха.

Не кваплячись з обранням нового голови РПЦ, Й.В.Сталін прагнув надати цій події значного міжнародного резонансу, нібито з метою підвищення авторитету церкви, насправді ж плануючи використати її як у зовнішньополітичній діяльності, так і в плані релігійного підпорядкування західних регіонів країни.

Помісний Собор розпочав свою роботу 31 січня 1945 р. Такого повноважного зібрання духовництва та мирян не було з 1918 р. Уперше на Собор були запрошені православні Патріархи та їх представники з Румунії, Болгарії, Сербії, країн Близького Сходу, Грузії, зарубіжні російські ієрархи. Разом у роботі Собору брали участь 204 учасники. На першому засіданні було обговорено та прийнято «Положення про управління РПЦ», на другому – 2 лютого – митрополита Олексія було обрано Патріархом.

Згідно «Положення» церква ставала ієрархічно згуртованою, усталеною організацією з централізованим управлінням в її структурі. Затверджені принципи управління значно зміцнювали владу патріарха та керівників єпархіями. І це було дуже зручно для радянської влади. Через центр – Московський Патріархат, який стягнув на себе повноваження призначати єпископів у знов відроджувані єпархії, контроль над розгалуженою церковною організацією, можливості впливу на місцях набували тотального розмаху. Структура РПЦ нагадувала тепер структуру партії з її принципом «демократичного централізму».

Але історичне значення Помісного Собору 1945 р. не обмежувалося виборами Патріарха і прийняттям «Положення про управління РПЦ», яке упорядковувало церковно-парафіяльне життя. Собор повинен був показати представникам православних церков, зарубіжним гостям, мирянам зростаючу міць та авторитет РПЦ в СРСР, а також реальні претензії Московської Патріархії на керування усім православним світом. Це було надзвичайно важливим для уряду СРСР за умов політичної конфронтації з Ватиканом, що

намітилася вже тоді. Побоюючись можливості переходу уніатського духівництва до католицизму, радянське керівництво взяло курс на ліквідацію Уніатської церкви в СРСР та приєднання її до РПЦ. Тому Рада у справах РПЦ під особистим контролем В.М.Молотова, скориставшись подальшим поживленням релігійного життя після проведення Помісного Собору та зрослим серед віруючих авторитетом РПЦ, розробила заходи щодо відриву парафій уніатської церкви від Ватикану та наступного їх приєднання до РПЦ, які були успішно втілені до життя на з'їздованому Львівському Соборі 1946 р. Так, весною 1945 р. Рада у справах РПЦ при РНК СРСР доповідала уряду, що РПЦ «у теперішній час може і повинна зіграти роль у боротьбі проти римо-католицької церкви і проти уніатства», запропонувала низку пропозицій з цього приводу. Так, було запропоновано організувати у Львові православну єпархію на чолі єпископа (з українців) з титулом Єпископа Львівського і Тернопільського, який би об'єднав православні громади Львівської, Станіславської і Тернопільської областей. Надати цьому єпископу, а також усім православним священнослужителям даної єпарії право на проведення місіонерської роботи. Предоставити у розпорядження в м. Львові у якості кафедрального собору один з греко-католицьких (уніатських) соборів. Від імені Патріарха московського і Всея русі і Синода РПЦ випустити спеціальне звернення до духівництва і віруючих уніатської церкви і широко розповсюдити його по уніатським парафіям. Організувати всередині уніатської церкви ініціативну групу, яка повинна буде декларативно заявити про розрив з Ватиканом і закликати уніатське духівництво до переходу у православ'я. Застосувати заходи щодо ліквідації автокефалії польської православної церкви з проведенням відповідних заходів щодо приєднання її до Московської Патріархії та інші досить серйозні та радикальні пропозиції [7, арк.112-114].

Усі вони були схвалені урядом і більш-менш успішно втілені у життя, не зважаючи на досить потужний рух опору з боку переважної частини уніатського духівництва та віруючих. Задіяність усіх владних ланок, аж до

найвищого рівня, свідчить про те значення, яке радянська влада надавала «новій» церкві у «новій» політиці. Архівні матеріали та проаналізована література свідчать про утиски з боку радянської влади представників неправославних конфесій [553, с.451-472; 554, с.385; 106, 107]. Декларуючи рівність віруючих усіх релігійних течій, радянська влада насправді проводила жорстку політику уніфікації релігійного руху, легалізуючи фактично лише православну церкву.

Підводячи підсумки, без перебільшень можна констатувати, що, при всьому значенні зовнішньополітичного чинника, значною мірою українське релігійне питання зумовило зміни і той лібералізм стосовно нового курсу релігійної політики Й.В.Сталіна. По-перше, саме в Україні під час окупації відбулося масове відкриття церков: на 1 липня 1945 р. на території СРСР всього було облічено 10243 діючих церкви та молитовних будинків. Серед них: в УРСР – 6072, у РРФСР – 2297, у БРСР – 633, у Молдавській РСР – 615, у Прибалтиці – 343, в інших республіках – 83 [79, арк.155]. Отже 59,28% усіх діючих в СРСР церков та молитовних будинків (а значить і релігійних громад) було зосереджено в Україні. Закрити церкви, які були відкриті тут під час окупації за сприяння німецької влади, означало знову стати в очах віруючих тією безбожницькою владою, від якої українське населення намагалися «звільнити» фашисти.

По-друге, саме в Україні під час окупації виникла чи не найпотужніша опозиція радянському режиму, зокрема церковна. Така ситуація вимагала негайного втручання та вирішення, але не «старими» насильницькими методами, які себе не виправдали, а гнучкою політикою умиротворення та контролю. Тому, у воєнні та перші роки після війни саме поворот у релігійній політиці вважався Сталіним найнебезпечнішими змінами, які б задовольнили основні сподівання населення щодо демократизації післявоєнного громадського життя.

Отже, можна казати про цілеспрямовану політику маніпулювання релігійною свідомістю віруючих в інтересах радянської влади. Це

підтверджується і тим, що ніяких кардинальних змін у правовому стані церкви та віруючих не відбулося. Значно поліпшуючи численними директивами та постановами стан віруючих та релігійних об'єднань, держава залишала за собою усі важелі контролю над релігійним життям. Основні функції контролера здійснювала Рада у справах РПЦ та Рада у справах релігійних культів при РНК СРСР та РНК союзних республік, створені відповідно у 1943 та 1944 роках.

Змінивши прийоми пропагандистської діяльності з прямих наказів, коли з використанням пропагандистської знаково-символічної системи «аудиторія» спонукалась на боротьбу проти релігії, на апеляцію до позитивних – патріотичних символів віри, радянська влада вмiло використала мобілізаційні механізми релігії. Конфесії перетворились на потужний ресурс у досягненні перемоги над Німеччиною, інструментом формування позитивного образу СРСР за його межами та соціальної адаптації населення нових територій.

Нацистська влада, як і радянська, також активно маніпулювала свідомістю віруючих у досягненні своїх політичних цілей. Але, якщо радянська влада за допомогою релігійного чинника намагалась згуртувати суспільство, то нацистська переслідувала цілком зворотну мету.

Її з'ясування вимагає більш детально зупинитися на місці релігії в нацистській ідеології та на ставленні до неї особисто Гітлера. Підвалиною політичних переконань фюрера стало вчення Гегеля, який вважав державу «найяскравішим одкровенням вселенського духу, що має незаперечне верховенство над індивідуумом», а також над будь-якими традиційними етичними імперативами. Виходячи з цього, Гітлер відвів християнській етиці й самому християнству другорядне місце в системі духовних цінностей Третього рейху. Девальвації християнства в уявленнях Гітлера сприяли й погляди Ніцше, який звинуватив іудеїв та християн у створенні «моралі рабів» [490, с.36]. Міфічна фігура «єврея» подається і в «застольних бесідах», і в «Майн Кампф», як причина расового забруднення і соціального розкладу, що підривають арійську вищість. «Найнищівнішим ударом для людства

стала поява християнства. Більшовизм – законне дитя християнства. І те, і інше – витвір «єврея». Свідома брехня в релігії з'явилася у світ завдяки християнству. Більшовизм використовує брехню того ж походження, коли стверджує, що приносить свободу людям, тільки для того щоб поневолити їх... Слово святого Павла остаточно розбестило вчення Христа... Христос був арійцем, а святий Павел зібрав злочинний світ та покидьків суспільства і таким чином створив протобільшовизм», – запевняв у 1941 р. розлючений протестами християн проти расистської практики евтаназії Гітлер [Цит. за: 431, с.315].

Таким чином, Гітлер дійшов думки, що етика християнства та його іудейські корені кричуще суперечать арійській ідеї. Загальновідомі претензії Гітлера на історичну місію відродження давньонімецького язичницького культу Вотана (звичайно, з домішками нацизму).

Але християнська ідея як «мораль рабів» могла з успіхом використовуватися для підкорення та поневолення народів. Тому влітку 1941 р., попри майже остаточну відмову від християнства, Берлін проголосив політику «захисту християнської культури, віри та церкви від більшовизму», а війна проти СРСР набула символічного змісту «хрестового походу».

Проте, нацистське ставлення до релігії на відміну від комуністичного, відкидаючи традиційний марксистсько-ленінський атеїзм, тільки спочатку характеризувалося – також усупереч теорії тоталітаризму – плюралістичною програмною «свободою для всіх віросповідань у державі», тобто і визнанням рівності культових шансів їх носіїв [678, с.75]. Якщо для комуністичної держави боротьба з релігією була одним з проявів класової боротьби, то нацисти, заздалегідь вирішивши долю християнства, цинічно намагались використовувати релігійну свідомість для поневолення народів.

Релігійна політика нацистської Німеччини в окупованій Україні під час Великої Вітчизняної війни визначалася загальною політикою щодо окупованого регіону і безпосередньо залежала від нацистських планів підкорення місцевого населення. Релігії та церкві нацисти відводили роль

певного важеля впливу: від умиротворення цивільного населення на початку окупації до зміцнення «нового порядку» на загарбаній території.

До нападу на СРСР нацисти мали вже багатий досвід використання релігійного чинника у своїх цілях як у Німеччині, так і на загарбаних ними територіях Європи. У системі Головного управління імперської безпеки (СД) був спеціальний «церковний відділ». До сфери його діяльності входив контроль та нагляд за діяльністю релігійних організацій всіх конфесій, вивчення настроїв духівництва та активних парафіян, впровадження агентури у церковні адміністративно-управлінські структури та вербування агентів з середовища священнослужителів [537, с.141]. При цьому в релігійному питанні переважала політика руйнування (внутрішня та зовнішня) традиційних усталених церковних структур, «атомізація» конфесій та церков. У 1942 р. Гітлер у своїх вказівках щодо релігійної політики на окупованих територіях чітко визначив: «Ми повинні уникати, щоб одна церква задовольняла релігійні потреби великих районів, кожне село повинно бути перетворене у незалежну секту, яка б шанувала Бога по-своєму. Якщо деякі села у результаті захочуть практикувати чорну магію, як це роблять негри або індіанці, ми не повинні нічого робити, щоб перешкодити їм. Власне кажучи, наша політика на широких обр'ях повинна полягати у заохоченні будь-якої і усіякої форми роз'єднання та розколу» [204, с.42]. У цьому висловлюванні чітко окреслюється застереження проти інтегруючої функції найбільш розвинених форм релігії, таких як католицизм та православ'я. До речі, можна порівняти настанови Третього рейху з політикою Радянського Союзу до 1927 р., який підтримував будь-який розкол впливової РПЦ. Якщо політика «атомізації» визнавалася неефективною або такою, що не відповідала цілям рейху, ставилось завдання досягнення повного контролю над церковними організаціями, не зупиняючись перед будь-якими засобами та методами впливу. Так, у самій Німеччині з другої половини 1930-х років руйнували храми, заарештовували та розстрілювали священників. Лише у

липні 1941 р. Гітлер таємним наказом заборонив під час війни з СРСР проведення будь-яких заходів проти церкви без санкції зверху [204, с.40-41].

На вже згадуваній нами нараді у ставці Гітлера 16 липня 1941 р., присвяченого питанням управління окупованими територіями на Сході, Розенберг, пропонуючи своє бачення «українського питання», пропонував створення української церкви. Але, Гітлер тоді абсолютно виключав таку можливість. Перед фюрером ще марила п'ята колона польської католицької церкви. Тому в його очах будь-яка усталена церковна організація віруючих була потенційним супротивником.

На думку дослідника В.Алексєєва, на початку окупації уряд Німеччини не мав чітко сформульованої політики стосовно релігії на окупованій території, а німецька армія поставилася скоріш з симпатією до стихійного релігійного підйому [394, с.96]. Але з цим можна погодитись лише частково. У керівництва рейху був певний досвід, визначені основні напрямки релігійної політики, але вони чекали доречного моменту для застосування з урахуванням місцевих особливостей.

До 1 вересня 1941 р. вже були розроблені основні циркуляри щодо церковної політики на Сході: підтримка релігійного руху (як ворожого більшовизму), але з дробленням його на окремі течії, щоб запобігти можливій консолідації «керівних елементів» для боротьби проти Німеччини; використання церковних організацій для допомоги німецькій адміністрації на окупованих територіях [828]. Але повідомлення про масовий релігійний рух, який почався стихійно у зв'язку зі зміною влади, викликав занепокоєння Головного управління імперської безпеки. Тому 31 жовтня 1941 р. з'явилась директива щодо перспектив вирішення питання про церкву в окупованих східних областях. В ній констатовалося, що «серед частини населення колишнього Радянського Союзу, звільненого від більшовицького ярма, помічається сильне прагнення до повернення під владу церкви або церков...» Тому «виникає питання, чи треба говорити про повернення попів всіх віросповідань (що вже відбулось у деяких місцях); або слід вирішити іншим

способом, або направити в інше русло вирішення питання про безсумнівне бажання, що спостерігається серед населення східних областей, повернутися до будь-якої релігійної діяльності» [60, арк.23]. В директиві акцентувалася увага на ідеологічному аспекті впливу християнського світопізнання, яке «досягає свого найвищого ступеню у визначенні єврейського народу як «народу, обраного Богом», який висунув зі своїх рядів богоподібних проповідників такого погляду на релігію» [60, арк.23]. У такому контексті ідеологи рейху вважали, що виникає небезпека плутанини німецького керівництва окупованих східних областей у протиріччях (особливо у питаннях, що стосуються молодого покоління східних областей): «коли б вони, з одного боку, намагались цілком викоренити більшовизм як найчистіший прояв єврейства у його духовній основі та, з іншого боку, мовчазно та терпляче мирилися з тим, як той самий єврейський народ, який протягом 25 років тримав великий народ під жахливим більшовицьким терором, тепер раптом одразу був би виставлений попами всіх віросповідань як «народ, обраний богом» [60, арк.23]. Тому Головне управління імперської безпеки (в даному випадку безпеки від сіонізму) вважало безсумнівно необхідним запропонувати масам окупованих колишніх радянських областей, що прагнули до релігії, певну її форму. Але яку? В директиві однозначно підкреслюється, що «ні за яких обставин не слід підносити народним масам таке вчення про бога, яке глибоко пустило свої корені у єврейство і духовна основа якого запозичена з такого розуміння релігії, як розуміють її євреї. Тобто, слід проповідувати у всіх відношеннях вільне від єврейського впливу вчення про бога, для чого слід знайти проповідників і перед тим, як випускати їх у маси, дати їм відповідне спрямування та освіту». Так як «те, що тепер вже в багатьох місцях церкви з попами, зв'язані віросповіданнями, відчиняються знову, і що цьому навіть сприяють німецькі органи влади... потрібно заборонити всім попам вносити у свою проповідь відтінок віросповідання і одночасно подбати про те, щоб як можливо скоріше створити новий клас проповідників, які будуть у змозі... тлумачити народові

вільну від єврейського впливу релігію». При цьому «ув'язнення «обраного богом народу» до гетто та викорінювання цього народу... не повинно порушуватися духівництвом, яке, виходячи з настанов православної церкви, проповідує ніби-то зцілення світу й бере свій початок від єврейства. З вищесказаного випливає, що вирішення церковного питання в окупованих східних областях є надзвичайно важливим ... завданням, яке за певного вміння може бути чудово вирішене на користь релігії, вільної від єврейського впливу; це завдання має, однак, своєю передумовою закриття у східних областях церков..., заражених єврейськими догмами» [60, арк.25].

Неприхований расизм директиви не залишав сумнівів щодо долі християнства та місцевих священиків окупованих областей у випадку перемоги гітлерівської Німеччини. Подібними перспективними планами, які вирізнялися надзвичайною жорсткістю щодо релігійного питання, займалися переважно Головне управління імперської безпеки та вище партійне керівництво в особі самого Гітлера та керівника партійної канцелярії М.Бормана.

Разом з тим, Рейхсміністерство зайнятих східних територій вирішувало конкретні завдання: умиротворення місцевого населення, його господарча експлуатація в інтересах Третього рейху, забезпечення підтримки німецької адміністрації і «нового порядку». Більшість представників окупаційної влади розуміли сприятливість для німецької армії стихійного релігійного підйому, що розпочався на всій окупованій території. У своїх свідченнях на Нюрнберзькому процесі А.Розенберг заявляв, що «після вступу німецьких військ на східні території, армія з власної ініціативи дарувала свободу богослужінь; і коли я був зроблений Міністром східних областей, я легально санкціонував цю практику, видав спеціальний наказ про «Свободу церкви» наприкінці грудня 1941 р.» [60, арк.23-25]. Але цей едикт так і не побачив світ за протидії Бормана та Гітлера, які побоювались можливого розповсюдження дії такого закону на церкви у Німеччині, тому було вирішено, що Розенберг, добре відомий у Німеччині, ніякого закону видавати

не буде, а передоручить це рейхскомісарам «Остланда» та «України», які від свого імені проведуть заходи щодо встановлення віротерпимості у своїх комісаріатах [394, с.94].

Однак, на початку окупації військова адміністрація Вермахту доволі активно допомагала, й навіть наказувала відкривати храми і здійснювати там богослужіння. Так, у звітній записці З.В.Сиромятнікова, яка збереглася у матеріалах Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б), «Про перебування на території Харківської області, окупованої німецькими військами, з 15 по 22 грудня 1941 р.» відзначалося, що «німецьке командування особливої уваги надає роботі церков. В ряді сіл, де не зруйновані церкви, вони вже працюють – в с.Введенка Чугуївського району та в м.Харкові. В селах, де вони зруйновані, видано наказ старостам негайно підібрати приміщення та відкрити церкву» [60, арк.30]. У розвідувальних даних Українського штабу партизанського руху за період з 5 червня по 29 грудня 1942 р. також є дані щодо сприяння німецького командування релігійному життю на окупованій території Харківщини: «У ряді сіл Харківської області у старих церковних приміщеннях німці відкрили церкви. У м.Харкові відкрито шість церков. Німецьке командування взаконило всі релігійні свята. Дозволило в'їзд з-за кордону багатьом священикам» [83, арк.37]. «Значну роль у антирадянській пропаганді, яку проводять фашисти, відіграє церква, – говорилося в іншому документі. – Німецька влада усіма засобами заохочує та підтримує ініціативу релігійників у відкритті церков... При відсутності в селах церковних приміщень, німці відводять під такі приміщення радянських культурних установ (клуби, хати-читальні тощо.)» [83, арк.44]. У початкових школах основною дисципліною викладання за вказівкою німецького командування став «Закон божий». До того ж, німці заборонили користуватися радянськими підручниками, своїх же не видавали. Тому в школах доволі часто всі уроки вів священник [60, арк.62].

Таке ставлення до релігійного питання з боку місцевого військового командування йшло у розріз із розпорядженням самого фюрера від 1941 р.

щодо поведінки військ стосовно населення: «Релігійній діяльності цивільного населення не сприяти та не перешкоджати. Військовослужбовці повинні безумовно триматися осторонь від таких спроб населення...» [227, с.25]. Місцева ж окупаційна адміністрація виходила з «поточного моменту», забезпечуючи собі «найбільшу сферу сприяння», завдяки приверненню на свій бік людей, налаштованих проти більшовиків, чи постраждалих під час радянської влади (наприклад, колишніх куркулів). Природно, що при цьому існувала велика спокуса скористатися релігійними почуттями населення. Особливо така практика спостерігалась у прифронтовій зоні: близькість фронту, безпосередній контакт військових частин з місцевим населенням (армійські частини в основному розміщувались по квартирах місцевих жителів) вимагали від військового командування необхідних заходів щодо його умиротворення. Найбільш дієвим видавалось протиставити богоборчій політиці більшовиків своє лояльне, навіть співчутливе ставлення до релігії. Велику роль в цьому відігравала окупаційна преса, яка стала потужним механізмом ідеологічної і пропагандистської обробки. Практично всі газети, вміщували на своїх сторінках повідомлення на релігійну тематику: відомості щодо відкриття храмів та про масові богослужіння з цієї нагоди; послання діючих ієрархів; матеріали стосовно відродження релігійного життя в різних регіонах України (в деяких газетах існувала спеціальна рубрика «З церковного життя»). Численні статті засуджували антирелігійну політику більшовиків та критикували так звану свободу совісті при радянській владі. Переважна частина матеріалів подавалася у порівнянні: як було при більшовиках і як є, або буде, при новій німецькій владі. Так, у першому номері газети «Донецкий вестник» голова міської управи писав про першочергові завдання нової влади: «...істотним у побудові нового культурного життя є питання про свободу віросповідання. Більшовики запевняли увесь світ в тому, що в СРСР процвітає така свобода. Це була звичайна брехня... Нове життя дає усім громадянам найширші права

віросповідання. Доказом цього служить те, що в Юзівці вже відкриті молитовні будинки та відбуваються богослужіння» [254].

Таким чином, окупаційна влада робила все, щоб в очах місцевого населення протиставити себе владі радянській. Найлегший шлях до цього – подати себе рятівницею гнаної більшовиками церкви. Тому, незважаючи на заперечення Гітлера, військово командування, представники військових частин відвідували урочисті молебні з нагоди відкриття церков, масові хрещення дітей, де навіть виступали як хрещені батьки, щоб населення бачило їх безпосередню причетність до справи відродження релігії [255]. «Підтримкою церковних установ чиниться сприятливий вплив на віруюче населення, яке вбачає головне зло більшовизму в придушенні релігійної свободи», – писав у своєму донесенні генерал-комісар м. Дніпропетровська Кохлер [Цит. за: 455, с.90].

Звичайно, що духівництво, піддане утискам та репресіям за радянської влади, прихід німців розцінювало як порятунок та можливість організаційної роботи щодо відродження церковних інститутів. «Тільки зовнішнє втручання могло відкрити народам Радянського Союзу шлях до свободи релігійного життя, – писала газета «Донецкий вестник». – Як тільки німецькі війська займали якесь місто, одразу ж з'являлись священнослужителі, які переховувалися до того у подібні інших професій. Вони ставали під заступництво німецьких солдатів... Дух широкої толерантності та розуміння особливостей інших народів та їх культури – такі характерні риси німців» [257].

У розвідувальних зведеннях оперативної групи НКВС УРСР фіксувалось, що «фашистська преса закликає духівництво згуртуватися навколо своїх «визволителів»... [129, арк.34.]. У посланні до віруючих Волині Луцький єпископ Полікарп (Сікорський) вже 10 липня 1941 р. писав: «...На наших очах справедливість Божа сповнилася. Царство сатрапа валиться. На нашій звільненій Українській землі несеться радісний гомін. ... український народ шле подяку Всевишньому за своє визволення від

більшовицької влади і за своє спасіння...» [102, арк.2]. Вбачаючи для відродження української державності єдину можливість – встановлення автокефального статусу Української Православної Церкви, національно свідомі представники православного духовництва закликали паству боротися за власну державу, творити її своїми руками. Однак прагнення надати церкві символу духовного консолідуючого ферменту нації наштовхнулось на протидію нацистської адміністрації.

Окупаційна влада, якій церковний поділ був вигідний, усіляко підтримувала розкол у релігійному русі, наприклад, визнала існування двох конкуруючих проміж собою православних церков – Автономної та Автокефальної. 29 вересня 1941 р. на нараді у Гітлера була прийнята загальна настанова: «У церковному питанні усі конфесійні об'єднання повинні бути рівноправно допущені, бо єдина сильна церква... не є в інтересах Німеччини» [229, с.303].

У директивному листі до рейхскомісарів «Остланда» та «України» від 13 травня 1942 р. Розенберг вже прямо вказував:

«1. Релігійним групам категорично забороняється займатися політикою.

2. Релігійні групи повинні бути розділені за ознаками національними і територіальними. При цьому національна ознака повинна особливо суворо дотримуватися при підборі голів релігійних груп. Територіально ж релігійні об'єднання не повинні виходити за кордони Генералбецирку, тобто приблизно, стосовно православної церкви, за межі однієї єпархії.

3. Релігійні громади не повинні заважати діяльності окупаційної влади» [717, с.510].

Згодом директивним листом 22 червня 1942 р. всім керівникам СС та поліції ряду областей України (Житомирській, Київській, Миколаївській, Дніпропетровській, Чернігівській, Харківській) була розіслана «Директива для орієнтування співробітників», видана імперським комісаром України. В ній було вказано, як ставиться імперський комісар до церковних питань: «На Україні, так як і в Німеччині, кожний може вірити по-своєму. Нами

припускається будь-яка релігія і будь-який церковний напрям, якщо вони лояльні до німецької адміністрації і виявляють готовність сприяти створенню позитивного настрою серед населення і не робити нічого, що сприяло б негативним тенденціям. Розбіжності церковних напрямків між собою, а саме – в релігійних питаннях, нас не цікавлять. Ми бажаємо тільки, щоб полеміка з цих питань не розповсюджувалась серед широких мас, тому що вона здатна порушити гармонію, необхідну для загального будівництва» [77, арк.9-10, 12]. У документі явно простежувалось задоволення Розенберга перебігом подій у церковному питанні, а саме – міжконфесійною конфронтацією, яка в майбутньому могла привести до такої бажаної фігурером «атомізації» Церков.

Виконуючи вказівки Розенберга, рейхскомісар «України» Е.Кох 1 червня 1942 р. видав наказ, згідно з яким всі релігійні організації потрапляли під постійний контроль німецької адміністрації. В ньому, до речі, була відсутня будь-яка згадка про свободу віри або церковної діяльності. Головна увага надавалася порядку реєстрації об'єднань віруючих, їм дозволялось займатися суто релігійними питаннями. Зокрема, в цьому наказі зазначалось:

«§1.1. Релігійні товариства, які вже існують на східних землях в час коли це оголошення набуває силу, протягом трьох місяців повідомляють про себе генерал-комісару, в бецірку якого знаходяться. 2. ... Повідомлення повинно містити наступні дані: а) назва, сфера діяльності, місце знаходження релігійного товариства, б) напрям віросповідання, в) провід та інші особи чи органи, уповноважені репрезентувати організацію, обов'язки цих людей, завдання; г) підлеглі місцеві релігійні об'єднання...

§2.1. Для заснування нового релігійного товариства потрібен дозвіл рейхскомісара...

§3.1. Щодо керівного складу кожної релігійної організації, то воно залежить від того, чи не має генерал-комісар ніяких застережень загальнополітичного характеру до осіб, що пропонуються.

§4. Релігійні товариства, їх центральні та місцеві органи, а також функціонери повинні обмежувати свою діяльність виконанням релігійних завдань.

§5. ... Релігійне товариство може бути розпущене рейхскомісаром, якщо його діяльність не обмежується виконанням релігійних завдань або загрожує публічному порядку та безпеці» [186, т.I, с.747-748].

Цей наказ практично повністю повторював Постанову ВЦВК та СНК про релігійні об'єднання 1929 р. Згідно нього, вже ні про яку церковну інституцію мова не йшла. Розділеним за етнічною та територіальною ознакою об'єднанням віруючих та їх духовним пастирям чітко вказувалося на їхні місця, підконтрольні окупаційним органам влади.

Поразки на Східному фронті вимагали шукати додаткових засобів боротьби, зокрема більш активного використання церкви у впливі на свідомість населення. Спостерігаючи за змінами у релігійній ситуації на радянській території, німецькі владні структури вимушені були визнати, що радянська пропаганда зуміла спритно використати релігійні почуття населення у своїх цілях: «Церкви та меси заохочуються все більше. Як стало відомо з Москви, наплив мешканців у церкви у пасхальні дні був значним. Цей факт пропагандистськи дуже сильно використовується і знаходить розповсюдження перш за все у союзників, які вбачають в цьому істотну ознаку відходу від старих більшовицьких ідеалів» [227, с.23]. У трофейних документах партійної канцелярії нацистської партії збереглася цікава таємна інформація для партійних керівників: «Сталін мобілізував у момент найбільшої для себе небезпеки (Москва, Сталінград) ті духовні резерви, які до того він засуджував як реакційні та спрямовані проти більшовицької революції: любов до вітчизни, традиції (форма, ордени, звання, дух народності, церкву), заохочуючи тим самим наївність, гордість та дух опору. Цими змінами політичної та ідеологічної лінії та лозунгом «Виженіть німецьких окупантів з рідної землі та врятуйте Вітчизну!» Сталін домогся успіху» [80, арк.119].

Зважаючи на це, навесні 1944 р. у Рейсхміністерстві східних територій (за ініціативою А.Розенберга) знову повернулись до ідеї створення єдиної Української Церкви з проведенням у перспективі Всеукраїнського Помісного Собору: «Доцільне, справедливе та радикальне вирішення церковного питання на Україні відповідає не тільки життєвим потребам українського народу, але є резонним з точки зору німецької держави і відповідає німецьким інтересам на Сході Європи» [90, арк.16-17]. Навіть була підібрана кандидатура на Патріарха – Холмський архієпископ Іларіон Огієнко. Але звичайно, що за умов краху Третього рейху, було вже не до створення єдиної церкви та виборів патріарха. Тим більш, що віруючі, й особливо духівництво, вже давно встигли оцінити справжню «свободу» окупаційного режиму.

Місцева німецька адміністрація, далека від теорії, раз від разу частіше втручалась не тільки у церковні справи, але й в релігійну діяльність віруючих, використовуючи їх у своїх власних цілях. Духівництво активно залучалося до акцій підтримки нового порядку: йому наполегливо «рекомендували» у проповідях та під час церковних церемоній виражати вірнопідданські настрої до рейху та особисто Гітлеру, змушували брати участь у «святкуванні» роковин початку війни і подібних дат. Так, дворіччя свого перебування в Україні німці проголосили «всеукраїнським святом» та наказали, щоб у всіх церквах цього дня, незалежно від того, що це була не неділя, робити богослужіння з вдячними молебнями за Гітлера та про дарування перемоги німецькій армії [262, с.24]. Архієпископ Полікарп (Сікорський) вимушений був вимагати від священнослужителів, щоб вони у своїх проповідях закликали парафіян добровільно їхати до Німеччини на роботу, вступати до армії або на військові підприємства [102, арк.17]. З подібними зверненнями, в яких закликали віруючих до активної праці на користь Німеччини, виступали представники інших конфесій [705, с.430].

За вказівкою окупаційної влади священикам заборонялось проводити святкові богослужіння, якщо вони припадали на будень, подекуди наказувалося закінчувати служби до восьмої години ранку, щоб вони не

заважали сільськогосподарським роботам. Віруючих «насилено забирали у святкові дні з вулиць та з будинків на роботи, припиняли у свята богослужіння, а із храму виводили людей, погрожуючи арештами та розстрілами. Так, в Озерянській церкві м.Харкова у пасхальну ніч 1943 р. німці позабирали парафіян в машини та відправляли рити окопи», – згадували представники харківського духівництва [261, с.33]. Настоятель церкви св. Василя Кесарійського в селі Ново-Олександрівка (Запорізька область) Трифон Немчинов розповідав, що «німці дозволяли в нашому районі богослужіння тільки у неділю. Важко було підкорятися цьому розпорядженню і не робити богослужіння у такі великі свята, як, наприклад Благовіщення, яке у 1942 р. приходилося на середу. ... У с.Тихонівка Ново-Василівського району, ... під час богослужіння у свято Благовіщення у місцеву церкву увірвався німецький комендант, у фуражці, з сигарою в зубах, ... схопив священика за хрест та виволік його на вулицю, батогом розігнав усіх віруючих, церкву замкнув і віддав ключі від неї старості, наказавши відкрити храм для богослужіння тільки у неділю...» [262, с.24].

Окупаційна влада намагалась використовувати священнослужителів у боротьбі проти радянського та українського рухів опору. Так, генералкомісар Волині та Поділля відділу особисто просив Полікарпа Сікорського заспокоїти населення та закликати його до співпраці [102, арк.17-19]. Духівництво повністю відчуло на собі трагізм ситуації: з одного боку, його вимушена «пронімецька» агітація підривала авторитет серед віруючих, а з іншого – німцям не потрібні були проповідники, які не мають впливу на своїх вірних.

З наступом радянських військ почалися масові репресії проти священнослужителів, підозрюваних у нелояльному ставленні до окупантів. Архієпископ Полікарп (Сікорський) у листі до генералкомісара Волині вказував на невідповідне, й навіть brutальне поводження німецької жандармерії з вищою духовною владою [102, арк.17-19]. Залишаючи населені пункти, німці вивозили з храмів усе цінне, спустошували церковні каси, а

щоб сховати ці злочини, руйнували та палили церкви, вбивали священників та їх родини [104, арк. 1, 21-22, 26-28, 80-81].

Багато духівництва загинуло під час масових каральних акцій окупантів. У Рівненській області в с.Малині була спалена церква, а в ній 830 чоловік; у селі Губкові закатовано священника й псаломщика і з іншими трупами замучених та живими спалено у місцевій церкві; така ж подія трапилась і в с.Великі Селища [104, арк. 13, 36, 83]. Фашисти перестріляли старих монахів Загаєцького, знущалися над монахами Дерманського монастирів [263, с.36].

Дії нацистів під час відступу з окупованих областей – масове спалення та пограбування храмів, депортація та вбивства священнослужителів – яскраво свідчили про їх справжнє ставлення до віруючих та їх почуттів.

Таким чином, нацистська влада використовувала релігійний чинник та релігійну свідомість на окупованих територіях виключно з прагматичною метою умиротворення, а згодом і підкорення місцевого населення, вдаючись до прямого втручання у релігійне та церковне життя, щоб запобігти їх консолідуючій та об'єднавчій функціям. Цинічний прагматизм нацистської релігійної політики відштовхнув від окупантів віруючих України та наповнив релігійні почуття населення патріотичним змістом.

5.2. Віруючі України за умов Другої світової війни

Традиційна релігійна свідомість у тоталітарному суспільстві представляє для влади зайве та небезпечне явище, адже займає ту складову свідомості громадян, яка повинна заповнюватися цілком і повністю «ною релігією» – ідеологією панівної влади. Відомий богослов протоієреєй Олександр Мень писав, що в радянському суспільстві народні мрії про рай на землі, стихійна есхатологія мас находила пищу в утопізмі, який надихав будівників нового життя [653]. Тому, цілком зрозуміло, що вчення про «рай на небі» могло завадити, відволікти від великої місії побудови «раю на землі». Отже, релігія та релігійна свідомість були проголошені більшовиками «опіумом» для народу, розглядались як один з найнебезпечніших пережитків капіталізму, а

їх соціальний інститут – церква та духівництво – класовими ворогами. Але, разом з тим, населення загалом в очах влади залишалося сірою масою, ідеологічна свідомість якої цікавила її тільки з приводу лояльного ставлення до нового ладу. Прихильність населення до релігії вважалась більшовиками як заразна, однак виліковна хвороба: достатньо було знищити її «розповсюджувачів» – церкву та духівництво.

Однак, як було вже зазначено нами у попередньому параграфі, нищення зовнішніх атрибутів релігії – інституту церкви та переважної частини священнослужителів – не призвело до автоматичного витіснення релігійної свідомості, зайвого разу продемонструвавши її стійкість перед зовнішніми впливами та здатність пристосовуватися до усілякого роду змін. Як писала у своїх споминах радянська емігрантка, свідок цих подій Н.Кітер: «25-річний демонічний похід войовничого безбожя не міг не пожати своїх плодів... але вбити Бога в душі народній йому не вдалося» [338, с.54].

Особливою гостротою відрізнялись взаємовідносини віруючих та влади в Україні. Наявність декількох релігійних конфесій, сила народних традицій, які неможливо було викоренити протягом декількох десятиріч, не дозволяли режиму розраховувати тут на швидкий успіх [Див.: 641].

Використовуючи будь-яку нагоду, віруюче населення намагалось відстояти свої права. У зв'язку з опублікуванням у пресі проекту Сталінської конституції, яка декларувала свободу совісті, релігійні активи організували демонстрації за поновлення дії церков й відряджали делегації до Києва та Москви [208, с.317]. У доповідній записці прокурора УРСР на ім'я секретаря ЦК КП(б)У тов. М.М.Хотаєвича відзначалося значне поживлення «релігійної пропаганди й антирадянської діяльності з боку церковників, легальних і нелегальних релігійних громад, що в кампанії за відкриття церков керуються ст.122, при попусканні та бездіяльності місцевих органів влади (відділів культу) й занепаду антирелігійної роботи, зазначається поширення випадків нелегального збору коштів на убрання церков та інші релігійні потреби» [134]. Так, по Київщині на територіях Христинівського,

Ружинського, Черняхівського, Кагановицького, Шполянського, Уманського, Ново-Шепелицького, Чигиринського та Олевського районів проводились нелегальні збори коштів на релігійні потреби, відряджалися «ходаки» до районних центрів клопотати про відкриття церков. На Одещині у 20 районах мала місце аналогічна відкрита агітація з випадками подання колективних заяв. Така ж ситуація спостерігалася на Дніпропетровщині та Вінниччині. Активізація релігійної та «контрреволюційної» агітації «церковників» помічалася не тільки в сільськогосподарських, але й в промислових областях» [109, арк. 9].

Місцева влада, намагаючись скласти з себе відповідальність за активізацію діяльності віруючих, пояснювала їх причини недоліками загального курсу антирелігійної боротьби: «...релігійній пропаганді церковників у сучасний момент сприяє та обставина, що по всіх областях є багато зачинених церков, закриття яких до цього часу не оформлено відповідними постановами ЦВК УРСР (тільки на Чернігівщині з 1058 зачинених церков ЦВК УРСР ще не оформлено закриття 200), що часто-густо буває об'єктом агітації церковників, які підбурюють селян клопотати про їх відкриття» [109, арк. 9].

Дійсно, місцеві радянські органи, намагаючись покінчити з релігійним впливом, часто діяли адміністративними методами, фактично не послаблюючи, а навпаки, посилюючи позиції священнослужителів та релігійні настрої. Так, за даними по СРСР щодо використання 34254 закритих молитовних будинків, 11365, або 33%, застосовувалися не для культурної роботи, а як різного роду склади, 7598, або 22%, церков були зовсім незадіяними. З 30 тис. офіційно не закритих молитовних будинків біля 10 тис. були тимчасово прикриті місцевою владою під різними приводами. Таким чином, налічувалося приблизно 20 тис. молитовних будинків, які так чи інакше виступали джерелом для збудження незадоволення серед населення [208, с.319]. У Київській області за даними на 1937 р., було закрито 1579 молитовних будинків. З них під культурні установи

перебудовано 590. З 756 не перебудованих – 59 були не придатні для використання за низькою якістю будівель, 247 використовувалися як зерносховища. На переобладнання інших 450 будинків не вистачало коштів. У розпорядженні віруючих знаходилося 273 церкви, 90 з яких за власною ініціативою місцевого керівництва були відведені під зерно. В результаті такого «несерйозного» ставлення до церковних справ з боку місцевих органів влади з 29 березня по 1 травня 1937 р. від віруючих УРСР надійшло 270 заяв, з них 46 – по Київській області, з проханням поновити діяльність молитовних будинків [109, арк. 4].

Комісія у справах культів при ВЦВК, розуміючи негативний вплив силових методів боротьби з релігією, засуджувала перебільшену активність так званої «ліквідаторської» практики. У листі кореспондента газети «Безбожник» до голови СВБ О.Ярославського за підсумками поїздки по Україні навесні 1938 р., відзначалось, що інспектори з культових питань при облвиконкомах занадто спрощено підходять до боротьби з релігією. Вони намагаються швидше прикрити останні церкви, усіма правдами та неправдами збираючи необхідні для цього підписи віруючих. «Потрібну для формальності кількість підписів в них зібрано. Але крім цих підписів та постанов РВК, тут нічого немає. Жоден рядовий колгоспник, як це видно з рідких протоколів зборів, з цього питання не висловлювався. Трапляються у кращому випадку лише висловлювання вчителів або керівників сільради та колгоспу», – констатував кореспондент, проглянувши справи щодо закриття молитовних будинків [674, с.57].

Наведемо типовий приклад конфлікту населення з місцевою владою щодо незаконного закриття або використання церковних будинків. У с.Свинне Старокостянтинівського району (Вінниччина) на початку 1937 р. за постановою загальних зборів було закрито церкву. А 3 червня цього ж року голови сільради та колгоспу, не чекаючи затвердження постанови загальних зборів райвиконкомом та ЦВК УРСР, вирішили зняти з церкви хрести. 220

колгоспників, залишивши роботу в полі, прибігли до села та припинили цю акцію [109, арк. 4].

Подібний випадок у с.Н.Петрівка Приміської смуги м.Києва набув певного резонансу, оскільки виявився не тільки характерним для багатьох інших місць, але й наочно продемонстрував стан антирелігійної роботи та ставлення до релігії радянських громадян у безпосередній близькості від столиці республіки. У довідці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У тов. М.М.Хотаєвича з приводу «дій релігійників» завідувач відділу культпросвіроботи ЦК КП(б)У тов. Червоний змушений був визнати активну релігійну діяльність практично усіх мешканців села [109, арк. 4]. При цьому віруючі ніяким чином не виступали проти радянської влади, а вимагали визнати їх права на свободу віросповідання. Так, на пропозицію передати будинок закритої церкви під школи, батьки обіцяли побудувати нову школу, дати на неї грошей, зробити цегли, аби тільки відкрили церкву [109, арк. 4]. Місцева влада повідомляла, що у такому великому, заможному селі (4000 мешканців) приміської смуги столиці «відсталість і запущеність виховної роботи серед населення настільки велика, що всі без винятку селяни виконують релігійні обряди, хрестять дітей, вінчають та хоронять з попом. Характерно, що обряди виконують всі, незалежно від їхньої активності в громадській роботі» [109, арк. 16].

Розповсюдження схожих випадків, нездатність відповідних органів влади контролювати релігійне життя населення змусили прокурора УРСР навіть зробити висновок «про наявність якогось єдиного центру, що проводить релігійну агітацію» [109, арк.5], обґрунтовуючи його тим, що практично з усіх областей УРСР надходили сигнали про «антирадянську контрреволюційну роботу церковників». Так, у Донбасі на базарах та в інших людних місцях з'явилося багато старих віком «мандрівників» та «зазивальників» (Макіївка, Кадіївка, Сталіно, Лиман, Маріуполь), які видавали себе за «Ісуса», його апостолів та інших святих. Вони збирали кошти серед віруючих, підбурювали їх клопотати про відкриття церков. На

Харківщині активізувалися «тихонівці», які розповсюджували провокаційні чутки про майбутню війну, близьку загибель радянської влади, та зв'язувались з чужоземними консульствами, яким начебто постачали різного роду відомості. Члени так званої «істинно-православної церкви», групи якої утворилися на Харківщині, відмовлялися одержувати паспорти – «печатку антихриста», виконувати державні зобов'язання на знак протесту проти радянської влади [109, арк.6]. Пожвавилась діяльність і національних релігійних груп українських автокефалістів, зокрема на Полтавщині та Харківщині [109, арк.7]. За свідченнями Мстислава Скрипника, наприкінці 30-х років в Україні нелегально діяло біля 20-ти священників-автокефалістів. У квітні 1939 р. місцевий український центр СВБ повідомляв про замаскованих «попів-петлюрівців» [814, с.258]. Архієпископ Самборський, колишній настоятель Софіївського та Успенського соборів м.Києва, навіть наважився звернутися з листом до ВУЦВК з вимогами відновити діяльність Української Автокефальної Церкви, а також з пропозиціями щодо інструкцій у справах культів [109, арк.32-34].

Виявляється парадоксальна річ. На фоні політичного терору 30-х років, в умовах знищення церковної організації повсюдно пожвавлювалося релігійне життя. Н.Кітер писала, що без центрального головування церква жила на місцях під керівництвом своїх єпископів, з якими народ шукав спілкування всіма засобами: «Не в цілісності зовнішньої організації сила Церкви, але у єднанні віри та у любові до неї її членів. ...Таке єднання, і ця любов за роки гонінь згуртувала єпископів з їх паствами у єдину тісну родину. Єпископи, примушені обставинами часу жити на власних квартирах, у середовищі своїх чад, були доступні для них у будь-який час дня і навіть ночі. ... В цьому випадку, як і у багатьох інших, більшовики люто переслідуючи святу віру, самі того не усвідомлюючи, стали сліпим знаряддям Божим, сприяючи розвиткові та поглибленню духовного життя у народі» [338, с.56]. Так, у Дніпропетровську архімандрит Пімен згуртував навколо себе тісне коло з 10 осіб. У місті Слов'янську нелегально оселилися ченці Святогірського

монастиря: архімандрит Димитрій (Таніч), ігумен Амвросій (Горонченко), ієромонахи Мелітон (Нестеренко) і Стефан (Медведєв). Вони розповсюджували серед народу твори, в яких пророкували падіння антихристської влади та відновлення Святогірської обителі [814, с.258].

Отже, храми закривалися, але віра жила, і, що було більш небезпечним для радянського уряду, – пішла в підпілля.

Представники радянської влади, що відповідали за антирелігійну пропаганду, застерігали своїх підлеглих на місцях, щоб вони не випускали з поля зору навіть тих священнослужителів, які опинились поза штатом. «Безглуздо думати, – писав О.Ярославський, – що коли піп втратив свій прихід, то перестав бути попом. Ми знаємо сотні випадків, коли після закриття церков їх священнослужителі перетворювалися у попів-пересуванців і разом зі своїм нехитрим інвентарем мандрували по селах, робітничих селищах, здійснюючи релігійні обряди, читаючи Біблію, Псалтир. Такий піп-пересуванець іноді небезпечніший за того, хто служить відверто» [814, с.25]. Священики мандрували під виглядом сантехніків, пічників, точильників. Вони допомагали господиням на кухні, доглядали за дітьми, купували харч для бідних. За свідченнями сучасників у 30-ті роки в СРСР підпільне релігійне життя стало дуже діяльним – підпільні священики і ченці, катакомбні церкви і богослужіння, таємні хрещення, причащення, шлюби, богословські курси, збереження богослужбового начиння, ікон, богослужбових книг, нелегальні зносини між громадами, єпархіями. Мешканець м.Сталіно Куликов, який під час окупації був церковним старостою центрального молитовного будинку, згадував, що незважаючи на репресії та переслідування, в місті щорічно таємно відбувалося пасхальне богослужіння [256].

Свідок тих подій Леонтій Форостовський, передаючи свої враження щодо релігійного життя передвоєнного Києва, писав: «...І хоч як «ударно» не працювала вся безбожницька машина, але наслідки її праці були завжди незадовільні. Більшовики бачили й знали, що людність «маневрує» – дома

вірить, а на службі – ні. Та причепитись не мали підстав, бо образи давно було знято й добре заховано, а церкви були закриті. Отже, віру в бога люди носили у своєму серці. Слухали одним вухом безбожницьку агітацію, а через друге вухо ця агітація виходила геть, не залишаючи у своїх слухачах найменшого сліду. У підсоветській дійсності не було змоги встановити, які наслідки мала безбожницька агітація. Стали люди безбожниками? Більшовики кричали, що люди в Бога не вірять, але переконуючих підстав і документів у них бракувало» [805, с.58-59].

Дійсно, підпільне релігійне життя зробило неможливим контролювати церковну діяльність і формувало сильну внутрішню, а точніше індивідуальну, опозицію. Така опозиція безпосередньо не загрожувала політичній владі більшовицького режиму. Для багатьох антирелігійна політика була вигадкою радянської системи, свого роду «незручністю», яку можна не помічати, до неї можна пристосуватися. Але існування такого роду опозиції повільно підривало авторитет більшовиків, які не в змозі були викоренити зі свідомості народу протилежну її ідеологічній основі – марксистсько-ленінському матеріалізму – віру в бога.

Антирелігійна агітація, яка повинна була замінити собою силові методи боротьби з церквою, призначена трансформувати свідомість рядових віруючих, терпіла крах. За оцінкою голландського вченого П.Гендрікса, що відвідав у 1937 р. СРСР, «поверхня життя [тут] тече ніби-то байдуже і за створеним комуністичним шаблоном». Але, «за уявною пасивністю, дозріває відновлення душі та життя у найширшому масштабі. Народ, нарешті, зрозумів, що пастирі праві у своїх попередженнях та закликах. Народ зрозумів, що вони страждають за правду і служать порятункові народу во Христі. Ця зміна помітна серед молоді і навіть серед комуністичної її частини. Останні таємно допомагають священикам збирати кошти для церковного фонду і все рішучіше стають на бік віруючих. Бувають випадки, коли навіть члени комуністичної партії відвідують богослужіння та охрещують своїх дітей» [323, с.256, 259]. Отже, насильницькими методами

боротьби радянська влада «домоглася» того, що церква, яка вже практично не існувала, набула в очах віруючих статусу «гнаної», а священнослужителі, постраждалі від репресій, стали «мучениками» за віру.

Тому мабуть, не заспокоєність від, здавалось би виконаного завдання, визначила проблеми антирелігійної діяльності кінця 30-х років, а розуміння її марності. При цьому громадянська напруженість, спровокована постійними нападками на віруючих в атмосфері війни, що насувалася, зростала і могла стати небезпечною. Так, лист ветерана громадянської війни Петра Визнюка на ім'я Голови Ради Виконкому УРСР Г.І.Петровського гранично точно визначав розуміння більш-менш політично свідомими громадянами атмосфери того часу: «Наша дорога батьківщина Україна готується до оборони від зовнішніх ворогів і не звертає уваги на *внутрішню війну* [вид. – *І.Г.*], яку готують свої ж вороги, тобто Союз безбожників – безбожники, так нахабно виступають проти православної релігії, що у найближчі часи може спалахнути народне повстання, де може відбутись кровопролиття, а в цей час зовнішні вороги можуть двинути свої військові сили на Україну. Запобігти такої сумної події можна тільки тоді, якщо від вищих органів влади буде розпорядження, щоб Союз безбожників не виступав з такою нахабністю проти православної віри. Коли я писав листа незабвенному Володимирі Іллічу у 1921 р. з приводу богохульств у Червоній Армії, то у відповідь вийшов наказ по армії та флоту, щоб припинити богохульства і кошуництва у Червоній Армії; так і тепер буду мати надію, що ви, дорогий батько, нашої вітчизни України примусите безбожників замовкнути і не простягати рук на церкви і собори... і тим буде врятовано нашу матушку Україну від кровопролиття і міжусобної боротьби. У 1920 р. мені особисто говорив Володимир Ілліч, що радянська влада не втручатиметься у релігійні справи православних християн і в декреті говориться, у зв'язку з тим, що православна церква відділена від держави, то радянська влада втручатися не буде у релігійні справи...» [112, арк.9-9зв.]. Зі змісту листа видно, що його автор – людина віруюча, але це не завадило П.Визнюку брати активну участь

у громадському житті радянської республіки. Він не вважав віру перешкодою у лояльному ставленні до радянської влади, більш того у відданості справі будівництва нової держави. Навпаки, «богохульна» та «блюзнірська» діяльність антирелігійників, на його думку – смертельна загроза для України, особливо у складній міжнародній ситуації.

У приєднаних областях Західної України разом із «косметичними» змінами у релігійній політиці, радянська влада поступово намагалась привести релігійне життя у відповідність до радянського законодавства. Вже 29 жовтня 1939 р. було проголошено про націоналізацію церковної власності, Були закриті всі духовні навчальні заклади, у школах припинили викладання Закону Божого, духівництво обклали надмірними податками, поступово припинили діяльність церковні типографії, частина монастирів та деякі храми. Згодом у священників перебрали усі акти цивільного стану: метричні книги, ввели цивільні шлюби і т.ін. Вже взимку 1939-40 рр. священників почали виселяти з власних садиб, церковні будинки віддавалися під «культурно-народні» установи. Усе це, разом із згаданими високими податками, за несплату яких священнослужителів звинувачували в саботажі, призводило до того, що деякі священники перестали виконувати свої обов'язки; чимало з них було заарештовано [830, с.118].

Та чим відчутнішим був силовий тиск на церкву, тим сильніше трималося за свою віру місцеве населення. Воно активніше виконувало релігійні обряди, підтримуючи церкву морально й матеріально. Населення добровільно сплачувало високі податки, накладені на священників і церкви, постачало харчі духівництву. Люди не визнавали цивільних шлюбів й надалі вінчалися в церквах, охрещували дітей, зберігаючи таємницю хрещення від органів НКВС. Тобто, повторювалася ситуація, яку вже пережила Східна Україна. Але тут, на західних землях, вона набула вираженого конфронтаційного характеру, адже усталена православна та греко-католицька церковні організації, віра як ознака національної незалежності, досвід боротьби за неї позбавляв тут антирелігійну пропаганду будь-яких успіхів.

«Що більше, при зударі з церквою советський режим програвав не тільки в очах західноукраїнського населення», – писав історик діаспори М.Прокоп [707, с.123]. Поведінка священників і віруючих Західної України істотно впливала на приїжджих з центральної і східної України, Росії, що працювали тут в якості спеціалістів, вчителів, партійних та господарських діячів. Надіслані сюди радянською владою та партією, ці фахівці повинні були впроваджувати новий соціалістичний устрій, вважалися політично та ідеологічно підкованими, більшість з них була комуністами. Але й вони крадькома охрещували своїх дітей, вінчалися, брали участь у богослужіннях.

Дослідник В.І.Алексєєв у своїй роботі наводить уривок з інтерв'ю одного з протоієреїв, який був настоятелем собору колишнього польського міста, зайнятого Червоною армією. За його словами, до 1 вересня 1939 р. собор обслуговував приблизно 4.500 парафіян. Кількість щорічних хрещень була 125-130. Після появи радянських громадян, з вересня 1939 по січень 1940 р., кількість хрещень зросла на 30%. У 1940 р. було похрещено 400 дітей, втричі більше, ніж раніше. Навіть комуністи та працівники НКВС охрещували своїх дітей. Так, протоієрей розповідав про хрещення дитини, батьки якої були комуністами (батько – ще й офіцер НКВС) [394, с.79]. Хрещення було таємним і відбувалося без участі батьків. Але вони надіслали значну суму грошей як сплату за хрестини, знаючи про великі податки, накладені на духівництво. Приблизно в той же час протоієрей обвінчав офіцера Червоної армії з місцевою дівчиною. В місті стояла радянська дивізія, штаб якої знаходився біля собору. Багато дружин радянських офіцерів приносили хрестити своїх дітей. Одного разу протоієрей охрестив відразу чотирьох дітей у віці 7, 5, 3 та 1 років – всіх з однієї родини. Іноді родичі військових, які перебували на території колишньої Польщі, привозили своїх дітей з глибинок Росії виключно для хрещення. Так, протоієрей охрестив дитину, яку привезли з Воронежу. Під час служб місцева церква була заповнена звичайними парафіянами і офіцерами Червоної армії, які відвідували її таємно [394, с.80]. Одна з черниць Зимненського жіночого

монастиря (Волинська область) згадувала, що «військова більшовицька влада з повною пошаною ставилася до церкви й черничок. Полковник дуже цікавився життям черниць і навіть тихцем допомагав їм. Старшини та вояки нерідко заходили до монастирської церкви, хрестилися, цілували образи, ставили свічки й ... запевняли, що вони – віруючі християни, що батьки вдома навчали їх християнських істин» [186. Т.1, с.675].

Подібні факти наводять на думку про відсутність фанатичного атеїзму серед переважної частини радянських фахівців ідеологічної, політичної, військової та соціальної сфер діяльності. Саме тому доволі часто не вони пропагували, а їх, якщо не «звертали» до своєї віри, то перетягували на свій бік свідомі віруючі.

Отже, з приєднанням Західних областей до Радянського Союзу релігійне питання конче постало до центру уваги радянського керівництва, адже тільки його врахування могло вирішити нагальну проблему політичної асиміляції нових громадян. Об'єктивний аналіз ситуації показав, по-перше, неефективність існуючих методів боротьби з релігією, а по-друге, змусив рахуватися з релігійністю населення, як з потужним чинником соціального впливу. Мілена Рудницька, дослідниця НТШ в Америці цілком справедливо зазначала: «...український народ від природи своєї релігійний і схильний до містики. Його релігійність оперта не на вихованні, а на безпосередньому сприйманні свідомістю ідеї надприродного буття чи надсвітової істоти... Тому знищення обрядових форм, церковної організації для українця не рівнозначне зі знищенням самої релігії чи віри в Бога... Це ми бачимо на Великій Україні. Більшовики там цілковито зліквідували Українську Церкву, святині (за винятком 4-5) зруйнували, або переробили на клуби, сельбуду, антирелігійні музеї. Але релігії не знищили. Релігія в Україні залишилась і живе як віра в Бога, як родинні святощі, як виконання традиційних обрядів. І то, не в яких будь глухих кутках, куди не сягало слово пропатора безбожництва або протирелігійна преса, а в місцевостях з погляду більшовиків найбільш культурних» [332, с.127].

Отже, наслідки антирелігійної кампанії залишилися більш ніж скромними. В умовах очікування війни та невпевненості у своєму завтрашньому дні люди тільки міцніше прив'язувалися до церкви, а утиски священиків викликали загальне співчуття до них.

Така ситуація склалася внаслідок неврахування світоглядних позицій як тих, хто провадив у життя «матеріалістичну» ідеологію – рядових будівників соціалізму, так і тих, хто повинен був її сприймати – пересічних громадян. Отже, як серед пересічних громадян, так і серед тих, хто повинен був прищеплювати їм антирелігійну свідомість, дуже мало було свідомих атеїстів, що безперечно впливало на непослідовне проведення антирелігійної політики та сприяло переходу релігійної практики у сферу традиційної психології.

З початком Великої Вітчизняної війни релігійний чинник перетворився, в залежності від різних регіонів України, на потужну складову національної боротьби, стратегії виживання, патріотичної діяльності.

Запеклі бої, відступ Червоної армії і наступна нацистська окупація стали для населення радянської України справжньою травматичною ситуацією, викликала порушення звичного складу думок та дій, трагічно змінила життєвий світ людей, їх модель поведінки та мислення. І чим менше вона була керована та незалежна від людини, тим сильніша була схильність людей до пошуку психологічної опори, до намагання спроб керувати зовнішніми обставинами через ірраціональні дії [744, с.239]. Отже, внаслідок війни виникла певна соціальна ситуація, за якої масштаб розповсюдження та інтенсивність прояву релігійності серед населення різко виріс.

Початок війни Радянського Союзу з Німеччиною та відступ Червоної армії населення Західних областей України сприйняло як ще одну зміну влади, тим більш, що націоналістично налаштовані кола скористались цим моментом для спроби створення незалежної від більшовиків Української держави.

Переважна частина вищого православного духовництва Західних областей України одразу ж підтримала проголошення 30 червня 1941 р. Української держави, оскільки вбачала в цьому єдину можливість встановлення автокефального статусу Української православної церкви. Луцький єпископ Полікарп щиро вітав проголошення Української держави: «Сповнилась наша відвічна мрія. У городі князя Льва проголошено самостійну Українську державу. Разом з українським народом радіє і наша багатостраждальна Церква. Відроджена у вільній Українській державі – Українська вільна Православна Церква буде з народом одною нерозривною цілістю» [101, арк.2]. Але після приходу до влади німецької адміністрації, яка зосередила у своїх руках все громадське управління, будь-яка політична діяльність була припинена. За таких умов, церковно-релігійна діяльність ставала єдиною дозволеною німцями. Активний її учасник Демид Бурко писав: «Хоч ніхто з українців не думав, що новий завойовник несе Україні повну свободу, проте кожен мав надію, що з відходом советського гнобителя настане можливе християнське життя на рідній землі й горнувся до національної праці. Першим полем для такої праці кожен вважав ділянку церковну, тим більш, що тут були ширші можливості, бо національно-державної української діяльності німці не дозволяли, а в церковно-релігійну – спочатку майже не втручалися» [432, с.392].

Український дослідник О.Є.Лисенко, аналізуючи релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму, зазначав, що, визнаючи авторитет церкви, діячі націоналістичного руху шукали в ній опір для поширення свого впливу [635, с.35]. З їх боку мала місце стійка тенденція політизації церкви, прагнення перетворити її на слухняний інструмент реалізації програмних засад ОУН [635, с.40]. Таким чином, церковно-релігійне життя в Західних областях одразу ж набуло чіткого політичного та національного забарвлення. Відродження церкви невідривно пов'язувалося із заходами до «усамостійнення Православної Церкви в Україні, ...усуваючи всяку тінь дотеперішньої залежності від Москви», – як зазначав у

«Краківських вістях» відомий адвокат Степан Баран [129, арк.37]. У «Кременецькому віснику» було вміщено передову статтю під заголовком «Будуймо Рідну Церкву!», в якій автор писав: «Доволі вже нам русифікації та полонізації в Церкві! Національна рація українського народу вимагає негайної будови української рідної церкви. Хто з о.о. [отцов] духовних не розуміє, хто за цим йти не хоче, того треба вибросити з рядів церковних провідників українського народу. Усяким москвофілам не місце в духовнім соборі Української Православної Церкви» [275]. Ініціативні комітети з числа української інтелігенції, селян, членів ОУН, які намагались створити свою місцеву адміністрацію, стали організовувати в обласних та повітових містах церковні ради, які мали безпосередньо займатися організацією релігійного життя. Усі церковні ради вважалися тимчасовими – вони існували до проведення церковних з'їздів та скликання Всеукраїнського церковного собору [469, с.109]. Але крах державницького руху зробив скликання такого собору неможливим.

З наближенням лінії фронту місцеві партійні, радянські та суспільні організації практично припиняли політичну роботу серед населення, тому абсолютна більшість радянських людей була дезорієнтована і зовсім не знала загальної ситуації. Мешканці територій, яким загрожувала ворожа окупація, фактично залишалися сам на сам із своїми переживаннями та проблемами [668, с.11]]. Повне припинення регулярної інформації про життя в країні, закриття шкіл та клубів, невизначеність ситуації загострювали у людей потребу в розряді, соборності, інформації, яку вони сподівались одержати, зокрема в церкві. І тому, як тільки відступали радянські війська, релігійне життя виходило з підпілля.

У центральних та східних областях України після мобілізації до Червоної армії та евакуації на Схід робітників промислових підприємств на окупованій території залишилися переважно люди похилого віку, жінки, діти. Саме вони стали основними носіями релігійної свідомості. Особливо жінки – матері, сестри, наречені чоловіків, що пішли на фронт. Вони молилися за

порятунок близьких, якнайшвидше закінчення війни та повернення рідних додому, за перемогу над ворогом, просто шукали духовної розради. Тому вдячні проповіді про визвольну місію німецької армії і, як наслідок, можливість будівництва своєї національної церкви не могли знаходити тут широкої підтримки. В основному це й визначало змістовну спрямованість релігійної свідомості цієї частини окупованої України: національно-ідентифікаційна функція релігії, яка була актуальною для Західних регіонів, відступала тут перед нагальною в тій конкретній ситуації компенсаторною її функцією.

Схема відновлення церковного життя була однаковою практично по всій центральній та східній Україні. Всюди знаходились церковні будинки, які знов можна було облаштувати під церкви. Найчастіше це виявлялись цвинтарні церкви, зачинені після 1937 р. Там, де майже всі церковні будівлі були зруйновані, громади пристосовували під молитовні будинки школи, клуби, навіть їдальні. Місцеві жителі, в основному жінки, зносили до храмів, молитовних будинків збережені ними напрестольні хрести, освячений посуд, богослужбові книги, ікони, будь-яке церковне начиння. До служби повертались священнослужителі, які за часів радянської влади працювали дрібними урядовцями, рахівниками по установах, двірниками та сторожами. Ініціаторами та активними діячами церковного руху поряд з жінками були заможні селяни, сільська інтелігенція. Поновлення церковного життя ображені радянською владою громадяни вважали своєрідною компенсацією за порушення десятиріччями свободи совісті та віросповідання. Так, в розвідувальних зведеннях Українського штабу партизанського руху є повідомлення про активістів церковного відродження: «Зрадницькі елементи з числа сільської інтелігенції, які залишились на окупованій території, беруть активну участь у роботі церкви». У с.Тернове Харківської області головним ініціатором в організації відкриття церкви був Володимир Власов, колишній «куркуль». Керівництво церковного хору взяв на себе місцевий

вчитель Володимир Іванович Багатинський, членами якого також були вчителі Подорожний та Євтушенко» [83, арк.44].

У бюлетені Поліції безпеки та СД від 21 вересня 1942 р. щодо стану в окупованих територіях відзначалось, що «значні маси народу, особливо селяни, незважаючи на старання більшовиків, залишились вірними вірі і рідній церкві... Церкви переповнені молящими, священники мають так багато справ (охрещення, причащення, шлюби, вдячні молебні, похорони, панахиди), що ледь з ними впораються, число тих, хто причащається, та дітей, яких охрещують, разюче велике, віруючі з ретельністю та самопожертвою піклуються про ремонт та оздоблення своїх церков; священні речі, які під час пограбування церков більшовиками були врятовані та сховані віруючими, знов повертаються ними до церкви. Церковні піснопіви не забуті, і тому у всіх парафіях створюються церковні хори, попит на книги релігійного змісту такий великий, що вони миттєво розкупаються...» [227, с.22].

Наприкінці 1941 – початку 1942 рр. у центральних та східних областях України визначились головні центри релігійного життя – Київ та Харків.

Леонтій Форостовський, використовуючи у своїх споминах офіційні матеріали, навів цікаві дані щодо релігійного життя окупованого Києва. За ініціативою міської управи на 1 квітня 1942 р. було оголошено «перезаявку всього населення» [перепис]. У бланках «перезаявки» стояло питання: до якої релігії зараховує себе киянин, якщо він не вважає себе «поза релігією». При цьому автор цілком справедливо вважав, що відповіді були щирі: «Коли інші питання перезаявки могли б мешканцеві давати якісь кон'юнктурні можливості, (для прикладу, скажемо про питання з національності, – кияни, навіть неукраїнці, поспішили декларувати себе українцями й серед українців, у наслідок цього появилися магометани), то питання релігійне ніяких кон'юнктурних можливостей не обіцяло і тому відповіді на нього давали правдиві» [805, с.60]. Дані, які навів та проаналізував Л.Форостовський переконливо свідчили, що після 25 років антирелігійної пропаганди кияни

залишилися віруючими на 99,9%. Поза релігією декларували себе тільки 110 осіб, або 1,3%. «Які мізерні «досягнення» більшовиків за витрачені кошти й безбожницьку пропаганду, що в Києві на офіційний облік з'явилося до 600 комуністів. Облік комуністів був проведений раніш перезаявки, а тому трудно себе уявити, щоб ці люди побоялися дати відповідь на питання їхньої релігії, коли раніш вони не побоялися взятись на облік як комуністи...», – узагальнював автор [805, с.60].

У Харкові та області відродження церковного життя також залежало насамперед від релігійної практики пересічних мешканців. «Після багатьох років руйнування більшовиками церков, – згадувала свідок тих подій Л.Дражевська, – у Харкові лишилося три церкви і невелика церква при Покровському монастирі. По селах майже всі церкви були перероблені на склади та клуби або зруйновані. З приходом німців одразу творилися церковні громади і відновлено богослужіння. Щонеділі вірні наповнювали монастирську церкву. Все ніби творилося якимось чудом: з'явилися єпископ та священники, знайшлися ризи та церковне обладнання, організовувалися хори і навіть на першому богослужінні було досить свічок. З великим ентузіазмом відновилося церковне життя на селах. В уцілілих церквах було повно людей, які приходили з інших сіл» [331, с.12].

Бажаючих відвідувати церкви було так багато, що керівник Харківської обласної Земельної управи проф.М.Ветухів вимушений був підняти питання про проектування та будівництво нових церков та молитовних будинків. «Маючи безпосередній та постійний діловий зв'язок з широкими масами сільського населення Харківської області по справах сільськогосподарського виробництва та керування ним, – писав він у листі до митрополита Феофіла (Булдовського), – представники Управи весь час одержують прохання допомогти сільським громадам у справах влаштування тимчасових молитовних домів, побудування нових церков замість спалених або зруйнованих жидо-більшовиками по новим проектам або допомогти побудувати напівзруйновані церкви та технічно обслужити громади у цих

справах. Ідучи назустріч бажанню широких мас сільського населення області й бажаючи культурно обслужити релігійні та національні потреби його, Обласна Земельна Управа хоче відкрити у себе Бюро по проектуванню та побудуванню церков та тимчасових молитовних домів...» [47, арк.10].

Разом з тим, організація релігійно-церковного життя в Україні за умов окупації позначилась конфліктами та розколом у середовищі найбільшої та найвпливовішої – православної конфесії [Докладніше про це див.: 485, с.120-147]. Церковні діячі задля впливу на населення вдавались до використання в цих суперечках окупаційної влади. Зрозуміло, що на тлі непривабливої міжцерковної боротьби ієрархів, ворожнечі між духовництвом автономної та автокефальної церков, з одного боку, та розповсюдження радянського і націоналістичного рухів опору проти окупантів, з другого, пересічному населенню більше імпонувала патріотична позиція багатьох священнослужителів.

Так, народний фольклор зберіг характерний для того часу образ «попа» зі своїх же селян, який «служив, дітей хрестив, потім у партизани пішов...». У людській пам'яті навіть збереглася молитва такого собі попа-жартівника: «Господи помилуй, Господи помилуй, пришли эти привередники, пришли эти яйцеедники, Господи помилуй... Как были наши красные, жили люди согласные, а пришли германяки, кусаются как собаки, Господи помилуй...» [679, с.6].

Можна навести багато фактів патріотичної діяльності церковнослужителів. Так, священник однієї з Кременчуцьких церков допомагав бургомістру рятувати від смерті євреїв, охрещуючи їх та надаючи християнських імен [205, с.53]. Протоієрей Олексій Глаголев, який під час окупації був настоятелем Київського храму при церкві Покрови Пресвятої Богородиці на Подолі, згадував, що під час нацистських каральних акцій багато євреїв «почали шукати порятунку в церкві, благаючи священників негайно похрестити їх разом з дітьми і цим врятувати від смерті... І дехто справді вихрещувався». Сам священник врятував багато євреїв, ховаючи їх у

себе вдома, видавав старі свідоцтва про хрещення. «Я хотів, – пише він у своїх споминах, – щоб під покровом цього храму знайшло захист якомога більше знедолених, і вважав допомогу цим людям своїм християнським обов'язком» [321, с.4, 7].

У Покровському монастирі в Києві з перших днів війни була організована амбулаторія, в якій лікувалися мешканці міста. Молоді люди тут одержували фіктивні довідки, які давали їм можливість уникнути виїзду до Німеччини [204, с.48]. Учасники радянського партизанського руху згадують про активну допомогу їм з боку митрополита Української автокефальної Церкви Олександра (Іноземцева) [830, с.47]. У селі Бурти Шполянського району Київської області парафіяни Свято-Покровської церкви під час окупації надавали усілякої допомоги радянським активістам, що переховувалися від гестапо, в'язням, що збігли з концтаборів, партизанському загону № 0721 під керівництвом командира Соколова та комісара Лутчицького [259]. 70-річний священник Романівський прийшов до партизанів разом зі своєю донькою Ніною, яка незабаром стала розвідницею одного з партизанських загонів, що діяв на Рівненщині [410, с.21].

Навпаки, ж ті священники які або щиро, або під утисками, співпрацювали з окупаційною владою, не користувались у населення авторитетом. У с. Волоколовщині на Київщині дві літні жінки розповідали, як пішли молитися до відкритої церкви і почули, що священник «закликає бити наших ворогів, знищувати партизан і т.ін. Подивилась одна на одну і говоримо: – Що це значить? Виявляється вороги – це наші діти?». У однієї жінки два зятя і син, у другій два сини – у Червоній Армії: «Плюнули, купили свічі і пішли» [123, арк.120].

Як вже вказувалось вище, з активізацією руху опору гітлерівці спочатку намагались вербувати парафіяльних священників, але факти спалення церков, розстріли священнослужителів разом із паствою засвідчують, що парафії залишились загалом з народом та брали участь у боротьбі з окупантами.

Тобто, попри все, переважна частина духівництва виконувала свою головну місію: служити людям, підтримувати їх у важких випробуваннях війни.

У другій половині 1944 р. звинувачена у співробітництві з ОУН-УПА, зазнала масових репресій з боку окупаційної влади УАПЦ: були заарештовані та розстріляні найближчі помічники митрополита Полікарпа М.Малюжинський та В.Мисечко, заарештований І.Власовський [186. Т.1. – С.757, 761]. Багато священнослужителів обох конфесій загинуло під час каральних експедицій фашистів. Однак, зважаючи на швидкий наступ радянських військ, значна маса духівництва УАПЦ, побоюючись терору з боку більшовиків, пішла з німцями на Захід. Залишившись на визволеній від фашистів території парафії Автономної Церкви, автоматично переходили під юрисдикцію РПЦ. Українські націоналісти сприйняли це як справжню трагедію. В інформації з Миколаївщини для проводу ОУН від 15 листопада 1943 р., наприклад, говорилося: «Всі... церковники, за національністю українці, евакуювалися, а їх місця зайняли московські прихильники. Відправа відбувається на «общепонятном языке», а попи закликають населення молитися «за велику Русь», за неподільний «русский народ» [Цит. за: 689, с.85].

Але, за непрямыми даними, певна частина нижчого духовенства УАПЦ, що активно підтримувала оунівське підпілля, залишилась на території Західної України (Волинська та Рівненська області) для організаційної та моральної допомоги діючим тут загонам УПА. Так, створений ще у 1943 р. у результаті домовленості Д.Клячківського (одного з вищих командирів УПА) з рівненським єпископом Платоном інститут польового духовенства на чолі з о.Олексієм (Гуменюком), нелегально діяв на території Сарненського району і після окупації [641, с.22-23].

Підводячи підсумки, можна говорити про те, що православний рух в окупованій Україні, хоча й розколений за своїм організаційним оформленням, всупереч розрахункам нацистів, все ж був духовною опозицією «новому» порядку. У західних регіонах України він став

втіленням боротьби українського народу за національну справу. Населенням східних регіонів православна віра сприймалася як єдина розрада, підтримка. Але згодом у свідомості віруючих православна віра ототожнювалася з патріотизмом, стала символом боротьби проти завойовників.

Наслідком нового сталінського релігійного курсу 1943-1945 рр. був швидкий перехід переважної більшості церковних громад у звільнених регіонах України під юрисдикцію контролюваною радянською владою РПЦ, активна участь священнослужителів у патріотичній діяльності на звільнених від окупантів територіях, розрахунки на вдячність з боку уряду за вірність своїй Вітчизні та надія православного кліру на нове життя у післявоєнному СРСР.

На визволених від окупантів територіях для православних віруючих та священнослужителів настали, мабуть, найкращі часи. Основні нормативні акти, які відповідали наміченому новому курсу в релігійній політиці, тільки розроблялися, а до жорсткого контролю над церквою було ще далеко. Тобто, віруючі та духовенство на деякий час були надані самі собі. При цьому зміни у релігійному житті дехто вважав складовою частиною загальної демократизації в країні. Так, харківський професор Терещенко одразу ж після визволення Харкова у бесіді з агітатором висловив надії багатьох свідомих громадян: «Після всього пережитого, уряд повинен змінити свою політику. У політичному житті мають відбутися, та власне вже відбуваються серйозні зміни (угода з капіталістичними Англією та США, розпуск Комінтерну, розподіл навчальних закладів на чоловічі та жіночі, створення комітету церкви, власна торгівля тощо). Зміни, що відбуваються, повинні піти далі, зокрема у бік більшої демократизації життя країни» [71, арк.52].

Однак надії на краще життя все ж супроводжувались певними сумнівами щодо щирості прийдешніх змін. Так, серед заданих лекторам у Харкові запитань у жовтні 1943 р. були і такі: «Чи будуть закривати відкриті при німцях церкви?», «Яке зараз ставлення радянського уряду до релігії?», «Чи

буде вестись антирелігійна пропаганда, як про це написано в Конституції СРСР?» [689, с.107].

Протоієрей Д.Константінов, який під час війни служив офіцером Червоної Армії і прийняв священницький сан, згадуючи зустріч з західноукраїнським священником, так пояснював йому новий курс радянської влади стосовно церкви: «Більшовизм завжди буде антирелігійним, завжди буде непримиримим ворогом усякої релігії, особливо християнства, тому що воно за своїм духом докорінно вороже комунізму. Тому говорити про те, що нова політика стосовно церкви серйозна, не доводиться. Це тільки політичний трюк, викликаний необхідністю. Це тільки поступка, поступка вимушена прагненням народу до релігії, яке яскраво проявилось під час війни. Але як певний політичний курс нове ставлення до церкви буде тривати дуже довго. Невизначено довго. Адже справа полягає в тому, що радянська влада просто хоче замінити невдалу ідейну та насильницьку боротьбу з релігією використанням релігії у своїх власних політичних цілях. Церква цілком відверто ставиться на службу принципово безбожній державі. Як це не парадоксально звучить, ви, священники, повинні стати «духовними» політичними агітаторами радянської диктатури. Ось, власне кажучи, та ціна, за яку вам дозволять якось дихати» [340, с.284-285]. Д.Константінов, добре усвідомлюючи прагматизм сталінської релігійної політики, зобразив чітку картину майбутнього становища релігії та церкви в СРСР, яка поки що тільки вимальовувалася і тому не могла одразу ж порушити надії віруючих на краще.

Водночас було багато прибічників і такої думки, що офіційне визнання в СРСР церкви та встановлення повної віротерпимості є справою не тимчасового характеру, а безперечним фактом міцної стабілізації релігійного життя. І хоч люди розуміли, що не все так просто, навряд чи мова йде про незвичайну щирість радянського уряду, але, під час воєнних скрут дуже хотілось в це вірити. Як писав К.Симонов, «війна не являє собою одну тільки небезпеку, чекання смерті та думки про неї. Якщо це було б так, то жодна

людина не витримала б її ваги. Війна – це сукупність смертельної небезпеки, постійної можливості бути вбитим, випадковості і всіх особливостей та деталей повсякденного побуту, які завжди присутні в нашому житті» [361, с.297].

Тому, мабуть, не одна тільки християнська мораль, а ще й віра у краще майбутнє рухала поривом церковних громад, які одразу ж після звільнення від окупантів включалися до патріотичної діяльності, допомагаючи Вітчизні хто чим міг: продуктами харчування, коштами, цінностями, своєю працею. У квітні 1944 р. єпископ Уманський Йосип звернувся до віруючих м.Умані із закликом жертвувати все можливе задля перемоги: «За прикладом ... єпископів країни закликаємо вас, боголюбиві мешканці міста Умані, допомогти вашими пожертвуваннями через церкву або через банк до фонду оборони країни, щоб швидше звільнитися від німців, [зробити] й свій внесок коштами, цінними речами, коштовностями на потреби війни. У кожного з вас є чоловіки, брати або наречені, сини або улюблені онуки, які проливали свою кров задля визволення вас, які й зараз ще б'ються за визволення дітей ваших, які у Німеччині, за звільнення братів Заходу. ...Краща допомога – не стогони та сльози, а молитва і реальна матеріальна допомога-підтримка. Жінки та дівчата! Не пошкодуйте своїх каблучок та сережок, своїх цінностей, шийних хрестиків та інших золотих та срібних предметів, вони підуть на допомогу вашим чоловікам та братам. ... Боголюбиві бабусі! Не шкодуйте для ваших синів нічого, ваша лепта буде прийнята самим Господом. Ви допоможете врятувати церкву від ересі та розколу, людей православних від загибелі. Здавайте свої пожертвування до храму або банку. Ви врятовані від жахливої смерті. Ви здаєте на благо та порятунок України, на швидше повернення з перемогою любих вашому серцю осіб» [205, с.51-52].

Не випадково, що Уманський єпископ звертався безпосередньо до жінок. Адже, саме вони, як і під час окупації, визначали спрямованість релігійного життя. Жінки зі своєю традиційно-консервативною психологією та розвиненим почуттєво-емоційним світосприйняттям, зазнавши найбільших

втрат під час війни, всім серцем бажали її швидшого завершення, тому брали активну участь у патріотичній роботі. Так, наприклад, по мірі звільнення України від фашистів у жіночих монастирях почали утворюватися шпиталі для поранених, черниці організовували ремонт одягу, прання білизни, випічку хліба для червоноармійців. У перші дні після визволення Києва монашки Покровського жіночого монастиря обладнали на власні кошти польовий шпиталь на 100 ліжок. Фроловсько-Вознесенський жіночий монастир шефствував над трьома військовими шпиталями, його черниці надіслали на фронт кілька партій зв'язаних у монастирі шкарпеток та рукавиць. Монашки Михайлівського монастиря м.Одеси з 1 квітня по 1 липня 1944 р. внесли до фонду оборони продуктами, одягом та коштами на суму 96040 карбованців [103, арк.117, 122, 205].

У рубриці Журналу Московської Патріархії «Допомога фронту» стали з'являтися повідомлення про розгортання у звільнених єпархіях України зборів коштів для перемоги. Так, вже згадувана громада Свято-Покровської церкви с.Бурти Шполянського району Київської області, яке було звільнене 6 лютого 1944 р., передала командуванню через сільраду 12 600 крб., 334 кг зерна, особисто священиком було передано 4 470 крб. та зерна на 3000 крб., для фонду Червоного хреста зібрано 861 крб., не враховуючи різних натуральних пожертвувань пораненим. Псаломщик церкви Дмитро Яценко увесь літній період ремонтував сільськогосподарські машини та виконував обов'язки механіка [259, с.51]. Уже за 1944 р. від духівництва та віруючих Рівненської області до фонду допомоги фронту надійшло 507 943 крб., продуктів та інших предметів на суму 243 506 крб. та 2 пуди мідної монети [264, с.74]. З травня по грудень 1944 р. Одеська єпархія збрала 494 405 крб. грошима, 30 тонн різних продуктів, а всього на суму – 1 233 089 крб. [260, с.65] Староста Миколаївської церкви м.Костянтинівки Сталінської області 70-річний Федір Хромий, який займався бджільництвом, вніс із власних коштів 100 000 крб. на будівництво літака, за що отримав особисту подяку від Сталіна [265, с.72]. Духівництво та віруючі Св.Троїцького Собору м.

Слов'янську Сталінської обл. у день ювілею Червоної Армії передали до фонду оборони 2,5 тонни високоякісної колольної міді, 50 тис. крб., обладнання на ремонт лазаретів та ін. [18, арк.1-1зв.].

Для уповноважених Ради у справах РПЦ на місцях існував навіть зразковий перелік позицій для звіту про патріотичну діяльність віруючих та духівництва. Збиралися кошти до фонду оборони, окремо на будівництво танків та літаків, продукти бійцям Червоної армії, пораненим та їх родинам тощо. Так, віруючими Сталінської області за неповний рік після звільнення від окупації було зібрано на побудову літаків і танків та до фонду оборони країни тільки грошима 5 227 262 крб. [32, арк.3]. І таких прикладів можна навести дуже багато. Звичайно, вони були складовою загальнодержавної акції, і часом нагадували соцзмагання. Патріотична діяльність віруючих активно використовувалась у радянській пропаганді, висвітлювалась в усіх засобах інформації. Прикладом може служити розрекламована пропагандою ініціатива віруючих щодо збору коштів на побудову танкової колони ім. Дмитра Донського, повітряної ескадрильї ім. Олександра Невського [Див. про це докладніше: 830, с.132-133].

Зміни у релігійній політики радянської держави останніх двох воєнних років: вибори патріарха, збільшення єпископату, проведення Помісного Собору, опублікування у пресі ряду церковних документів, відкриття нових церков, богословських курсів, розповсюдження богословського журналу, – сприяли значному зростанню релігійних настроїв та пожвавленню церковної діяльності, що часом приводило до неочікуваних результатів. «Віруючі, – зазначав у своєму звіті до ЦК ВКП(б) про неправильне розуміння і порушення закону та положення про церкву духівництвом та віруючими Г.Карпов, – до теперішнього часу не усвідомили повністю непорушність закону про відокремлення церкви від держави та вважають, що нинішні зміни у житті церкви означають, що церква стала складовою частиною держави, і на цьому тлі ставлять незаконні вимоги» [79, арк.162].

Шулявська релігійна громада Київської області дорікала голові райради, що він не підписує договір оренди на приміщення під церкву, чим «гальмує справу великої державної важливості». Віруючі с.Семиполок Броварського району Київської області написали до облвиконкому заяву з вимогою, щоб уповноважений Ради у справах РПЦ наказав голові колгоспу «негайно виділити релігійній громаді коней для виконання державного завдання» – перевезти 50 кубометрів лісу на будівництво церкви. Протоієрей Соловей Григорій Семенович з с.Білгородка Ізяславського району Кам'янець-Подільської області вимагав від уповноваженого Ради, щоб той дав наказ сільраді щодо ремонту його квартири, наданні йому підвід та коней для перевезення дров, соломи тощо, мотивуючи це тим, що усі колгоспники с.Білгородка є членами церковної громади [79, арк.162]. У Старобільському районі Ворошиловградської обл. священник Мирошніченко влаштував біля церкви газетну вітрину і вивішував газету «Радянська Україна»: старики і старухи будуть ходити до церкви і читати газету про своїх синів [7, арк.126].

З іншого боку деякі представники місцевої влади, дезорієнтовані змінами у релігійній політиці держави «зрозуміли це так, нібито церква знов стала державним інститутом, а звідси є факти змикання з духівництвом» [3, арк. 29]. Так, в одному з колгоспів Київської області голова звернувся з проханням до священника місцевої церкви зробити доповідь «О значенні Первого мая». Священник погодився і подякував за довіру [3, арк.30].

Після широкого інформаційного висвітлення у центральній пресі рішень Помісного Собору 1945 р. претензії з боку духівництва та віруючих до місцевих органів влади обґрунтовувались постановами Собору, які за їх розумінням повинні були сприйматися усіма державними органами як керівництво до дій. Священник Коломойцев с.Безіменне Будьонівського району Сталінської області разом з виконавчим органом віруючої громади надіслав такого листа до сільради: «...На підставі постанови Собору всі люди повинні говіти, і тому керівники організацій повинні звільняти людей до церкви з 9 до 12 годин дня протягом трьох днів на тиждень» [79, арк.162].

Настоятель церкви с.Бражевці Полонського району Кам'янець-Подільської області Нагорюк Ігнатій від імені громади віруючих наполягав на переданні їй у безкоштовне та безстрокове володіння будинку клубу, оскільки він був побудований на колишньому церковному цвинтарі з матеріалів розібраної церкви [79, арк.164]. Духівництво, відчувши певну свободу дій, виявляло велику ініціативу у справі пожвавлення релігійних настроїв, залучаючи населення до будівництва церков, пам'ятників, агітуючи молодь, намагаючись навіть втручатися у шкільні справи. Так, священник с.Сартана Маріупольського району Сталінської області Степан Стамбула просив дозволу у директора місцевого дитбудинку на проведення бесід з дітьми. А до того він пожертвував на потреби дитбудинку 1000 карбованців. Благочинний Барського району Вінницької області Волосевич разом з псаломщиком заходили до школи та вимагали допустити їх до перевірки знань учнів. Священник Корх с.Рівне Кіровоградської області під час свята Трійці, після служби звернувся до віруючих з проповіддю, в якій залякував селян, що коли вони на другий день Трійці стануть до роботи в полі, то на них «зрушаться усі кари небесні». Унаслідок набожні колгоспники на роботу не вийшли, і денний план роботи було зірвано [79, арк.166].

Уповноважені по різних регіонах України повідомляли, що значно підвищилося відвідування церков, виконання церковних обрядів та вплив церкви узагалі.

У Волинській області восени 1945 р. від молоді поступило близько 100 заяв на богословські курси. 70-75% складу церковних хорів тієї ж області складала молодь, головним чином дівчата від 18 до 23 років. Уповноважений обласної ради у справах РПЦ пояснював, що на молодих людей впливає урочисто прикрашений вигляд церкви, молодь іде поглядіти на ікони, на службу, співи, а деякі – на побачення, особливо там, де відсутні клуби, хати-читальні. Так, курсантка педагогічних курсів заявила уповноваженому ради: «Ми ходимо до церкви слухати диякона Серветника. У нього приємний голос» [8, арк.86].

Після закінчення війни і повернення з армії чоловіків, рапатрийованих з Німеччини різко збільшилась кількість вінчань у церквах, при цьому за участю офіцерів Червоної Армії. Уповноваженими рад у справах РПЦ відзначались непоодинокі випадки подачі заяв єпископам від демобілізованих з проханням рукопокласти їх у сан [8, арк.86].

У західних областях України кількість відвідувань церков зростала в основному за рахунок громадян, які прибули зі східних областей СРСР, масово відвідували церкви червоноармійці [6].

Зі Сталінської області повідомляли, що масово охрещують не тільки новонароджених, але й дітей 3-5 та більше років; є випадки охрещень молодих людей віком за 18 років [79, арк.167]. Активно відвідували церкви представники інтелігенції, особливо вчителі [19, арк.20].

Стривожений станом релігійних справ у республіці, завідувач інструкторським відділом ЦК КП(б)У Зленко навіть направив відповідну інформацію до ЦК ВКП(б): «опублікування у пресі матеріалів Помісного Собору, що відбувся у Москві, викликало найрізноманітніші відгуки та тлумачення цього факту з боку окремих груп населення» [79, арк.167]. Так, деякі колгоспники с.Моспенове Чугуївського району Харківської області у бесіді з завідувачем організаційно-інструкторського відділу райкому партії заявляли, що «вибори патріарха відбулися під тиском Англії і Америки, а наш уряд надав свободу дій церкві тому, що вона починає перебудовуватися і серйозно допомагає державі у боротьбі з Гітлером». Схожі думки висловлювали колгоспники с.Кракове того ж району. Робітники Харківського тракторного заводу, більшість яких нещодавно приїхала з села, також вважали, що політика партії стосовно релігії змінюється у напрямку наближення церкви до держави. «Вибори Патріарха, – розмірковували вони, – мають велике значення, і цим самим керівники церкви будуть впливати на нашу державу». А під час майбутніх виборів до Верховної Ради «церковники зможуть потрапити до складу депутатів і будуть відстоювати інтереси церкви». Один з інвалідів Вітчизняної війни м.Харкова, зайшовши на

квартиру до члена партії тов.Сокола, робітника обласної газети «Красное знамя», зауважив: «Ось бачите, навіть товариш Сталін визнав, що без церкви не можна перемогти ворога» [79, арк.168]. У Сталінській області після опублікування матеріалів Помісного Собору на підприємствах, в установах і колгоспах люди цікавились такими питаннями: «Чому протягом 25 років вели агітацію проти церкви, говорили, що церква та релігія – це дурман, а зараз церкви існують і агітація припинена?»; «Навіщо створене церковне представництво – Синод?»; «Чому до війни всі церкви були закриті, а зараз дозволили проводити з'їзд Патріархів?» При цьому деякі з робітників, службовців і колгоспників самі ж і коментували такі запитання, висловлюючи думки: «Церкви відкрили тому, що вони дають добрий прибуток державі»; «Червона Армія стала перемагати з того часу, як більшовики стали підтримувати церкву»; «Релігія активізується тому, що Радянський Союз на визнання релігії підштовхують союзники». Дехто вважав, що незабаром по школах введуть вивчення Закону Божого. А відвідування церкви пояснювалося просто: «Народ став до церкви ходити тому, що у нас більш нікуди піти, йдуть хор послухати» [79, арк.45-46].

У Ворошиловградській області колгоспників та службовців також цікавили схожі питання: «Яке зараз ставлення Радянської держави до церкви? Чому церкви відкривають, а до віруючих ставляться з недовірою та презирством? Чому про церковні справи пишуть у газетах і навіть розміщують портрет Патріарха? Чому опублікували у центральній пресі звернення Помісного Собору? Навіщо відкривають вищі духовні училища? Хто платить заробітну платню священикам? Чому попи отримують заробітну платню із Держбанку? Чому попи мають бронь з військкомату? Чи будуть попи читати лекції у школах?» Робітниці котельно-зварювального цеху Ворошиловградського заводу ім. Жовтневої революції щиро раділи, що будуть будувати нові церкви, а зараз можна вільно охрещувати дітей та вінчатися [79, арк.47].

Але, разом з тим, були й такі, хто вважав новий релігійний курс проявом слабкості партійного керівництва. У тому ж Ворошиловграді інвалід Вітчизняної війни Володимир Кузьмин у бесіді з заступником завідувача відділу пропаганди та агітації міському КП(б)У заявив, наприклад, що скликання Собору могло відбутися тільки тому, що «товариш Сталін займається великими політичними та міжнародними справами, до Криму їздив [мається на увазі Ялтинська конференція], а тут послаблення пішло, розгвинтилися. Патріархи стали їздити у м'яких вагонах, а генерали у плацкартних». Один з робітників Успенського району цієї ж області під час бесіди стверджував, що «партія відступила у своїй політиці стосовно релігії: раніш робили наступ на релігію, а зараз пішли на поступки» [79, арк.47].

Усвідомлення «слабкості» партійної лінії щодо релігії навіть спонукало громадян звертатися до відповідних органів з певними пропозиціями щодо якнайкращого влаштування релігійного життя. Так, колгоспник с.Краснопавлівки Лозовського району Харківської області Ісіков Михайло Сидорович, прочитавши матеріали Собору, звернувся з листом до уповноваженого Ради у справах РПЦ при облвиконкомі. Посилаючись на промову Голови Ради у справах РПЦ при РНК СРСР тов.Карпова, він пропонував встановити 12 річних свят, які визнає увесь християнський світ. Аргументуючи своє прохання, автор листа писав: «Працюючи у колгоспах та радгоспах ми позбавлені можливості піти до церкви під час цих свят. Якщо неможливо святкування увесь день, то дайте можливість тим, хто бажає, сходити до церкви у першій половині дня, а після закінчення служби працювати» [79, арк.48].

З аналогічним проханням звернулись віруючі приміського села Данилівка до директора Харківського заводу №135 про звільнення від праці під час великих свят робітника заводу Мищенко, мотивуючи це тим, що він дуже гарно співає у церковному хорі. За його співу відбуваються великі збори, а зібрані кошти від служб віруючі обіцяли передати до фонду оборони країни [50, арк.49-50].

Ці приклади наочно демонструють, що практично не було людини, яка б байдуже поставилась до змін у релігійному житті країни та республіки. Катаклізми Великої Вітчизняної війни викликали не тільки значне підвищення та поглиблення релігійності серед народу, а зачепили нові струни людської душі. Тому, на наш погляд, термін «релігійне відродження» значно більше підходить до останніх воєнних та післявоєнних років, коли мільйони людей, що пізнали горе, страждання, втрати рідних та близьких, хлинули у знов відкриті після багатьох років атеїстичного терору храми. Це пояснюється не лише існуванням та діяльністю церков і можливістю знайти там розраду. Коли пройшли перші потрясіння від пережитих жахів, люди усвідомили, що саме вони виграли цю справедливу війну, що їх «дело было правое». Таке розуміння у традиційному суспільстві, зазвичай, поєднується з ідеєю про бога, який допоміг, не залишив без свого заступництва у лиху годину, без нього не було б перемоги. І подальше прагнення до розбудови власне такого справедливого, «божого» світу втілювалося (практично єдиного разу) у свободі віросповідання. Адже пропагована державою ідеологія останніх років війни була повністю побудована на «святій вірі» у Перемогу. Тому, доволі часто не розуміючи підґрунтя нової релігійної політики, повірили і Сталіну. І, радіючи від «повернення Бога», наївно, відверто і активно заглиблюючись та розчиняючись у релігійній діяльності, дозволеній і навіть заохочуваній державою, можливо вперше, це, отруєне чи вибите догматикою марксистсько-ленінської ідеології, але відроджене війною покоління відчуло свободу, хоча б у чомусь. Ця свобода була більш значною, бо зачіпала суто особисте, приватне життя, можливості якого до війни були украй обмежені державою. Для віруючих вона стала власним завоюванням, справжньою винагородою за стійкість та віру. Віруючі зі стажем і неофіти у той час готові були вибачити державі всі колишні гоніння та дурман атеїзму, як великому грішнику, що покався.

ВИСНОВКИ

Духовне життя українського населення під час Другої світової війни до сьогодні не стало предметом спеціального історичного дослідження, а здійснювалось в контексті загальноприйнятої схеми висвітлення його окремих проявів: освіта, культура, релігія, суспільна свідомість. Нами запропоновано дослідження духовного життя у наступних площинах. По-перше, духовне життя як практика інтеріоризації людини у тоталітарному суспільстві. По-друге, духовне життя, яке відбувається у зовнішньому вимірі – в ідеолого-герменевтичному просторі радянської та нацистської ідеологій. По-третє, це – внутрішній вимір духовного життя людини крізь призму її світосприйняття, самоідентифікації, уявлень про друзів та ворогів, минулого та майбутнього.

Зважаючи на суто суб'єктивний характер предмету вивчення, дослідження носить постановчий характер, що полягає в окресленні основних контурів зазначеної проблеми, вирішенні найважливіших питань. Отже, висновки та узагальнення, що пропонуються, не претендують на категоричність та однозначність.

Реконструкція духовного життя населення України під час Другої світової війни вимагала залучення усією різноманітності як традиційних так і специфічних джерел. Нами враховувався подвійний характер переважної більшості джерел, адже, з одного боку, вони об'єктивно фіксують соціальну практику – дії і вчинки, в яких проявляються інтереси, цінності, погляди і переконання; а з іншого – відображають суб'єктивну сторону їх буття.

Багатоаспектність духовного життя суспільства вимагала виявлення кожного його фрагменту, які й стали головними сюжетами конкретно-історичного дослідження, а саме: буденної (повсякденної) свідомості, суспільної психології; менталітету; ідеології.

Духовне життя є змінною категорією у часі та просторі, а також воно багато в чому залежить та обумовлюється такими якісними та кількісними характеристиками, як місце проживання, етноконфесійна та соціальна

приналежність, гендерний та віковий склад. На початку Другої світової та напередодні Великої Вітчизняної війни в Україні майже вдвічі переважало сільське (66%), етнічне українське населення (76,5%), що дало нам підстави говорити про панівний традиційний уклад його буття з відповідними ментальними характеристиками. Переважання жінок (52% населення) також мало велике значення, адже саме вони та люди похилого віку були носіями релігійної свідомості, особливо в екстремальних умовах. За традиційною українською ментальністю жінка, будучи берегинею домівки мала великий вплив на родину, особливо дітей. В умовах війни та окупації, коли чоловіки працездатного віку були мобілізовані, більшою мірою жінки перебрали на себе обов'язки голів родин, відповідальність за виживання своїх близьких.

У характеристиці населення України простежуються регіональні відмінності. У східних урбанізованих областях республіки був значний відсоток неукраїнського населення. У містах переважала вікова категорія, яка народилась вже після 1917 р., в середовищі якої відбувалось розмивання патріархальних традицій.

З інкорпорацією Західної України у складі УРСР з'явилося населення з психологією власника, усталеними релігійними традиціями, відмінним менталітетом. Втілення радянської моделі на приєднаних землях Західної України супроводжувалось активним нівелюванням усіх особливостей укладу життя, що значно позначилось на змінах статусу соціальних, національних, конфесійних прошарків населення.

У дослідженні соціальної структури радянського суспільства нами виокремлено два підходи. Перший, так званий, побутово-онтологічний, за яким соціальні групи аналізуються як певна соціальна реальність, котрій властиві специфічні характеристики. Другий – ідеолого-герменевтичний, який аналізує суспільство та визначає його структуру з позицій соціалістичної доктрини, як її підтвердження.

В ідеології та практиці радянського буття обґрунтовувався та втілювався принцип нерівнозначності класів. Класово-економічні відмінності

соціально-політично легітимувалися, внаслідок того, що орієнтація на трудящих стала основою суспільно-політичної стратегії. Звідси природноекономічні відмінності життя розвивалися політично до ступеня суспільно-політичної, ідеолого-герменевтичної диференціації нерівноправ'я і поляризації. У радянському суспільстві провідна роль робочого класу визначала головну точку відліку для виділення оцінки цінностей суспільства – класові інтереси і цінності вважались пріоритетними. Зміни, які перетерпів робочий клас з часів Російської імперії, були позитивні. Змінилось його світосприйняття, освітній і культурний рівень, добробут. Разом з тим, робочий клас перетворився не на власника засобів виробництва, а на своєрідний ідеолого-герменевтичний політичний феномен. Цей абстрактний феномен існував за своїми власними законами, підганяючи під себе реальне життя реальних робочих. Місце селянства та інтелігенції у радянських реаліях визначалось ознакою вторинності. З одного боку пропагувалось становлення нового соціалістичного селянства, вірного союзника робочого класу. Одночасно, ставлення до селянства як спільноти, «обтяженої» спадкоємним гріхом власності визначально виключало рівність селянина з класом-лідером, давало підстави за певних умов ставитися до нього як до потенційного класу-ворогу. Інтелігенція взагалі в умовах культу класу не «дотягувала» до нього, а визначалась як прошарок. У цьому визначенні також крився подвійний сенс: інтелігенція знаходилась у своєрідному «прикордонному» стані і мала потенційну можливість «випасти» з трудових прошарків, що робило її найуразливішою перед різними гоніннями та репресіями категорією населення. Існування усіх інших категорій населення: партійно-державна та господарча номенклатура, маргінальні шари, наприклад, духівництво, численні в'язні ГУЛАГу, яке суперечило доктринальному баченню розвитку суспільства, ігнорувалося. У міжвоєнні роки неофіційним, але визначним критерієм розподілення радянського суспільства, в тому числі й України, було ставлення до влади та держави. Соціалізація більшості радянських громадян відбувалася у період їх життєвої

кризи, у нестабільні періоди розвитку суспільства, коли ціннісні орієнтації особистості, її соціальна поведінка змінювались під тиском обставин, що яскраво проявилось під час подій Великої Вітчизняної війни, коли соціальна стратифікація суспільства перетерпіла значних змін, як у кількісному так і у якісному плані.

Напередодні війни матеріальне життя населення України залишало бажати кращого, про що свідчать численні листи громадян зі скаргами на погане постачання продуктів та, особливо, промтоварів. Така ситуація створювало атмосферу незадоволення, розчарування, невпевненості у майбутньому, підривало довіру та лояльність до влади. Але у радянській реальності усі об'єктивні явища, у тому числі й задоволення матеріальних потреб, були нерозривно зрощені з їх соціалістично-комуністичною інтерпретацією. Пропагуючи матеріалістичну теорію, радянська влада докладала усі зусилля, щоб перетворити важке буденне життя радянської людини на примару, виправдати труднощі об'єктивними причинами, переконати у їх тимчасовості, пообіцяти прекрасне найближче майбутнє. Само по собі прагнення до матеріального добробуту було важливим стимулом втягнення мас у соціалістичне будівництво. Але, соціалістична культура не визнавала матеріальний добробут як універсальну мету людського життя, що саме й представляло сутність «міщанської» інтерпретації «щастя». Забезпечення духовних потреб було спрямовано на створення «декорації» матеріального добробуту, демонстрації переваги радянського способу життя, відволіканням від загальних потреб численними заходами. Можна стверджувати, що тут влада досягла певних успіхів, але усе ж таки не змогла повністю витіснити, наприклад, такі духовні потреби, як релігійні.

Важливою соціальною характеристикою українського народу були його ментальні якості: антеїзм, примат емоційності над раціональністю, почуттів над інтелектом (кордоцентризм); соціальний фаталізм, амбівалентність внутрішнього світу, егалітаризм. У післявоєнний період у розвитку українського народу формувалася новий своєрідний менталітет «радянської

людини», з такими «здобутками», як авторитарна схильність до культу особи та тісно пов'язаний з ним громадянський інфантилізм; психологічний консерватизм; конформізм; формалізм; комплекс «меншовартості», які наклалися на вже існуючі ментальні характеристики. Війна розставила свої ціннісні пріоритети, серед яких на першому місці було фізичне виживання. Але такі ментальні риси українців як пасивність (лояльність до нової влади), конформізм (співробітництво з нею), індивідуалізм (моя хата з краю), як показав час, не могли цього забезпечити. Єдиним виходом з такої ситуації стало звільнення від окупації, боротьба проти ворога. За таких умов затребуваними у боротьбі з ворогом стали такі ментальні риси українців, як глибоке почуття любові до своєї домівки, родини, культури і готовність йти на будь-які жертви заради захисту цих цінностей.

Зовнішній – ідеолого-герменевтичний – вимір духовного життя радянської людини насаджувався владою за допомогою засад, засобів і механізмів радянської ідеології. Серед основоположних ідеологічних настанов, які прищеплювались народу, були наступні. Тлумачення побудови соціалізму як створення істинно людського суспільства та патерналістська роль держави та її політичних інститутів формували колективістські цінності, в основу яких було покладено пріоритет суспільного над індивідуальним. Замість правової свідомості регулюючу функцію у радянському суспільстві виконувала ідеологія, в якій центральною була категорія турботи. Турбота держави про радянську людину постійно підкріплювалася створенням певних міфологем. Радянська людина не тільки сприйняла таку роль держави, але, в умовах закритого суспільства вона їй навіть подобалася (інфантилізація свідомості). Найважливішою складовою формування картини світу радянської людини, на якій тримались фактично усі її міфологеми було устремління у майбутнє. Радянська антиципація набула статусу політично значимої мети і стала мотивом масової поведінки і змістом суспільних настроїв.

Українське суспільство, зважаючи на його кількісні та якісні соціальні характеристики, становило певну небезпеку в духовному аспекті для радянської держави. Тому, ідеолого-герменевтичний світ, створений радянською владою для українського населення, являв собою гнучку ідеологію «батога та пряника», яка парадоксальним чином поєднувала догматизм марксистсько-ленінського вчення з прагматизмом та конформізмом сталінського державництва. Радянська влада йшла на поступки національним почуттям, використовуючи мовну політику, заохочуючи творчу інтелігенцію, створюючи історичні міфи тощо. Водночас, використовувались вже відпрацьовані схеми обіцянок на краще майбутнє, гіперболізація ролі держави.

Радянська пропагандистська машина домоглася створення у більшості радянських людей відчуття соціального комфорту. Насаджені в суспільстві легітимно-затверджені цінності здійснювали глибокий паралізуючий вплив на людину. Але, реалії життя радянської людини досить сильно відрізнялись від їх ідеолого-герменевтичної інтерпретації, тому духовна комфортність, а отже і духовна безпека держави тримались на доволі ефемерних засадах. Будь-які кардинальні зрушення світу матеріального і духовного тягли за собою руйнування усіх ідеологічних настанов влади. І це яскраво проявилось під час Другої світової війни.

Трагічний для українського народу початок війни спочатку підкорив усі думки та дії питанням самозбереження. Мотиваційна поведінка людини характеризувалась очікуванням, пристосуванням до нових екстремальних умов. Питання патріотизму як абстрактного гасла, пропагованого радянською владою, відійшли на другий план. Тим більш, що доля радянської батьківщини тривалий час залишалась невизначеною. Через те патріотичні почуття були тісно прив'язані до своєї домівки, землі, рідних та близьких.

Шокуючий вплив проявів «нового» нацистського порядку краще за усі пропагандистські та контрпропагандистські заходи пробуджував у людей

ненависть до ворога, патріотичні почуття, бажання помститися. Патріотизм, як правило, проявлявся не у любові до «соціалістичної держави», а в причетності до долі своїх співвітчизників. Вдало використовуючи у своїй пропаганді зміни настроїв та почуттів населення, притаманний людині патріотизм, здатність до самопожертви, ненависть до ворога, радянська пропаганда вміло маніпулювала цими почуттями, тим більш що цілі і влади, і народу в цій війни фактично співпали. По мірі того, як війна перетворювалась на боротьбу за виживання, причому не тільки існуючої системи і держави, але й населення СРСР, вона дійсно становилась вітчизняною і національно-визвольною. Патріотичні почуття стали одним з вирішальних чинників підтримки морально-психологічного стану в країні. Істотну роль в цьому зіграло корегування офіційних ідеологічних формул, які змістили акценти з ідеї класової боротьби на національно-державну єдність у протистоянні агресору. Характер патріотизму, до якого апелювала пропаганда, варіювався від «радянського патріотизму», – лояльності до СРСР, до місцевого патріотизму, сфокусованого на рідному районі, місті, домівці, що особливо було актуально для селянського населення України з його психологією власника. Дієвою була пропаганда серед населення окупованих областей України, яка формувала образ ворога, адже знущання, пограбування, масові вбивства з боку окупантів створили сприятливий ґрунт для виховання ненависті до фашизму. Пропаганда воєнної пори далеко не завжди досягала задуманих цілей, були прорахунки і помилки, але, мабуть, найважливішим в агітаційно-пропагандистській роботі радянської влади серед окупованого населення було підтримання в нього надії на краще життя у найскрутніші часи війни. Ця надія стала потужним чинником духовної стійкості, патріотизму, і, врешті решт, духовної перемоги над ворогом. Важливим результатом патріотизації радянської пропаганди, що була запорукою її успіху під час війни, стала також дифузія певної частини радянських цінностей: інтернаціоналізму, класової свідомості, відмови від минулого тощо.

Під час війни українське населення опинилось під впливом зовсім іншої – нацистської ідеології, яка стала потужним зовнішнім чинником духовного життя населення України часів окупації.

Ідеологічні засади здійснення нацистської політики в Україні були підкорені загальній меті – перетворення багатой на ресурси республіки на колонію, а її населення – на робочу силу. Саме в контексті цієї, частково прихованої, стратегії, а також тактичними пропагандистськими заходами умиротворення населення здійснювався вплив на духовне життя народу України. Одним з визначних чинників такої політики стало вимушене, а тому своєрідне забезпечення мінімуму духовних потреб населення. Але, невизнання інших форм мислення та життєвого укладу українського народу, недооцінка моральної сили народної, національної життєвої волі, неухвалене ставлення до духовних елементів, які були внесені у його життя 23-річним пануванням радянської влади призвели до того, що він внутрішньо «відвернувся» від нової влади. Вихована жити у запропонованому світі, вірити у краще майбутнє, радянська людина була позбавлена цього за часів окупації. Нова влада не могла та й не бажала зрозуміти психологію населення, яке без малого чверть року виховувалось в ідеологічних настановах радянської влади надією на краще майбутнє. Це краще майбутнє вони очікували і від німців, але ті не змогли не тільки його забезпечити, але й належним чином і пообіцяти. Радянська людина, звикла жити у вимишленому ідеолого-герменевтичному світі, могла вибачити радянській владі невідповідність цього світу реальному саме через ту антиципацію, яка була доведена цією владою до досконалості. Нацистська влада не могла дати радянській людині надію на краще майбутнє, адже вона його просто не планувала, а через цинічне, зверхнє ставлення до українського населення вважала недоцільним докладати зайвих зусиль щодо його повернення на свій бік досконалішими методами, ніж пропаганда та агітація. Націоналістичні кола, які також жили мрією про краще майбутнє своєї власної держави, і якій не знайшлося місця в планах нацистської Німеччини,

від підтримки та лояльного ставлення на початку війни, перетворились на потужну опозицію і серйозну силу опору.

Однією з головних причин провалу нацистської моделі духовного життя для українського населення стало також її разюче розходження з дійсністю. Репресії, терор, переслідування та знищення євреїв, примусова мобілізація молоді до Німеччини, публічні катування, нещадна експлуатація робітників і селян, принизливе ставлення до населення не могла перекрити будь-яка найдосконаліша пропаганда. Таким чином, механізми, технології та засоби ідеологічно-психологічної обробки українського народу були з формальної точки зору досконалими, розроблялись нацистською владою заздалегідь, мали конкретну спрямованість на різні категорії цивільного населення – селян, інтелігенцію, робітників, національні кола. Але, не зважаючи на корегування пропагандистських акцій протягом окупації, не враховувались, а подекуди й ігнорувались особливості менталітету та духовного життя народу, який, опинившись у стані соціальної катастрофи, віднайшов сили протистояти духовному підкоренню. Саме неприйнятна модель духовного життя, запропонована нацистами українському народу, стала однією з головних причин поразки нацистів під час Великої Вітчизняної війни.

Внутрішній вимір духовного життя радянської людини був своєрідним відображенням матеріального буття та інтеріоризацією зовнішнього ідеолого-герменевтичного світу.

Мова та мовний дискурс були невід'ємною частиною духовного життя радянської людини, зокрема українців з їх специфічним ментальним лінгвоцентризмом. В умовах тоталізації усіх сфер суспільного життя превалювала ентократична мова радянського політичного дискурсу. Акратичність мови народу яскраво проявилася в умовах війни, що свідчило про певне розкріпачення свідомості радянської людини.

Під час війни мова та мовний дискурс використовувались і радянською, і окупаційною владами і як чинник національної свідомості, і як політичний дискурс. Але, мета була різною. Нацисти намагались за

допомогою української мови відокремити український народ від російського для полегшення його підкорення (розподіляй і володарюй), а радянська влада, активно використовуючи українську мову і дискурс мови, мобілізувати на боротьбу з ворогом. Апелювання словом, підтвердженням справою давало позитивні результати, і навпаки. Якби не розписували нацисти приваби «нового порядку», слова разюче розходились з реальністю, що відвернуло від окупантів навіть тих, хто сподівався за їх допомогою вирішити як державні, так і приватні проблеми. Тому боротьба з ворогом дійсно видалась «делом правым», а слова «Победа будет за нами» утілювали надію усього радянського народу. Узагалі ж радянська офіційна риторика, яка покликана була мобілізувати населення на упорну, майже каторжну працю та виключні прояви особистого героїзму, стала ефективною, перш за все тому, що накладалась на природні людські устремління вижити, перемогти і помстити за загиблих.

Своєрідним духовним зрізом буття народу є його фольклор. Фольклор, який виник у ті роки, настільки ж багатолікий, наскільки багатоліким було життя. Створивши величезну кількість найрізноманітніших за темами, за життєвою основою, за думками творів, народ колективно усвідомлював те, що відбувалось, давав йому свою оцінку, перетворював дійсність на факти духу.

За часів радянської влади, в умовах протистояння певних соціальних і національних груп політичній системі, фольклор набув характеру так званого низового дисидентства, інакомислення. Народний фольклор часів війни, як правило, не був опозиційним до влади і держави. Зразки народної творчості як для нацистів, так і для радянської влади, були показниками ступеня лояльності. Особливістю фольклору того періоду є доволі розмите його етнонаціональне або соціальне авторство, адже у вир війни були втягнуті усі від мала до велика, представники більше ста національностей, усіх професій і соціальних прошарків: екстремальні умови війни до певної міри нівелювали критерії соціальної стратифікації радянського суспільства.

На перший план виходив сюжет, в якому відбивалось ставлення людини до тих чи інших подій, її душевний стан, ціннісні орієнтації.

Духовне життя людини інтеріоризується і через сміхову культуру. Крім того гумор та сміх були однією зі стратегій виживання під час війни.

До війни непідцензурний гумор, зокрема у вигляді анекдотів, відігравав понижуючу функцію, що вплинуло на ефективність його використання з метою антибільшовицької пропаганди. Він не був дієвим, адже виконував свої природні функції: у вигляді комічного радянська дійсність переставала уявлятися жахливою, а нацистська навпаки – привабливою.

В екстремальних умовах війни гумор та сміх, як у вигляді народної, так і офіційної культури, виконував різноманітні функції – захисну, понижуючу, компенсаторну. Впливаючи як на фізіологічному, так і на психологічному рівні, вони стали одним з найважливіших засобів не просто вижити, але й зберегти себе як індивідуума у найтяжчих випробуваннях, коли насилля, жорстокість і нелюдність призводять до соціального і духовного розпаду. А головне – сміх та гумор стали одним з потужних чинників мобілізації духовних сил народу у його боротьбі з ворогом.

Соціокультурним і духовним феноменом, який пронизує як індивідуальне, так і громадське життя людини є її релігійність. У досліджуваній період релігія та релігійна свідомість радянських громадян стали важливим чинником політики двох тоталітарних режимів – радянського та нацистського, а самі віруючі, будучи одночасно і об'єктом, і суб'єктом цієї політики, так чи інакше впливали на неї повсякденними практиками.

Період Другої світової війни, а особливо Великої Вітчизняної, багатьма дослідниками вважається етапом нормалізації радянських державно-церковних стосунків, періодом відродження релігійного життя на окупованій нацистами території. Але, насправді віруюче населення стало заручником амбіційних планів радянського та нацистського режимів, які, переслідуючи

власні прагматичні цілі, використовували релігійну свідомість значної кількості населення за допомогою доволі схожих засобів та механізмів.

Антирелігійна політика радянської влади, а саме її керівництва, незважаючи на перспективу «безбожної» держави, чималою мірою залежала від конкретної політичної ситуації і представляла собою практику маніпулювання релігійною свідомістю віруючих в інтересах радянської влади. Змінивши прийоми пропагандистської діяльності з прямих наказів, коли з використанням пропагандистської знаково-символічної системи «аудиторія» спонукалась на боротьбу проти релігії, на апеляцію до позитивних – патріотичних символів віри, радянська влада вміло використала мобілізаційні механізми релігії. Конфесії перетворились на потужний ресурс у досягненні перемоги над Німеччиною, інструментом формування позитивного образу СРСР за його межами та соціальної адаптації населення нових територій.

Нацистська влада, як і радянська, також активно маніпулювала свідомістю віруючих у досягненні своїх політичних цілей з прагматичною метою умиротворення, а згодом і підкорення місцевого населення, вдаючись до прямого втручання у релігійне та церковне життя, щоб запобігти їх консолідуючій та об'єднавчій функціям. Але, якщо радянська влада за допомогою релігійного чинника намагалась згуртувати суспільство, то нацистська переслідувала цілком зворотну мету. Цинічний прагматизм нацистської релігійної політики відштовхнув від окупантів віруючих України та наповнив релігійні почуття населення патріотичним змістом.

Релігія була потужним чинником духовного життя українського народу. Антирелігійні кампанії радянської держави виявились неспроможними витіснити релігійну свідомість атеїзмом. Така ситуація склалася внаслідок неврахування світоглядних позицій як тих, хто провадив у життя «матеріалістичну» ідеологію – рядових будівників соціалізму, так і тих, хто повинен був її сприймати – пересічних громадян. Серед них дуже мало було свідомих атеїстів, що безперечно впливало на непослідовне проведення

антирелігійної політики та сприяло переходу релігійної практики у сферу традиційної психології.

З початком Великої Вітчизняної війни релігійний чинник перетворився, в залежності від різних регіонів України, на потужну складову національної боротьби, стратегії виживання, патріотичної діяльності.

Катаклізми Великої Вітчизняної війни викликали не тільки значне підвищення та поглиблення релігійності серед народу, але й суттєві свідомісні зміни. Тому, на наш погляд, термін «релігійне відродження» значно більше підходить до останніх воєнних та післявоєнних років, коли мільйони людей, що пізнали горе, страждання, втрати рідних та близьких, хлинули у знов відкриті після багатьох років атеїстичного терору храми. Це пояснюється не лише існуванням та діяльністю церков і можливістю знайти там розраду. Усвідомлення себе переможцями у справедливій війні поєднувалося у людей з ідеєю про бога, який допоміг, не залишив без свого заступництва у лиху годину, без нього не було б перемоги. І подальше прагнення до розбудови власне такого справедливого, «божого» світу втілювалося у свободі віросповідання. Адже пропагована державою ідеологія останніх років війни була повністю побудована на «святій вірі» у Перемогу. Заглиблюючись та розчиняючись у релігійній діяльності, дозволеній і навіть заохочуваній державою, можливо вперше, отруєне чи вибите догматикою марксистсько-ленінської ідеології, але відроджене війною покоління відчуло свободу, хоча б у чомусь. Ця свобода була більш значною, бо зачіпала суто особисте, приватне життя, можливості якого до війни були у край обмежені державою. Для віруючих вона стала власним завоюванням, справжньою винагородою за стійкість та віру.

Таким чином, розглянувши духовне життя населення України під час Другої світової війни у двох вимірах зовнішньому і внутрішньому, які були тісно пов'язані між собою, можна зробити наступні узагальнення. Духовне життя населення України під час Другої світової війни характеризувалось переважаючим зовнішнім чинником впливу ідеолого-герменевтичного світу та

проявлялось в усіх аспектах його інтеріоризації. Визначальною її складовою була віра та надія у найкраще майбутнє, що певною мірою об'єднувало різноманітні соціальні та етноконфесійні групи. Екстремальні умови війни значною мірою вплинули на духовну згуртованість населення України, одночасно сприяли підвищенню рівня його національної та громадянської ідентифікації.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

ДЖЕРЕЛА

І. Архівні матеріали

1. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф.5263 «Комиссия по вопросам культов». – Оп. 1. – Д. 73 «О закрытии молитвенных зданий, переписка по-этому». Т.ІІ – 278 л.
2. ГАРФ. – Ф.5263 «Комиссия по вопросам культов». – Оп. 2. – Спр. 13 «Копия докладной записки о практике проведения в жизнь законодательства о культах в УССР и сведения о количестве молитвенных зданий разных религиозных течений по УССР». – 18 л.
3. ГАРФ. - Ф. Р-6991 «Совет по делам РПЦ». - Оп. 1. - Т.1. - Д. 6 «Стенограмма кустовых совещаний Уполномоченных Совета за 1944 г.» - 72 л.
4. ГАРФ. - Ф. Р-6991 «Совет по делам РПЦ». - Оп. 1. - Т.1. – Д. 27 «Стенограммы кустовых совещаний Уполномоченных Совета по делам РПЦ». 6 марта 1945 – 6 июля 1945. – 88 л.
5. ГАРФ. – Ф. Р-6991 «Совет по делам РПЦ». – Оп.1. – Д.52 «Информационные отчеты Уполномоченных Совета по вопросам РПЦ за 1 квартал 1945 г. (по областям, краям и республикам)». – 230 л.
6. ГАРФ. – Ф. Р-6991 «Совет по делам РПЦ». – Оп.1. – Д.53 «Информационные отчеты Уполномоченных Совета за 2-й квартал 1945 г. По Союзным республикам и областям УСССР и БССР». – Т.1. 20 июня 1945 – 3 августа 1945. – 279 л.
7. ГАРФ. - Ф. Р-6991 «Совет по делам РПЦ». - Оп.1. - Д.62 «Информационные отчеты и другая секретная переписка по УССР и др. союзным республикам». 11 января 1945 – 22 октября 1945. – 179 л.
8. ГАРФ. - Ф. Р-6991 «Совет по делам РПЦ». - Оп. 1. - Д.63 «Выписка (подборка) из информационных отчетов уполномоченных по отдельным вопросам деятельности РПЦ за III-IV кварталы 1945 г. и I-II кварталы 1946 г.» 1945-1946 гг. – 250 л.

9. ГАРФ. – Ф.6991 «Совет по делам Русской Православной Церкви». – Оп.2. – Д.16 «Докладные записки уполномоченных в Советах по делам РПЦ о состоянии, положении и деятельности РПЦ за 1944 г.; справки инспекторов Совета о деятельности церкви в СССР». - 130 л.

10. ГАРФ. – Ф.6991 «Совет по делам Русской Православной Церкви». – Оп.2. – Спр.68 «Постановления и распоряжения СНК СССР, относящиеся к деятельности Совета по делам Русской Православной Церкви». – 19 арк.

11. ДАДО (Державний архів Донецької області). – Ф.326 «Сталинский обком КП(б)У. Отдел пропаганды и агитации». – Оп.1. – Спр. 1748 «Стенограмма совещания директоров институтов по вопросу работы высших и средних учебных заведений. 22 июля 1940 г.». – 97 арк.

12. ДАДО. – Ф.326 «Сталинский обком КП(б)У. Отдел пропаганды и агитации». – Оп.1. – Спр.1752. – «Докладные записки и справки обкома КП(б)У в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о состоянии пропаганды и культурно-массовой работы. 15 января 29 декабря 1940). – 141 арк.

13. ДАДО. – Ф.326 «Сталинский обком КП(б)У. Отдел пропаганды и агитации». – Оп.1. – Спр. 1753 «Справки и докладные записки партийных органов о состоянии массово-политической работы. 1940 г.». – 27 арк.

14. ДАДО. – Ф.326 «Сталинский обком КП(б)У. Отдел пропаганды и агитации». – Оп.1. – Спр. 1765 «Информация обкома КП(б)У в ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о ходе выполнения Указа Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 г. «О переходе на восьмичасовой рабочий день, на семидневную рабочую неделю и о запрещении самовольного ухода рабочих и служащих с предприятий и учреждений». – 34 арк.

15. ДАДО. – Ф.326 «Сталинский обком КП(б)У. Особый сектор. Протокольный отдел». – Оп. 1. – Спр.1896 «Стенограмма собрания областного партийного архива по вопросу начала ВОВ советского народа против гитлеровской Германии». – 16 сентября. 1941 г. – 73 л.

16. ДАДО. – Ф.326 «Сталинский обком КП(б)У» Особый сектор. Протокольная часть». – Оп. 1. – Спр. 1898 «Стенограмма совещания в обкоме

КП(б)У с участием бригады работников ЦК ВКП(б) по вопросу агитационно-массовой работы» 22 сентября 1941 г. – 25 л.

17. ДАДО. - Ф.326 «Сталинский обком КП(б)У. Отдел пропаганды и агитации». - Оп.2. - Спр.81 «Стенограмма совещания зав. отделами пропаганды и агитации горкомов и райкомов КП(б)У, обкома КП(б)У по вопросу агитационно-пропагандистской работы, об опыте работы с агитаторами, политико-просветительской работе на селе». 25 декабря 1943 г. – 148 л.

18. ДАДО. - Ф.326 «Сталинский обком КП(б)У. Отдел пропаганды и агитации». - Оп.2. - Спр.83 «Справки, информации, письма обкома, горкомов, райкомов партии о проведении массово-политической работы и реализации 2-гогос. Военного займа и третьей денежно-вещевой лотереи. Письмо церковного управления Свято-Троицкого Собора г. Славянска Комитету Оборона о внесении материальных и денежных средств в фонд обороны». – 23 февраля 1943-18 января 1944 г. – 44 л.

19. ДАДО. - Ф.326 «Сталинский обком КП(б)У. Отдел пропаганды и агитации». - Оп.2. - Спр.453 «Стенограмма областного совещания секретарей и заведующих отделами пропаганды и агитации горкомов и райкомов КП(б)У, редакторов газет по вопросу массово-политической работы среди населения и выполнения постановлений ЦК ВКП(б) от 27 сентября 1944 г. «О недостатках в политической работе среди населения западных областей УССР». 30 октября 1944 г. – 183 арк.

20. ДАДО. – Р1580 «Украинский Музыкальный драматический театр г. Юзовки Юзовской обл.». – Оп. 1. – Спр.6 «Приказы отдела народного воспитания и культуры по драматическому театру. 1941-1943 гг.». – 160 арк.

21. ДАДО. – Р1838 «Авдеевский районный отдел воспитания и культуры, с. Авдеевка, Авдеевского района Юзовской области». – Оп.1. – Спр.2 «Планы и отчеты школ и клуба и переписка с райуправой об обеспечении школ и подготовке к зиме. 7 января 1942 – 10 августа 1943 г.». – 163 арк.

22. ДАДО. – Ф.1895 «Листовки Ямского партизанского отряда (коллекция)». – Оп.1. - Спр.1 «Смерть немецким оккупанта! За Родину!». – 3 арк.

23. ДАДО. – Ф.1895 «Листовки Ямского партизанского отряда (коллекция)». – Оп. – Спр. 2. «Листовка № 6 от 16 августа 1942 г.». – 1 арк.

24. ДАДО. - Ф.1895 «Листовки Ямского партизанского отряда (коллекция)». – Оп.1. – Спр. 4 «Листовка № 13 от 18 сентября 1942 г.». – 4 арк.

25. ДАДО. - Ф.1895 «Листовки Ямского партизанского отряда (коллекция)». – Оп.1. – Спр. 5 «Листовка № 9 от 21 августа 1942 г.». – 1 арк.

26. ДАДО. - Ф.1895 «Листовки Ямского партизанского отряда (коллекция)». – Оп.1. – Спр. 6 «Листовка № 8 от 19 сентября 1942 г.». – 1 арк.

27. ДАДО. – Ф.1895 «Листовки Ямского партизанского отряда (коллекция)». – Оп.1. - Спр. 8 «Опомнитесь изменники». – 1 арк.

28. ДАДО. – Ф.1895 «Листовки Ямского партизанского отряда (коллекция)». – Оп.1. - Спр.10 «Смерть изменникам!». – 1 арк.

29. ДАДО. – Ф.1857 «Воспоминания советских граждан о жизни в Германии (коллекция)». – Спр. 13 «Воспоминания советских граждан о жизни в оккупации. 1943 г.». – 13 арк.

30. ДАДО. – Ф.Р-2258 «Сочинения учеников на тему «Что я пережил в период немецко-фашистской оккупации» (коллекция)». – Оп.1. – Спр.1 «Сочинения учеников школ города Константиновки на тему «Что я пережил в период немецко-фашистской оккупации». – 249 арк.

31. ДАДО. – Ф.Р-2258 «Сочинения учеников на тему «Что я пережил в период немецко-фашистской оккупации» (коллекция)». – Оп.1. – Спр.2 «Сочинения учеников школ г. Константиновка на тему «Что я пережил во время оккупации г. Константиновка». – 231 арк.

32. ДАДО. – Ф.Р-4022 «Сталинский облисполком. Уполномоченный Совета по делам РПЦ при СНК УССР по Сталинской области». – Оп.1. – Спр.1 «Сведения о действующих церквях, молитвенных домах и монастырях,

духовенстве по Сталинской области. Информационный доклад о церковно-патриотической работе». – 38 арк.

33. ДАЛО (Державний архів Луганської області). – Ф.179 «Ворошиловградский обком КП(б)Украины». – Оп. 3. – Спр. 15 «Стенограмма областного совещания заведующих отделами пропаганды и агитации, заведующих парткабинетами лекторов обкома, горкомов и райкомов КП(б)Украины, культпропов, штатпропов, заводских и шахтных парткомов: О реализации постановления ЦК ВКП(б) «О постановке партийной пропаганды в связи с выпуском Краткого курса истории ВКП(б). – 115 арк.

34. ДАЛО. – Ф.1717 «Приказы, распоряжения, объявления и листовки оккупационных властей (коллекция)». – Оп.1. – Спр.2 «Объявления, распоряжения по вопросам отправки советских граждан на работу в Германию». – 18 арк.

35. ДАЛО. – Ф.1717 «Приказы, распоряжения, объявления и листовки оккупационных властей (коллекция)». – Оп. 1. – Спр.7 «Приказы и распоряжения, объявления оккупационных учреждений административного характера». – 123 арк.

36. ДАЛО. – Ф.Р-1748 «Документы о пребывании жителей Ворошиловградской области в немецко-фашистской оккупации в период Великой Отечественной войны (коллекция)». – Оп. 2. – Спр.1 «Письменные работы – воспоминания учащихся средней школы № 3 города Ворошиловграда о пребывании в немецко-фашистской оккупации в период Великой Отечественной войны». – 277 арк.

37. ДАЛО. – Ф.Р-1748 «Документы о пребывании жителей Ворошиловградской области в немецко-фашистской оккупации в период Великой Отечественной войны (коллекция)». – Оп. 2. – Спр.4 «Письменные работы – воспоминания учащихся неполных средних школ №№ 14, 17 города Ворошиловграда о пребывании в немецко-фашистской оккупации в период Великой Отечественной войны». – 231 арк.

38. ДАЛО. – Ф.Р-1748 «Документы о пребывании жителей Ворошиловградской области в немецко-фашистской оккупации в период Великой Отечественной войны (коллекция)». – Оп. 2. – Спр.5 «Письменные работы – воспоминания учащихся средних школ №№ 26, 28 города Ворошиловграда о пребывании в немецко-фашистской оккупации в период Великой Отечественной войны». – 323 арк.

39. ДАЛО. – Ф. Р-2626 «Совет по делам религиозных культов при СНК СССР. Уполномоченный Совета по Ворошиловградской области». – Оп.1. – Спр.1 «Постановления СНК СССР, инструктивные письма Совета по делам религиозных культов при Совнаркоме СССР о порядке открытия молитвенных зданий религиозных культов». – 101 арк.

40. ДАЛО. - Ф. Р-2626 «Совет по делам религиозных культов при СНК СССР. Уполномоченный Совета по Ворошиловградской области». – Оп.1. – Спр. 2 «Отчеты о работе Уполномоченного Совета по делам религиозных культов и религиозной обстановке в Ворошиловградской области. За 1945 год». – 29 арк.

41. ДАЛО. – Ф. Р-2673 «Совет по делам РПЦ при Совнаркоме СССР. Уполномоченный Совета по Ворошиловградской области». – Оп.1. – Спр.1 «Постановления Совнаркома СССР, Совнаркома Украинской ССР, относящиеся к РПЦ». – 13 арк.

42. ДАЛО. – Ф. Р-2673 «Совет по делам РПЦ при Совнаркоме СССР. Уполномоченный Совета по Ворошиловградской области». – Оп.1. – Спр.2 «Информационный отчет о работе полномоченного за IV квартал, а также статистические данные о положении в обществах РПЦ области за 1944 год». – 34 арк.

43. ДАЛО. – Ф. Р-2673 «Совет по делам РПЦ при Совнаркоме СССР. Уполномоченный Совета по Ворошиловградской области». – Оп.1. – Спр.3 «Постановление СНК СССР и протоколы заседания Совета по делам РПЦ». – 16 арк.

44. ДАЛО. – Ф. Р-2673 «Совет по делам РПЦ при Совнаркомоме СССР. Уполномоченный Совета по Ворошиловградской области». – Оп.1. – Спр.4 «Информационные и статистические отчеты полномоченного за 1945 год (квартальные)». – 68 арк.

45. ДАХО (Державний архів Харківської області). – Ф. Р-529 «Виконавчий комітет Липецької районної Ради депутатів трудящих с Липці Харківської області». – Оп. 4. – Спр.68 «Матеріали у справах релігійних культів». – 21 арк.

46. ДАХО. – Ф.Р-1502 «Барвенковский районный Исполком Депутатов трудящихся Барвенковского района Харьковской области». – Оп. 3. – Спр.69 «Переписи по церквям и молитвенным домам». – 185 арк.

47. ДАХО. – Ф.Р-2985 «Харьковская областная земельная управа. Землеустроительно-производственная контора». – Оп.1. – Спр.4 «Докладные записки об организации и состоянии хозяйства научно-исследовательской станции пчеловодства. Переписка об открытии при облземуправе бюро по проектированию и строительству церквей и молитвенных домов». – 10 арк.

48. ДАХО. – Ф.Р-3858 «Виконавчий комітет Харківської обласної Ради депутатів трудящих». – Оп. 3. – Спр.218 «Протоколи № 13-15 засідання виконкому». – 192 арк.

49. ДАХО. – Ф. Р-4190 «Исполнительный комитет Дергачевского районного совета депутатов трудящихся Харьковской области». – Оп.1. – Спр.27 «Протоколы заседаний исполнительного комитета Дергачевского районного Совета Депутатов трудящихся за 1944 г.». – 355 с.

50. РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории). – Ф.17 «ЦК ВКП(б). Организационно-инструкторский отдел». - Оп.88. – Д.351 «Информация ЦК КП(б) Украины о собраниях партийных активов в Западной области, о работе организационно-инструкторского отдела ЦК КП(б)У, о шефстве областей Украины над угольниками Донбасса, об укреплении трудящейся дисциплины на промышленных предприятиях, об отношении населения к состоявшемуся в

Москве поместному собору православной церкви и по другим вопросам». – 51 л.

51. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б). Организационно-инструкторский отдел». – Оп. 122. – Д. 10 «Докладные записки, информации, выписки из политдонесений и письма местных партийных и советских органов Политуправления РККА, Исполнительного Комитета Интернационала и ЦК МОПР о ходе эвакуации населения и государственного имущества из прифронтовых районов вглубь страны, о приеме, размещении, обслуживании и настроениях эвакуированных, о строительстве оборонительных рубежей, о мероприятиях по налаживанию работы в прифронтовых районах и по оказанию помощи населению районов, освобожденных от немецкой оккупации». – 89 л.

52. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б). Организационно-инструкторский отдел». – Оп.122. – Д. 14 «Информационная записка отдела о политических настроениях в связи с нападением фашистской Германии на СССР, обзор выступлений делегатов на пятом съезде КП(б) Литвы, резолюция XII съезда Тувинской Народно-Революционной партии по отчетному докладу ЦК ТНРП и Конституция ТНР, статья советника ЦК Монгольской Народно-Революционной партии «Вождь и организатор монгольского народа», написанная для журнала «Советская Монголия». – 85 л.

53. РГАСПИ. - Ф.17. - Оп. 122 «ЦК ВКП(б). Организационно-инструкторский отдел». - Д. 42 «Докладные записки и письма ЦК КП(б)Украины, Ворошиловградского, Сталинского и Харьковоского обкомов партии, наркоматов вооружения и легкой промышленности СССР, редакции журнала «Партийное строительство» о ходе выполнения постановления СНК СССР и ЦК ВКП(б) о неотложных мерах по восстановлению народного хозяйства райнов, освобожденных от немецких оккупантов и о политике немецких оккупантов на Украине». – 143 арк.

54. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б). Организационно-инструкторский отдел». – Оп. 122. – Д. 135 «Отчет Ворошиловградского обкома партии о работе с 15 февраля по 15 мая 1943 г». – 21 л.

55. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». – Оп.125. – Д.10 «Проекты постановлений ЦК ВКП(б), справки Управления пропаганды и агитации и отдела печати по письмам и докладным запискам ЦК КП(б)У, ЦК КП(б) Грузии, Молотовского обкома ВКП(б), секретариата ИККИ, ТАСС, ВОКСа, редакций и отдельных лиц по вопросам печати: о работе ТАСС, об издании собраний сочинений В.И.Ленина, произведений классиков марксизма-ленинизма на языках народов СССР и иностранных, об изданиях и распространении литературы за рубежом, о работе Госиниздата, о недостатках учебника «История СССР» и польских учебников, издаваемых в г.Киеве, об опытной передаче газеты «Правды» по фототелеграфу, об издании журналов, опубликовании статей и по др. вопросам». – 165 л.

56. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». – Оп. 125. – Д. 28 «Проекты постановлений ЦК ВП(б), записки, справки и письма отдела пропаганды, ГлавПУРККа, спецкорреспондентов и др. о задачах агитационно-пропагандистской работы, о развертывании военной пропаганды, об организации народного ополчения, об усилении агитационно-пропагандистской работы в ряде прифронтовых областей, со списками пропагандистов, направляемых в эти области, о выступлении в печати и по радио членов и кандидатов Политбюро ЦК ВКП(б), о награждении героев Великой Отечественной войны и по др. вопросам» - 92 л.

57. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». – Оп. 125. – Д. 38 «Докладные записки, письма и справки НКВД, ТАСС, ВОКСА и др. о постановке фашистской пропаганды: о германском министерстве пропаганды, о новых моментах антисоветской пропаганды в Германии, о новом «Институте исследований Востока», перевод статьи Геббельса «Пропагандистские отряды», статья «В немецком лагере военнопленных красноармейцев и

командиров» и др. Справки о структуре английских и германских организаций, ведающих вопросами информации и пропаганды». – 113 л.

58. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». - Оп. 125. - Д. 52 «Спецсообщения, сведения, сводки и др. документы разведывательного управления и генштаба Красной армии и НКВД о положении в районах, временно оккупированных немецко-фашистскими захватчиками, деятельности партизан в немецком тылу, о политических и экономических мероприятиях немцев, о немецкой агитации, о грабежах и зверствах над мирным населением и т.д. с пометками отдела печати». – 148 л.

59. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». – Оп. 125. – Д.55 «Обзоры состояния частей румынской армии, переводы румынских приказов, протоколы опросов военнопленных румын. Финнов и итальянцев о политико-моральном состоянии румынской, итальянской и финской частей немецкой армии, обращения к итальянским солдатам военнопленных итальянцев и др. документы с препроводительными письмами разведывательного управления Генштаба Красной Армии и пометками отдела печати». – 77 л.

60. РГАСПИ. – Ф. 17 «ЦК ВКП(б)». – Оп. 125. – Д. 92 «Письма и записки ЦК КП(б) Эстонии, Калининского обкома ВКП(б), ГлавПУРККА, Политуправления Северо-Западного фронта, НКВД, сводки разведывательного Управления Генштаба Красной Армии с агентурными данными, переводы немецких документов за 1941-1942 гг. о положении на территории СССР, временно захваченной немецко-фашистскими оккупантами: в Белоруссии, Ленинградской, Ростовской, Смоленской областях, в гг. Николаеве, Одессе, Житомирской обл., в Эстонии и т.д., о положении колхозного крестьянства». – 158 л.

61. РГАСПИ. – Ф. 17 «ЦК ВКП(б)». – Оп. 125. - д.95 «Обзоры, письма и сводки Главного разведывательного управления Генштаба Красной Армии, ГлавПУРККА, Политуправления Западного Фронта и др. с приложением переводов немецких документов о постановке немецко-фашистской

пропаганды и идеологическом воспитании немецких войск; высказывания фашистских главарей о большевистской пропаганде, о воспитании советской молодежи и т.д.». – 213 л.

62. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». – Оп.125. – Д.96 «Сводки, справки и письма разведуправления Генштаба Красной Армии и НКВД с переводами немецких, румынских и венгерских документов за 1941-1942 г., в т.ч. приказа Гитлера о запрещении войскам вступать в центр Москвы за черту окружной железной дороги, о мерах борьбы с партизанами, о подготовке к зимней кампании 1942-1943 гг., об обращении с перебежчиками и военнопленными, об отношении к украинцам, о потерях немецкой авиации, о зимней битве за Ржев, об источниках военной мощи Красной Армии и т.д.». – 250 л.

63. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». – Оп. 125. – Д. 104 «Проекты постановлений и директив ЦК ВКП(б), записки и справки отдела агитации, письма и сообщения ЦК компартий союзных республик, обкомов, крайкомов и горкомов ВКП(б), редакций и корреспондентов центр. И местных газет, политуправлений, политотделов, ЦК МОПР и др. по вопросам агитационно-пропагандистской работы в республиках и областях, о работе агитпунктов и подготовке агитаторов, об улучшении политработы в освобожденных от немцев районах и на временно оккупированных территориях, об использовании в качестве агитаторов жителей освобожденных районов, о развертывании массово-полит. Работы среди населения в связи с проведением режима экономии, весеннего сева, о сбор теплых вещей, о состоянии эвакогоспиталей по Алтайскому краю и по др. вопросам». – 178 л.

64. РГАСПИ. – Ф.17«ЦК ВКП(б)» . – Оп.125. – Спр.126 «Сводки, справки и письма разведуправления Генштаба Красной Армии и НКВД с переводами немецких, документов документов за 1941-1943 гг.» – 87 арк.

65. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125 «ЦК ВКП(б)». – Д.136. «Справки отдела пропаганды о мерах улучшения политработы в оккупированных и освобожденных районах СССР с предложением создать в отделе особую пропгруппу; письма, справки и докладные записки ЦК КП(б) Белоруссии,

Украины, Латвии, Литвы, Эстонии, Курского и Смоленского обкомов, корреспондента «Правды» Б.Полевого и др. о контрпропаганде, проводимой среди населения временно оккупированных и освобожденных территорий СССР». – 207 л.

66. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». – Оп. 125. - Д.142. «Газеты и листовки к молодежи временно оккупированной территории СССР издаваемые ЦК ВЛКСМ в 1942-1943 гг.» - 100 л.

67. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». – Оп. 125. – Д. 145 «Листовки, газеты и брошюры, издаваемые ЦК КП(б) Украины, ЦК ЛКСМУ и в партизанских соединениях для распространения среди населения временно оккупированной территории Украины в 1942-1943 гг.» (на русском и украинском языках). – 126 л.

68. РГАСПИ. - Ф.17 «ЦК ВКП(б)». - Оп. 125. - Д. 146 «Газеты и журналы (отдельные номера), издаваемые ЦК КП (б), обкомами и райкомами Украины для распространения среди населения временно оккупированной территории Украины в 1942-1944 гг. (на русском и украинском языках). – 35 л.

69. РГАСПИ. – Ф. 17 «ЦК ВКП(б)». – Оп. 125. – Д. 166 «Немецкие трофейные документы и переводы с них за 1941-43 гг. о постановке и методах немецко-фашистской пропаганды и контрпропаганды: обращения, статьи, брошюры нацистских руководителей Гитлера, Гиммлера, Коха и др. к немецким солдатам и задачам немецких солдат в России, о содержании советской пропаганды, о политическом воспитании в Красной Армии; приказы, инструкции, памятки о воспитании воинского духа, о поведении немецких солдат на Востоке, об отношении к населению оккупированных областей, об отношении к немецким солдатам, отпущенных русскими из плена и т. д.; данные немецкой контрразведки о боевых действиях в р-не Курской дуги и др. документы, с препроводительными письмами ГлавПУРККА и Главного Разведывательного Управления Красной Армии,

Военных советов Брянского, Ленинградского и Южного фронтов, Центрального штаба партизанского движения и др.». – 198 л.

70. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». – Оп.125. – Д.167 «Справки (отдела пропаганды), переводы немецких документов, брошюры, листовки, материалы для радио и докладчиков и др. немецкие документы за 1941-1943 гг. о постановке немецкой пропаганды и контрпропаганды на временно оккупированных советских территориях». – 92 л.

71. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». – Оп. 125. – Д. 181. «Проект постановления ЦК ВКП(б), справки, докладные записки и информации отдела пропгрупп, руководителей пропгрупп, Пензенского обкома ВКП(б) и др. о настроениях интеллигенции и рабочих в Харьковской области после ухода немецко-фашистских оккупантов, на промышленных предприятиях г. Свердловска в связи с последним постановлением Исполкома Коминтерна о роспуске Коминтерна, об усилении религиозных настроений среди населения Пензенской обл., о документальных материалах А.В.Суворова и по др. вопросам.» - 55 л.

72. РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125 «ЦК ВКП(б)». – Д.188 «Письма НКВД СССР с препровождением антифашистских патриотических обращений глав православной, мусульманской и др. церквей к верующим временно оккупированных территорий СССР, славянским и еврейским народам мира, к мусульманам Крыма, Средней Азии, Казахстана и стран Востока, с просьбой о напечатании и распространении этих сообщений». — 51 л.

73. РГАСПИ. - Ф.17 «ЦК ВКП(б)». - Оп.125. - Д.212 «Проект постановления ЦК ВКП(б), записки и справки управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) и отдела художественной литературы, письма поэта Н.Н.Асеева, рецензии и др. документы о работе литературно-художественных журналов «Знамя», «Октябрь», о политических ошибках, допущенных при опубликовании материалов в этих журналах, с критикой сборника стихов Н.Н.Асеева «Годы грома», стихов И.Л. Сельвинского, повестей А.П.Довженко «Победа» и «Украина в огне», произведений

М.М.Зощенко, В.П.Катаева, Б.А.Лавренева, А. Платонова и др., о нездоровых явлениях в области идеологии, о стихах студентов литературного института, о журнале студентов и по др. вопросам». – 125 л.

74. РГАСПИ. – Ф. 17. - Оп. 125. – Д. 235 «Письма, доклады, записки, информации ЦК ВКП(б), ГлавПУРККА, Совинформбюро, ТАСС, политуправлений Белорусских и Ленинградских фронтов, НКВД, НКГБ, гослитиздательства «Художественная литература», Совета по делам РПЦ и др. об организации пропагандистской сети в СССР сотрудником английского Министерства информации, о разоблачении агента-provokatora царской охранки, о деятельности духовенства, об изменнике Родины Власове, о политических ошибках в газете «Красная Армия», в материалах о добружских партизанах, об улучшении работы военных корреспондентов, о работе интерклубов в Северных портах СССР, о неправильном методе мобилизации рабочей силы в Донбассе, о журнале студентов «Измизм», о случаях антисемитизма в Союзе советских Композиторов, о писателе И.Луковском и по др. вопросам со справками отделов Управления пропаганды». - 209 л.

75. РГАСПИ. - Ф. 17 «ЦК ВКП(б)» . - Оп. 125. - Д.241 «Проекты постановлений ЦК ВКП(б), СНК СССР и ГОКО, телеграммы, записки, справки Управления пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) и отдела кинематографии по письмам ЦК КП(б)У, Таджикистана, Эстонии, Северо-Осетинского обкома партии, Комитета по делам кинематографии, Совизинторг кино, ВОКСа, бойцов и командиров Красной Армии по вопросам кино: об улучшении кинообслуживания населения, об изготовлении передвижных киноустановок для освобожденных городов и районов, о работе, восстановлении и реэвакуации киностудий, об обслуживании детей и подростков театрами и кино, об улучшении пр-ва киноплёнки и киноаппаратуры, о театре, кинотеатре, о цветной фотографии, о кинопрокате «Разгром немецких войск под Москвой», о налаживании киносвязей с зарубежными странами и др.» . – 175 л.

76. РГАСПИ. - Ф. 17 «ЦК ВКП(б)» . - Оп. 125. - Д.242 «Проект постановления ЦК ВКП(б), записки и справки отдела пропаганды и руководителей подгрупп о состоянии и мерах улучшения пропаганды и культурно-просветительской работы на местах: в Азербайджане, Белоруссии, Казахстане, Таджикистане, в Бурят-Монголии, Крыму, Северо-Осетинской и Татарской ССР, о постановке антирелигиозной пропаганды; информация о вопросах, задаваемых населением районов, освобожденных от немецко-фашистских захватчиков». - 207 л.

77. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». – Оп.125. –Д. 251 «Письма ЦК КП(б) Белоруссии, Украины, Саратовского обкома партии, ГлавПУРККА, разведывательного Управления генштаба КА, МИД, НКГБ, немецкие трофейные документы и др. о советской контрпропаганде, о постановке немецкой агитации и пропаганды, о провокационной сути немецких листовок, о приказе Гитлера по усилению антисоветской агитации, об идее т.н. «германского социализма», о политико-моральном состоянии немецкой армии, об отношении к населению на оккупированной территории, о «добровольцах» в немецкой армии, об украинский националистах, об антисоветской фашистской пропаганде от имени «партии белорусской независимости» и по др. вопросам». – 154 л.

78. РГАСПИ. – Ф. 17 «ЦК ВКП(б)». - Оп. 125. – Д. 253 «Сводки, информации, донесения и переводы трофейных документов о планах и политике немецких, румынских и финских оккупантов в отношении советских людей, о режиме, установленном ими в оккупированных областях: в г. Запорожье, в некоторых районах Украины, в Олонецком р-не Карелии и др.; о проведении аграрного порядка в 1943 г., о гонении на науку в Эстонии, об обращении с населением и т.д. с препроводительными письмами ГлавПУРККА» - 184 л.

79. РГАСПИ. – Ф. 17 «ЦК ВКП(б)». – Оп. 125. – Д. 313 «Справки отделов пропаганды и агитации, письма и записки ЦК КП(б)У, Советов по делам религиозных культов и по делам РПЦ при СНК СССР по вопросам

естественнонаучной пропаганды, о состоянии и деятельности православной Русской Церкви, об активизации духовенства и верующих религиозных культов, о работе по разложению униатской церкви и о Греко-католической церкви в Западной Украине, о статье «С крестом или ножом», помещенной в газетах западных областей Украины, о сборнике материалов съездов мусульман и по др. вопросам». – 193 л.

80. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». – Оп.125. – Д.322 «Письма, справки, аннотации и обзоры Глав ПУРККА и генштаба Красной Армии, переводы немецких трофейных документов, протоколов, опросов военнопленных немцев и др. документы по вопросам постановки немецко-фашистской пропаганды; листовки, брошюры, приказы, статьи, обращения, речи, воззвания немецко-фашистских руководителей об усилении политработы в германской армии, о политико-моральном состоянии армии и населения Германии, о работе среди оккупированного населения, о деятельности фашистской организации «Вервольф» и по др. вопросам». – 134 л.

81. РГАСПИ. – Ф.17 «ЦК ВКП(б)». – Оп.125. – Д.339 «Документальные и печатные материалы о деятельности украинских националистов на территории Украинской ССР в период немецкой оккупации спрепроводительным письмом ГлавПУРККА; очерк идеологическо-политических основ украинского национализма «Идея и чин» Максима Орлика». – 54 л.

82. РГАСПИ. – Ф.69 «Центральный штаб партизанского движения». – Оп.1. – Д.1027 «Распоряжения, планы работы разведотдела, докладные записки, донесения, справки ЦШПД и Украинского ШПД о разведке, о неучтенных партизанских отрядах, об антифашистском сопротивлении на Украине, в Молдавии, в Польше, о положении на оккупированной территории Украины, о деятельности националистов, по разложению изменнических формирований, об оборонительных сооружениях, гарнизонах и полицейских частях противника и др.» – 172 л.

83. РГАСПИ. – Ф.69 «Центральный штаб партизанского движения». – Оп.1. – Д.1028 «Разведывательные сводки №№ 7-8, 1-15, 18-33 Украинского ШПД». – 84 л.

84. РГАСПИ. – Ф.69 «Центральный штаб партизанского движения». – Оп.1. - Д. 1175 «Фашистские пропагандистские брошюры с клеветой на советскую действительность». – 164 л.

85. РГАСПИ. – Ф.69 «Центральный штаб партизанского движения». – Оп. 1. – Д. 1182 «Плакаты оккупационных властей о борьбе с партизанами, о становлении «нового порядка», о мощи германской армии и др.» – 22 л.

86. РГАСПИ. – Ф.69 «Центральный штаб партизанского движения».. – Оп. 1. – Д.1183 «Плакаты и листовки оккупационных властей, изданные немцами для населения оккупированной территории». – 16 л.

87. РГАСПИ. – Ф.89 «Ярославский Емельян Михайлович». – Оп. 4. – Д.83 «Ярославский Е.М. Статья «Об антирелигиозной работе в западных областях Украины и Белоруссии». – 2 л.

88. РГАСПИ. – Ф.89 «Ярославский Емельян Михайлович». – Оп. 4. – Д. 92 «Статья «Почему религиозные люди против Гитлера?» (подлинник с правками и подписью автора). – 15 л.

89. РГАСПИ. – Ф.89 «Ярославский Емельян Михайлович». – Оп. 4. – Д. 93 «Ярославский Е.М. Доклад об отношении религиозных организаций и церковных служителей к нападению гитлеровской Германии на СССР». – 4 л.

90. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади України) – Ф.КМФ-8 «Коллекция документов немецко-фашистских административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях». – Оп.1. – Спр.77. – Арк.16-17.

91. ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8 «Коллекция документов немецко-фашистских административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях (немецкие армейские группы и их тыловые охранные

подразделения на оккупированных восточных территориях». – Оп.2. – Спр.189 «Приложение к журналу боевых действий: материал «Совещания в имперском министерстве по управлению занятыми восточными областями 18 декабря 1942 г.» с участием Рока, Шенкендорфа, полковника Гиллхаузена, генерала Кестринга и др. По вопросу отношения к местному населению». – 23 арк.

92. ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8 «Коллекция документов немецко-фашистских административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях (немецкие армейские группы и их тыловые охранные подразделения на оккупированных восточных территориях». – Оп.2. – Спр.227. – «Месячные отчеты командующего корпусом безопасности и начальника тылового района «Юг» за август-сентябрь 1943 г. О политическом положении, управлении и состоянии пропаганды на оккупированной территории юга Украины». – 46 арк.

93. ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8 «Коллекция документов немецко-фашистских административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях (немецкие армейские группы и их тыловые охранные подразделения на оккупированных восточных территориях». – Оп.2. – Спр. 296 «Приказы и указания Верховного командования немецких вооруженных сил, а также письмо Розенберга рейхкомиссару Украины Эриху Коху от 14 декабря 1942 г. об использовании украинского вопроса в целях пропаганды, о «националистической русской рабочей партии». – 15 арк.

94. ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8 «Коллекция документов немецко-фашистских административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях (немецкие армейские группы и их тыловые охранные подразделения на оккупированных восточных территориях». – Оп.2. – Спр.339 «Приложение к журналу боевых действий: схема организационного

построения района; доклады коменданта района о политическом положении, состоянии пропаганды, службы безопасности и боевых операциях против партизан за июнь-июль 1943 г.». – 114 арк.

95. ЦДАВО України. – Ф.КМФ-8 «Коллекция документов немецко-фашистских административных учреждений, армейских групп и их тыловых охранных подразделений, действовавших на оккупированных восточных территориях (немецкие армейские группы и их тыловые охранные подразделения на оккупированных восточных территориях». – Оп.2. – Спр.477 «Доклады отдела пропаганды о состоянии немецкой пропаганды на оккупированной территории с приложением карты Украины и обозначением городов, в которых функционируют театры, библиотеки, кино, издаются газеты по состоянию на 1 сентября 1942 г.». – 19 арк.

96. ЦДАВО України. – Ф. 16 «Народний комісаріат Освіти УРСР, управління музеями (м.Харків)». – Оп. 11. – Спр. 492 «Стенограма лекції для екскурсії по Дніпропетровському антирелігійному музею». – 41 арк.т

97. ЦДАВО України. – Ф. 16 «Народний комісаріат Освіти УРСР, управління музеями (м.Харків)». – Оп. 11. – Спр. 497 «Експозиційні розробки по темах «Перемога соціалізму в СРСР і відхід трудящих від релігії» та «Комуністичне виховання і завдання антирелігійної пропаганди». – 9 арк.

98. ЦДАВО України. – Ф. 166 «Наркомпрос (г.Харьков)». – Оп. 11. – Спр. 469 «Сведения об обследовании состояния работы центрального антирелигиозного музея УССР». – 9 арк.

99. ЦДАВО України. – Ф.3206 «Рейхскомиссариат Украины». – Оп. 2. – Спр.65 «Переписка с фирмой «Укираина-фильм» и с центральным обществом фильмов Востока о присылке новых фильмов в рейхскомиссариат Украины и об использовании советских фильмов в качестве сырья». – 59 арк.

100. ЦДАВО України. – Ф.3206 «Рейхскомиссариат Украины». – Оп. 1. – Спр. 74 «Программа постановок театров. Украинские песни». – 25 арк.

101. ЦДАВО України. – Ф.3833 «Краєвий провід ОУН». – Оп.1. – Спр.66 «Звернення митрополита Шептицького, єпископів Холмського і

Житомирського, Генеральної округи до українського населення у зв'язку з нападом Німеччини на Радянський Союз». – 12 арк.

102. ЦДАВО України. – Ф.3833 «Краєвий провід ОУН». – Оп.1. – Спр.90 «Відомості про співпрацю духовенства православної Церкви в Галичині з представниками німецького уряду і організацією українських націоналістів». – 19 арк.

103. ЦДАВО України. – Ф.4648 «Рада у справах РПЦ при РНК УРСР».. – Оп.1. – Спр.1 «Сведения о наличии монастырей и списки монахов и монахинь по Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1944 г. Т.1». – 199 арк.

104. ЦДАВО України. – Ф.4648 «Рада у справах РПЦ при РНК УРСР». – Оп.1. – Спр.2 «Списки действующих православных церквей и духовенства на территории Украинской ССР по состоянию на 1 ноября 1944 г. Т.1». – 199 арк.

105. ЦДАВО України. – Ф.4648 «Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по УССР». – Оп. 2. – Спр.5 «Справка о дислоцировании секты евангельских христиан баптистов в г. Киеве за 1945 г.». – 3 арк.

106. ЦДАВО України. – Ф.4648 «Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по УССР». – Оп. 2. – Спр.14 «Докладные записки областных Уполномоченных Совета о религиозной обстановке, процессах и явлениях, происходящих в областях УССР за 1946 г.». – 23 арк.

107. ЦДАВО України. – Ф.4648 «Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по УССР». – Оп.4. – Спр.4 «Сведения и справки о наличии монастырей и костелов и о движении верующих по областях УССР за 1945 г.» - 65 арк.

108. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф.1 «ЦК КП України». – Оп.20. – Спр.7099 «Докладные записки, справки, информации Украины по делам искусства при

СНК УССР, Украинфильма в ЦК КП(б)У, переписка СНК УССР с профсоюзными органами, работниками искусства по вопросам подготовки кинофильмов, постановки спектаклей, строительстве театров, клубов, организации выставок, присвоении почетных званий, о гастрольных поездках. Справки, информации о работе Радиокomiteта УССР». – 116 арк.

109. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП України». – Оп. 20. – Спр.7105 «Справки и специальные сообщения партийных и административных органов ЦК КП(б)У о наличии на Украине церквей и молитвенных домов, их закрытии, о работе отделов культуры при исполкомах, первом номере газеты «Безбожник», состоянии антирелигиозной пропаганды на местах; временное положение о ячейках союза воинствующих безбожников Украины, заявления священнослужителей во ВЦИК Украины». – 39 арк.

110. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП України». – Оп. 20. – Спр. 7163 «Докладные записки о предварительных итогах переписи населения Украины. Письма ЦК КП(б)У обкомам партии о проведении проверки правильности переписи населения». – 120 арк.

111. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП України». – Оп. 20. – Спр.7455 «Стенограмма совещания зав. Отделами агитации и пропаганды райкомов и горкомов КП(б)У Станиславской области по вопросам проведения пропагандистской и агитационной работы». – 9 арк.

112. ЦДАГО України. – Ф.1«ЦК КП України». – Оп.20. – Спр.7519 «Докладная записка редактора газеты «Дас Найс Дорф», справки и другие документы антирелигиозных комиссий при окружках КП(б)У по вопросам религиозного движения». – 9 арк.

113. ЦДАГО України. – Ф.1«ЦК КП України». – Оп. 20. – Спр. 7534 «Листовки, письма, воззвания, стихотворения антисоветского характера». – 34 арк.

114. ЦДАГО України. – Ф.1«ЦК КП України». – Оп. 20. – Спр. 7163 «Докладные записки, статистические данные Украинского народно-хозяйственного учета УССР в ЦК КП(б)У о предварительных итогах

переписи населения Украины. Письма ЦК КП(б)У обкомам партии о проведении проверки правильности переписи населения». – 120 арк.

115. ЦДАГО України. – Ф. 1 «ЦК КП Украины, особый сектор (документы о подпольно-партизанском движении на Украине в период ВОВ)». – Оп. 22. – Спр. 10 «Отчеты, информации, докладные записки секретарей подпольных обкомов КП(б)У Винницкой, Ворошиловградской, Каменец-Подольской, Сталинской, Харьковской, Черниговской областей и руководителя подпольной организации г. Черкассы Киевской обл. в ЦК КП(б)У о состоянии и деятельности подпольных партийных организаций, партизанских отрядов, немецко-фашистском режиме на временно оккупированной территории 17 ноября 1941 – 18 января 1944 г». – 196 арк.

116. ЦДАГО України. – Ф. 1 «ЦК КП Украины, особый сектор (документы о подпольно-партизанском движении на Украине в период ВОВ)». – Оп. 22. – Спр. 24 «Докладные записки ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ в ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У о деятельности подпольной комсомольской Организации «Молодая гвардия» г. Краснодона Ворошиловградской области. Постановление ЦК ЛКСМУ о популяризации героических дел комсомольской Организации «Молодая гвардия» и увековечивании памяти погибших молодогвардейцев. 31 июля 1943 – 13 октября 1943». – 36 арк.

117. ЦДАГО України. – Ф. 1 «ЦК КП Украины, особый сектор (документы о подпольно-партизанском движении на Украине в период ВОВ)». – Оп. 22. – Спр. 32 «Докладные записки, справки, письма УШПД в ЦК КП(б)У о состоянии мостов и переправ через реки на территории УССР, оборонительных рубежах противника, обстановке в р-не Чернигова, Бахмача и др., тактике немецко-фашистских оккупантов по борьбе с партизанами, об организации управления и режиме фашистов на временно оккупированной территории Украины. Тексты переводов с трофейных документов о боевых действиях партизан. 3 декабря 1942 – 6 декабря 1944». – 176 арк.

118. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины, особый сектор (документы о подпольно-партизанском движении на Украине в период

ВОВ)». – Оп. 22. – Спр. 52 «Стенограмма сообщения командования Чернигово-Волынского партизанского соединения в ЦК КП(б)У о положении на территории временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками, состоянии партизанских отрядов и вопросах, связанных с дальнейшим развитием партизанского движения. (оригинал). 19 ноября 1942 – 26 ноября 1942 г.» – 51 арк.

119. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины, особый сектор (документы о подпольно-партизанском движении на Украине в период ВОВ)». – Оп. 22. – Спр. 61 «Докладные записки писателя Н.Шеремет и лектора ЦК КП(б)У К.К.Дубины в ЦК КП(б)У о их пребывании в партизанских соединениях под командованием А.Ф.Федорова, Н.А.Сабурова и впечатлениях о политико-моральном состоянии партизан, партийно-политической работе в отрядах, фашистском режиме, действиях украинских буржуазных националистов и др. вопросам. 13 мая – сентябрь 1943 г.» – 94 арк.

120. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины, особый сектор (документы о подпольно-партизанском движении на Украине в период ВОВ)». - Оп. 22. – Спр. 75 «Докладные записки, справки, спецсообщения, разведсводки УШПД, командиров партизанских соединений о деятельности украинских буржуазных националистов, их соглашениях с фашистами, враждебных действиях «РОА», польских национальных организациях и др. – 9 января 1943 – 10 мая 1944 г.» — 75 арк.

121. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины, особый сектор (документы о подпольно-партизанском движении на Украине в период ВОВ)». – Оп. 22. - Спр. 87 «Отчеты, планы работ оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У по руководству подпольными партийными организациями. План направления партработников, связников ЦК КП(б)У и парторганизаторов на подпольную работу в р-ны Украины, временно захваченные немецко-фашистскими войсками. Справки оргинструкторского отдела ЦК КП(б)У о настроениях населения районов Украины, временно захваченных немецко-

фашистскими войсками, оккупационном режиме и др. вопросам. – 25 апреля 1942- апрель 1944». – 112 арк.

122. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины, особый сектор (документы о подпольно-партизанском движении на Украине в период ВОВ)». – Оп. 22. – Спр. 95 «Справки отдела агитации и пропаганды ЦК КП(б)У о газетах и листовках, издававшихся для населения оккупированных районов Украины и партизанских отрядов. Информационные листы, план работ и группы отдела агитпропа ЦК КП(б)У по работе среди населения оккупированных районов Украины. Тематические планы основных радиопередач по радиостанциям «Радянська Україна» и «Партизанка» сентябрь 1942 – 1943». – 52 арк.

123. ЦДАГО України. – Ф. 1 «ЦК КП Украины, особый сектор (документы о подпольно-партизанском движении на Украине в период ВОВ)». – Оп. 22. – Спр. 123 «Разведывательные, оперативные сводки, информация, сообщения УШПД, связных разведчиков в оргинструкторский отдел ЦК КП(б)У о политическом и экономическом положении на территории Украины, оккупированной немецко-фашистскими захватчиками, боевой деятельности партизанских отрядов, усилении борьбы населения против оккупантов, оккупационном режиме, расположении и передвижении воинских частей противника и другим вопросам. 14 сентября 1942 - 20 января 1943 г.» – 192 арк.

124. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП(б)У, секретная часть». – Оп.23 (ч.1). – Спр.17 «Обращение правительства Украинской ССР к украинскому народу, докладные записки, телеграммы по вопросам работы редакции фронтовой газеты «За Радянсьнку Україну» и политико-воспитательной работы среди населения прифронтовой полосы. 6 июня 1941 – 18 октября 1942 г.» – 32 арк.

125. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП(б)У, особый сектор, секретная часть». – Оп. 23. – Спр. 67 «Проекты постановлений ЦК КП(б)У, справки и переписка по вопросам издания газет, журналов и работы издательств. 30 января 1942 – декабрь 1942 г.» - 100 арк.

126. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины». – Оп.23. – Спр.86 «Циркулярные письма ЦК ВКП(б), докладные записки и переписка по вопросам недостатков в лекционной пропаганде, состоянии агитмассовой работы и проведения второго антифашистского митинга». – 68 арк.

127. ЦДАГО України. - Ф.1 «ЦК КП(б)У, особый сектор». - Оп. 23. - Спр.90 «Докладная записка, спецсообщения о деятельности сектантов и церковников в Харьковской области в период немецкой оккупации. 24 декабря 1942 – 21 мая 1943 гг.». – 58 арк.

128. ЦДАГО України. - Ф.1 «ЦК КП(б)У, особый сектор». - Оп. 23. - Спр. 94.

129. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины». – Оп.23. – Спр.115 «Разведсводка оперативной группы НКВД УССР о деятельности украинских националистов на территории временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками». – 63 арк.

130. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины». – Оп. 23. – Спр. 121. «Листовки, объявления. Приказы немецко-фашистских властей на территории Киева. 9 сентября – 12 декабря 1942 г.». – 35 арк.

131. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины». - Оп.23. – Спр. 124 «Разведсводки оперативной группы НКВД УССР на имя т. Хрущева о положении на оккупированной территории. 1 сентября – 20 октября 1942 г.». – 98 арк.

132. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины». - Оп.23. – Спр. 125 «Специальные сообщения о политических настроениях украинской интеллигенции, проживающей в г. Уфе». – 25 арк.

133. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины». - Оп.23. – Спр. 453 «Доклад т. Литвина о состоянии агитационно-пропагандистской работы в освобожденных районах Ворошиловградской и Харьковской областей». – 29 арк.

134. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины». – Оп. 23. – Спр. 523 «Докладные записки, спецсообщения Народного комиссара внутренних дел УССР о деятельности украинских националистов». – 56 арк.

135. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины». - Оп.23. – Спр. 527 «Докладные записки народного комиссара внутренних дел Украины об украинских националистах на территории Ровенской, Полтавской и Черниговской областей УССР». – 19 арк.

136. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины» . – Оп. 23. – Спр.533 «Обзор трофейных документов, иностранной печати и агентурных материалов». – 55 арк.

137. ЦДАГО України. – Ф. 1 «ЦК КП Украины». Оп. 23. – Спр. 684 «Отчет и информация о работе военного трибунала войск НКВД Украинского округа и работе верховного суда УССР». – 15 арк.

138. ЦДАГО України. – Ф. 1 «ЦК КП Украины». Оп. 23. – Спр. 685 «Информации о работе военного трибунала войск НКВД Украинского округа и работе верховного суда УССР». – 20 арк.

139. ЦДАГО України. – Ф.1 «ЦК КП Украины». – Оп.70. – Спр. 110 «Описи и стенограммы по оккупационному режиму в г. Харькове правительственной комиссии по составлению хроники Великой Отечественной войны» – 230 с.

140. ЦДАГО України. – Ф. 1 «ЦК КП Украины». – Оп. 70. – Спр. 422 «Закрытое письмо ЦК КП(б)У об усилении деятельности религиозных организаций на Украине». – 8 арк.

141. ЦДАГО України. – Ф.1«ЦК КП Украины». – Оп.23. – Спр.1063 «Справки, докладные записки, акты и другие материалы о размерах ущерба, причиненного немецко-фашистскими захватчиками и их злодеяния на территории Украины». – 217 арк.

142. ЦДАГО України. – Ф.57 «Коллекция документов по истории КПУ». – Оп. 4. – Спр. 97 «Копии доклада и выписок из политдонесений политотделов армий 1, 3, 4 украинских фронтов об агитационно-

пропагандистской работе в воинских частях в период наступательных боев и среди населения освобожденных районов от немецко-фашистских захватчиков. Сентябрь 1943 - 1 февраля 1945 г.». – 40 арк.

143. ЦДАГО України. – Ф.57 «Коллекция документов по истории коммунистической партии Украины». – Оп.4. – Спр. 106 «Доклад отдела политики рейхкомиссариата о поездке по городам Украины, освещающих политическое, экономическое, культурное состояние и настроения населения на территории Украины, временно оккупированной немецко-фашистскими захватчиками». – 8 арк.

144. ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.4. – Спр.132 «Сообщения и выписки из сообщения шефу охранной полици и службы безопасности о коммунистическом подполье и партизанском движении на временно оккупированной территории Украины, Латвии и Литвы...». - 100 арк.

145. ЦДАГО України. - Ф.62 «УШПД, разведывательный отдел». - Оп. 1. – Спр.183 «Докладные записки, справки и разведывательные сводки ЦШПД, НКВД УССР и УШПД о гитлеровском режиме на временно оккупированной территории Украины, мероприятиях противника по восстановлению промышленности, денежной системе и финансовой политике, религиозном движении, положении в Киеве и Киевской области, Полтаве, Сталинской области, Харькове и Харьковской области. 6 сентября 1942 – 31 декабря 1942 г.». – 245 арк.

146. ЦДАГО України. – Ф.166 «Комиссия по истории ВОВ при АН УССР». – Оп. 2. – Спр.73 «Копия стенограммы беседы с Крипьякевичем И.П. об оккупационном режиме на Украине». – 14 арк.

147. ЦДАГО України. – Ф.166 «Комиссия по истории ВОВ при АН УССР». – Оп. 2. – Спр.277 «Копия стенограммы беседы с аспирантом Львовского университета Пьясецкой Н.Ю». – 30 с.

148. ЦДАГО України. – Ф.166 «Комиссия по истории ВОВ при АН УССР». – Оп. 3. – Спр. 246 «Копии стенограмм бесед с гражданами об оккупационном режиме. Буквы Р-Я». – 140 арк.

149. ЦДАГО України. – Ф.166 «Комиссия по истории ВОВ при АН УССР». – Оп.3. – Спр. 253 «Воспоминания учащихся 10 класса вечерней школы № 4 Молотовского р-на г. Киева о периоде Отечественной войны». – 129 арк.

150. ЦДАГО України. – Ф.166. – Оп. 3. – Спр.300 «Объяснительная записка, акты, справки ведомости по эвакуации свиновхоза «Перебудова» Полтавской обл. Приказ наркомату о зерновых и животноводческих поставках, об утверждении отчета». – 239 с.

II. Збірки документів і матеріалів

151. Большевистская печать. Сб. мат-лов / Сост. Б.В.Яковлев. – М.: Политиздат, 1940. – 472 с.

152. Борьба Украины с польским владычеством и присоединение ее к России. Материалы и документы / С. Ф. Калашникова. - М.: Б. и., 1939.

153. В тисках идеологии: Антол. лит.-полит. Документов, 1917-1927 гг. / Сост. К. Аймермахер. – М.: Книжная палата, 1992. – 511 с.

154. В тылу врага. Листовки партийных организаций и партизан периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / Под ред. С.М.Кляцкина. – М.: Госполитиздат, 1962. – 344 с.

155. Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б), ВЧК – ОГПУ – НКВД о культурной политике. 1917-1953 / Под. ред. акад. А.Н.Яковлева. – М.: Международный фонд «Демократия», 1999. – 872 с.

156. Вторая сессия Верховного Совета СССР. 10-21 августа 1938 г. Стенографический отчет. – М.: Б.и., 1938. – 815 с.

157. Дашичев В.И. Банкротство стратегии германського фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы / Отв. ред. А.М. Самсонов. Т.1-2. – М.: Наука, 1973. - Т.1. Подготовка и развертывание нацистской агрессии в Европе. 1933-1941. – М.: Наука, 1973. – 766 с.

158. Дашичев В.И. Стратегия Гитлера – путь к катастрофе, 1933-1945: ист. очерки, док. и материалы: в 4 т. / В.И. Дашичев; Ин-т междунар. эконоом, и полит, исслед. - М.: Наука, 2005. – Т.3.: Банкротство наступательной стратегии в войне против СССР, 1941-1943. – 2005. – 607 с.

159. Десятый съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи 11-12 апреля 1936 г.: Стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1936. – Т.1. – С.486 с.

160. Директивы ВКП(б) и постановления Советского правительства о народном образовании. Сборник документов. 1917-1947 гг. / Сост. Канд. Пед. Наук. Н.И.Болдырев. Вып.1 – М.-Л.: Изд-во пед. Наук РСФСР, 13-я тип. Треста «Полиграфкнига» в Мск., 1947. – 320 с.

161. Документ, що викриває плани німецько-фашистських окупантів / Публ. В.С.Ковалю // Укр. іст. журн. – 1971. – № 6. – С.117-123.

162. Документы обвиняют. Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. Вып. II / Чрезвычайная государственная комиссия по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников. – Б.м.: ОГИЗ, Гос. изд-во политической лит-ры, 1945. – 392 с.

163. Документи про боротьбу трудящих Західної України за возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі // Архіви України. – 1989. – № 4.

164. Звернення до населення окупованих районів України. – Б.м.: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. – 15 с.

165. Из архивов третьего рейха // Наука и религия. – 1995. № 2. – С.3-7.

166. Из истории кино. Материалы и документы / Акад. Наук СССР, Ин-т истории искусств. – М.: Изд-во АН СССР, 1958.

167. Из Приказа Начальника ГПУКА от 10 декабря 1941 года // Родина. – 1991. – № 6-7. – С. 75-76.

168. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. 1917-1993 / Отв. сост. Т.М.Горяева. - М.: РОССПЭН, 1997. - 672 с.

169. История советской радиожурналистики: Документы. Тексты. Воспоминания. 1917-1945 / Отв. сост. Т.М.Горяева. - М.: Изд-во МГУ, 1991. - 440 с.

170. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / В.Юрчук. - К.: Політвидав України, 1986. - 264 с.

171. Історія української культури: Зб. матеріалів і документів / Упоряд. Б.І. Білик та ін. - К.: Вища шк., 2000. - 607 с.

172. Київ у дні нацистської навали за документами радянських спецслужб / Упоряд. Т.В.Вронська, А.В.Кентій, С.Акокін, О.Є.Лисенко, Г.В.Смирнов. - К.-Львів: Б.в., 2003. - 256 с.

173. Конституция Союза ССР и Конституции Союзных республик. - М.: Юриздат, 1938. - 276 с.

174. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів (1942-1943) / В.Косик. - Львів, 1999. - Т.3. - С.303.

175. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У п'яти томах. Вид. 7. - К.: Політвидав України, 1978 - 1980. - Т.3. - К., 1979.

176. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1899-1986). - М., 1985. - Т.7: 1938-1945. - 9-е изд., испр. и доп. - М.: Политиздат, 1985. - 574 с.

177. КПСС о культуре, просвещении и науке [Текст]: Сб. документов / Сост. В.С.Викторов и др. - М.: Политиздат, 1963. - 551 с.

178. КПСС о средствах массовой информации и пропаганды. Сборник. - 2-е изд, доп. - М.: Политиздат, 1987. - 607 с.

179. Кризис снабжения 1939-1941 гг. в письмах советских людей / Публ. Е.Осокиной // Вопросы истории. – 1996. – № 1. – С.3-23.

180. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Зб. док.: В 2 т. / Центральний держ. архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. - К. : Держполітвидав УРСР, 1960. Том 2 (Червень 1941-1960 рр.) / Ред. кол. О.В.Килимник та ін. – К.: Державне вид-во політ. літ-ри, 1961. – 664 с.

181. Культурне життя в Україні. Західні землі [Текст]: документи і матеріали / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. - К. : Наук. думка, 1995. - Т.1: 1939-1953 / упоряд. Т. Галайчак [та ін.]. - К. : Наук. думка, 1995. - 749 с.

182. Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 192 с.

183. Культурні процеси в Україні. Західні землі. [Текст]: документи і матеріали / НАН України, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича. - К. : Наук. думка, 1995. - Т.2: 1953-1989 / упоряд. Т. Галайчак [та ін.]. - К. : Наук. думка, 1995. - 749 с.

184. Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни / Упоряд. П.І.Денисенко (голова) та ін. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1969. – 339 с.

185. Літопис Української Повстанської армії: У 32 т. / Відп. ред. Є. Тендера; Співред. П.Потічний. – Торонто, 1977-2002.

186. Мартирологія українських церков. Документи, матеріали. У 4-х томах. – Торонто-Балтимор, 1985-1987.

187. Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917-1973 гг. – М.: «Педагогика», 1974. – 559 с.

188. Національні процеси в Україні: історія і сучасність [Текст]: документи і матеріали: Довідник: У 2 ч. / Ред. В. Ф. Панібудьласка. - К.:

Вища школа, 1997. - Ч. 2 / Упоряд. І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка. - [Б. м.]: [б.в.], 1997. - 704 с.

189. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів / Упоряд. А.А.Батюк та ін. – К.: Держвидав. політ. літ-ри УРСР, 1963. – 488 с.

190. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник материалов. В 7-ми т. / Под общ. ред. Р.А.Руденко. – Т.7. Заключительные речи главных обвинителей. Последние слова подсудимых. Приговор / Сост. Г.Н.Александров и др. – М.: Госюриздат, 1961. – 760 с.

191. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – М.: Политиздат, 1977. – 144 с.

192. Оглашению подлежит: СССР-Германия. 1939-1941. Документы и материалы. – М., 1991. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 18 травня]. – Доступний з <http://lib.meta.ua/book/3737/>

193. Партия о кино. Сб. материалов / Под ред. Н.А.Лебедева. – 2-е изд. – М.: Госкиноиздат, 1939. – 144 с.

194. Первые дни войны: эвакуация (по материалам «особых папок» Политбюро ЦК ВКП(б) // Отечественные архивы. – 1995. – № 2. – С.29.

195. По агентурным данным ... (о политических настроениях советских писателей) // Родина. – 1992. – С.92-96.

196. Политическое руководство Украины. 1938-1989. Документы советской истории / Сост. В.Ю.Васильев и др. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с. (Серия «Документы советской истории»).

197. Постановление ЦК ВКП(б) и СНК СССР «О порядке вывоза и размещения людских контингентов и ценного имущества» от 27 июня 1941 г. // Отечественные архивы. – 1995. – № 2. – С.29.

198. Правда о религии в России. – Б.М.: Изд-во Московской патриархии, 1942. – 458 с.

199. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941 – 1944 гг.) / Сост. Г.Ф.Заставенко и др. 3-е издание. – М.: Экономика, 1985. – 325 с.

200. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы / Под ред. и с предисл. П.А. Жилина. – М.: Воениздат, 1987. – 301 с.

201. Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б) [1900-1939]. – М.: Б.и., 1941.

202. Пятнадцатый съезд КП(б)У. Киев. 13-17 мая 1940 г. Резолюции съезда по отчетному докладу ЦК КП(б)У // Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.: В 2-х т. / Редкол.: В.И.Юрчук (предс.) и др. – К.: Изд-во Политической литературы Украины, 1976. - Т.1. 1918-1941. - С.75.

203. Радянські органи державної безпеки у 1939 - червні 1941 р. Документи ГДА СБ України / Упоряд. В.Даниленко, С.Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1310 с.

204. Религиозные организации в СССР в годы Великой Отечественной войны (1943-1945 гг.) // Отечественные архивы. – 1995. – № 3. – С.41-70.

205. Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938-1943 гг.) // Отечественные архивы. – 1995. – №2. – С.37-67.

206. Русская Православная Церковь в советское время (1917-1991): Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью. В 2-х кн. / Пер. с нем. / Сост. Г.Штриккер. – М.: Пропилеи, 1995. – Кн.1. – 399 с.

207. Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война. Сборник церковных документов. – Б.м.: Изд-во Московской патриархии, 1943. – 100 с.

208. Русская Православная Церковь и коммунистическое государство. 1917-1941: Документы и фотоматериалы / Сост. А.С.Масальская и др. – М.: Библиейско-богословский ин-т св. Апостола Андрея, 1996. – 328 с.

209. Русский архив: Великая Отечественная. Сборник / Ин-т воен. истории М-ва обороны РФ, Рос. гос. воен. арх. / Сост. А.П.Аристов и др.; Под общ. ред. В.А.Золотарева. – М.: ТЕРРА. – Т.17-6 (1-2): Главные политические органы Вооруженных сил СССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Документы и материалы. – М., 1996. – 672 с.

210. Русский архив: Великая Отечественная. Сборник / Ин-т воен. истории М-ва обороны РФ, Рос. гос. воен. арх. / Сост. А.П.Аристов и др.; Под общ. ред. В.А.Золотарева. – М.: ТЕРРА. - Т.13 (2-2): Приказы народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941 г. – 1942 г. – М., 1997. – 446 с.

211. Русский архив: Великая Отечественная. Сборник / Ин-т воен. истории М-ва обороны РФ, Рос. гос. воен. арх. / Сост. А.П.Аристов и др.; Под общ. ред. В.А.Золотарева. – М.: ТЕРРА. - Т.20(9). Партизанское движение в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Документы и материалы. – М., 1999. – 672 с.

212. Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических республик. – М.: Упр. делами СНК СССР. – 1940. – № 16. – Ст.385.

213. Собрание постановлений и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических республик. – М.: Упр. делами СНК СССР. – 1940. – № 18. – Ст. 438.

214. «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / Сост. В.И.Дашичев, под. ред. Н.Г.Павленко. – М.: Наука, 1967. – 752 с.

215. Советская культура в реконструктивный период, 1928-1941 / Отв. Ред. Ким М.П.; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1988. – 603 с.

216. Советская повседневность и массовое сознание. 1939-1945 / Сост. А.Я.Лившин, И.Б.Орлов. – М.: РОССПЭН, 2003. – С.472 с.

217. Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: «коммуникация убеждения» и мобилизационные механизмы / Авторы-составители А.Я.Лившин, И.Б.Орлов. – М.: РОССПЭН, 2007. – 806 с.

218. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР. 1939-1979. Збірник документів і матеріалів / Відп. ред Д.А Яремчук. – К.Наукова думка, 1980. – 548 с.

219. СС в действии. Документы о преступлениях СС / Пер. с нем.; Под ред. М.Ю.Рагинского. – М.: Прогресс, 1968. – 624 с.

220. Сталин И.В. О задачах хозяйственников. Речь на первой Всесоюзной конференции работников социалистической промышленности 4 февраля 1931 г. / И.В.Сталин // Сочинения. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 8 грудня]. – Доступний з: <http://www.petrograd.biz/stalin/13-18.php>

221. Сталин И.В. О проекте Конституции Союза ССР. Доклад на Чрезвычайном VIII Всесоюзном съезде Советов / И.В.Сталин // Сочинения. – Ел. ресурс: [Цит. 2008, 15 серпня]. – Доступний з: <http://www.petrograd.biz/stalin/14-21.php>.

222. Сталин И.В. Организационный отчет ЦК РКП(б) 17 апреля 1923 г. / И.В.Сталин // Сочинения. – Ел. ресурс: [Цит. 2008, 15 серпня]. – Доступний з: <http://www.petrograd.biz/stalin/5-2.php>

223. Сталин И.В. Отчетный доклад на XVIII съезде о работе ЦК ВКП(б) 10 марта 1939 г. / И.В.Сталин // Сочинения. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 8 грудня]. – Доступний з: <http://www.petrograd.biz/stalin/14-27.php>.

224. Сталин И.В. Речь на первом Всесоюзном съезде колхозников-ударников. 19 февраля 1933 года / И.В.Сталин // Сочинения. – Ел. ресурс: [Цит. 2008, 15 серпня]. – Доступний з: <http://www.petrograd.biz/stalin/13-44.php>.

225. Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР 1939-1989. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1989. – 456 с.

226. Счастье литературы: Государство и писатели. 1925-1938 гг. Документы / Сост. Д.П.Бабиченко. – М.: РОССПЭН, 1997. – 319 с.

227. Третий рейх и православная церковь / Документы из одного архива / Публикация Н.С. Яковлевой // Наука и религия. – 1995. – № 5. – С. 23-25.

228. Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів (1942-1943). Т.1 / Упоряд. В.М.Косика. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський держ. Ун-т ім. І.Франка; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1997. – 382 с.

229. Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів (1942-1943). Т.3 / Упоряд. В.М.Косика. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України; Львівський держ. Ун-т ім. І.Франка; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1999. – 384 с.

230. Шептицький А. Як будувати рідну хату? Декрет Львівського Архиепального Собору 1942 року до духовенства (грудень 1941 р.) / А.Шептицький // Українська греко-католицька церква в Севастополі. – Ел. ресурс: [Цит. 2007, 15 грудня]. – Доступний з: <http://www.ugcc.ukrlife.org/sheptycky1.html>.

231. Шкаровский М.В. Политика Третьенр Рейха по отношению к Русской Православной Церкви в свете архивных материалов. Сб. документов / М.В.Шкаровский. – М.: Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, Общество любителей церковной истории, 2003. – 366 с.

232. Ямпольский В. «... Уничтожить Россию весной 1941 г.» (А.Гитлер 31 июля 1940 года): Документы спецслужб СССР и Германии 1937-1945 гг. / В.Ямпольский. - Ел. ресурс: [Цит. 2009, 8 грудня]. – Доступний з: <http://www.bbbook.ru/modules.php?name=News&file=article&sid=4075>

III. Статистичні матеріали

233. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов / В.Б.Жиромская, Ю.А.Поляков. – М.: РОССПЭН, 2007. – 320 с.

234. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги / Сост. Ю.А.Поляков и др. – М.: Наука, 1992. – 254 с.
235. Достижения советской власти за 40 лет в цифрах. Статистический сборник. – М.: Госстатиздат, 1957. – 370 с.
236. Достижения советской власти за 40 лет в цифрах. Статистический сборник. – М.: Гос. стат. изд-во, 1957. – 370 с.
237. Народное образование, наука и культура в СССР. Статистический сборник / ЦСУ при Совете Министров СССР. – М.: «Статистика», 1977. – 448 с.
238. Народное хозяйство СССР в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. Статистический сборник. - М.: Информационно-издательский центр, 1990. - Ел. ресурс: [Цит. 2007, 15 грудня]. – Доступний з: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/ NIT_EKO/ Nit_eko.html.
239. Народное хозяйство СССР за 60 лет: Юбилейный статистический ежегодник. – М.: Статистика, 1977. – 710 с.
240. Народное хозяйство Украинской ССР. Статистический ежегодник. – К 60-летию образования Союза Советских Социалистических республик. – К.: Техніка, 1982. – 383 с.
241. Народное хозяйство Украинской ССР. Юбилейный статистический ежегодник / Сост. Б.А.Сивко, .А.Пенто. – К.: Техніка, 1977. – С. 463 с.
242. Печать в СССР в 1939 году. Статистические материалы. 8-й год издания. – М.: Всесоюзная книжная палата, 1940. – 100 с.
243. Печать СССР за сорок лет. 1917-1957. Статистические материалы. – М.: Б.и., 1957. – 144 с.

IV. Матеріали засобів масової інформації

244. Безбожник. – 1939. – № 9-10.
245. Безбожник. – 1940. – 14 грудня.
246. Безбожник.– 1941. – 8 березня.
247. Безбожник. – 1941. – 15 березня.

248. Безбожник. – 1941. – 26 квітня.
249. Безбожник. – 1941. – № 5.
250. Большевик. – 1942. – № 16.
251. Відбудова (Костянтинівка). – 1942. – 26 листопада.
252. Ведомости Верховного Совета СССР.– 1941. – № 32.
253. Вісті ВУЦВК. – 1939. – 1 січня.
254. Донецкий вестник. – 1941. – 15 ноября.
255. Донецкий вестник. – 1942. – 30 августа.
256. Донецкий вестник. – 1942. – 5 апреля.
257. Донецкий вестник. – 1942. – 8 сентября.
258. Журнал Московской Патриархии. – 1944. – № 4.
259. Журнал Московской Патриархии. – 1944. – №11.
260. Журнал Московской Патриархии. – 1944. – №12.
261. Журнал Московской Патриархии. – 1944. – №2.
262. Журнал Московской Патриархии. – 1944. – №4.
263. Журнал Московской Патриархии. – 1944. – №8.
264. Журнал Московской Патриархии. – 1945. – №3.
265. Журнал Московской Патриархии. – 1945. – №4.
266. Известия. – 1941. – 24 июня.
267. Известия ЦИК СССР и ВЦИК. – 1934. – № 113.
268. Книга и пролетарская революция. – 1937. – № 11
269. Краматорська газета. – 1942. – 28 жовтня
270. Красная звезда. – 1939. – 6 апреля.
271. Красная звезда. – 1942. – 28 августа.
272. Крокодил. – 1941.- № 12.
273. Крокодил. – 1941. - № 29.
274. Крокодил. – 1943. - № 21.
275. Маріупольська газета. – 1941. – 18 листопада.
276. Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 1 листопада.
277. Нове життя (Ворошиловград). – 1942. – 23 серпня.

278. Нове життя (Ворошиловград). – 1943. – 1 січня.
279. Перець (Журнал сатири і гумору). – 1941. - № 3.
280. Перець. – 1941. – № 5.
281. Перець. – 1941. - № 6.
282. Перець. – 1941. - № 7.
283. Перець. – 1943. – №1.
284. Перець. – 1943. - № 2.
285. Перець. – 1943. - № 3.
286. Перець. – 1943. - № 4.
287. Перець. – 1943. - №5.
288. Перець. – 1943. - № 6.
289. Перець. – 1943. - № 7.
290. Перець. – 1943. - № 8.
291. Перець. – 1943. - № 9-10.
292. Перець. – 1943. - № 15-16.
293. Перець. – 1943. - № 19.
294. Перець. – 1943. - № 24.
295. Перець. – 1944. - № 1.
296. Перець. – 1944. - № 2-3.
297. Перець. – 1944. - № 4.
298. Перець. – 1944. - № 5-6.
299. Перець. - 1944. - № 8-9.
300. Перець. – 1944. - № 15-16
301. Перець. – 1944. - № 19.
302. Перець. - № 1944. - № 20-21.
303. Перець. - № 1944. - № 22.
304. Правда. – 1939. – 19 апреля.
305. Сніжняньський вісник. – 1942. – 24 грудня
306. Українська земля (Макиївка). - 1942. – 3 грудня.
307. Хлібороб (Волноваха). – 1942. – 1 серпня

308. Эхо Приазовья. – 1943. – 25 июня.

V. Наративні джерела

309. Бережков В. Годы дипломатической службы / В.Бережков. – М.: Международные отношения, 1972. – 367 с.

310. Боров Ю. История государства советского в преданиях и анекдотах: Изд. 1 / Соч. Юрия Борева; Независимая акад. эстетики и свобод. Искусств – М.: Фирма «РИПОЛ», 1995. – 250 с.

311. Боров Ю. Краткий курс истории XX века в анекдотах, частушках, байках, мемуарах по чужим воспоминаниям, легендах, преданиях и т.д. / Юрий Боров. – М.: Звонница МГ: Благотворит. фонд творч. молодежи в России, 1995. – 390 с.

312. Боров Ю. XX век в преданиях и анекдотах. В 6-ти т. Кн.1, 2. / Ю.Боров. – Харьков: Фолио; Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. - 381 с.

313. Боров Ю.Б. Сталиниада / Ю.Боров. – М.: КРПА «Олимп», 2003. – 461 с.

314. Бухарин Н. Азбука коммунизма: Популярное объяснение программы Российской коммунистической партии большевиков / Н.Бухарин, Е.Преображенский // Звезда и свастика: большевизм и русский фашизм / Ред.-сост. С.Кулешов. – М.: Изд. Центр «Терра», 1994. – С.5-272.

315. Величківський М. Сумні часи німецької окупації у 1941-1944 роках / М.Величківський // Визвольний шлях. – 1965. – №№ 4-7.

316. Вернадский В.И. Дневник 1938 г. // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т. Т.1. От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира / Под. общ. ред. Ю.Н.Афанасьева. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1997. – С.446-492.

317. Верт А. Россия в войне 1941-1945 / А.Верт / Авт. пер. с англ. – М.: Воениздат, 2001. – 664 с.

318. Вишневський В. Босоніж – по війні / В.Вишневський. – Харків: Курсор, 2006. – 183 с.

319. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. III. Спомини учасників / Ред. Є.Штендери // Літопис УПА. – Т.5. – Toronto, 1984.
320. Гитлер А. Майн Кампф / А.Гитлер. – Ел. Ресурс: [Цит. 2009, 8 грудня]. – Доступний з: http://www.hrono.info/libris/lib_g/meinkampf00.php
321. Глаголев О. За други своя / О.Глаголев // Людина і світ. – 2001. – № 5. – С.2-10.
322. Гойхберг М. До, во время и после войны. Записки старого доктора / М.Гойхберг // Радуга. – 1996. – № 9-10. – С.129-149.
323. Гонимая Русская церковь. Свидетельства иностранцев // Их страданиями очистится Русь [О мучениках церкви XX в.: Сборник] . – М.: Изд-во им. святителя Игнатия Ставропольского, 1996. – С.253-258.
324. Гончар О. Катарсис / О.Гончар. – К.: Український світ, 2000. – 135 с.
325. Гуменна Д. Хрещатий Яр. (Київ 1941-1943) [Текст] : роман-хроніка / Д. Гуменна; упоряд. О. Кучерук. - К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2001. - 406 с.
326. Дашко Г. Історія одного села: село Станків / Г.Дашко. – Львів: Б.в., 2005. – 384 с.
327. Довженко А. «Пишу, разлученный с народом моим» / А.Довженко // Огонек. – 1989. – № 19. – С.10-13.
328. Довженко О. Господи, пошли мені сили: кіноповість, оповідання, фольклорні записи, листи, документи / О.Довженко. – Харків: Фоліо, 1994. – 653 с.
329. Довженко О. Україна в огні: щоденник, кіноповість, оповідання / О.Довженко. – К.: Радянський письменник, 1990. - 352 с.
330. Донской М.С. Мы сражались своим искусством // Советская культура в годы Великой Отечественной войны: Сб. статей / АН СССР, Ин-т истории СССР / Редкол. Чл.-кор. АН СССР М.П.Ким (отв. Ред.) и др. – М.: Наука, 1976. – С.253-254.

331. Дражевська Л., Харків у роки німецької окупації. 1941-1943: Спогади / Л.Дражевська, О.Соловей. – Нью-Йорк: Б.в., 1985. – 18 с.
332. Західна Україна під більшовиками. ІХ.1939 – VI.1941. Збірник / За ред. М. Рудницької. – Нью-Йорк: НТШ в Америці, 1958. – 494 с.
333. Зелинский К. Вечер у Горького (26 октября 1932 года) / Публ. Е.Прицкера // Минувшее. Исторический альманах. – Paris: Atheneum, 1992. – Вып. 10. - С.88-115.
334. «...И поет мне в землянке гармонь...»: Фольклор Великой Отечественной войны / Сост. Б.П.Кирдан. – М.: Просвещение, 1995. – 288 с.
335. И.В.Сталин. Историческая идеология в СССР в 1920-50-е годы: Переписка с историками, статьи и заметки по истории, стенограммы выступлений. Сборник документов и материалов. Ч.1. 1920-30-е годы / Сост. М.В.Зеленов. – СПб.: «Наука-Питер», 2006. – 496 с.
336. Ивановский О. Дети об СССР / О.Ивановский // Огонек. – 2002. – №18.
337. Ильф И. Двенадцать стульев. Золотой теленок / И.Ильф, Е.Петров. – М.: Худ. лит-ра, 1956. – 384 с.
338. Китер Н. Православная церковь в СССР в 1930-е годы / Н.Китер // Церковно-исторический вестник. – 1998. – № 1. – С.44-61.
339. Коломийки // Архів ОУН-УПА. – [Цит. 2009, 12 листопада]. – Доступний з: <http://oun-upa.org.ua/archive/>
340. Константинов Д.В. Через туннель XX-го столетия / Под. ред. А.В.Попова, В.С.Карпова // Материалы к истории русской политической эмиграции. – М.: ИАИ РГГУ, 1997. – Вып. III. – 592 с.
341. Лукьянова Г. Зі щоденника війни 1941-1945 років / Г.Лукьянова // Розбудова держави. – 1995. – № 4. – С. 56-62
342. Любченко А. П. Вертеп (повість). Оповідання. Щоденник / Упоряд., авт. післямов. В. А. Любченко; авт. передм., комент., приміт. І. Л. Михайлин. – Харків: Основа, 2005. — 464 с.

343. Малаков Д. Кияни. Війна. Німці / Д.Малаков. – К.: Амадей, 2008. – 364 с.
344. Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях / Д.Малаков. – К.: Амадей, 2002. – 317 с.
345. Маньков А. Из дневника 1938-1941 гг. / А.Маньков // Звезда. – 1995. – № 11. – С.167-199.
346. Мирек А. Красный мираж: как мы верили в мифы и ложь: Воспоминания и раздумья (1917-1960) / А.Мирек. – М.: Готика, 2000. – 472 с.
347. Немцы о русских: Сборник / Сост. В.Дробышев. – М.: Столица, 1995. – 190 с.
348. Память ради будущего». Воспоминания бывших остарбайтеров. Кн. II // [Цит. 2009, 15 листопада]. – Доступний з: <http://ost-arbeiter.com/14/mirchevskaya-inessa-borisovna/>
349. Память: в 3 т. – Т.3: Воспоминания детей Великой Отечественной войны 1941-1945 годы / Ред. кол. В.И.Подмарков и др. – Донецк: Юго-Восток, 2010. – 164 с.
350. Пастернак Б.Л. Доктор Живаго. Роман / Борис Пастернак. – СПб.: Азбука-Классика, 2004. – 763 с.
351. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера [Текст]: пер. с нем. / Г.Пикер. - Смоленск : Русич, 1993. - 496 с.
352. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна» [Спогади та роздуми очевидця] / Ф.Пігідо-правобережний. – К.: Смолоскип, 2002. – 288 с.
353. Платонов А. Деревянное растение: Из записных книжек / Андрей Платонов. – М.: Правда, 1990. – 46 с.
354. «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських остарбайтерів / Гол. ред. Г. Грінченко. – Харків, 2009.
355. Русские народные песни и частушки Великой Отечественной войны / Авт.-сост. Я.И.Гудошников и др. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 1997. – 93 с.

356. Русские шли волна за волной. Беседы американского профессора Урбана с бывшим послом в СССР А.Гарриманом (1979 г.) // Родина. – 1991. – № 4. – С.49.

357. Самчук У. На білому коні. Спогади / Літопис Червоної Калини. Історико-літературний часопис. – Львів, 1999. - № 10-12. – С.5-229.

358. Самчук У. На коні вороному. Спогади / Літопис Червоної Калини. Історико-літературний часопис. – Львів, 2000. - № 1-3. – С.15-234.

359. Семья Коробових [Сборник материалов о династии доменщиков]. – М.: Соцэкгиз, 18 тип. треста «Полиграфкнига», 1937. – 32 с.

360. Симонов К. Солдатские мемуары: Документальные сценарии / К.Симонов. – М.: Искусство, 1985. – 334 с.

361. Симонов К. Живые и мертвые: Роман / Константин Симонов. – К.: Дніпро, 1987. – 485 с.

362. Спогади. Життя як воно є. Альманах. Число 1 / Упоряд. Ю.О.Шевченко. – Харків: Курсор, 2006. – 182 с.

363. Спогади. Життя як воно є. Альманах. Число 2 / Упоряд. Ю.О.Шевченко. – Харків: Курсор, 2006. – 210 с.

364. Сталин И.В. О Великой Отечественной войне Советского Союза. – 5-е изд / И.В.Сталин. – М.: Военное изд-во Министерства Вооруж. Сил Союза ССР, 1949. – 207 с.

365. Сталин И.В. О диалектическом и историческом материализме / И.В.Сталин. - [Цит. 2009, 12 листопада]. – Доступний з: <http://www.petrograd.biz/stalin/14-19.php>.

366. Тарнавський О. Літературний Львів 1939-1944: Спомини. / О.Тарнавський. – Львів: Просвіта, 1995. – 136 с.

367. Твардовский А. По праву памяти. / А.Твардовский. – Ел. ресурс: [Цит. 2008, 15 серпня]. – Доступний з: <http://lib.ru/POEZIQ/TWARDOWSKIJ/memory.txt>

368. [Твардовский А.Т. Василий Теркин: Книга про бойца: Поэма / А.Т.Твардовский. – Минск: Мастац. літ., 1988. – 269 с.](#)

369. Фейхтвангер Л. Москва, 1937. Отчет о поездке для моих друзей / Пер. с нем. – М., 1937. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 2 вересня]. – Доступний з: <http://lib.ru/INPROZ/FEJHTWANGER/moscow1937.txt>;
370. Частушка / Пред. В.Ф. Бокова. Вступ. Стаття, подготовка текста и прим. В.С.Бахтина. – М.-Л.: Сов. писатель, 1966. – 607 с.
371. Шкловский В.Б. Собрание сочинений. В 3-х т. Т.1-3. – М.: «Худож. лит.», 1973-1974. – Т.1. Повести, рассказы. – 1973. – 471 с.
372. Штурман Д., Тиктин С. Советский Союз в зеркале политического анекдота. Изд. 2-е, испр. и доп. – Иерусалим: «Экспресс», 1987. - 543 с. - Ел. ресурс: [Цит. 2008, 15 серпня]. – Доступний з: <http://www.duralex.org/2008/12/10/anekdot/>
373. Эренбург И.Г. Люди, годы жизнь: В трех томах / И.Г.Эренбург. – М: Советский писатель, 1990. – Т.2. - 448 с.
374. Эренбург И.Г. Люди, годы, жизнь / И.Г.Эренбург. – Кн. 3-4. – М.: «Сов. Писатель», 1963. – 791 с.
375. Эренбург И.Г. Ненависть и презрение / И.Г.Эренбург. // Красная звезда. – 1942. – 28 августа.
376. Эренбург И.Г. Ненависть. Сборник статей / И.Г.Эренбург. – Краснодар: Краснодарск. тип., 1942. – 41 с.
377. Ярославский Е. Великая Отечественная война советского народа / Е.Ярославский. – М., 1941. – 14 с.
378. Ярославский Е. Задачи антирелигиозной пропаганды // Ярославский Е. О религии. – М.: Гос. Изд-во Полит. лит-ры, 1958. – 333-337.
379. Ярославский Е. Не упоскаиваться на достигнутом // Ярославский Е. О религии. – М.: Гос. Изд-во Полит. лит-ры, 1958. – 328-332.
380. Ярославский Е. Федор Михайлович Достоевский против немцев / Е.Ярославский // Большевик. – 1942. – № 16. – С.38-39.

VI. Візуальні джерела

381. Великая Отечественная война. 1941-1945. Плакаты. Great Patriotic War. 1941 - 1945. Posters / Автор - составитель М. Герман. на англ. и русском языках (21 плакат с приложением, в папке). - Л.: Аврора. 1985.

382. Вторая мировая война. Фотоальбом / Сост. Т.Бушуева и др. - М.: Изд-во «Планета», 1989. - 416 с.

383. Каталог плакатов СССР. 1941-1945. - [Цит. 2009, 16 листопада]. - Доступно з: <http://soviet-posters.chat.ru/index.htm>

384. Київ 1941-1943. Фотоальбом / Упоряд., авт. коментарів Д.В.Малаков. - К.: Вид-во «Кий», 2000. - 267 с.

385. Они были не только противниками. Русские и немцы на протяжении двух столетий / Под научн. Рук. Бернда Бонвеча; сост. Герхард Дуда, Олаф Розе. - М.: Международные отношения; Эрланген «Шраубе», 1990. - 154 с.

386. Плакаты СССР. - [Цит. 2009, 16 листопада]. - Доступно з: <http://petrograd.biz/plakat/plakat1.php>

387. Родс Э. Пропаганда. Плакаты, карикатура и кинофильмы Второй мировой войны 1939-1945 / Энтони Родс; [пер. Ю.К.Бардина]. - М.: Эксмо, 2008. - 312 с. - (Иллюстрированная история войн XX века).

388. 70 лет в документах и фотографиях: Из документов Государственного архивного фонда СССР. - М.: Известия, 1988. - 219 с.

389. Театральні, концертні, спортивні афіші окупаційного періоду За фондами Державної наукової архівної бібліотеки, м. Київ. - [Цит. 2009, 16 листопада]. - Доступно з: <http://www.archives.gov.ua/Sections/1941-1945/I/index.php?80#photo>

390. Утерянная империя: Фотоархив. - [Цит. 2008, 27 листопада]. - Доступно з: http://lost-empire.ru/index.php?option=com_true&Itemid=13

391. Poster Collection. Some objects of the holding. - [Cited. 2010, January 18]. - Available from: <http://www.dhm.de/ENGLISH/sammlungen/plakate/holding.html>

Література:

392. Аванесова Г.А. Трактовка духовной культуры и духовности в отечественной аналитике в прошлом и теперь / Г.А.Аванесова // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1998. – № 4. – С.3-17
393. Алексеев В. «...Маршал Сталин доверяет церкви» / В.Алексеев // Агитатор. – 1989. - № 10. – С.28-29.
394. Алексеев В.И. Русская Православная церковь на оккупированной немцами территории / В.И.Алексеев, Ф.В.Ставру // Русское возрождение. – 1981. – № 13.
395. Алексеева Л.М. История инакомыслия в СССР. Новейший период / Л.М.Алексеева. – Вильнюс-М.: Весть, 1992. – 352 с.
396. Анекдот как феномен культуры. Сборник статей. Материалы круглого стола 16 ноября 2002 г. – СПб: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – 148 с.
397. Ануфриев Е.А. Российский менталитет как социально-политический и духовный феномен / Е.А.Ануфриев, Л.В.Лесная // Социально-политический журнал. – 1997. – №4. – С.28-44.
398. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Х. Арендт; пер. з англ. В. Верлока, Д. Горчаков. - К.: Дух і літера, 2002. - 575 с.
399. Армстронг Дж. Украинский национализм. Факты и исследования / Пер. с англ. П.В. Бехтина. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 368 с.
400. Архіви окупації 1941-1944 / Упоряд. Н.Марковська. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 871 с.
401. Архіви України: Путівник / Державний комітет архівів України. Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства; За заг. ред. Ірини Матяш. – К.: Горобець, 2007. – 184 с.
402. Багдасарян В.Э. Образ врага в исторических фильмах 1930-1940 годов / В.Э.Багдасарян // Отечественная история. – 2003. – № 6. – С.33-34.
403. Баллер Э.А. Коммунизм и духовная культура. Строительство коммунизма и проблемы культуры / Э.А.Баллер. – М.: Наука, 1963. – 127 с.

404. Барт Р. Актовая лекция, прочитанная при вступлении в должность заведующего кафедрой литературной семиологии в Колледже Франс 7 января 1977 года. – Доступно з.: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Bart/_03.php

405. Барт Р. Разделение языков // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Пер. с фр. Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К.Косикова. -М.: Прогресс, 1989. – С. 528-529.

406. Барулин В.С. Российский человек в XX в. Потери и обретение себя / Монография / В.С.Барулин. – СПб.: Алетейя, 2000. – 431 с.

407. Барулин В.С. Социальная философия: Учебник. — Изд. 2-е. — М., 2000. – Ел. ресурс: [Цит. 2008, 12 травня]. – Доступний з: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Bar/09.php;

408. Баталов Э. Культ личности и общественное сознание // Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма. – М.: Политиздат, 1989. – С. 14-28.

409. Бахтин В. Народ и война / В.Бахтин // Нева. – 1995. – № 5. – С.186-193.

410. Бачинський В.М. Прислужники націоналістичного охвістя (Релігія – служниця ворогів українського народу) / В.М.Бачинський. – К.: Тов-во «Знання» УРСР, 1963. – 29 с.

411. Бебик В.М. Психологія українства: ментальність і державотворення / В.М.Бебик // Вечірній Київ. – 1994. – 11–18 жовтня.

412. Безсмертя. Книга Пам'яті України, 1941-1945 рр. / Голова ред. комісії І.О.Герасимов. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.

413. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Перевод] / П.Бергер, Т.Лукман. – М.: Моск. филос. фонд и др., 1995. – 322 с.

414. Бергсон А. Смех. / А.Бергсон. – М.: Искусство, 1992. – 128 с.

415. Бердяев Н.А. Самопознание: [Сборник] / [Сост. А.А.Ермичев] – Л.: Лениниздат, 1991. – 395 с.
416. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / АН СССР, Науч. совет по пробл. культуры. – Репринт. Воспроизв / Н.А.Бердяев. – М.: Наука, 1990. – 220 с.
417. Березовський І.П. Українська народна творчість (20-30-ті роки ХХ ст.) / І.П.Березовський. – К.: Наукова думка, 1973. - 152 с.
418. Берзер А.С. Сталин и литература: Главы недописанной книги / А.С.Берзер // Звезда. – 1995. – № 11. – С. 8-66.
419. Бідоча Л. Українська інтелігенція в період німецької окупації: соціальний портрет та історична доля / Л.Бідоча // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 72-81.
420. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: У 2 кн. / І.Білас. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – Кн.1. – 432 с.
421. Блок М. Апология истории, или Ремесло историка / Пер. Е.М.Лысенко; Прим. и ст. А.Я.Гуревича. – 2-е изд., доп. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
422. Блюм А., Меспуле М. Бюрократическая анархия: статистика и власть при Сталине / А.Блюм, М.Меспуле; [пер. с франц. В.М.Володина]. – 2-е изд. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. – 328 с. (История сталинизма).
423. Богданова Е.А. Советский опыт регулироания правовых отношений, или «в ожидании заботы» / Е.А.Богданова // Журнал социологии и социальной антропологи. – 2006. – Т.IX. – № 1 (34). – С.77-90
424. Бойм С. Общие места: Мифология повседневной жизни / С.Бойм. – М.: Новое литератур. обозрение, 2002. – 320 с.
425. Большаков И. Советское киноискусство в годы Великой Отечественной войны. 2-е изд. / И.Большаков. – Б.м.: Госкиноиздат, 1950. – 215 с.

426. Борисенко В. Відображення у фольклорно-етнографічних матеріалах трагедії українського народу за часів радянської дійсності // Українознавство. – 2007. – № 3(24). – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 12 травня]. – Доступний з: <http://www.ualogos.kiev>.

427. Борисов Г. «Дніпропетровськ, окупація». 25 серпня 1941 – 25 жовтня 1943 рр. / Г.Борисов // Архіви України. – 2005. – Вип. 1-3 (256). – С.248-255.

428. Борунова Е. Язык эпохи в текстах газет Верхневолжья (20-30-е годы XX века) / Е.Борунова, С.Садина // Вестник гуманитарного факультета Ивановского государственного химико-технологического университета / Отв. ред. Н.К.Иванова – 2007. – Вып. 2. – С. 108-117.

429. Боряк О. Повсякденне життя сільського населення України в період окупації під час Другої світової війни (за матеріалами «усної історії») / О.Боряк // Архіви України. – 2005. – Вип. 1-3 (256). – С. 450-473.

430. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. [В 3-х т.] / Пер. с фр. Л.Е.Куббеля; Вступ. ст. и ред. Ю.Н.Афанасьева. – М.: Прогресс, 1986. – Т.1: Структуры повседневности: Возможное и невозможное. - 1986. – 622 с.

431. Буллок А. Гитлер и Сталин: Жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание. В 2-х т. / Пер. с англ. – Смоленск: Фирма «Русич», 1998. – Т.2. – 668 с.

432. Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя / Д.Бурко. – Нью-Джерсі: Саут-Бавнд-Брук, 1988. – 392 с.

433. Буряк Л.І. Партійно-радянська преса як джерело вивчення патріотичного виховання радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни / Л.І.Буряк // Укр. іст. журн. – 1985. – № 5. – С.142-148

434. Бусыгина Е. Советский плакат Великой Отечественной войны / Е.Бусыгина. – [Цит. 2009, 15 січня]. – Доступний з: <http://graphic.org.ru/plakat-sel.html#2>.

435. Бутенко И.А. Юмор как предмет социологии? / И.А.Бутенко // Социологические исследования. – 1997. – № 5. – С.135-140.
436. Васильева О.Ю. Русская православная церковь в политике советского государства в 1943-1948 гг./ О.Ю.Васильева / РАН. Ин-т рос. истории. - М., 2001. - 214 с.
437. Вашик К. Метаморфозы зла. Образ врага в немецком и советском плакате / К.Вашик // Родина. – 2002. – № 10. – С.14-17.
438. Ващенко Г. Психічні властивості українців і причина наших невдач / Г.Ващенко // Рідна школа. – 1992. – № 2. – С.30-35.
439. Вдовин А.И. Национальный вопрос и национальная политика в СССР в годы Великой Отечественной войны: мифы и реалии / А.И.Вдовин // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2003. – № 5. – С.24-54.
440. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н.Давыдова. – М.: Прогресс, 1990. – 804 с.
441. Великая война: трудный путь к правде. Интервью, воспоминания, статьи. Серия «АИРО – научные доклады и дискуссии. Темы для XXI века». Выпуск 17. – М.: АИРО-XX, 2005. – 72 с.
442. Великая Отечественная война 1941-1945: энциклопедия / Гл. ред. М.М.Козлов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 832 с.
443. Венгер А. Рим и Москва: 1900-1950 / Пер. с франц. – М.: Русский путь, 2000. – 616 с.
444. Вербa Г. Сторінки історії Української академії наук в німецькій окупації (кінець 1941-початок 1942 рр.) / Г.Вербa // Розбудова держави. – 1995 – № 3. – С.45-50.
445. Вишневский А. Высшая элита РКП(б) - ВКП(б) – КПСС (1917-1989 гг.): немного статистики // Население и общество. Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Народнохозяйственного Прогнозирования РАН. – 1997. - № 21. – С.3-7.

446. Власов М.П. Советское кино в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) / М.П.Власов, С.В.Дробашенко. – М.: ВГИК, 1999. – 52 с.
447. Война Германии против Советского Союза. 1941-1945 / Рейнгард Рюруп – Berlin: «Argon» 1992. – 285 с.
448. Война и мир: роль духовной культуры в воспитании патриотического сознания. Материалы научно-практической конференции, проведенной в Военной академии Генерального штаба Вооруженных Сил Российской Федерации 20 мая 2005 года / И.С.Даниленко. – М.: Б.и., 2006. – 143 с.
449. Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х – 50-ті роки ХХ ст.) / В.Войналович // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1997. - № 1/2(4/5). – С.207-226.
450. Волинський К. «Україна в огні». Погляд у сьогодення / Кость Волинський // Довженко і кіно ХХ століття [Текст] : зб. статей / Упоряд. Л. Брюховецька, С. Тримбач; наук. ред. І. Дзюба. - К.: Редакція журналу «Кіно-Театр»: Видавництво Поліграфцентр "ТАТ", 2004. – С. 91-97.
451. Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. В 2-х кн. / Д.Волкогонов. — М.: Новости, 1994. - Кн.ІІ. – 507 с.
452. Волкогонов Д.А. Сталин и религия / Д.Волкогонов // Наука и религия. – 1989. – № 2. – С.11-12.
453. Волошин Ю. Відродження української автокефальної православної церкви в умовах німецько-фашистської окупації (1941-1943 рр.) / Ю.Волошин // Сучасність. – 1998. – № 6. – С.83-91
454. Волошин Ю. УАПЦ, 1941-1944: Короткий історичний досвід / Ю.Волошин. – Полтава: Б.в., 1999. – 51 с.
455. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944) / Ю.Волошин. – Полтава: Б.в., 1997. – 125 с.

456. Восленский М. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза / Предисл. М.Джиласа. – 1-е изд. – М.: МП «Октябрь»: Сов. Россия, 1991. – 622 с.

457. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943-1945 рр.) / Т.В.Вронська. – К.: Національна академія наук України, 1995. – 82 с. – (Історичні зошити).

458. Вторая мировая: иной взгляд. Историческая публицистика журнала «Посев» / Сост. и ред. Ю.С.Цурганов. – М.: Посев, 2008. – 528 с.

459. Гайдабура В. Театр, захований в архівах. Сценічне мистецтво в Україні періоду німецько-фашистської окупації (1941-1944). / В.Гайдабура. – К.: Мистецтво, 1998. – 224 с.

460. Галкин А.А. Германский фашизм / Отв. ред. Б.И.Коваль; АН СССР. – 2-е изд., доп. и перераб. – М.: Наука, 1989. – 350 с.

461. Гареев М.А. Об изучении истории Великой Отечественной войны / М.А.Гареев. // Новая и новейшая история. – 1992. – № 1. – С.3-24.

462. Гачев Г. Я – советский человек и не знаю другого образа / Г.Гачев // Независимая газета. – 1994. – 21 января.

463. Геллер М. Машина и винтики: История формирования советского человека / М.Геллер – М.: МИК, 1994. – 335 с.

464. Гишко Н.С. ГКО постановляет / Н.С.Гишко // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 3. – С. 17-19.

465. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1945 рр.: Монографія / М.Л.Головка. – К.: Олан, 2004. – 704 с.

466. Голубев А.В. «Если мир обрушится на нашу Республику»: Советское общество и внешняя угроза в 1920-1940-е гг. / А.В.Голубев. – М.: Кучково поле, 2008. – 384 с.

467. Голубев А.В. Образ союзников по антигитлеровской коалиции в фольклорных текстах времен войны / А.В.Голубев // Живая старина. – 1995. – № 2. – С.6-8.

468. Голубев А.В. Союзники в пропаганде и массовом сознании советского общества в годы войны / А.В.Голубев // Россия в XX веке. – М., 1994. – . – Война 1941-1945 годов: современные подходы. – 2005. – С.151-172.

469. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В.В.Гордієнко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С.107-119.

470. Гордон Л.А. Что это было?: Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы / Л.А.Гордон, Э.В. Клопов. – М.: Политиздат, 1989. – 318 с.

471. Гордун С. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 / С.Гордун // Журнал Московской Патриархии. -1993. – №1. – С.39-49.

472. Городяненко В.Г. Соціологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / В.Г.Городяненко. – К.: Видавничий центр «Академія», 2002. - 560 с.

473. Горяева Т. Убить немца. Образ противника в советской пропаганде / Т.Горяева // Родина. – 2202. – № 10. – С. 41-44.

474. Горяева Т.М. Советская политическая цензура: (История, деятельность, структура) // Исключить всякие упоминания...: Очерки истории советской цензуры / [Сост. и авт. предисл. к.ист.н. Т.М.Горяева; ступ. слово проф. К.Аймермахера]. – Минск: Старый Свет-Принт; М.: Время и место, 1995. – С.13-64.

475. Грациози А. Новые архивные документы советской эпохи: источниковедческая критика / А.Грациози // Отечественные записки. – 2008. – № 4 (43). – Ел. ресурс. – [Цит. 2009, 10 жовтня]. – Доступний з: <http://www.strana-oz.ru/?ozid=45&oznumber=4>.

476. Гриднев В.М. Провал фашистской пропаганды на временно оккупированной территории СССР / В.М.Гриднев // Вопросы истории. – 1986. – № 10. – С. 31-38.

477. Гриневич В. Про історію творення та політико-ідеологічне звучання державних гімнів СРСР та УРСР / В.Гриневич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – №9.

478. Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества / В.Гриневич // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3(40-41). – Ел. ресурс: [Цит. 2008, 12 травня]. – Доступний з: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/gri24.html>.

479. Гриневич В.А. Від пролетарського інтернаціоналізму до російського націоналізму: метаморфози сталінської політики та ідеології в роки війни Німеччини проти Радянського Союзу 1941-1945 рр. / В.Гриневич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8, ч. II. – С. 101-117.

480. Гриневич В.А. До питання про український радянський культурницький націоналізм у роки німецько-радянської війни 1941-1945 рр. / В.Гриневич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – К., 2004. – Вип. 12. – С. 345-370.

481. Гриневич В.А. З історії формування українського радянського патріотизму у роки радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. / В.Гриневич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. 13. – С. 419-433.

482. Гриневич В.А. Напад Німеччини на СРСР і криза лояльності сталінському режиму в Україні / В.Гриневич // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2003. – Вип. 7.

483. Гриневич В.А. Сталінська модифікація ідеології радянського патріотизму наприкінці 30-х – на початку 40-х років ХХ ст. / В.Гриневич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 8. – С. 356-369.

484. Гриневич В.А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.) / В.Гриневич – К.: НАН України,

Институт політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса. – 2007. – 520 с.

485. Грідіна І. Православні віруючі України у роки Другої світової війни: Монографія / І.М.Грідіна. – Донецьк: Норд-Прес, 2006. – 212 с.

486. Грідіна І.М. До питання розповсюдження релігійності серед населення України напередодні Другої світової війни / І.М.Грідіна // Історичні і політологічні дослідження. – 2007. – № 1/2 (31/32). – С.125-131.

487. Грінченко Г.Г. «Раскинулись рельсы далеко...»: фольклор примусових робітників нацистської Німеччини у публікаціях радянської доби / Г.Г.Грінченко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – Харків, 2008. – № 835. – Вип. 11. – С.103-122.

488. Гусев В.Е. Фольклор как универсальный тип субкультуры // В диапазоне гуманитарного знания. Сборник к 80-летию профессора М.С.Кагана. Серия «Мыслители». Вып. 4. – СПб., 2001. – С. 210-214.

489. Гусейнов Г. Ч. Советские идеологемы в русском дискурсе 1990-х / Г.Ч.Гусейнов. – М., 2003. – 272 с.

490. Гудзик Г. Гітлер і релігія / Г.Гудзик // Людина і світ. – 1996. – № 7. – С.35-36.

491. Данилевский И. Долгая дорога к гуманитарному полюсу / И.Данилевский // Родина. – 2008. – №4. – С.30-32.

492. Даниленко И.С. Противоборство идеологий и духовных культур в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 годов // Война и мир: роль духовной культуры в воспитании патриотического сознания. Материалы научно-практической конференции, проведенной в Военной академии Генерального штаба Вооруженных Сил Российской Федерации 20 мая 2005 года / И.С.Даниленко. – М.: Б.и., 2006. – С.6-17.

493. Деревянко С. Оформлення державно-політичного статусу Зхадної України у 1939 році в історіографії / С.Деревянко, Т.Гуменюк. – Ел. ресурс:

- [Цит. 2009, 25 грудня]. – Доступний з: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nikr...Derevianko.pdf
494. Дзюба І. Пастка. 30 років зі Сталіним. 50 років без Сталіна / І.Дзюба // Дзеркало тижня. – 2003. – 8-14 березня.
495. Дмитриев А.В. Социология политического юмора: очерки / А.В.Дмитриев. – М.: РОССПЕН, 1998. – 332 с.
496. Добров П.В. Система освіти в Донбасі в роки Великої Вітчизняної війни / П.В.Добров, М.О.Бистра.– Донецьк: Норд-Прес, 2006. – 273 с.
497. Довженко і кіно ХХ століття [Текст] : зб. статей / Упоряд. Л. Брюховецька, С. Тримбач; наук. ред. І. Дзюба. - К.: Редакція журналу «Кіно-Театр»: Видавництво Поліграфцентр "ТАТ", 2004. - . - 264 с.
498. Додонов Р.А. Этническая ментальность: опыт социально-философского исследования / Р.А.Додонов. – Запорожье, 1998. – Ел. ресурс: [Цит. 2008, 25 грудня]. – Доступний з: http://donntu.edu.ua/russian/strukt/kafedrs/phil/works/etn_mental/title.html.
499. Донецк // Города и регионы. – Ел. ресурс: [Цит. 2008, 15 серпня]. – Доступний з: http://goroda.org.ua/viewpage.php?page_id=46.
500. Дояр Л.В. Жінка України в роки війни 1941-1945 рр. (наслідки комуністичної політизації і соціальної маскулінізації в УРСР / Л.В.Дояр // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2004. – Вип. 8. Част. 2. – С.161.
501. Дровозюк С.І. Духовне життя Подільського селянства у 20-ті роки ХХ ст. / С.І.Дровозюк. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 15 грудня]. – Доступний з: <http://muzey.vn.ua/node/75>.
502. Дровозюк С.І. Духовне життя українського селянства як предмет конкретно-історичного дослідження (20-ті роки ХХ ст.) / С.І.Дровозюк // Укр. іст. журн. – 1994. – № 5. – С.61-67.
503. Другая война: 1939-1945 / Под общ. ред. Ю.Н.Афанасьева. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1996. – 490 с.

504. Дружба О.В. Великая Отечественная война в сознании советского и постсоветского общества: динамика представлений об историческом прошлом / О.В.Дружба. – Ростов-на-Дону: Изд. дом ДГТУ, 2000. – 212 с.

505. Дудяк О. Демографічні та соціальні процеси 1920-1939 рр. У польській спільноті Західної України в українській та польській історіографії / О.Дудяк. – Ел. ресурс: [Цит. 2008, 15 серпня]. – Доступний з: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzif/2009_10/13.pdf

506. Дужий П. Степан Бандера – символ Нації / П.Дужий. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 8 грудня]. – Доступний з: <http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=6086&page=10>.

507. Духовный потенциал Великой Победы и современный патриотизм: Материалы заседания философского клуба. – М.: Книга и бизнес, 2003. – 168 с.

508. Духовный потенциал победы советского народа в Великой Отечественной войне. 1941-1945 гг. Сб. статей / Отв. ред. Ю.С.Борисов – М.: Б.и., 1990. – 227 с.

509. е-Архів Голодомору в Україні 1932-33 на сайті Інституту історії України НАН України (www.history.org.ua).

510. Емельянов Ю. Сталин: Путь к власти / Ю.Емельянов. – М., 2003. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 8 грудня]. – Доступний з: http://militera.lib.ru/research/emelyanov_yv01/index.html

511. Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол. В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т.3: Е-Й. – 2005. – 672 с.

512. Єленський В.Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990) / В.Є.Єленський – К.: Знання, 1991. – 72 с.

513. Єфименко Г. Негативний вплив образу «81 млн. українців» на поширення правди про Голодомор / Г.Єфименко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. - №18. - С.381-384.

514. Ждан В. Советская армия в киноискусстве / В.Ждан. – М.: Госкиноиздат, 1948. – 107 с.
515. Желев Ж. Фашизм: Тоталитарное государство: Пер. с болг. / Ж.Желев. – М.: Новости, 1991. – 334 с.
516. Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная история. Монографический сборник. – М.: «Три квадрата», 2001. – 192 с.
517. Жиромская В.Б. Всесоюзная перепись населения 1939 г.: история проведения, оценка достоверности // Всесоюзная перепись населения 1939 года: основные итоги / Под ред. Ю.А.Полякова. – М., 1992. – С. 4-12.
518. Жиромская В.Б. Демографическая характеристика армии и общества по переписям 30-х годов // Армия и общество. 1900-1941 годы. Статьи, документы / Отв. ред. В.П. Дмитренко. – М., – С. 189-193.
519. Жиромская В.Б. История подготовки и проведения переписи населения 1937 года // Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. – М.: РОССПЕН, 2007. – С. 5-18.
520. Жиромская В.Б. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 г. / В.Б. Жиромская, И.Н.Киселев, Ю.А.Поляков. – М.: Наука, 1996. – 150 с.
521. Жукова А.Є. Українське радянське кіномистецтво. 1930-1941 / А.Є.Жукова, Г.В. Журов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 235 с.
522. Заболотна Т.В. Житлова проблема в окупованому Києві / Т.В.Заболотна // Укр. іст. журн. – 2006. – № 3. – С.158-172.
523. Забужко О. Мова і влада / О.Забужко. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 12 травня]. – Доступний з: [<http://exlibris.org.ua/zabuzko/r02.html>]
524. Зайцев Е.В. Художественная летопись Великой Отечественной: Графика, живопись, скульптура, театрально-декорационное искусство, народное искусство / Е.В.Зайцев. – М.: Искусство, 1986. – 495 с.
525. Зальцман Р. Пропаганда как оружие в войне // Итоги Второй мировой войны. Выводы побежденных / Р.Зальцман. – СПб., 1998. - Ел.

ресурс: [Цит. 2009, 12 травня]. – Доступний з:
<http://www.dere.com.ua/library/other/www.kiev-security.org.ua>

526. Звезда и свастика: большевизм и русский фашизм / Ред.-сост. С.Кулешов. – М.: Изд. Центр «Терра», 1994. – 316 с.

527. Земсков А.А. Источники Победы Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг. / А.А.Земсков. – М.: Изд-во «Знание», 1970. – 31 с.

528. Земсков В.Н. Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941-1944 гг.) / В.Н.Земсков. – М.: Мысль, 1986. – 271 с.

529. Зима В.Ф. Менталитет народов России в войне 1941-1945 годов / В.Ф.Зима. – М.: Ин-т Российской истории РАН, 2000. – 278 с.

530. Золотарев В.А. Проблемы изучения истории Великой Отечественной войны / В.А.Золотарев // Новая и новейшая история. – 2000. – № 2. – С.3-11.

531. Зоркая Н.М. Визуальные образы войны / Н.М.Зоркая // Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – 736-753.

532. Зубкова Е.Ю. Мир мнений советского человека. 1945-1948 годы / Е.Ю.Зубкова // Отечественная история. – 1998. - № 3. – С. 25-39.

533. Зубкова Е.Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953 / Е.Ю.Зубкова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 229 с.

534. Ивлев И.А. Оружием контрпропаганды. Советская пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941-1944 гг. / И.А.Ивлев, А.Ф.Юденков. – М.: Мысль, 1988. – 285 с.

535. Идеологическая работа КПСС на фронте (1941–1945 гг.). – М.: Воениздат, 1960. – 326 с.

536. Ильин И. О национализме / И.Ильин. – Ел. режим: [Цит. 2009, 12 вересня]. – Доступний з: <http://rys->

arhipelag.ucoz.ru/publ/ia_ilin_o_nacionalizme_2_o_nacionalnom_vospitanii/6-1-0-1598.

537. Исаев Ю.Н. Религиозные организации в годы Великой Отечественной войны / Ю.Н.Исаев // Религия, умонастроения, идеология в истории. Межвузовский сборник научных трудов / Отв. Ред. С.Ф.Блуменау. – Брянск: Б.и., 1996. – С.141-155.

538. Историография Великой Отечественной войны. Сборник статей / Отв. ред. М.П.Ким. – М.: Наука, 1980. – 287 с.

539. История в школу: создание первых советских учебников: Сб. статей / Под. ред. С.Кудряшева – М.: Вестник Архива Президента РФ, 2008. – 304 с.

540. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945. В 6-ти т. / Ред комис.: П.Н.Поспелов и др.- М.: Воениздат, 1965.

541. История второй мировой войны 1939-1945. Т. 1-12 / Гл. ред. комиссии А.А.Гречко. – М.: Воениздат, 1973—1982.

542. История России. XX век: 1939-2007. – М.: Астрель: АСТ, 2009. – 829 с.

543. История советской музыки. 1941 – 1945: В 4 т. / Ин-т истории искусств. – М.: Музгиз, 1959. – Т.Ш. – 480 с.

544. «История сталинизма» в 100 томах // Вестник Европы. – 2008. – № 24. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 12 травня]. – Доступный з: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2008/24/st24-pr.html>

545. История Украинской ССР. В 2-х т. / Гл. ред. коллегия К.К.Дубина (глав. ред) и др. – К.: Наукова думка, 1969. – Т.2. – 899 с.

546. Источники победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 / Отв. ред. Г.А.Куманев. – М.: Наука, 1985. – 312 с.

547. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология и практика / Под общ. ред. А.К.Соколова. – М.: РОССПЭН, 2004. – 744 с.

548. Исупов В.А. Главный ресурс Победы. Людской потенциал западной Сибири в годы Второй мировой войны (1939-1945 гг.) / Отв. ред. С.А.Папков. – Новосибирск: ИД «Сова», 2008. – 378 с.

549. Их страданиями очистится Русь [О мучениках церкви XX в.: Сборник] . – М.: Изд-во им. святителя Игнатия Ставропольского, 1996. – 260 с.

550. Исторична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В.М.Литвин, В.І.Гусєв, А.Г.Слюсаренко та ін. – К.: Вища шк., 2002. – 430 с.

551. Историчне джерелознавство: Підручник / Я.С. Калакура, І.Н.Войцеховська, С.Ф.Павленко та ін. – К.: Либідь, 2002. – 488 с.

552. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник / За ред. А.М.Колодного і П.Л.Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 735 с.

553. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. // Редкол. А.Колодний (голова) та ін. – К.: Світ знань, 1996-2002. – Т.4. Католицизм / За ред. П.Яроцького. – К., 2001. – 598 с.

554. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. // Редкол. А.Колодний (голова) та ін. – К.: Світ знань, 1996-2002. – Т.5. Протестантизм в Україні / За ред. П.Яроцького. – К., 2002. – 424 с.

555. Історія українського радянського кіно. В 3-х т. Т.2 1931-1945 / В.О.Кудін та ін. – К.: Наукова думка, 1987.

556. Кабанов В.В. Источниковедение истории советского общества: Курс лекций / В.В.Кабанов. – М.: РГГУ, 1997. – 388 с.

557. Каган М.С. О духовном (Опыт категориального анализа) / М.С.Каган // Вопросы философии. – 1985. – №9. – С.91-102.

558. Калашникова И.Н. Плакаты периода Великой Отечественной войны в фондах Челябинского областного краеведческого музея / И.Н.Калашникова // Материалы VI научно-практической конференции 9-10 октября 2008 года «Природное и культурное наследие Урала». - Ел. ресурс: [Цит. 2009, 12 травня]. – Доступний з: http://www.chelmuseum.ru/index.php?gl_page=141.

559. Калинин М.И. О коммунистическом воспитании и воинском долге. Сб. статей и речей / М.И.Калинин. – М.: Воениздат, 1958. – 622 с.

560. Калініченко В.В. Історія України. Частина III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів / В.В.Калініченко, І.К. Рибалка. – Харків, 2004. – С.292.
561. Каммари М. Роль народных масс в развитии духовной жизни общества / М.Каммари // Коммунист. – 1956. – № 1. – С.21-35
562. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. Учебное пособие. Изд. 2-е / С.Г.Кара-Мурза. – К.: Оріяни, 2006. – 528 с.
563. Кара-Мурза С.Г. Обездоленные в СССР / С.Г.Кара-Мурза // Наш современник. – 1998. – № 4. – С.205-218.
564. Касьянов Г.В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки) / Г.В.Касьянов, В.М.Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – 95 с.
565. Катунин Ю.А. Православие Крыма в 1917-1939 годах: проблеме взаимоотношений с государством / Ю.А.Катунин. – Симферополь: МСП «Ната», 2002. – 416 с.
566. Кеворкян К.Э. Опасная книга (феномен нацистской пропаганды) К.Э.Кеворкян / – Харьков: Фолио, 2009. – 507 с.
567. Кип Д. Новейшие западные исследования сталинизма // Кип Дж., Литвин А. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография / Джон Кип, Алтер Литвин / Пер. с англ. – Изд. 2-е, перераб., и доп. – М.: РОССПЭН; онд Первого президента России Б.Н.Ельцина, 2009. – 328 с. – (История сталинизма).
568. Кінько А. Про жанри українського фольклору Великої Вітчизняної війни / А.Кінько // Народна творчість та етнографія. – 1970. – С. 15-20.
569. Клемперер В. ЛТІ. Язык третьего рейха. Записная книжка филолога / В.Клемперер. - Ел. ресурс: [Цит. 2008, 15 серпня]. – Доступний з: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/Klemp/index.php.
570. Коваль М.В. Україна в другій світовій і вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) [Текст] . - К.: Альтернативи, 1999 . - 334 с. - (Україна крізь віки).

571. Коваль М. Друга світова війна і Україна, 1939-1945 рр.: історіософські нотатки / Ін-т історії України. – К.: Ін-т історії України, НАН України, 1999. – 74 с.
572. Коваль М. Друга світова війна та історична пам'ять / М.Коваль // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3, 4.
573. Коваль М. Україна у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939—1945): спроба сучасного концептуального бачення / М.Коваль. – К., 1994. – 60 с.
574. Коваль М. Україна: 1939—1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії / М.Коваль. – К., 1995.
575. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» / М.Коваль // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С.37-42.
576. Коваль М.В. Теоретичні засади злочинних дій нацистів щодо української культури та їх реалізація під час окупації України в 1941-1944 рр. / М.Коваль // Повернення культурних надбань України. Проблеми. Завдання. Перспективи. – Вип.7. Культура і війна. Погляд через півстоліття. – К., 1996. – С. 12-20.
577. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку» (1941-1944 рр.) / М.В.Коваль // Укр. іст. журн. – 1993. – №11-12. – С.15-38.
578. Коваль М.В. З історії народної поезії років Великої Вітчизняної війни / М.В.Коваль // Народна творчість та етнографія. – 1963. – № 2. – С.4-6
579. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів / М.В.Коваль // Укр. іст. журн. – 1993. – №9. – С.13-28.
580. Ковалюк В.Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) В.Р.Ковалюк // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2. – С. 3-17.
581. Козлов В.А. Начинается с человека. Человеческий фактор в социалистическом строительстве: итоги и уроки 30-х годов / В.А.Козлов, О.В.Хлевнюк. – М.: Политиздат, 1988. – 251 с.

582. Козлов В.П. Документы архивного фонда Российской Федерации по истории Великой Отечественной войны / В.П.Козлов // Новая и новейшая история. – 2000. – № 5. – С.3-10.

583. Козлов Н.Д. Общественное сознание в годы Великой Отечественной войны (1941-1945) / Н.Д.Козлов. – СПб.: ЛОИУУ, 1995. – 140 с.

584. Козлов Н.Д. С волей к победе. Пропаганда и обыденное сознание в годы Великой Отечественной войны / Н.Д.Козлов. – СПб.: ЛГОУ им. А.С.Пушкина, 2002. – 314 с.

585. Козырев Г.И. «Враг» и «образ врага» в общественных и политических отношениях / Г.И.Козырев // Социологические исследования. – 2008. - № 1. - Ел. ресурс: [Цит. 2009, 15 серпня]. – Доступний з: <http://www.ecsocman.edu.ru/socis/msg/19137871.html>

586. Колесник І.І. Українська історіографія. XVIII – початок ХХ століття / І.І.Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

587. Колодний А.М., Пилипович Л.О. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан / А.М.Колодний, Л.О.Пилипович. – Львів: Логос, 1996. – 184 с.

588. Комаров Д.Е. Пресса германских властей на оккупированной территории СССР / Д.Е.Комаров // Отечественные архивы. – 2005. – № 2. – С.44-52.

589. Комков Г. Д. Идеино-политическая работа КПСС в 1941–1945 гг. / Г.Комков. – М.: Наука, 1965. – 440 с.

590. Комков Г. Д. К штыку приравняли перо... [Советская культура в годы Великой Отечественной войны. Цифры и факты] / Г.Д.Комков, В.А.Куманев. – М.: Знание, 1965. – 45 с.

591. Кондакова Н.И. Духовная жизнь России и Великая Отечественная война 1941-1945 гг. / Н.И.Кондакова. – М.: Изд-во «Луч», 1995. – 229 с.

592. Кондакова Н.И. Идеологическая победа над фашизмом (1941-1945 гг.) / Н.И.Кондакова. – М.: Политиздат, 1982. – 176 с.

593. Кондакова Н.И. Партия – организатор идейно-патриотической работы в освобожденных и прифронтовых районах // Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Сб. статей / Отв. ред. Ю.А.Поляков – М.: Наука, 1986. – С. 20-37.

594. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест ; літ. оброб. та ред. С. Васильченка, О. Вітрученка, Ю.Медюка . - К.: Либідь, 1993 .— 384 с.

595. Кононыхин Н. М. Партийная и советская печать в период Великой Отечественной войны / Н.М.Кононыхин. – М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1960. – 103 с.

596. Корзинкин П. «Богдан Хмельницький». Новая постановка Малого театра / П.Корзинкин // Красная звезда. – 1939. – 6 апреля.

597. Кормилицын С.В. Советское Информбюро. Правда и ложь / С.В.Кормилицын, А.В. Лысев. – М.: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2010. – 320 с.

598. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Пер. з франц.; Ред. львівського вид. О.Романів. – Париж-Нью-Йорк- Львів: НТШ у Львові, 1993. – 659 с.

599. Костырченко Г. Отец народов. Ленинская и сталинская национальная политика / Г.Костырченко // Родина. – 2003. – № 2. – С.8-13.

600. Костырченко Г. Поцелуй Иуды / Г.Костырченко // Родина. – 1992. – №1. – С.88-89.

601. Коткин С. Жилище и субъективный характер его распределения в сталинскую эпоху // Жилище в России: век XX. Архитектура и социальная история. Монографический сборник. – М.: «Три квадрата», 2001. – С.103-112.

602. Кринко Е.Ф. Антропологический ракурс в изучении истории Великой Отечественной войны // Человек на исторических поворотах XX века / [Редкол.: Еремеева А.Н. (отв. ред.) и др.]. - Краснодар: Краснодар. гос. ун-т, 2006. - С.100-107

603. Кринко Е.Ф. Проблемы духовного развития советского общества в годы Великой Отечественной войны: историографические аспекты / Е.Ф.Кринко // Вестник Адыгейского государственного университета: сетевое электронное издание. – 2005. – № 1. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 15 грудня]. – Доступний з: www.vestnik.adygnet.ru/files/2005.1/16...1.pdf.

604. Кром М.М. Историческая антропология: Пособие к лекционному курсу. – СПб., 2000. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 8 травня]. – Доступний з: <http://www.countries.ru/library/antropology/krom/stan.htm>.

605. Круглянский М.Р. Высшая школа СССР в годы Великой Отечественной войны / М.Р.Круглянский. – М.: Высшая школа, 1970. – 314 с.

606. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт) / В.Г.Крысько. – Минск: Харвест, 1999. – 448 с.

607. Кузнецов И.В. Газетный мир Советского Союза. 1917-1970 гг. Т.2. Республиканские, краевые, областные и окружные газеты / И.В.Кузнецов, Е.М.Фингерит. - Б.м.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 359 с.

608. Кузнецов И.В. Газетный мир Советского Союза. 1917-1970 гг. Т.1. Центральные газеты / И.В.Кузнецов, Е.М.Фингерит. – Б.м.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 310 с.

609. Кулешова Н.Ю. Большой день: Грядущая война в литературе 30-х годов // Отечественная история. – 2002. – № 1. – С.181-191.

610. Кулешова Н.Ю. Не нынче – завтра грянет бой: образ грядущей войны и ее участников в литературе 1930-х годов // Отечественная история. - 2002. - № 1. - С.181-191.

611. Кулиш В.М. Советская историография Великой Отечественной войны // Советская историография / Под ред. Ю.Н.Афанасьева. – М., 1996. – С.284-285.

612. Культурное строительство в прифронтовых и освобожденных районах СССР в 1941–1945 гг.: Сб. ст. / АН СССР, Ин-т истории СССР; [Под ред. д-ров ист. наук, проф-в Г.А.Куманева и А.В.Митрофановой]. – М.: ИИ СССР, 1985. – 210 с.

613. Кульчицкий С. Находилась ли Украина под советской оккупацией? / С.Кульчицкий // День. – 2007. – 27 июня.
614. Кульчицкий С. Демографічні втрати України у ХХ ст. / С.Кульчицкий // Дзеркало тижня. – 2004. – 2-8 жовтня
615. Кульчицкий С. Скільки нас загинуло від Голодомору 1933 р. / С.Кульчицкий // Дзеркало тижня. – 2002. – 23-29 листопада.
616. Кульчицкий С.В. Історія і час: роздуми історика / С.В.Кульчицкий // Укр. іст. журн. – 1992. – № 4. – С.3-10.
617. Кульчицкий С.В. Україна між двома війнами (1921-1939) / С.В.Кульчицкий – К.: Альтернативи, 1999. - 336 с. - (Україна крізь віки. - Т. 11).
618. Курносоев Ю.А. Культура Украинской ССР на службе фронта // Советская культура в годы Великой Отечественной войны. Сб. статей / Отв. ред. М.П.Ким – М.: Наука, 1976. – С.155-171.
619. Курс истории СССР. Лекция 13 и 14. Борьба Украины с польским владычеством и присоединение ее к России. – М.: Тип. Высш. шк. пропаганд. Им. Я.М.Свердлова, 1938. – 22 с.
620. Лаас Н. Соціальна стратифікація радянського суспільства: концептуальні пошуки в англомовній історіографії другої половини ХХ – початку ХХІ ст. / Н.Лаас. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 12 травня]. – Доступний з: <http://www.history.org.ua/JournALL/xxx/14/7.pdf>
621. Лашкул З.В. Украинский советский плакат в годы Великой Отечественной войны (1941—1945) / З.В.Лашкул. – К.: Изд-во АН УССР, 1962. – 175 с.
622. Лебон Г. Психология народов и масс: [Перевод]. – СПб.: Макет, 1995. – 311 с.
623. Левин М. Советский век / Пер. с англ. – М.: Европа, 2008. – 678 с.
624. Левшин Б.В. Академия наук СССР в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / Б.В.Левшин. – М.: Наука, 1966. – 188 с.

625. Левшин Б. В. Советская наука в годы Великой Отечественной войны / Б.В.Левшин. – М.: Наука, 1983. – 382 с.

626. Лейбович Х.И. Наиболее сильные психологические потрясения Великой Отечественной войны // Психология Великой Победы советского народа. Сб. статей / Под. Ред. Г.В.Телятникова, А.Ф.Шикуна. – Тверь: ИПП «Прометей», 1995. – С.60-64.

627. Ленин В.И. Полн. собр. соч. – Т.12. – С.25.

628. Леонтьева Л. Пропаганда як інформаційно-психологічний складник політичних процесів: Монографія / Л.Леонтьева. – К.-Львів, 2004. – 298 с.

629. Лещинский А.Н. Религиозные и миссии на оккупированной территории / А.Н.Лещинский // Религиозные организации Советского Союза в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Материалы «Круглого стола», посвященные 50-летию Победы 13 апреля 1995 г. – М.: Б.и., 1995. – С.102-110.

630. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період Другої світової війни / О.Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С.73-81.

631. Лисенко О.Є. Друга світова війна і доля українських церков / О.Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наук. ст. Вип. 4. – К., 2000. – С.101-108.

632. Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О.Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2004. – № 5. – С.3-15.

633. Лисенко О.Є. Ідеологічні аспекти початкового періоду війни: реалії та їх відлуння / О.Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України. Зб. наукових статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 6-9.

634. Лисенко О.Є. Религия и церковь на Украине накануне и в годы второй мировой войны / О.Є. Лисенко // Вопросы истории. – 1998. – № 4. – С.42-57.

635. Лисенко О.Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. / О.Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2000. – № 6. – С.29-50.
636. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 / О.Є. Лисенко – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 403 с.
637. Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1969.– 340 с.
638. Литвин В. Історія України. Підручник. 3-тє доопрацьоване та доповнене видання / В.Литвин. – К.: Наукова думка, 2009. – 821 с.
639. Лозицький В.С. Партійно-радянська преса України – важлива зброя партії у всенародній боротьбі в тилу ворога / В.С.Лозицький // Укр. іст. журн. – 1980. – № 5. – С.87-98.
640. Лысенко А. Нерешенные проблемы истории Великой Отечественной и Второй мировой войн. К 60-летию освобождения Украины от гитлеровских оккупантов / А.Лысенко // Зеркало недели. – 2004. – 30 октября – 5 ноября.
641. Лысенко А.Е. Религия и церковь на Украине накануне и в годы второй мировой войны / А.Е.Лысенко // Вопросы истории. – 1998. – № 4. – С.42-57.
642. Лысый И. Менталитет и духовная культура украинцев / И.Лысый // Философская и социологическая мысль. - 1995. - № 11 – 12.
643. Любин В.П. Дискуссии о тоталитаризме в Германии, Италии и СССР / В.П.Любин // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2005. – Вып. 15. – С.151-178.
644. Ляхоцький В.П. Українське радіомовлення в роки Великої Вітчизняної війни / В.П.Ляхоцький // Архіви України. - 1989. - № 3. – С. 48-53.
645. Максакова Л. В. Культура Советской России в годы Великой Отечественной войны / Л.В.Максакова; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М.: Наука, 1977. – 343 с.

646. Максакова Л.В. Советская культура военных лет в исторической литературе 50-70-х годов // Историография Великой Отечественной войны. Сборник статей / Отв. ред. М.П.Ким. – М.: Наука, 1980. – С.257-266.

647. Макушин Р. Женское лицо войны / Р.Макушин // Аргументы и факты. – 2003. – 19 июня.

648. Марголит Е. Страна-двойник: Германия в советских фильмах межвоенного времени / Е.Марголит // Родина. – 2002. – № 10. – С.68-71.

649. Маркітан Л.П. Кінолітопис Великої Вітчизняної / Л.П.Маркітан // Укр. іст. журн. – 1995. - № 3. – С.47-51.

650. Махал Г. Grimасы верноподданничества. Антирусские карикатуры в Германии времен Второй мировой войны / Г.Махал // Родина. – 2002. - № 10. – С. 56-57.

651. Машихин Е.А. Статистические публикации в СССР. Библиографический указатель / Е.А.Машихин, В.М.Симчера– М.: Статистика, 1975. – 280 с.

652. Меметов В. С. Партийное руководство деятельностью творческой интеллигенции в годы Великой Отечественной войны / В.С.Меметов. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 172 с.

653. Мень А., прот. Религия, культ личности и секулярное государство (Заметки историка религии) / А.Мень // На пути к свободе совести: Сб. – М.: Прогресс, 1989. – С. 88-111.

654. Мерцалов А. Сталинизм и война / А.Мерцалов, Л.Мерцалова. – М.: Terra, 1998. – 432 с.

655. Михайлик М.В. Нацистська пропаганда в окупованому Києві / М.В.Михайлик // Укр. іст. журн. – 2006. – № 1. – С.131-144.

656. Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни / За ред. В. Конашевича. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України, 1996. – 568 с.

657. Мясоедов Б.А. Страна читает, слушает, смотрит: Статистический обзор / Б.А.Мясоедов – М.: Финансы и статистика, 1982. – 79 с. (Статистика для всех).

658. Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей) / Т.Нагайко. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 12 травня]. – Доступний з http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/voen_ist_11/16.pdf.

659. Назревшая дискуссия. Некоторые итоги обсуждения истории Второй мировой войны. Общественный форум (Москва, 28 сентября 2005 г.). Стенограмма / Под ред. Ф.Бомсдорфа и Г.Бордюгова. Библиотека либерального чтения. Вып. 18. – М.: Фонд Фридриха Науманна, АИРО-XXI, 2006. – 112 с.

660. Наровчатов С. В те годы / С.Наровчатов. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 8 грудня]. – Доступний з: militera.lib.ru/poetry/russian/narovchatov/index.html

661. Нахманович В. Суб'єктивні проблеми дослідження історії народів України під час Другої світової війни / В.Нахманович // Друга світова війна і доля народів України: Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 30-31 жовтня 2006 р. – К., 2007. – С. 227-262.

662. Наше Отечество: Опыт политической истории: [В 2 т. / С.В.Кулешов, О.В.Волобуев и др.]; Рос. гуманитар. ун-т – М.: Изд-во «Терра», 1991. – Т.2. – 620с.

663. Невежин В. «Если завтра в поход...»: Подготовка к войне и идеологическая пропаганда в 30-х-40-х годах / В.Невежин. – М.: Яуза, Ексмо, 2007. – 320 с.

664. Невежин В. Синдром наступательной войны. Советская пропаганда в преддверии «священных боев» 1939-1941 / В.Невежин. – М.: АИРО-XX, 1997. – 288 с.

665. Некрич А. 1941, 22 июня / А.Некрич. – М.: Наука, 1965. – 174 с.

666. Нерознак В.П. Советский «новояз» на географической карте (О штампах и стереотипах речевого мышления) / В.П.Нерознак,

М.В.Горбаневский – М.: Знание, 1991. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Наука убеждать: риторика»; № 4).

667. Нестеренко В.А. Сценічне мистецтво у військовій зоні України в 1941-1943 рр. / В.А.Нестеренко // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей. Вип. 9. Ч.3. – К., 2005.

668. Ніколаєць Ю. Цивільне населення України на початку війни з німецько-фашистськими загарбниками / Ю.Ніколаєць – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 36 с.

669. Ніколаєць Ю.А. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941-липень 1942 рр.) / Ю.А.Ніколаєць – Вінниця: Видавництво «Тезис», 1999. - 64 с.

670. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: Монографія / В.М.Нікольський. – Донецьк : Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. - 624 с.

671. Одинцов М.И. Еще одна попытка / М.И.Одинцов // Наука и религия. – 1990. – № 1. – С.4-5.

672. Одинцов М.И. Государственно-церковные отношения накануне и годы Великой Отечественной войны / М.И.Одинцов // Религиозные организации Советского Союза в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Материалы «Круглого стола», посвященные 50-летию Победы 13 апреля 1995 г. – М.: Б.и., 1995. – С.12-40.

673. Одинцов М.И. Государство и религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / М.И.Одинцов // Отечественные архивы. – 1995. – № 3.– С.16-17.

674. Одинцов М.И. Хождение по мукам / М.И.Одинцов // Наука и религия. – 1990. – № 7. – С.56-57.

675. Ожеван Н. Язык политики и языковая политика: посттоталитарные проблемы преодоления этноязыкоцентризма / Н.Ожеван. – Ел. ресерс. - Доступно з: [http://www.niurr.gov.ua/ukr/dialog_1999/ozhevan_3.htm]

676. Окоороков А. Особый фронт. Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны / А.Окоороков. – М.: Русский путь, 2007. – 288 с.

677. Орлов И.Б. Жилищная политика советской власти в первое послереволюционное двадцатилетие / И.Б.Орлов // Наука – сервису: VIII Междунар. науч.-практ. конф.: Сб. докл. на пленарн. заседании. – М.: МГУС, 2003. – С.142-149.

678. Орлов Ю.Я. Религиозность как методологическая и содержательная предпосылка немецко-фашистской пропаганды / Ю.Я.Орлов // Вестн. Моск. гос. ун-та. Сер.10, Журналистика. – 1994. – № 1. – С.67-75.

679. Осипов А.А. Катехизис без прикрас. Беседы бывшего богослова с верующими и неверующими о книге, излагающей основы православной веры / А.А.Осипов. – М.: Госполитиздат, 1963. – 328 с.

680. Осокина Е. Прощальная ода советской очереди / Е.Осокина // Неприкосновенный запас. – 2005. – №5(43). – Ел. ресурс: [Цит. 2008, 21 вересня]. – Доступний з: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/43/oso10.html>

681. Осокина Е.А. За фасадом «сталинского изобилия»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927-1941 / Е.А.Осокина. – М.: РОССПЭН, 1998. - 272 с.

682. Осокина Е.А. Цена «большого скачка». Кризисы снабжения и потребление в годы первых пятилеток / Е.А.Осокина // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т. Т.1. От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира. – М., 1997. – С.205-243.

683. Открытый архив – 2: Справочник сборников документов, вышедших в свет в отечественных издательствах в 1917-2000 гг. / Автор-сост. И.А.Кондакова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. – 432 с.

684. Оче-видная история : Проблемы визуальной истории России XX столетия: Сборник статей / [Редкол.: И.В.Нарский, О.С.Нагорная,

О.Ю.Никонова и др.] ; Южно-Урал. гос. ун-т, Фак. права и финансов, Центр культур.-ист. исследований, Челяб. отд-ние Рос. о-ва интеллектуальной истории. - Челябинск : Камен. пояс, 2008. — 476 с.

685. Очерки истории советского кино. В 3-х т. / Под ред. Ю.С.Калашникова. – М.: «Искусство», 1956-1961. – Т.2. – 1935-1945. – 1959. – 869 с.

686. Очерки по истории профессиональных союзов Украинской ССР / Л.Ф.Гайдуков, В.И.Полурез, В.П.Рябцев. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 664 с.

687. Павлова И.В. Становление советской системы информационной блокады / И.В.Павлова // Культура и интеллигенция сибирской провинции в XX веке: теория, история, практика. Материалы региональной научной конференции 24-25 февраля 2000 года. - Новосибирск: СО РАН, 2000. – С.40-45.

688. Павловский А. Русская советская поэзия в годы Великой Отечественной войны / А.Павловский– Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1967. – 277 с.

689. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України / В.Пащенко. – Полтава: Б.в., 1997. – Ч.1. – 354 с.

690. Перковский А.Л. Источники по национальному составу населения Украины в 1939-1944 гг. / А.Л.Перковский // Людские потери СССР в период Второй мировой войны. Сб. статей. – СПб.: Рус.-Балт информ. центр «Блик», 1995. – С.49-61. (Россия в цифрах и документах).

691. Пинегина Л.А. Художественная Культура как фактор Великой Победы 1941-1945 / Л.А.Пинегина. – М.: Диалог-МГУ, 1997. – 260 с.

692. Політична історія. України. XX ст.: У 6 т. / Редкол.: І.Ф.Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2002-2003. Т.4.: Україна у Другій світовій війні, 1939-1945. – Керівник тому В.І.Кучер. - К., 2003. – 584 с.

693. Поляков Ю. Почему мы победили? О массовом сознании в годы войны / Ю.Поляков // Свободная мысль. – 1994. - № 11. – С.62-81.

694. Поляков Ю.А. Историческая наука: люди и проблемы / Ю.А.Поляков. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. – 454 с.
695. Поляков Ю.А. Кино – великий историк / Ю.А.Поляков // Отечественная история. – 2003. - № 6. – С.7-8.
696. Попов В.П. Паспортная система в СССР (1932-1976 гг.) / В.П.Попов // Социологические исследования. – 1995. – № 8-9.
697. Попов Н.П. Советская военная печать в годы Великой Отечественной войны / Н.П.Попов, Н.А.Горохов - М.: Воениздат, 1981. - 416 с.
698. Портнова Т. Обзор основной украинской исторической периодики за 2008 г. / Т.Портнова // Ab imperio. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 12 травня]. – Доступный з: <http://net.abimperio.net/en/node/465>
699. Пospelов Е.М. Имена городов: вчера и сегодня (1917–1992). Топонимический словарь / Е.М.Пospelов. – М.: Русские словари, 1993. — 250 с.
700. Пospelовский Д. Подвиг веры в атеистическом государстве / Д.Пospelовский // Русское зарубежье в год 1000-летия крещения Руси: Сб. – Спб.-М., 1991. – С.68-89.
701. Пospelовский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие / Д.Пospelовский. – М.: Изд-во Библийско-богословского ин-та св. апостола Андрея, 1996. – 408 с.
702. Пospelовский Д.В. Русская Православная Церковь в XX в. / Д.Пospelовский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.
703. Почепцов Г. Информационные войны / Г.Почепцов. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер» - 2000. – 576 с.
704. Почепцов Г. Теория коммуникации / Г.Почепцов. – М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер» - 2001. - 656 с.
705. Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, В.Климова. – К.: Укр. центр духовной культуры, 1999. – 560 с.

706. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX-XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. Навч. посібник для студентів історичних факультетів / Ю.П.Присяжнюк. – Черкаси: Відлуння – плюс, 2002. – 120 с.
707. Прокоп М. Україна і Українська політика Москви / М.Прокоп. – Б.м.: Сучасність, 1981. – Ч.1. – 176 с.
708. Прохоренко И.Д. Духовное производство при социализме/ И.Д.Прохоренко, С.В.Курегян. – Минск: Университетское, 1987. - 191 с.
709. Пушкарева Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» / Н.Л.Пушкарева // Этнографическое обозрение. – 2004. – № 5. – С. 3-19.
710. Работяжев Н.В. Феномен тоталитаризма: политическая теория и исторические метаморфозы / Работяжев Н.В., Соловьев Э.Г. - М.: Наука, 2005. - 327 с.
711. Радаев В. Властная стратификация в системе советского типа / В.Радаев // Рубеж. – 1991. – № 117-147.
712. «Радянська література». Систематичний покажчик змісту (1933-1945) / Автор-укладач Н.В.Лощинська. – 95 с.
713. Разуваев В.В. Политический смех в современной России / В.В.Разуваев. – М.: ГУ-ВШЭ, 2002. – 329 с.
714. Рассел Б. Власть. Социальный анализ // Политология. Хрестоматия / Автор сост. Р.Т.Мухаев. – М.: Приор, 2000. – С.288-295.
715. Рафальський О. Друга світова війна. Етнонаціональний аспект / О.Рафальський // Віче. – 2001. – № 7(112). – С.131-139.
716. Ревенко А. Скільки нас було, є та скільки буде напередодні першого всеукраїнського перепису населення / А.Ревенко // Дзеркало тижня. – 2001. – 1-7 грудня
717. Регельсон Л. Трагедия Русской церкви. 1917-1945 / Л.Регельсон. – М.: Куртицкое подворье, 1996. – 630 с.
718. Реснт О. Криза сучасної історичної науки: методологічний і джерелознавчий аспекти // Четвертий міжнародний конгрес українців: Доп.

та повідомл., м. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Історія / Міжнар. асоц. Україністів; Відповід. ред.: С.Кульчицький, В.Даниленко. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч.2: XX ст. – С.9-22.

719. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О.П.Реєнт // Укр. іст. журн. – 1999. – №3. – С.3-23.

720. Рейли Д.Дж. «Изъясняются по-большевистски», или как саратовские большевики изображали своих врагов / Д.Дж.Рейли // Отечественная история. – 2001. - № 4. – С. 79-93.

721. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) / П.В.Рекотов // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3. – С.90– 101.

722. Религиозные организации Советского Союза в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг. Материалы «Круглого стола», посвященные 50-летию Победы 13 аперля 1995 г. – М.: Б.и., 1995. – 172 с.

723. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.) / [Відп. ред. П. П. Панченко]. - Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000. – 304 с.

724. Рибчинко Л. Морально-психологічний стан населення визволених територій Лівобережної України у 1941-1943 рр. / Л.Рибчинко // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С.251-265

725. Рисс К. Геббельс. Адвокат дьявола / Пер. с англ. – М.: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2000. – 492 с.

726. Родионов В. Идеологические истоки расовой дискриминации славян в третьем рейхе / В.Родионов. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 8 грудня]. – Доступний з: actualhistory.ru/race_theory_origins

727. Рольф М. Советские массовые праздники / М.Рольф; пер. с нем. – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2009. – 493 с. (История сталинизма).

728. Романцов В. Як населення України користувалося рідною мовою / В.Романцов // Українсько-польський інтернет журнал. - Ел. ресурс: [Цит.

2009, 8 грудня]. – Доступний з: <http://www.ukraine-poland.com/u/publicystyka/publicystyka.php?id=4657>.

729. Российская повседневность 1921-1941 гг.: Новые подходы: Доклады, сделанные на международной Междисциплинарной конференции 16-19 августа 1994 г. – СПб.: Изд-во СПб УЭФ, 1995. – 156 с.

730. Россия и война в XX столетии. Взгляд из удаляющейся перспективы. Материалы международного интернет-семинара / Сост. Ю.Хмелевская. Предисл. И.Нарский. – М.: АИРО, 2005. – 160 с.

731. Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол. В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т.3: Е-Й. – 2005. – С.490-491.

732. Рудий Г. Періодика України 1917-1940 рр. як історичне джерело / Г.Рудий // Бібліотечний вісник. – 2008. – № 1. – С.29-25

733. Руткевич М.Н. О социальной структуре советского общества / М.Н.Руткевич // Социологические исследования. - 1999. - № 4. - С. 19-28.

734. Савельев В.М. Советская интеллигенция в Великой Отечественной войне / В.М.Савельев, В.П.Саввин. – М.: Мысль, 1974. – 285 с.

735. Салата О. Засоби та механізми формування інформаційного простору України в умовах Великої Вітчизняної війни / О.Салата // Гілея: Зб. наук. праць. Історичні, філософські, політичні науки. – К., 2009. – Вип. 25. – С.321-330.

736. Салата О. Формування німецького інформаційного простору в рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941 – 1944 р.). Монографія / О.Салата. – Донецьк: Норд-Прес, 2010. – 362 с.

737. Салата О.О. Причини колабораціонізму української інтелігенції в умовах німецько-фашистської окупації 1941-1944 років / О.Салата // Гілея: Зб. наук. праць. Історичні, філософські, політичні науки. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 111-118.

738. Сарнов Б. Наш советский новояз. Маленькая энциклопедия реального социализма / Б.Сарнов. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 768 с.

739. Селунская В.М. Разработка некоторых вопросов классовой структуры советского общества в новейшей историографии / В.М.Селунская // История СССР. – 1971. – № 6. – С.6-20.

740. Сенявская Е.С. 1941-1945: Фронтовое поколение. (Историко-психологическое исследование) / Е.С.Сенявская. – М.: ИРИ РАН, 1995. – 220 с.

741. Сенявская Е.С. Военно-историческая антропология как новая отрасль исторической науки / Е.С.Сенявская // Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2002. Предмет, задачи. Перспективы развития. – М., 2002. – С.5-22;

742. Сенявская Е.С. Историко-психологические аспекты изучения Великой Отечественной войны и патриотические традиции России / Е.С.Сенявская // Россия в XX веке / Ин-т российской истории. – М.: Наука, 1994. – . - Война 1941-1945 годов: современные подходы. – 2005. – С.339-350.

743. Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества / Е.С.Сенявская. – М.: РОССПЕН, 2006. – 288 с.

744. Сенявская Е.С. Психология войны в XX веке: Исторический опыт России / Е.С.Сенявская; Рос. академия наук, Ин-т российск. истории. – М.: РОССПЕН, 1999. – 382 с. (Серия «Социальная история России XX века»).

745. Сенявская Е.С. Человек на войне. Историко-психологические очерки: На примере двух мировых и афганской войн / Рос. академия наук, Ин-т российск. истории. – М.: Изд. центр ИРИ, 1997. – 226 с.

746. Сенявская Е.С. Человек на войне. Опыт историко-психологической характеристики российского комбатанта / Е.С.Сенявская // Отечественная история. – 1995. – № 3. – С.7-15.

747. Сенявский А.С. Повседневность как методологическая проблема микро– и макро– исторических исследований (на материалах российской истории XX века) / А.С.Сенявский // История в XXI веке: историко-

антропологический подход в преподавании и изучении истории человечества. Материалы междунар. интернет-конференции, проходившей 20.03 - 14.05.2001 на информ. образовательном портале www.AUDITORIUM.ru / Под общ. ред. В.В.Керова. - М., 2001. - С. 25-34.

748. Серафима, игуменья. Молитва за Победу: Церковь в Великой Отечественной войне / УПЦ. Киевская Митрополия. – Одесса: «Друк», 2008. – 360 с.

749. Серебрянников В.В. Социология войны / В.В.Серебрянников. – М.: Научный мир, 1997. – 398 с.

750. Скирдо М.П. Моральный фактор в Великой Отечественной войне / М.П.Скирдо. – М.: Военное изд-во Минобороны СССР, 1959. – 136 с.

751. Скоробогатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941-1943): Монографія / А.В.Скоробогатов. – Харків: «Прапор», 2006. - 376 с.

752. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941-1944 рр. (на матеріалах південних областей) / М.Слободянюк // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С.44-57.

753. Смирнов М.Ю. Российское общество между мифом и религией: историко-социологический очерк / М.Ю.Смирнов. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2006. – 228 с.

754. Соболева Н.А. Создание государственных гимнов Российской империи и Советского союза / Н.А.Соболева // Вопросы истории. – 2005. – № 2. – С. 25-41.

755. Советская культура в годы Великой Отечественной войны: Сб. статей / АН СССР, Ин-т истории СССР / Редкол. Чл.-кор. АН СССР М.П.Ким (отв. Ред.) и др. – М.: Наука, 1976. – 271 с.

756. Советская социальная политика: сцены и действующие лица, 1940-1985 / Под ред. Е.Ярской-Смироновой и П.Романова (Из библиотеки Журнала исследований социальной политики). – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2008. – 376 с.

757. Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал: В 2 т. Т.1. От вооруженного восстания в Петрограде до второй сверхдержавы мира / Под. общ. ред. Ю.Н.Афанасьева. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т, 1997. – 510 с.

758. Соколов Я.В. Формирование менталитета советских граждан / Я.В.Соколов // Российская повседневность 1921-1941 гг.: Новые подходы: Доклады, сделанные на международной Междисциплинарной конференции 16-19 августа 1994 г. – СПб.: Изд-во СПб УЭФ, 1995. – С.67-74.

759. Сорокин А. Сталинизм: неактуальная реальность? / А.Сорокин // Пушкин. – 2009. – № 2. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 12 травня]. – Доступний з: <http://www.rosspen.su/ru/news/.view/id/155/>

760. Сорокин П. Война и милитаризация общества // Сорокин П. Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет / Ин-т социологии. - М.: Наука, 1994. - 560 с.

761. Социология религии: Конспект лекций. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2000. – 64 с.

762. Сталин и немцы: Новые исследования / Под ред. Юргена Царуски. - М.: РОССПЭН; Фонд первого президента России Б.Н. Ельцина, 2009. - 367 с.

763. Степанов Ю. Константы: Словарь русской культуры. Изд. 2-е, испр. и доп. / Ю.Степанов. - М.: Академический Проект, 2001. — 990 с.

764. Стецкевич В.В. Історія України в роки війни 1941-1945 рр.: теоретичний контекст осмислення (деякі аспекти проблеми) / В.В.Стецкевич // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип.6. – С.27-28.

765. Стоколос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. / Н.Г.Стоколос // Укр. іст. журн. – 2004. – № 3. – С.91-111.

766. Стражний А.С. Украинский менталитет / А.С.Стражний. – К.: Изд-во Подолина, 2008. – 384 с.

767. Стяжкина Е.В. Женщина в пространстве смеховой культуры Украины во второй половине XX века / Е.В.Стяжкина // Иной взгляд. Междисциплинарный альманах гендерных исследований. – Минск: БГПУ, 2002. – С.29-34.

768. Стяжкіна О.В. Жінки в історії української культури другої половини XX століття: Монографія / О.В.Стяжкіна. – Донецьк: «Східни видавничий дім», 2002. – 270 с.

769. Стяжкіна О.В. Образ ворога в усних історіях свідків фашистської окупації України / О.В.Стяжкіна, Є.О.Ковальова // Історичні і політологічні дослідження. Науковий журнал. – Донецьк, 2008. - № 1-2(37-38). – С.120-127.

770. Субтельний О. Україна. Історія / О.Субтельний. – К.: Либідь, 1993. – 720 с.

771. Суздаев П. Советское искусство в годы Великой Отечественной войны / П.Суздаев. – М.: Советский художник, 1965. – 468 с.

772. Сурай Ю. Гумор в історії української культури / Ю.Сурай // День. – 2004. – 12 березня

773. Суровая драма народа: Ученые и публицисты о природе сталинизма. – М.: Политиздат, 1989. – 512 с.

774. Таранчу В. О постоянно действующих факторах, решающих судьбу войны / В.таранчу. – М.: Воениздат СССР, 1952. – 96 с.

775. Титаренко Д.М. Умови функціонування окупаційної преси на території України (зона військової адміністрації / Д.М.Титаренко // Наукові записки. Збірник. – К.: Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2006. – С.69-78.

776. Токарев В. Возвращение на пьедестал: исторический комментарий к фильму «Богдан Хмельницкий» (1941). – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 8 грудня]. – Доступний з: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Idvu/2008_18/26.pdf.

777. Токарев В. Советская военная утопия кануна второй мировой / В.Токарев // Европа. Журнал польского института международных дел. – 2006. – № 1(18). – Т. 5. – С. 97-161.

778. Токарев В.А. «Кара панам! Кара»: польская тема в предвоенном кино (1939-1941 годы) / В.А.Токарев // Отечественная история. – 2003. - № 6. – С.47-59.

779. Токарев В.А. Пьеса «Фронт» и генеральный афронт: Драматургический комментарий к сталинским кадровым решениям / В.А.Токарев // Проблемы российской истории. Вып. 5. – Магнитогорск: МаГУ, 2005. – С.263-320.

780. Токарев В.А. Тоталитарная антиципация (штрихи к портрету 1930-х годов) / В.А.Токарев // Проблемы истории, филологии, культуры. Вып. XI. – М.-Магнитогорск, 2001. – С.348-355.

781. Тольц М. Тайны советской демографии / М.Тольц // Социологический журнал. – 2003. – № 4. – С.108-125.

782. Тош Дж. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. – М.: Изд-во «Весь мир», 2000. – 296 с.

783. Трайнин И.П. Расовая политика гитлеризма и антисемитизм // Черная книга: О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко-фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941-1945 гг / Сост. под ред. В. Гроссмана, И. Эренбурга. - Вильнюс: ЙАД, 1993. - С.482-517.

784. Тригуб О.П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922-1939 рр.): Монографія / О.П.Тригуб. – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Ліон», 2009. – 312 с.

785. Тюшкевич С.А. Духовный потенциал Великой Победы / С.А.Тюшкевич // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология. – 2005. - № 2. – С.3-36.

786. Тюшкевич С.А. Факторы Победы советского народа в Великой Отечественной войне / С.А.Тюшкевич // Вопросы философии. – 1985. - № 3. – С.3-11.

787. Удод О.А. Історія в дзеркалі аксіології: Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу в 1920-1930-х роках. Монографія / О.А.Удод. – К.: Генеза, 2000. – 292 с.

788. Удод О.А. Історія і духовність / О.А.Удод. – К.: Генеза, 1999. – 148 с.

789. Удод О.А. Історія: осягнення духовності / О.А.Удод. – К.: Генеза, 2001. – 192 с.

790. Удод О.А. Методологія дослідження духовних цінностей українського народу: 1920-30-ті рр. / О.А.Удод // Південний архів: Зб. науков. праць. історичні науки. – Вип.2. – Херсон, 1999. – С.34-41.

791. Україна в полум'ї війни 1941-1945 / П.П.Панченко, О.І.Уткін, В.І.Горелов та ін. – К.: Вид-во «Україна», 2005. – 558 с.

792. Україна і Друга світова війна. Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіносюжетів, спецвипусків (1939-1945 / Упоряд. Т.Ємельянова. – К., 2005. – 186 с.

793. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Відповід. ред. В.А.Смолій. Т.2. Гриневич В.А., В.М.Даниленко, Кульчицький С.В., Лисенко О.Є. Радянський проект для України. – К.: Наукова думка, 2004. – 529 с.

794. Ушаков А. «Окна ТАСС» били врагов не в бровь, а в глаз / А.Ушаков // Независимая газета. – 2003. – 25 апреля

795. Февр Л. Суд совести истории и историка // Февр Л. Бои за историю: Сб. статей / Пер. с франц., ст. А.Я.Гуревича. – М.: Наука, 1991. – С.10-23.

796. Федотов Г.П. Сталинократия // Федотов Г.П. Судьба и грехи России: Избранные статьи по философии русской истории и культуры: В 2-х т. / Сост., вступ. ст. В.Ф.Бойко. – СПб.: София, 1991. – Т.2. – С.90-95.

797. Феллер В. Введение в историческую антропологию. Опыт решения логической проблемы философии истории / В.Феллер. – М.: КНОРУС, 2005. – 672 с.

798. Филина И.А. Повседневность и духовность – «горизонталь» и «вертикаль» бытия // Актуальні проблеми духовності. – Зб. Наукових праць / Відп. Ред. Я.В.Шрамко. – Вип. 6. – Кривий Ріг, 2005. – С.3-5.

799. Филиппов Б. Музы на фронте / Б.Филиппов. – М.: Сов. Россия, 1975.- 206 с.

800. Филиппова Т. Аспиды и готтентоты. Немцы в русской сатирической журналистике / Т. Филиппов // Родина. – 2002. - № 10. – С. 31-37.

801. Фирсов С.Л. Была ли безбожная пятилетка? / С.Л.Фирсов // Независимая газета. – 2002. – 30 октября.

802. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город / Пер. с англ. Л.Пантина. - М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. - 336 с. (История сталинизма).

803. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2001. – 422 с.

804. Філіппова І. Два початки війни у супроводі деталей / І.Філіппова // День. – 2004. – 2 вересня

805. Форостовський Л. Київ під ворожими окупаціями / Л. Форостовський – Буенос-Айрес: Вид-во М.Денисюка, 1952. – 79 с.

806. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л.Франк. – М.: Республика, 1992. – 511 с. – (Мыслители XX в.).

807. Фрейд З. Остроумие и его отношение к бессознательному // Фрейд З. Избранное / З.Фрейд. – М.: «ВТИ», 1990. – 448 с.

808. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого я / З.Фрейд // Диалог. – 1990. – № 12. – С. 107.

809. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя / Пер. с англ. Д.Н.Дуринский. – Минск: ООО «Попурри», 1998. – 672 с.
810. Хевеши М.А. Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода / М.А.Хевеши. – М.: Международные отношения, 2002. – 160 с.
811. Хеслер И. Что значит «Проработка прошлого»? Об историографии Великой Отечественной войны в СССР и России // Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С.156-170.
812. Хоффер Э. Истинноверующий. Мысли о природе массовых движений / Научн. ред. А. А. Михайлов . – Минск: ЕГУ, 2001. – 200 с.
813. Хренов Н.А. Кино: реабилитация архетипической реальности. Серия «Кабинет визуальной антропологии» - М.: Аграф, ЛТД, 2006. – 701 с.
814. Цыпин В. История Русской Церкви / В.Цыпин. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 831 с.
815. Человек и война (Война как явление культуры) Сборник статей / Под ред. И.В.Нарского и О.Ю.Никоновой. – М.: АИРО-XX, 2001. – 480 с.
816. Чепуров В.М. Оккультная физиономия гитлеризма // Война и мир: роль духовной культуры в воспитании патриотического сознания. Материалы научно-практической конференции, проведенной в Военной академии Генерального штаба Вооруженных Сил Российской Федерации 20 мая 2005 года / И.С.Даниленко. – М.: Б.и., 2006. – С. 108-115.
817. Что в имени твоём, Донецк? (Интервью с пресс-секретарем Донецкого областного краеведческого музея Софьей Гитис) // Вечерний Донецк. – 2008. – 5 октября.
818. Чудинов И.А. Обыденное сознание масс / И.А.Чудинов. – Б.м.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1973. – 120 с.
819. Чумаченко Т.А. Государство, православная церковь, верующие. 1941-1961 / Т.А.Чумаченко. – М.: АИРО-XX, 1999. – 248 с.

820. Шайкан В. Українська освіта в добу гітлерівської окупації як засіб політичного протистояння / В.Шайкан // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей. – 2007. – № 11. – 211-217.

821. Шайкан В.О. Ідеологічна підготовка нацистським керівництвом Німеччини нападу на СРСР 22 червня 1941 року / В.О.Шайкан // Питання історії України: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2008. -№ II. - С.49-56.

822. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони окупації в роки Другої світової війни. Монографія / В.О.Шайкан. – Кривий Ріг: Мінерал, 2005. – 466 с.

823. Шайкан В.О. Політичні настрої української інтелігенції в роки Великої вітчизняної війни (за документами архіву НКВС) / В.О.Шайкан // Громадянське суспільство та проблеми становлення особистості: Зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2007. – С.124-129

824. Шайкан В.О. Радянізація західноукраїнських земель 1939 – 1940 рр.: ідеологічний аспект / В.О.Шайкан // Громадянське суспільство та проблеми становлення особистості. Зб. наук. праць. – Кривий Ріг, 2009.– № 4.– С. 73-79

825. Шайкан В.О. Діяльність інтелігенції України в роки гітлерівської окупації: адаптація до екстремальних умов війни чи колаборація? / В.О.Шайкан, В.О. Шайкан // Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Динаміка наукових досліджень». – 2005. – Історія України. – Дніпропетровськ, 2000. – № 23. – С.54-67

826. Шапиро Л. Коммунистическая партия Советского Союза / Пер. с англ. В.Франк. – London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990. – 933 с.

827. Шимон И.Я. ... Плюс атеизация всей страны (Государственно-церковные отношения в 1920-1930-е годы) / И.Я.Шимон. – Дубна: Междунар. Ун-т природы, общества и человека «Дубна», 2002. – 159 с.

828. Шкаровский М.В. Германская церковная политика и «религиозное возрождение» на оккупированной территории Белоруссии, Прибалтики и Северо-Западе России. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 8 грудня]. – Доступний з www.orthedu.ru/ch_hist/hi_rpz/2524ger.htm

829. Шкаровский М.В. Крест и свастика. Нацистская Германия и Православная церковь / М.В.Шкаровский. – М.: Вече XX NEW, 2007. – 526 с. (Военный тайны XX века).
830. Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве. (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах) / М.В.Шкаровский. – М.: Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, 1999. – 399 с.
831. Шкаровский М.В. Русская церковь и Третий Рейх / М.В.Шкаровский. – М.: Вече, 2010. – 460 с.
832. Штомпка П. Социальное изменение как травма / П.Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 1. – С.6-17.
833. Щербенко Е.В. Мова тоталітарного суспільства / Е.В.Щербенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – 2002. – Вип. 21. – С.206-219
834. Юренев Р.Н. Киноискусство военных лет // Советская культура в годы Великой Отечественной войны. Сб. статей / Отв. ред. М.П.Ким – М.: Наука, 1976. – С. 235-252.
835. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2002. — 416 с.
836. Arendt H. The Origins of Totalitarianism / H.Arendt. – New-York: Harcourt Brace, 1951. - 312 p.
837. Armstrong J.A. The Soviet Bureaucratic Elite: A Case of Study of Ukrainian Apparatus / J.A. Armstrong. – New York: Praeger, 1959.
838. Aron R. Democratie et totalitarisme / R. Aron. – Paris: Gallimard, coll. «Folio essai», 1965.-383 p.
839. Bauer R.A. How the Soviet System Works: Cultural, Psychological and Social Themes / Bauer R.A., Inkeles A., Kluckhohn C. – Cambridge MA: Harvard University Press, 1956. – 274 p.
840. Clark K. The Soviet Novel: History as Ritual. – 3-d ed. Bloomington; Indianapolis: Indiana University Press, 2000. – 265 p.

841. Conquest R. Reflections on a Ravaged Century. – New York; London: W.W. Norton & Co., 2000.
842. Homo belli – человек войны в микроистории и истории повседневности: Россия Европа XVIII-XX веков: Материалы Российской научной конференции. – Н.Новгород: Нижегородский гуманитарный центр, 2000. – 312 с.
843. Everyday in early Soviet Russia: Taking the revolution inside / Eds. Christina Kiaer and Eric Naiman. - Bloomington: Indiana University Press, 2006. - 310 p.
844. Friedrich C.J., Brzezinski Z.K. Totalitarian Dictatorship and Autocracy. – 2nd ed. Cambridge (Mass.): Harvard univ. press, 1965. - 438 p.
845. Geyer M., Fitzpatric Sh. Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared. – Cambridge: Cambridge University Press, 2009. – 320 p.
846. Kenez P. The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization 1917-1929. – Cambridge: University Press, 1985. – 324 p.
847. Lorimer F. The Population of the Soviet Union: History and Prospects. – Geneva: League of Nations, 1946. - 289 p. - [Cited. 2009, January 18]. – Available from: <http://demoscope.ru/weekly/knigi/lorimer/lorimer.html>
848. Moore B. Soviet Politics: Dilemma of Power: Role of Ideas in Social Change. Cambridge: MA, 1950. - 403 p.
849. Morgenthau Hans J. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. Second Edition Alfred A. Knopf: – New York, 1955. – 340 p.
850. Norriss Stephen M. A war of images: Russian popular prints, wartime culture, and national identity, 1812-1945. – DeKalb, Illinois: Northern Illinois University Press, 2006. – 277 p.
851. Rauschnig H. Die Revolution des Nihilismus: Kulisse und Wirklichkeit im Dritten Reich. - 13.-15. Tsd., ergänzte und verbesserte Aufl. -Zèrich: Europa-Verlag, 1938. - 498 s.

852. Wróbel E., Wróbel J. Rozproszeni po świecie. Obozy i osiedla uchodźców polskich ze Związku Radzieckiego 1942-1950. – Chicago, 1992. – 340 s.

Дисертації та автореферати

853. Войцеховская И.Н. Газеты «Комуніст» и «Советская Украина» периода Великой Отечественной войны как источник изучения борьбы трудящихся против немецко-фашистских захватчиков: автореф. дис... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – История СССР, 07.00.09 – Историография и источниковедение. – К., 1988. – 20 с.

854. Дровозюк С.І. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20-30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис... д-ра. іст. наук спец. 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. – К., 2006. – 35 с.

855. Дудка Л.О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті-40-ві роки ХХ ст.) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2005. – 20 с.

856. Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Інститут історії України НАН України. – К., 2008. – 20 с.

857. Курилишин К.М. Україномовна легальна періодика часів нацистської окупації (1939-1944): автореф. дис. на здобуття ступеня канд. іст. наук. спец. 07.00.01 – Історія України / НАН України. Ін-т українознав. ім. І.Крип'якевича. Ін-т народознавства. – Львів, 2008. – 17 с.

858. Леонтьєва Л.Є. Історія використання психологічних операцій Німеччиною та Радянським Союзом в роки Другої світової війни (1941- 1945 рр.) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Леонтьєва Лідія Євстахіївна; Державний ун-т «Львівська політехніка». Інститут гуманітарної освіти. - Львів, 1997. - 23 с.

859. Мусорина О.А. Язык как способ воздействия властей на массовое сознание в 1920-30-е гг. (На примере Пензенского региона) [Текст]: дис. на соискание степени канд. ист. наук спец. 07.00.02 – Отечественная история / Пензенский государственный университет им. В.Г.Белинского. – Пенза, 2004. – 232 с.

860. Ніколаєць Ю.О. Морально-політичний стан населення і воїнів Червоної Армії в перший період Великої Вітчизняної війни (на матеріалах України) [Текст]: автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01/ Київський університет ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – 19 с.

861. Огаркова Е.В. Сталинградская битва в советской изобразительной пропаганде и военно-фронтowej графике 1942-1945 гг. [Текст]: автореф. дис... канд. ист. наук спец. 07.00.02 – Отечественная история / Волгоградский государственный университет. – Волгоград, 2008. – 28 с.

862. Попов В.Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформації [Текст]: автореф. дис. канд. філософ. наук: 09.00.03 / Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України. – К., 2000. – 17 с.

863. Сивирин М.А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст. 2005 года [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2005. – 21 с.

864. Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941-1943 рр.) [Текст]: автореф. дис... канд. іст. наук. спец. 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Дніпропетровськ, 2002. – 18 с.

ДОДАТКИ

Додаток А. Плакат «Дівчинка на руках у Сталіна» або «Щасливе дитинство»

Символом Сталіна-Батька, а також щасливого дитинства при житті Сталіна був плакат: усміхнена шестирічна бурятська дівчинка на руках у вождя. Історія появи цього популярного плакату така. 27 січня 1936 р. делегація керівників Бурят-Монгольської автономної республіки прибули до Москви на зустріч з вищим керівництвом країни. Нарком землеробства автономії Ардан Маркізов узяв з собою на прийом до Кремля дружину і шестирічну доньку Енгельсину. Передбачалось, що після закінчення засідання Геля вручить букет квітів Сталіну, але дівчинка, уставши від скучних промов, вибігла до президії у середині заходу. «Йосиф Віссаріонович сидів до мене спиною. Ворошилов похлопав його по плечу і сказав: «До тебе прийшли». Сталін обернувся і дуже обрадувано поставив мене на стіл президії. Ворошилов попросив мене сказати промову. «Це вам привіт від дітей Бурят-Монголії!» – випалила я. Сталін відповів: «Привіт» і узяв обидва букети... Мені стали кричати: «Поцілуй його! Поцілуй!» Я і поцілувала. Одразу усе

заблизмало навколо – кореспонденти знімали історичний момент...», – цю розповідь Енгельсіни записав білоруський кінодокументаліст Анатолій Алай, який усе життя мріяв знайти відому дівчинку.

Декілька хвилин у 1936 р. на руках у Сталіна зробили Гелю найвідомішою дитиною СРСР. Наступного дня після кремлівського прийому у газетах з'явилась фотографія: вождь по-батьківськи посміхається гарній буряточці, яку тримає на руках, і підпис: «Спасибі товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство!». З фотографії писали картини, мільйонами тиражами випускали картки і плакати. Скульптор Георгій Лавров створив відповідну композицію, яку також копіювали у неймовірних кількостях.

Півтора роки Геля купалася у проміннях слави. Але у 1937 р. Ардана Маркізова заарештували і розстріляли як японського шпигуна. Енгельсіну разом з матір'ю вислали до Казахстану. Якщо б на той час Гелі виповнилося 12 років, її, як доньку зрадника Батьківщини, відповідно до наказу від 7 квітня 1935 р. також могли приговорити до вищої міри покарання. Проблему з мільйонами агітплакатів і скульптур, які зображали Сталіна на руках з донькою ворога народу, кремлівські ідеологи вирішили просто: дівчинку перейменували на Мамлакат. Цю 11-річну таджикську піонерку-стахановку, збирачку хлопку, Сталін нагородив орденом Леніна ще у 1935 р. Якщо хтось і помічав деякі невідповідності, зайвих питань, зрозуміло, не задавали. Мати Гелі у 1938 р. знайшли з перерізаним горлом. Дитину, яка осиротіла, удочерив її родич, який дав їй своє прізвище і по-батькові. І найщасливіша дівчинка радянської країни Енгельсіна Маркізова разом зі своєю історією зникла на довгі роки.

Потім в СРСР з'явився анекдот «На демонстрації старі несуть плакат: «Спасибі товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство!» – «Ви що, з глузду з'їхали? Коли у вас було щасливе дитинство, товариша Сталіна ще на світі не було!» – «За це і спасибі!»¹.

¹ Галух А. Геля Маркізова, героїня знаменитого плаката... // Факты. – 2009. – 24 декабрия

Додаток Б. Радянські плакати, присвячені приєднанню Західної України та Білорусі¹

¹ Каталог плакатов СССР. 1941-1945. – Ел. ресурс. [Цит. 2009, 16 листопада]. – Доступно з: <http://soviet-posters.chat.ru/index.htm>

Не треба збуряти, що в нас великий час,
Що зламаний доріжчик негуютього пласту —
Проклятий час! Од бурета жене на!
Буває адесь, частіше ж серед нощі,

Висидеть він на хрестинній дріл,
О, жданий квіт Ідальника, він хоче
Убити людеж, спалити жовне до тла,
Темножис Цяго ж забуряти,

Пальнуго честь рідницького бійця,
Уражати будять!
Не знають!
Відшкандилова будять до бійця!

Так было!

так е!

Додаток В. Радянський плакат Кукриніксів 1941 р.¹

¹ Каталог плакатов СССР. 1941-1945. – Ел. ресурс. [Цит. 2009, 16 листопада]. – Доступно з: <http://soviet-posters.chat.ru/index.htm>; Каталог плакатов СССР. 1941-1945. – [Цит. 2009, 16 листопада]. – Доступно з: <http://soviet-posters.chat.ru/index.htm>

Додаток Г. Радянський плакат «Бьемся мы здорово, колем отчаянно – внуки Суворова, дети Чапаева»¹

¹ Каталог плакатов СССР. 1941-1945. – Ел. ресурс. [Цит. 2009, 16 листопада]. – Доступно з: <http://soviet-posters.chat.ru/index.htm>; Каталог плакатов СССР. 1941-1945. – [Цит. 2009, 16 листопада]. – Доступно з: <http://soviet-posters.chat.ru/index.htm>

Додаток Д. Радянські антифашистські плакати¹

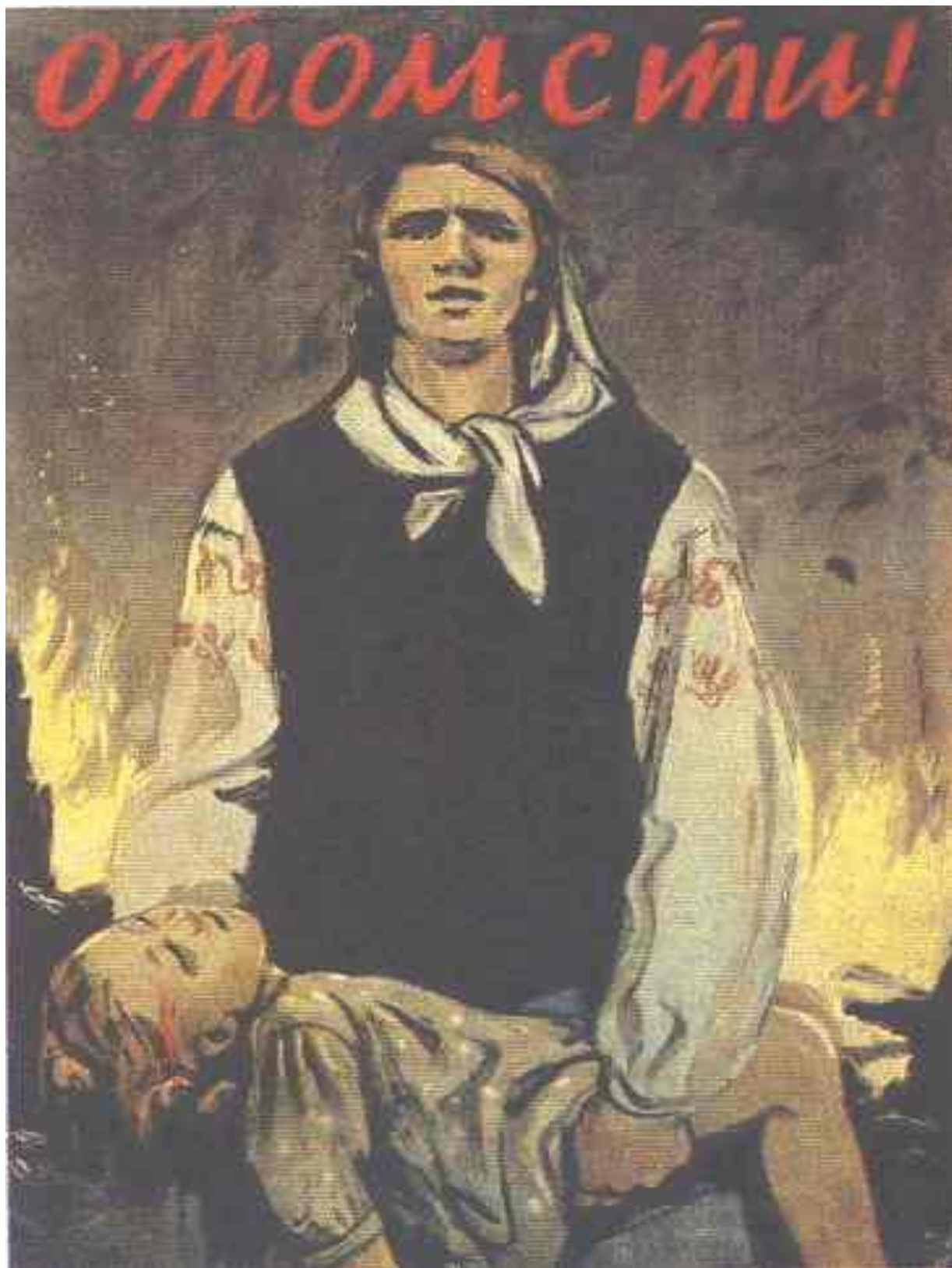
¹ Ел. ресурс. – [Цит. 2009, 16 листопада]. – Доступно з:
<http://www.cartalana.ru/Images/Propaganda/a177.jpg>

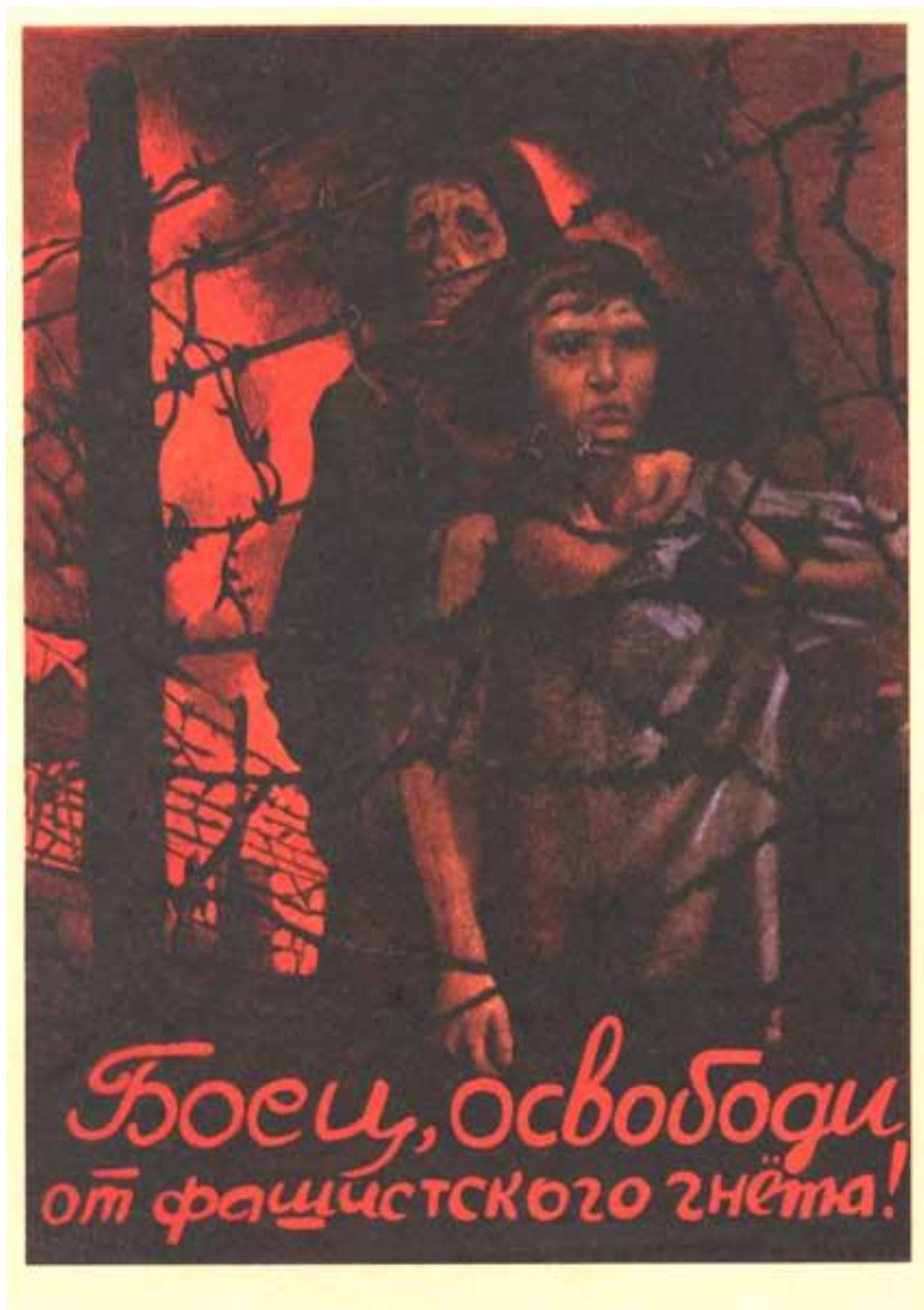
★
БЕЙ
ФАШИСТСКОГО
ГАДА!

А. С. ГАРСМАН

Додаток Е. Радянські плакати, закликаючи до помсти¹

¹ Каталог плакатов СССР. 1941-1945. – Ел. ресурс. [Цит. 2009, 16 листопада]. – Доступно з: <http://soviet-posters.chat.ru/index.htm>; Каталог плакатов СССР. 1941-1945. – [Цит. 2009, 16 листопада]. – Доступно з: <http://soviet-posters.chat.ru/index.htm>

Додаток Ж. Радянські плакати після 1943 р.¹

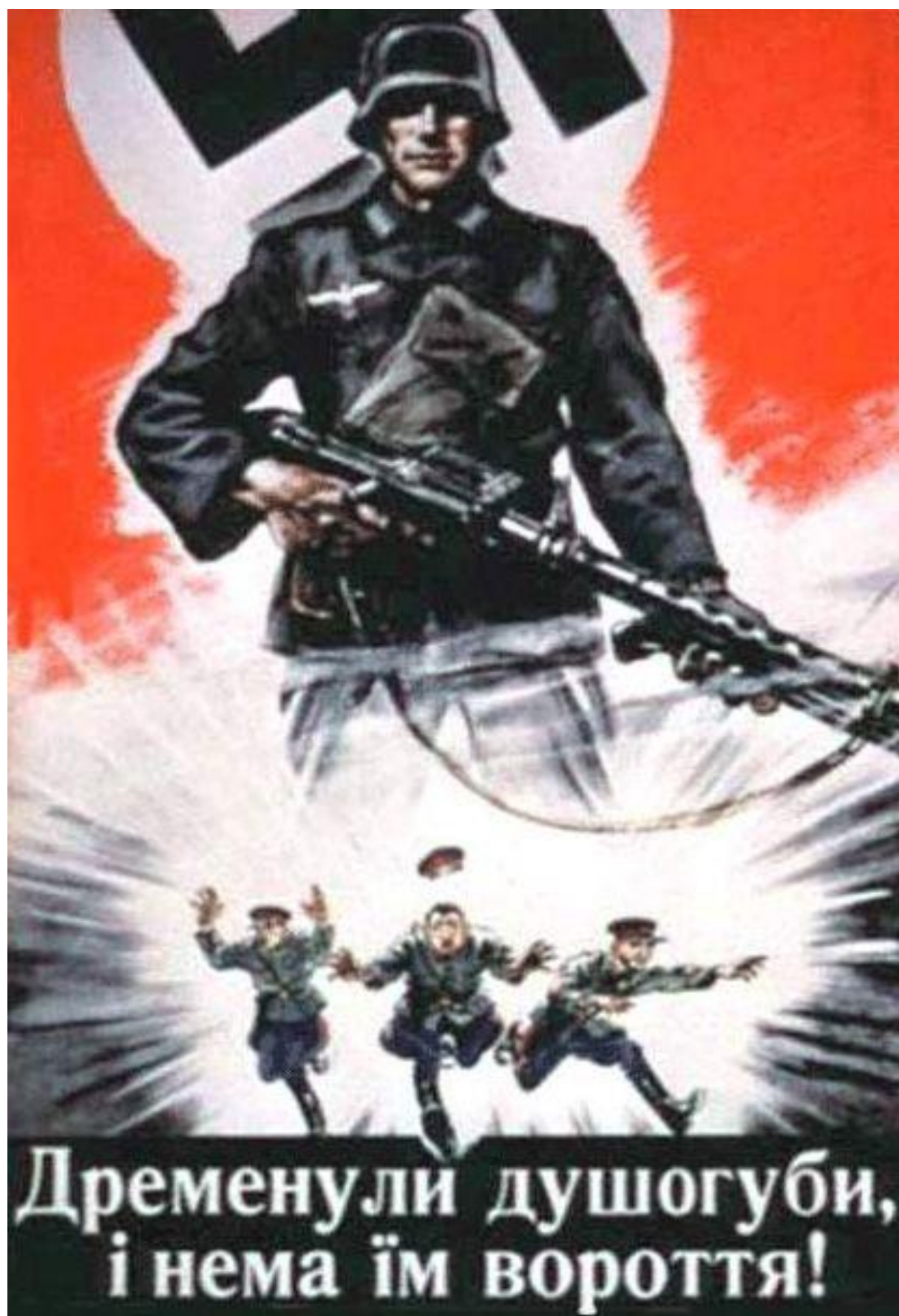
¹ Каталог плакатов СССР. 1941-1945. – Ел. ресурс. [Цит. 2009, 16 листопада]. – Доступно з: <http://soviet-posters.chat.ru/index.htm>; Каталог плакатов СССР. 1941-1945. – [Цит. 2009, 16 листопада]. – Доступно з: <http://soviet-posters.chat.ru/index.htm>

ДОЙДЕМ ДО БЕРЛИНА!

Додаток 3. Анатисемітські нацистські плакати¹

¹ Poster Collection. Some objects of the holding. – [Cited. 2010, January 18]. – Available from: <http://www.dhm.de/ENGLISH/sammlungen/plakate/holding.html>

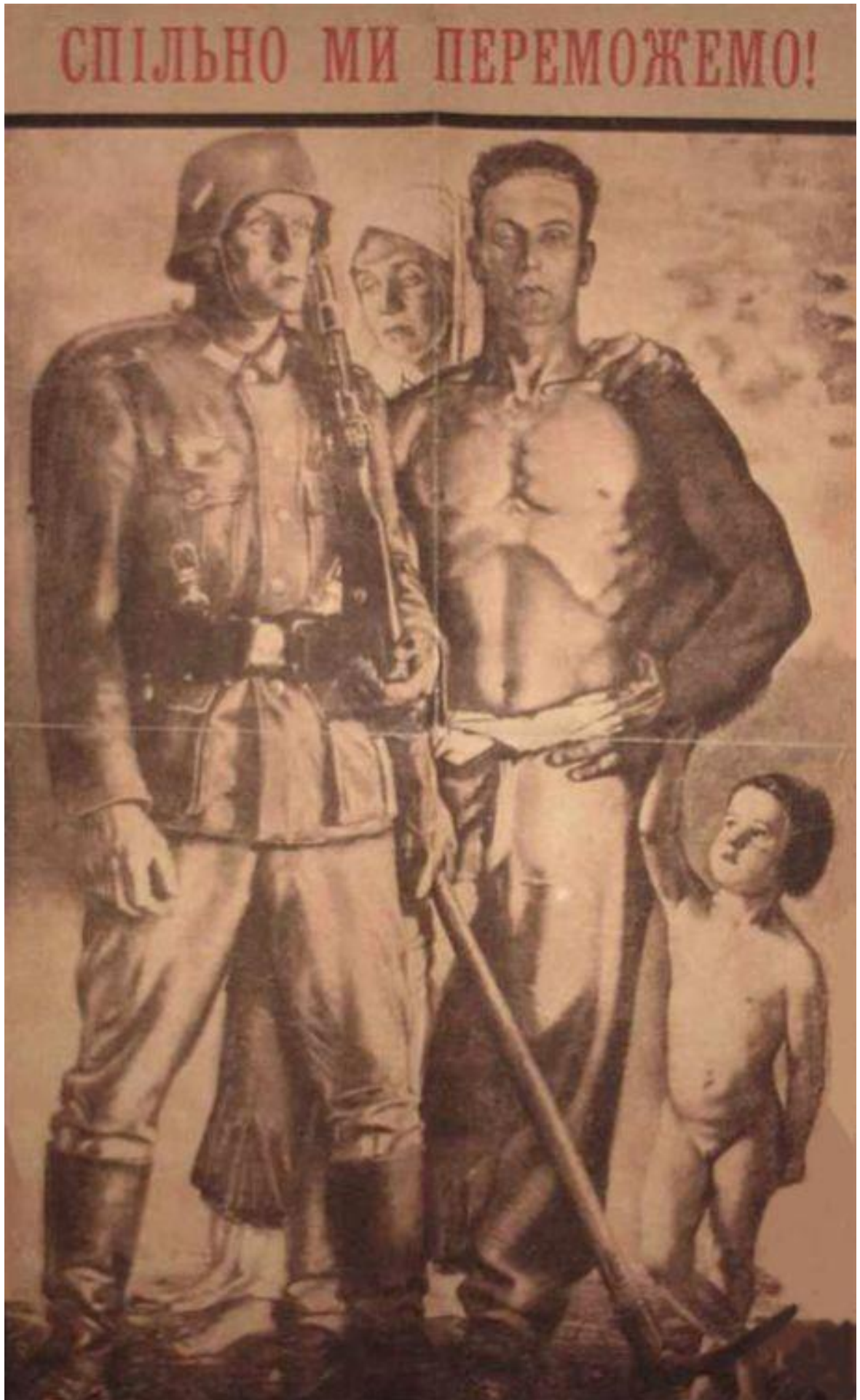
Дременули душогуби,
і нема їм вороття!

Додаток И. Нацистські плакати з серії «Вояки Гітлера – друзі народу»¹

¹ Poster Collection. Some objects of the holding. – [Cited. 2010, January 18]. – Available from: <http://www.dhm.de/ENGLISH/sammlungen/plakate/holding.html>

*Одна з Тобою в нас дорога
До миру разом ідемо,*

*Ї здобувши спільно перемогу,
На болі всі заживемо!*